

Л. Н. Толстой

ДЕРЖАВИНДАВ

М. ГОРЬКИЙ

Т В О Р И

У ШІСТНАДЦЯТИ
ТОМАХ

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ

М. ГОРЬКИЙ

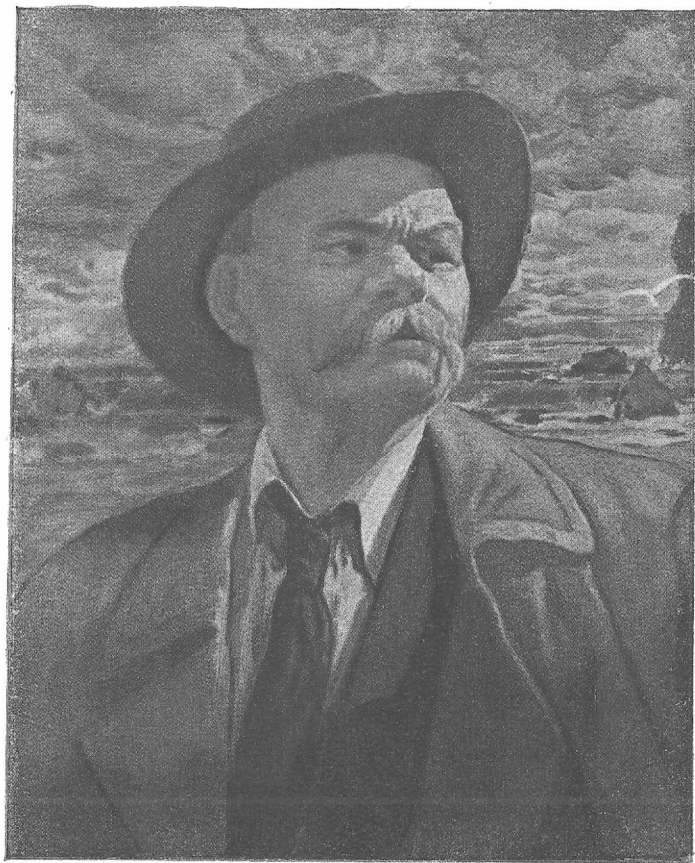
ТОМ 1

ОПОВІДАННЯ,
ПОВІСТІ, ВІРШІ

БІБЛІОТЕКА
57 .р

1892 — 1896

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ — 1952

М. ГОРЬКИЙ

*Портрет работы художника
И. Бродского*

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Видання збірки творів М. Горького в 16 томах українською мовою — видатна подія в духовному і культурному житті українського народу. Творчість М. Горького, основоположника пролетарської літератури, увійшла в скарбницю літератур всіх братніх народів Радянського Союзу. Великий вплив мала вона зокрема на українську літературу. Горький протягом всього свого творчого життя був органічно зв'язаний з Україною, українським народом, з його видатними діячами у всіх областях культури і мистецтва.

Переклади творів М. Горького на українську мову почали виходити масовими виданнями з перших років існування радянської влади. Але багатотомна збірка творів М. Горького українською мовою видається вперше. До роботи над перекладами залучені кращі письменники та перекладачі України.

При складанні 16-томного видання творів М. Горького Державне видавництво художньої літератури УРСР керувалось принципом — включити до цього видання твори, що їх включав сам автор до всіх збірок своїх творів. Видавництво мало на меті охопити максимальну кількість художніх творів письменника, опублікованих вперше у 30-томній збірці творів, видання якої здійснено Інститутом світової літератури ім. О. М. Горького Академії Наук СРСР (Гослитиздат, Москва).

За основу цього видання взято 30-томне зібрання творів, тексти в якому науково вивірені Інститутом світової літератури ім. О. М. Горького.

Художні твори М. Горького в нашому виданні складуть 15 томів; до 16-го тому увійдуть основні літературно-критичні

та найважливіші публіцистичні статті письменника. Художні твори розміщені в хронологічному порядку за часом їх написання, або, якщо дату написання не встановлено, за часом їх опублікування. Оповідання, які сам автор об'єднав у цикли, друкуються за циклами («Російські казки», «Казки про Італію», «По Русі» та інші.). Драматичні твори виділені в окремі томи.

Кожний том супроводиться короткими примітками довідкового характеру за 30-томним виданням (Гослитиздат, Москва).

**О ПОВІДАННЯ,
НОВІСТІ, ВІРШІ**

1892 — 1896

МАКАР ЧУДРА

З моря дув вогкий, холодний вітер, разносячи по степу задумливу мелодію плескоту набігаючої на берег хвилі і шелесту прибережних кущів. Зрідка його пориви приносили з собою зморщене, жовте листя й кидали його в багаття, роздмухуючи полум'я; мла осінньої ночі, що оточувала нас, здригалась і, лякливо відсуваючись, відкривала на мить ліворуч — безмежний степ, праворуч — безкрає море і просто проти мене — постать Макара Чудри, старого цигана, — він стеріг коней свого табору, розташованого кроків за п'ятдесят від нас.

Не звертаючи уваги на те, що холодні хвилі вітру, розгорнувши чекмінь, оголили його волохаті груди й немилосердно б'ють їх, він напівлежав у красивій, сильній позі, обличчям до мене, методично посмоктував свою величезну люльку, випускав з рота і носа густі клуби диму і, нерухомо втупивши очі кудись через мою голову в темний мертво-мовчазний степ, розмовляв зі мною, не змовкаючи і не роблячи жодного руху, щоб захиститися від різких ударів вітру.

— То ти ходиш? Це добре! Ти славно долю вибрав собі, соколе. Так і треба: ходи й дивися, надивився, ляж і вмирай — от і все!

— Життя? Інші люди? — провадив він далі, скептично вислухавши моє заперечення на його «так і треба». — Еге! А тобі що до цього? Хіба ти сам — не життя? Інші люди живуть без тебе і проживуть без тебе. Невже ти думаєш,

що ти комусь потрібний? Ти не хліб, не палиця, і не треба тебе нікому.

— Учитися і вчити, кажеш ти? А ти можеш навчитися зробити людей щасливими? Ні, не можеш. Ти посивій спочатку, та й кажи, що треба вчити. Чого вчити? Всяк знає, чого йому треба. Котрі розумніші, ті беруть що є, котрі дурніші — ті нічого не дістають, і всяк сам учиться...

— Смішні вони, ті твої люди. Збилися до купи і дущать одне одного, а місця на землі он скільки, — він широко повів рукою на степ. — І все працюють. Навіщо? Кому? Ніхто не знає. Бачиш, як чоловік оре, і думаєш: ось він по краплині з потом сили свої вилле на землю, а потім ляже в неї і згине в ній. Нічого по ньому не зостанеться, нічого він не бачить з свого поля і вмирає, як народився, — дурнем.

— Що ж, — він народився на те хіба, щоб поколупати землю, та й умерти, не встигши навіть могили самому собі виколупати? Відома йому воля? Широчінь степова зрозуміла? Гомін морської хвилі звеселяє йому серце? Він раб — як тільки народився, все життя раб, от і все! Що він з собою може зробити? Тільки повіситись, якщо порозумнішає трохи.

— А я, ось дивися, в п'ятдесят вісім років стільки бачив, що коли написати це все на папері, то в тисячу таких торб, як твоя, не покладеш. Ану-бо, скажи, в яких краях я не був? І не скажеш. Ти й не знаєш таких країв, де я бував. Так треба жити: іди, іди — от і все. Довго не стій на одному місці — що в ньому? Он як день і ніч бігають, ганяючись одне за одним, довкола землі, так і ти тікай від думок про життя, щоб не розлюбити його. А задумаєшся — розлюбиш життя, це завжди так буває. І зі мною це було. Еге! Було, соколе.

— У тюрмі я сидів, у Галичині. «Нащо я живу на світі?» — подумав я з нудьги, — нудно в тюрмі, соколе, є, як нудно! — і взяла мене туга за серце, як подивився я з вікна на поле, взяла і стиснула його кліщами. Хто скаже, навіщо він живе? Ніхто не скаже, соколе! І питати себе про це не треба. Живи, от і все. І походжай, та поглядай круг себе, от і туга не візьме ніколи. Я тоді мало не повісився на поясі, он як!

— Хе! Говорив я з одним чоловіком. Строгий чоловік з ваших, росіян. Треба, каже він, жити не так, як ти сам

хочеш, а так, як сказано в божому слові. Богу покоряйся, і він дасть тобі все, що попросиш у нього. А сам він весь у дірках, обірваний. Я й сказав йому, щоб він собі нову одержу попросив у бога. Розсердився він і прогнав мене, лаючись. А до того казав, що треба прощати людей і любити їх. От і простив би мене, коли моя мова образила його милість. Теж — учитель! Вчать вони менш їсти, а самі їдять по десять разів на добу.

Він плюнув у багаття і замовк, знов набиваючи люльку. Вітер вив жалібно й тихо, в п'ятмі їржали коні, з табору линула ніжна й пристрасна пісня-думка. Це співала красуня Нонка, Макарова дочка. Я знав її голос густого грудного тембру, який завжди звучав якось чудно, незадоволено й вимогливо, — чи співала вона пісню, чи говорила «здрастуй». На її смуглявому, матовому обличчі замерла гордовитість цариці, а в повитих якоюсь тінню темнокрих очах блискала свідомість непереможності її краси і презирство до всього, що не вона сама.

Макар подав мені люльку.

— Кури! Гарно співає дівка? То ж то! Хотів би ти, щоб така тебе полюбила? Ні? Добре! Так і треба — не вір дівкам і тримайся від них далі. Дівчині цілуватися краще й приємніше, ніж мені люльку курити, а поцілував її — і вмерла воля в твоєму серці. Прив'яже вона тебе до себе чимсь, чого не видно, а порвати — не можна, і віддаси ти їй всю душу. Правда! Бережися дівок! Брешуть завжди! Люблю, каже, над усе на світі, ану лишень, вколи її шпилькою, вона роздере тобі серце. Знаю я! Еге, скільки я знаю! Ну, соколе, хочеш, розкажу одну бувальщину? А ти її запам'ятай і, як запам'ятаєш, — вік свій будеш вільним птахом.

«Був на світі Зобар, молодий циган, Лойко Зобар. Вся Угорщина, і Чехія, і Славонія, і все, що довкола моря, знало його, — завзятий був хлопець! Не було по тих краях села, в якому б півдесятка-десяток жителів не давали богу клятви вбити Лойка, а він собі жив, і вже коли йому сподобався кінь, то хоч полк солдатів постав стерегти того коня — однаково Зобар на ньому гарцюватиме! Еге! хіба він кого боявся? Та хай прийде до нього сатана з усім своїм почтом, то він би, коли б не пустив у нього ножем, то напевно б добре полаявся, а що вже чортам подарував би по штурхану в морди — це вже певно!

«І всі табори його знали або чули про нього. Він любив тільки коней і нічого більше, і то недовго — поїздить, та й продасть, а гроші, хто хоче, той і бери. У нього не було заповітного — потрібне тобі його серце, він сам би вирвав його з грудей та тобі й віддав би, аби тільки тобі від того добре було. Ось він який був, соколе!

«Наш табір кочував тоді по Буковині, — це років з десяти тому. Одного разу — ночі весняної — сидимо ми: я, Данило солдат, що з Кошутом воював разом, і Нур старий, і всі інші, і Радда, Данилова дочка.

«Ти Нонку мою знаєш? Цариця-дівка! Ну, а Радду з нею рівняти не можна — багато честі Нонці! Про неї, цю Радду, словами й не скажеш нічого. Може, її красу можна було б на скрипці заграти, та й то тому, хто цю скрипку, як свою душу, знає.

«Багато посушила вона сердець молодецьких, ого, багато! На Мораві один магнат, старий, чубатий, побачив її та остовпів. Сидить на коні й дивиться, дрижить, як в огневиці. Красивий він був, як чорт у свято, жупан гаптований золотом, на боці шабля, як блискавка виблискує, ледве кінь ногою тупне, вся ця шабля в камінні дорогоцінному і блакитний оксамит на шапці, наче неба клопоть, — поважний був господар старий! Дивився, дивився, та й каже Радді: «Гей! Поцілуй, гаман грошей дам». А та одвернулася вбік, та й тільки! «Пробач, коли образив, глянь хоч ласкавіше», — відразу збавив пихи старий магнат і кинув їй до ніг гаман — великий гаман, брат! А вона його ніби ненавмисне пхнула ногою в грязюку, і все.

«— Ех, дівко! — охнув він, та й нагаєм по коню — тільки курява знялася хмарою.

«А другого дня знову з'явився. «Хто її батько?» — громом гримить по табору. Данило вийшов. «Продай дочку, що хоч візьми!» А Данило й каже йому: «Це тільки пани продають усе, від своїх свиней до своєї совісті, а я з Кошутом воював і нічим не торгую!» Заревів був той, та й за шаблю, але хтось із нас сунув запалений трут у вухо коневі, він і помчав молодця. А ми знялися, та й пішли. День ідемо і два, дивимось — догнав! «Гей, ви, каже, перед богом і вами совість моя чиста, віддайте дівку за дружину мені: все поділю з вами, багатий я дуже!» Палає весь і, як ковила од вітру, хитається на сідлі. Ми задумались.

«— Ану, дочко, говори! — сказав собі у вуса Данило.

«— Якби орлиця до ворона в гніздо з своєї волі ввійшла, чим би вона стала? — спитала нас Радда.

«Засміявся Данило і всі ми з ним.

«— Славно, дочко! Чув, господарю? Не йде діло! Голубок шукай — ті податливіші. — І пішли ми вперед.

«А той господар схопив шапку, кинув її об землю і помчав так, що земля задрижала. Он вона яка була Радда, соколе!

«Так! Отож раз уночі сидимо ми й чуємо — музика пливе степом. Гарна музика! Кров займалася в жилах від неї, і кликала вона кудись. Усім нам, ми почували, від тієї музики забагнулося чогось такого, після чого б і жити вже не треба було, або, коли жити, то — царями над усією землею, соколе!

«Ось із темряви вирізьбився кінь, а на ньому чоловік сидить і грає, під'їжджаючи до нас. Зупинився коло багаття, перестав грати, усміхаючись дивиться на нас.

«— Еге, Зобар, та це ти! — крикнув йому Данило радісно. Так ось він, Лойко Зобар!

«Вуса лягли на плечі й змішалися з кучерями, очі, мов ясні зорі, горять, а усмішка — ціле сонце, їй-богу! Наче його кували з одного шматка заліза разом з конем. Стоїть весь, як у крові, у вогні багаття і блискає зубами, сміючись! Будь я проклятий, коли я його не любив уже, як себе, раніше, ніж він мені слово сказав або просто помітив, що й я теж живу на білому світі!

«От, соколе, які люди бувають! Гляне він тобі в очі й полонить твою душу, і нітрохи тобі це не сором, а ще й пишаєшся тим. З такою людиною ти й сам кращим стаєш. Мало, друже, таких людей! Ну, то й гаразд, коли мало. Багато хорошого якби було на світі, то його й за хороше не вважали б. Так-от. А слухай-но далі.

«Радда й каже: «Добре ти, Лойко, граєш! Хто це зробив тобі скрипку таку голосну й чуйну?» А той сміється: «Я сам робив! І зробив її не з дерева, а з грудей молодой дівчини, яку любив палко, а струни я звив з її серця. Хибить ще трохи скрипка, ну, та я вмю смичок у руках держати!»

«Звісно, наш брат старається зразу затуманити дівчі очі, щоб вони не запалили його серця, а самі поїнялися б тугою за тобою, от і Лойко теж. Та — не на ту натрапив. Радда одвернулась убік і, позіхнувши, сказала:

«А ще казали, що Зобар розумний і моторний,— от брешуть люди!» — і пішла геть.

«— Еге, красуне, в тебе гострі зуби! — блиснув очима Лойко, злізаючи з коня.— Здрастуйте, брати! Ось і я до вас!

«— Просимо гостя! — сказав Данило у відповідь йому. Поцілувалися, поговорили і лягли спати... Міцно спали. А ранком, дивимось, у Зобара голова перев'язана ганчіркою. Що це? А це кінь ударив його копитом сонного.

«Е, е, е! Зрозуміли ми, хто цей кінь, і посміхнулись у вуса, і Данило посміхнувся. Що ж, хіба Лойко не вартий був Радди? Ну, вже ні! Дівка хоч яка гарна; та в неї душа вузька й мілка, і хоч ти пуд золота повісь їй на шию, все одно, кращою від того, яка вона є, не бути їй. А, ну гаразд!

«Живемо ми та живемо на тому місці, справи в нас на той час добрі були, і Зобар з нами. Ото був товариш! І мудрий, як дід, і знався на всьому, і грамоту російську і мадярську розумів. Було почне говорити — вік би не спав, слухав його! А грає — побий мене грім, коли на світі ще хто-небудь так грав! Поведе було по струнах смичком—і здригнеться в тебе серце, поведе ще раз—і замре воно, слухаючи, а він грає й усміхається. І плакати, і сміятись хотілося разом, слухаючи його. Ось тобі зараз хтось стогне гірко, просить допомоги і крає тобі груди, як ножем. А ось степ розказує небу казки, сумні казки. Плаче дівчина, виряджаючи доброго молодця! Добрий молодець кличе дівчину в степ. І враз — гей! Гроном гримить вільна, жива пісня, і само сонце, так і дивись, затанцює по небу під ту пісню! От як, соколе!

«Кожна жила в твоєму тілі розуміла ту пісню, і весь ти ставав рабом її. І коли б тоді крикнув Лойко: «В ножі, товариші!» — то й пішли б ми всі в ножі, з ким сказав би він. Усе він міг зробити з людиною, і всі любили його, дуже любили, тільки Радда одна й не дивиться на парубка; і добре коли б тільки це, а то ще й насміхається з нього. Дуже вона вразила Зобарове серце, ой, дуже! Зубами скрегоче, смикаючи себе за вуса, Лойко, очі темніше за безодню дивляться, а часом у них таке блискає, що за душу страшно стає. Піде вночі далеко в степ Лойко, і плаче до ранку його скрипка, плаче, хоронить Зобарову волю. А ми лежимо та слухаєм і думаємо: як бути? І знаємо, що коли два камені один на одного ко-

тяться, ставати між ними не можна — скалічать. Так і тяглося діло.

«Якось сиділи ми, всі гуртом, і говорили про справи. Нудно стало. Данило й просить Лойко: «Заспівай, Зобаре, пісеньку, повесели душу!» Той повів оком на Радду, що неподалік від нього лежала горілиць, дивлячись у небо, і вдарив по струнах. Так і заговорила скрипка, наче то й справді дівоче серце було! І заспівав Лойко:

Гей, гей! Навкруг безмежний степ!
Душа моя палка!
Стрілюю мчить мій кінь вперед,
Тверда моя рука!

«Повернула голову Радда і, підвівшись, усміхнулася в очі співцеві. Спалахнув, як зоря, він.

Гей, гоп-гей! Мчися, друже мій,
Степ огорнула ніч!
Неси мене, як буревій,
Світанкові навстріч!
Гей-гей! Назустріч дню лети,
Здіймайся в вишину!
Та гривкою не зачеши
Зорю мою ясну!

«От співав! Ніхто вже так не співає тепер! А Радда й каже, наче воду підить:

«— Ти б не злітав так високо, Лойко, бо ще впадеш, та — в калюжу носом, вуса закаляєш, гляди.— Звіром глянув на неї Лойко, а нічого не сказав — стерпів хлопець і співає собі:

Гей-гоп! Бо прийде день сюди,
А ми собі спимо.
Гей-гей! Та ми ж з ганьби тоді
З тобою згоримо!

«— Оце пісня! — сказав Данило.— Ніколи не чув такої пісні; нехай з мене сатана собі люльку зробить, коли брешу я!

«Старий Нур і вусами поводив, і плечима здвигав, і всім нам до душі була молодецька Зобарова пісня! Тільки Радді не сподобалась.

«— Отак якось комар дзижчав, орлиний клекіт передражняючи,— сказала вона, наче снігу на нас кинула.

«— Може, ти, Радда, батога хочеш? — потягся Да-

яло до неї, а Зобар кинув на землю шапку, та й каже, весь чорний, як земля:

«— Стривай, Данило! Баскому коневі — стальні вудила! Віддай мені дочку за дружину!

«— Ото сказав! — усміхнувся Данило. — Та візьми, коли можеш!

«— Добре! — мовив Лойко, і каже Радді: — Ну, дівчино, послухай мене трохи, та не чванься! Багато я вашої сестри бачив, еге, багато! А жодна не вразила мого серця так, як ти. Ех, Радда, полонила ти мою душу! Ну, що ж? Що має бути, так те й буде, і... нема такого коня, на якому від самого себе втекти можна було б!.. беру тебе за жінку перед богом, своєю честю, твоїм батьком і всіма цими людьми. Але гляди, волі моїй не переч — я вільна людина і буду жити так, як я хочу! — І підійшов до неї, зціпивши зуби, блискаючи очима. Дивимосся ми, простяг він їй руку, — от, думаємо, і загнуждала степового коня Радда! Раптом бачимо, змахнув він руками і об землю потилицею — гуп!..

«Що за диво? Наче куля вдарила у серце хлопця. А це Радда зашморгнула йому ремінним батою ноги, та й смикнула до себе, — ось чого впав Лойко.

«І знов уже лежить дівка не ворущаючись, та посміхається мовчки. Ми дивимосся, що буде, а Лойко сидить на землі і стиснув руками голову, наче боїться, що вона в нього лопне. А потім підвівся тихо, та й пішов у степ, ні на кого не глянувши. Нур шепнув мені: «Дивися за ним!» І поповз я за Зобаром по степу в темряві нічній. Так-то, соколе!»

Макар вибив попіл з люльки і знов почав набивати її. Я закутався щільніше в шинель і, лежачи, дивився на його старе обличчя, чорне від загару й вітру. Він, суворо й строго хитаючи головою, щось шепотів сам собі; сиві вуса ворушилились, і вітер куйовдив йому волосся на голові. Він був схожий на старий дуб, обсмалений блискавкою, але все ще дужий, міцний і гордий з своєї сили. Море, як і перше, шепотілося з берегом, і вітер так само носив його шепіт по степу. Нонка вже не співала, а хмари, що зібралися на небі, зробили осінню ніч ще темнішою.

«Ішов Лойко, заплітаючи ногами, похнюпивши голову й опустивши руки, і, прийшовши в балку до струмка, сів на камені та й охнув. Так охнув, що в мене серце кров'ю

обкипіло з жалю, та все ж не підійшов до нього. Словом горю не зарадиш — правда?! То ж то! Годину він сидить, другу сидить і третю не ворухнеться — сидить.

«І я лежу неподалік. Ніч ясна, місяць сріблом весь степ затопив, і далеко все видно.

«Раптом бачу: від табору покvapливо Радда йде.

«Весело мені стало! «Ех, здорово! — думаю, — відчайдушна дівка Радда!» От вона підійшла до нього, він і не чує. Поклала йому руку на плече; здригнувся Лойко, розтулив руки й підвів голову. І як схопитися, та за ніж! Ух, поріже дівку, бачу я, і вже хотів, крикнувши до табору, побігти до них, аж раптом чую:

«— Кинь! Голову розіб'ю! — Дивлюсь: у Радди в руці пістоль, і вона в лоб Зобарові націлюється. От сатана дівка! Ану, думаю, вони тепер рівні силою, що буде далі?

«— Слухай! — Радда заткнула за пояс пістоль і каже Зобарові: — Я не вбити тебе прийшла, а миритися, кидай ніж! — Той кинув і похмуро дивиться їй в очі. Дивно це було, брат! Стоять двоє людей і звірами дивляться одне на одного, а обоє такі гарні, сміливі люди. Дивиться на них ясний місяць та я — от і все.

«— Ну, слухай мене, Лойко: я тебе люблю! — каже Радда. Той тільки плечима повів, наче в нього зв'язані руки й ноги.

«— Бачила я молодців, а ти завзятіший і кращий за них душею і з лица. Кожний з них вуса собі зголив би — якби моргнула я йому оком, усі вони впали б мені до ніг, якби захотіла я. Та що з того? Вони й так не дуже завзяті, а я б їх усіх обабила. Мало лишилось на світі завзятих циган, мало, Лойко. Ніколи я нікого не любила, Лойко, а тебе люблю. А ще люблю волю! Волю я, Лойко, люблю більше, ніж тебе. А без тебе мені не жити, як не жити й тобі без мене. То от я хочу, щоб ти був моїм і душею і тілом, чуєш? — Той усміхнувся.

«— Чую! Весело серцю слухати твою мову! Ану, скажи ще!

«— А ще ось що, Лойко: однаково, як ти не крутись, я тебе подолаю, моїм будеш. То не марнуй часу — попереду чекають тебе мої поцілунки та пестощі... міцно цілуватиму тебе я, Лойко! Під поцілунок мій забудеш ти своє молодецьке життя... і веселі пісні твої, що так тішать молодців-циган, не зазвучать по степах більше — співатимеш ти любовні, ніжні пісні мені, Радді... То не

марнуй же часу,— сказала я це, значить, ти завтра скорішся мені як старшому товаришеві юнакові. Поклонись мені в ноги перед усім табором і поцілуєш праву руку мою — і тоді я буду твоєю дружиною.

«От чого захотіла чортова дівка! Цього ніколи й не чувано було; тільки в давнину у чорногорців так було, казали старі, а в циган — ніколи! Ану, соколе, вигадай щось іще смішніше? Рік поморочиш голову, не вигадаш!»

«Сахнувся убік Лойко і крикнув на весь степ, як поранений у груди. Здригнулася Радда, але не зрадила себе.

«— Ну, то прощай до завтра, а завтра ти зробиш, що я веліла тобі. Чуєш, Лойко!

«— Чую! Зроблю,— застогнав Зобар і простяг до неї руки. Вона й не оглянулася на нього, а він захитався, як зламане вітром дерево, і впав на землю, ридючи і сміючись.

«От як замучила молодця проклята Радда. Насилу я привів його до пам'яті.

«Ех! Якому дияволу потрібно, щоб люди горе горювали? Хто це любить слухати, як стогне, краючись з горя, людське серце? Ось і думай тут!..

«Повернувся я до табору і розповів про все старикам. Поміркували й вирішили почекаати та подивитися — що буде з цього. А було ось що. Коли зібралися всі ми увечері круг багаття, прийшов і Лойко. Був він смутний і змарнів за ніч страшно, очі запали; він опустив їх і, не зводячи, сказав нам:

«— Ось яке діло, товариші: дивився я в своє серце цієї ночі й не знайшов місця в ньому старому вільному життю моему. Радда там живе тільки,— от і все! Ось вона, красуня Радда, усміхається, як цариця! Вона любить свою волю більше, ніж мене, а я її люблю більше, ніж свою волю, і вирішив я Радді поклонитися в ноги, так вона веліла, щоб усі бачили, як її краса скорила завзятого Лойка Зобара, що до неї бавився з дівчатами, як кречет з качками. А потім вона стане мені за дружину й буде пестити та цілувати мене, так що вже мені і пісень співати вам не захочеться, і волі моєї я не пожалію! Чи так, Радда? — Він звів очі й сумно подивився на неї. Вона мовчки й суворо кивнула головою і рукою показала собі на ноги. А ми дивилися і нічого не розуміли. Навіть піти куди-небудь хотілося, щоб не бачити,

як Лойко Зобар упаде в ноги дівці — хай ця дівка й Радда. Соромно було чогось, і жалко, і сумно.

«— Ну! — крикнула Радда Зобарові.

«— Еге, не квапся, встигнеш, набридне ще... — засміявся він. Наче сталь задзвеніла, — засміявся.

«— Так от і все діло, товариші! Що лишається? А лишається спробувати, чи таке в Радди моєї тверде серце, яким вона мені його показувала. Спробую ж — простить мені, брати!

«Ми й здогадатися ще не встигли, що хоче робити Зобар, а вже Радда лежала на землі, і в грудях у неї по колодочку стирчав кривий Зобарів ніж. Закам'яніли ми.

«А Радда вирвала ніж, відкинула його вбік і, затиснувши рану пасмом свого чорного волосся, усміхаючись, сказала голосно й виразно:

«— Прощай, Лойко! я знала, що ти так зробиш!.. — та й померла...

«Чи зрозумів дівку, соколе?! От яка, будь я проклятий на віки вічні, диявольська дівка була!

«— Ех! та й поклонюся ж я тобі в ноги, королево горда! — на весь степ гаркнув Лойко та, кинувшись на землю, припав устами до ніг мертвої Радди й завмер. Ми скинули шапки й стояли мовчки.

«Що скажеш в такому ділі, соколе? То ж то! Нур сказав був: «Треба зв'язати його!..» Та не знялися б руки зв'язати Лойка Зобара, ні в кого не знялися б, і Нур знав це. Махнув він рукою, та й відійшов убік. А Данило підняв ніж, відкинутий убік Раддою, і довго дивився на нього, ворущачи сивими вусами, на тому ножі ще не захолола кров Радди, і був він такий кривий і гострий. А потім підійшов Данило до Зобара і встромив йому ножа в спину якраз проти серця. Тож батьком був Радді старий солдат Данило!

«— Ось так! — повернувшись до Данила, виразно сказав Лойко і пішов доганяти Радду.

«А ми дивилися. Лежала Радда, притиснувши до грудей руку з пасмом волосся, і розплющені очі її були в блакитному небі, а біля ніг її простягся завзятий Лойко Зобар. На обличчя його впали кучері, і не видно було його обличчя.

«Стояли ми й думали. Дрижали вуса в старого Данила, і насупились густі брови його. Він дивився в небо

й мовчав, а Нур, сивий-сивий, ліг униз лицем на землю і заплакав так, що ходором ходили його старечі плечі.

«Було тут над чим плакати, соколе!

«...Ідеш ти, ну й іди своєю дорогою, не звертаючи вбік. Прямо і йди! Може, і не загинеш дарма. От і все, соколе!»

Макар замовк і, сховавши в кисет люльку, загорнув на грудях чекмінь. Накрапав дощ, вітер став дужчим, море рокотало глухо й сердито. Один по одному до зга-саючого багаття підходили коні і, оглянувши нас великими, розумними очима, нерухомо спинялися, оточуючи нас щільним кільцем.

— Гоп, гоп егой! — крикнув їм ласкаво Макар і, по-ляпавши долонею по шиї свого улюбленого вороного коня, сказав, звертаючись до мене: — Спати час! — Потім закутався з головою в чекмінь і, могутньо простягшись на землі, замовк.

Мені не хотілося спати. Я дивився в пільму степу, і в повітрі перед моїми очима плавала царствено вродлива й горда постать Радди. Вона притисла руку з пасмом чорного волосся до рани на грудях, і крізь її смугляві, тонкі пальці сочилася крапля по краплі кров, падаючи на землю вогненно-червоними зірочками.

А за нею слідом плив завзятий молодець Лойко Зобар; його обличчя завісили пасма густих чорних кучерів, і з-під них капали рясні, холодні й буйні сльози...

Посилиювався дощ, і море виспівувало похмурий і урочистий гімн гордій парі красенів-циган — Лойкові Зобару і Радді, дочці старого солдата Данила.

А вони обоє кружляли у пільмі ночі плавно й безмовно, і ніяк не міг красень Лойко порівнятися з гордою Раддою.

ДІВЧИНА І СМЕРТЬ

Казка

I

Раз селом вертався цар з війни,
Іде — злість у серці гадом в'ється.
Чує — за кушами бузини
Дівчина сміється.

Брови накошлативши похмурі,
Стиснув цар острогами коня,
Налетів на дівчину, як буря,
Задзвеніла на царі броня.

— Ти чого, — кричить він люто й грубо, —

Ти чого, дівчисько, скалиш зуби?

Я програв на полі бойовому,

Перебита вся моя дружина,

У неволі — почту половина,

Іду я по рать нову додому,

Я — твій цар — неславою покритий, —

Як твій сміх дурний мені терпіти?

Кофточку оправивши в той час,

Дівчина промовила царю:

— Відійди — я з милим говорю!

Батечку, іди собі від нас!

Як настане для кохання мить,
Розмовляти ніколи з царями!

Часом швидше в нас любов горить,
Аніж свічка яра в божім храмі.

У злобі, меча затисши крицю,
Цар вельможам закричав неситий:
— Ну-бо, киньте це дівча в темницю,
А ще краще — зразу задушіте!
На чортів усіх обличчям схожі,
У покорі раз у раз простерті,
Конюхи цареві та вельможі
Дівчину спровадили до Смерті.

II

Смерть ладна служити завжди злості,
Та була в цей день у неспокої:
Бо ж кохання життєдайні брості
Навесні трепещуть і в старої.
Нудно вік возиться з тухлим м'ясом,
Знищувать хвороби в нім нечисті,
Нудно все зміряти смертним часом —
Хочеться пожити без користі.
Все її жахається, як стріне,
Утікає і старе, і юне,
Їй набрид безглуздий жах людини,
Остогидли похорони, труни.
Чинячи свою потрібну справу
На землі, де бруд, недуги всякі,
Смерть її виконує на славу, —
Та не має від людей подяки.
Це її, звичайно, ображає,
Наш табун людський гнівить без жарту,
І, озлившись, інколи зживає
Смерть зо світу і не тих, що варто.
Сатану б, чи що, їй покохати,
Запалать пекельною жагою,
І від мук любовних заридати
Разом з огнекудрим Сатаною!

III

Проти Смерті стала гордо й сміло
Дівчина, щоб згинутися нізащо.
Смерть бурмоче — жертву пожаліла:
— Ач, яка ти, дівко, молода ще!
Що ти говорила там царю?
Я тебе, зухвалу, уморю!
— Не гнівись, — одповіла дівця, —
За́ що-бо тобі гнівиться?
Вперше цілував мене коханий.
Під кущем зеленим бузини.
Що царі, як час настав жаданий?
Ну, а цар — на гріх — тіка з війни.
От я й говорю йому, царю,
Відійди, мовляв, од мене тихо!
Добре я, здавалось, говорю, —
А яке від того вийшло лихо!
Що ж?! Від Смерті нікуди сховатись!
Видно, не судилось докохать.
Смертонько! Дозволь лиш попрохати —
Дай мені ще раз поцілуватись!
В Смерті очі з подиву розкриті, —
Смерть про це не просять, коли гинуть!
Думає: «Чим буду жить на світі,
Коли люди цілуватись кинуть?»
Кість на сонці гріючи стареньку,
Смерть сказала, кликнувши змію:
— Ну, іди, цілуйся, та — скоренько!
— Ніч — твоя, а на зорі — уб'ю! —
І на камінь сіла — дожидає,
А змія жалом їй косу лиже.
Дівчина від щастя аж ридає,
Смерть бурчить: — Іди скоріш, іди ж бо!

IV

На веснянім сонечку зігрівшись,
Смерть роззула личаки потерті,
Прилягла на камінь і — заснула.
Нехороший сон приснився Смерті!
Нібито її родитель — Каїн

З правнуком своїм — Іскаріотом,
 Добре вже підтоптани обидва,
 Мов гадюки дві, повзуть на гору.
 — Господи! — понуро стогне Каїн,
 Дивлячись у небо тьмяним зором.
 — Господи! — гукає злий Іуда,
 Від землі очей не піднімає.
 Над горою, у рум'яній хмарці
 Возлежить господь, — читає книгу;
 Зорями написана та книга,
 Шлях Молочний — лиш один листочок!
 На шпилі гори стоїть архангел,
 Снопик блискавок в руках тримає.
 Каже він суворо подорожнім:
 — Геть ідіть, бо вас господь не прийме!
 — Михаїле! — скаржитесь тут Каїн, —
 Маю гріх великий перед світом!
 Народив я всім живим убивцю,
 Батьком Смерті клятій я доводжусь!
 — Михаїле! — каже тут Іуда, —
 Знаю, я за Каїна грішніший,
 Запродав я підлій, клятій Смерті
 Світле, ніби сонце, боже серце! —
 Тож благають голосно обидва:
 — Михаїле! Хай господь хоч слово
 Скаже нам, хай тільки пожаліє —
 Ми прощення вже і не благаєм!
 Тихо їм одказує архангел:
 — Я про це казав йому вже тричі,
 Двічі він не відповів нічого,
 Втретє, головою похитавши,
 Мовив: «Поки Смерть живе все губить,
 Каїна та Юди не прощу я.
 Хай їм той простить, хто має силу
 Побороть навіки силу Смерті.
 Зрадник тут лихий і Братовбивця
 Заридали гірко ще й завили,
 Обнялись і разом покотились
 Із гори в смердючєє болото.
 А в болоті з радості аж скачуть
 Упирі й кікімори з чортами.
 І плюють на Каїна та Юду
 Синіми, болотними вогнями.

Смерть прокинулась уже опівдня —
 Дівчина і досі не прийшла!
 Видно, ніч коротка їй була!
 Смерть бурмоче сонно: — Ач, негідна!
 Соняшник зірвала з-за плота,
 Нюхає; милується, як сонце,
 Мов гаряча фарба золота,
 Лист осик обарвлює в червонці.
 І на те дивившись, заспівала,
 Загугнявила собі, як знала:
 — Безпощадно той і той
 Свого ближнього вбива,
 І хоронить, і співа:
 «Со святими упокой!»
 Не збагнуть мені цього! —
 Деспот б'є людей і гонить,
 А як здохне — і його
 З тим же приспівом хоронять!
 Злодіяка помира
 Чи кінча життя герой —
 Всім ця пісенька стара:
 «Со святими упокой!»
 Дурня, нелюда чи хама
 Я на світ відправлю той —
 Всім їм пісенька та сама:
 «Со святими упокой!»

VI

Проспівала пісню — і гнівиться.
 От і вдруге почало світати,
 А — не повертається дівиця.
 Кепсько! Смерть не любить жартувати.
 Сердячись на витівки дівочі,
 Смерть узула личаки й онучі
 І, діждавшись місячної ночі,
 В путь іде, подібна чорній тучі.
 Йде вона і бачить: у гайочку,
 У зеленій молодій ліщині —

Дівчина сидить на муріжочку,
Як весела весняна б'ргиня.
Як земля на веснянім світанні,
Безсоромно голі в неї груди,
А на шкірі, ніжній, як у лані,
Поцілунків сяють зорі всюди.
Два соски, як зорі, аж блищать,
І — як зорі — променяться очі;
Шлях Молочний їм спостерігать
Любо так в ясній блакиті ночі!
Під очима голубіють тіні,
Губки — ніби рани пурпурові.
Головою на її коліні
Хлопець спить, утомлений з любові.
Смерть зайшла тихенько між дерева,
Гасне гнів у черепі пустім.
— Ти чого сховалась, ніби Єва,
Тут від бога, під кущем густим?
Ніби небом — яснозорним тілом
Затуливши милого свого,
Дівчина відказує їй сміло:
— Ти не лайся, не буди його!
Ти знайшла уже свою пропажу,
Тож косою марно не дзвени!
Зараз я прийду, в могилу ляжу,
А його, бідаху, промিনি!
Не прийшла я вчасно, винна в тому,
Та до Смерті ж ближче, ніж додому!
Дай іще хлопчину обніму:
Хороше зо мною вдвох йому!
Та і він — хороший! Подивись,
Ось які лишив мені він знаки,
Що на грудях в мене розцвілись,
Як весняні пломенисті маки!
Смерть, присоромившись, засміялась:
— Так, ти ніби з сонцем цілувалась!
Але ж скільки маю я таких,
А вбивать сама повинна всіх!
Часові по правді я служу,
Справ — багато, я ж — уже стара,
Кожною я миттю дорожу,
Тож збирайся, дівчино, пора!
Дівчина — своє:

— Пригорне милий,
Ні землі, ні неба вже нема,
І в душі якісь незнані сили,
І незнане щастя обійма.
Що там Доля! Вигадка пуста!
І ні бога, ні людей не треба,
Радість рада, як дитя, із себе,
І любов з любові розцвіта!
Смерть мовчить задумливо і строго,—
Як такий їй заперечить мові?
Понад сонце — в нас немає бога
І вогню — понад вогонь любові!

VII

Смерть мовчить, дівочі світлі речі
Заздрощів огнем печуть неситу,
В жар і холод її владно мечуть,—
Що ж бо серце Смерті явить світу?
Смерть — не мати, але жінка, в ній
Перед серцем розум теж німий;
В темнім серці Смерті пророста
Разом з гнівом і печаль свята.
Тим, кого міцніше покохає,
Хто тяжкою вражений журбою,
Як вона тихенько промовляє
— Про велику радість супокою!
Що ж,— сказала Смерть,— хай буде чудо,
Повертайся до життя ти знов!
Тільки я з тобою поруч буду,
Поруч мене буде хай Любов!

І Любов із Смертю, як сестрою
Відтоді у парі й по сьогодні.
За Любов'ю всюди Смерть з косою
Плентається вслід, неначе зводня.
Скрізь, немов Любов її чарує,
Ходить і на тризну, й на весілля,
Ненастанно, без кінця буде
І Любові, і Життя всесилля.

ОМЕЛЯН ПИЛЯЙ

— Нічого більше не лишається робити, як іти на сіль! Солона ця проклятуша робота, а все ж таки треба взятись, бо так, дивись, і з голоду здохнеш.

Промовивши це, мій товариш Омелян Пиляй вде-сяте витяг із кишені кисет і, переконавшись, що він такий же порожній, як був порожній і вчора, зітхнув, сплюнув і, перевернувшись на спину, посвистуючи, став дивитися в безхмарне небо, що дихало спекою. Ми з ним, голодні, лежали на піщаній косі версти за три від Одеси, звідки пішли, не знайшовши роботи. Омелян простягся на піску головою в степ і ногами до моря, і хвилі, набігаючи на берег з лагідним шумом, мили його брудні та голі ноги. Мружачись од сонця, він то потягався, як кіт, то зсовувався нижче до моря, і тоді хвиля обдавала його мало не до самих плечей. Це йому подобалось.

Я поглянув на гавань, де здіймався ліс щогол, оповитих клубами чорносизого диму, звідти плинув глухий шум якірних ланцюгів, свист локомотивів. Я не побачив там нічого, що б відродило нашу згаслу надію на заробіток, і, зводячись на ноги, сказав Омелянові:

— Ну що ж, ходімо на сіль!

— Так... іди!.. А ти справишся?—запитливо мовив він, не дивлячись на мене.

— Там побачимо.

— Так, значить, ідемо? — не ворухнувши жодним членом, повторив Омелян.

— Ну, звичайно!

— Ага! Що ж, це добре... підемо! А ця проклята Одеса — нехай її чорти проковтнуть! — залишиться тут, де вона й є. Портове місто! Провалитися б тобі крізь землю!

— Гаразд, вставай і підемо; лайкою не допоможеш.

— Куди підемо? Це на сіль?.. Так. Тільки ось бачиш що, братіку, на солі цій теж пуття не буде, хоч ми й підемо.

— Так ти ж казав, що треба туди йти.

— Це правда, я казав. Що я казав, то казав; від своїх слів я вже не відмовлюсь. А тільки не буде пуття, це теж правда.

— Та чому?

— Чому? А ти гадаєш, що там нас чекають, мовляв, просимо, панове Омеляне та Максиме, зробіть таку ласку, ламайте ваші кості, одержуйте наші гроші!.. Ну ні, так не буває! Справа, стоїть ось як: зараз ти і я — цілковиті хазяї наших шкур...

— Ну гаразд, досить! Ходім!

— Зажди! Мусимо ми піти до пана завідуючого цією самою сіллю і сказати йому з найщирішою нашою пошаною: «ласкавий пане, вельмишановний грабіжнику і кровопивче, от ми прийшли запропонувати вашому глитайству наші шкури, чи не будете ви ласкаві здерти їх за шістдесят копійок на добиночку!» І тоді станеться...

— Ну от що, ти вставай і ходім. До вечора прийдемо до рибальських заводів, допоможемо вибрати невід — може, хоч dadуть повечеряти.

— Повечеряти? Це справедливо. Вони dadуть; рибалочки народ хороший. Ходім, ходім... Але вже пуття, братіку мій, ми з тобою не матимемо, бо — невдача нам з тобою увесь тиждень, та й усе тут.

Він підвівся, весь мокрий, потягнувся і засунув руки в кишені штанів, зшитих із двох борошняних мішків, пошарив там і гумористично оглянув порожні руки, вийнявши їх і піднісши до обличчя.

— Нічого!.. Четвертий день шукаю, і все — нічого! Діла, братіку мій!

Ми пішли берегом, час від часу перекидаючись зауваженнями. Ноги грузли у м'який пісок, перемішаний з черепашками, що мелодійно шурхотіли від м'яких ударів

набігаючих хвиль. Часом траплялись викинуті хвилями драгливаті медузи, рибки, шматки дерева дивовижної форми, намоклі й чорні... З моря набігав приємний свіжий вітерець, обвівав нас прохолодою і легів у степ, збиваючи маленькі вихори піщаної пилюки.

Омелян, завжди веселий, видимо втрачав бадьорість, і я, помічаючи це, став пробувати розважити його.

— Ану, Омельку, розкажи що-небудь!

— Розказав би я тобі, брат, та казалка слабка стала, бо — черево порожне. Черево в людини — головне діло, і хоч якого виродка знайди — а без черева не знайдеш, дзуськи! А коли черево спокійне, значить, і душа жива; будь-яке діяння людське від черева йде...

Він помовчав.

— Ех, брат, коли б оце тисячу карбованців море мені шпурнуло. — бац! Зараз відкрив би шинок; тебе в прикажчики, сам улаштував би під стойкою постіль і просто з барила в рот собі трубку провів. Лише захотілось попити з джерела веселості і радощів, зараз я тобі команду: «Максime, відкрути кран!» — і буль-буль-буль — просто в горлянку. Ковтай, Омельку! До-обре діло, чорти б мене взяли! А мужика б цього, чорноземного пана — ух ти! — грабуй — дери шкуру!... вивертай навиворіт. Прийде похмелятися: «Омеляне Павловичу! дай наборг скляночку!» — «Га? Що?.. Наборг?! Не дам наборг!» — «Омеляне Павловичу, будь милостивий!» — «Будь ласка, буду: вези віз, шкалик дам». Ха-ха-ха! Я б його, чорта тугопузого, пройняв!

— Ну, чого ти вже так жорстоко! Дивись-но — он він голодує, мужик цей.

— Що? Голодує?.. А я не голодую? Я, братіку мій, з дня мого народження голодую, а цього в законі не написано. Так-то! Він голодує — чому? Недорід? У нього спочатку в довбешці недорід, а потім уже в полі, от що! Чому в інших-других імперіях недороду нема?! Тому, що там у людей голови не для того прироблені, щоб можна було в потилиці чухатись; там думають, — от що! Там, брат мій, дощ можна відкласти на завтра, коли він сьогодні непотрібний, і сонце можна на задній план відсунути, коли воно надто вже старається. А в нас які свої заходи є? Ніяких заходів, братіку мій... Ні, це що! Це все жарти. А от коли б справді тисячу карбованців і шинок, це б діло серйозне...

Він замовк і за звичкою поліз за кисетом, вийняв його, вивернув навиворіт, подивився і, злісно плюнувши, кинув у море.

Хвиля підхопила брудний мішечок, понесла була його від берега, але, роздивившись цей дарунок, обурено викинула знову на берег.

— Не береш? Брешеш, візьмеш! — Схопивши мокрий кисет, Омелян сунув у нього камінь і, розмахнувшись, кинув далеко в море.

Я засміявся.

— Ну, чого ти зуби скалиш?.. Теж мені люди! Читає книжки, з собою навіть носить їх, а розуміти людину не вміє. Кікімора чотириока!

Це стосувалося мене, і тому, що Омелян назвав мене чотириокою кікіморою, я побачив, що його роздратування проти мене було дуже великим: він тільки в хвилини гострої злості і ненависті до всього існуючого дозволяв собі глузувати з моїх окулярів; взагалі ж ця вимушена прикраса надавала мені в його очах стільки ваги і значення, що в перші дні знайомства він не міг звертатися до мене інакше, як на «ви» і тоном, повним пошани, хоч я разом з ним вантажив вугілля на якийсь румунський пароплав і весь, так само, як і він, був обшарпаний, подряпаний і чорний, як сатана!

Я попросив у нього пробачення і, бажаючи його у деякій мірі заспокоїти, почав розповідати про закордонні імперії, намагаючись довести йому, що його відомості про керування хмарами і сонцем є не що інше як міф.

— Чи ба!.. От як!.. Ну!.. Так, так...— вставляв він зрідка; але я почував, що цікавість його до закордонних імперій і тамтешнього життя невелика проти звичайного,— Омелян майже не слухав мене, уперто дивлячись удалину перед собою.

— Все це так,— перебив він мене, невиразно махнувши рукою.— А от що я тебе спитаю: коли б нам зараз назустріч трапився чоловік з грішми, і великими грішми,— підкреслив він, мигцем зирнувши збоку під мої окуляри,— так ти як би, заради придбання для твоєї шкури всякого атрибуту, пристукнув би його?

— Ні, звичайно,— відповів я.— Ніхто не має права купувати своє щастя ціною життя іншої людини.

— Угу! Так... Це в книжках сказано до ладу, але тільки заради совісті, а насправді той самий пан, що

першим такі слова придумав, якби йому скрутно стало,— напевно б при нагоді, для сохрannості своєї, кого-небудь обездушив. Правá! Ось вони, правá!

Біля мого носа красувався великий жилавий Омелянів кулак.

— І кожна людина — тільки різними способами — завжди цим правом керується. Теж мені правá!..

Омелян нахмурився, сховав очі глибоко під брови, довгі й вицвілі.

Я мовчав, знаючи з досвіду, що, коли він злий, заперечувати йому марна справа.

Він шпурнув у море шматок дерева, що потрапив під ногу і, зітхнувши, промовив:

— Покурити б тепер...

Глянувши праворуч у степ, я побачив двох чабанів, які лежали на землі й дивилися на нас.

— Здрастуйте, панове! — окликнув їх Омелян, — а чи нема у вас тютюну?

Один із чабанів повернув голову до другого, виплюнув з рота пожовану ним стеблинку і ліниво промовив:

— Тютюну просять, га, Михайле?

Михайло глянув у небо, мабуть, питаючи в нього дозволу заговорити з нами, і обернувся до нас.

— Здрастуйте! — сказав він, — куди ж ви йдете?

— До Очакова на сіль.

— Еге!

Ми мовчали, сідаючи біля них на землі.

— Ану, Микито, підбери торбину, щоб галки її не склювали.

Микита хитро усміхнувся у вус і підібрав торбину. Омелян скрипів зубами.

— Так вам тютюну треба?

— Давно не курили, — сказав я.¹

— Чому ж так? А ви б покурили.

— Гей, ти, чортів хохол! Цить! Давай, коли хочеш дати, а не глузуй! Виродок! Чи десь загубив душу, тиняючись по степу? Бахну от по макітрі, і не писнеш! — рывкнув Омелян, поводючи білками очей.

Чабани здригнулись і схопилися, узявшись за свої довгі гирлиги і ставши тісно один до одного.

— Еге, братіки, он як ви просите!.. ну, що ж, підходьте!..

Бісові хохли хотіли битися, у чому в мене не було ні найменшого сумніву. Омелян, судячи по його стиснутих кулаках і запалених диким вогнем очах, теж був не від того. Я не мав бажання брати участь у баталії і спробував примирити сторони:

— Стійте, братці! Товариш погарячився — подумаєш, яке лихо! А ви от що — дайте, коли не жалко, тютюну, і ми підемо собі своєю дорогою.

Михайло глянув на Микиту, Микита — на Михайла, і обидва посміхнулись.

— Так би й казали зразу!

Потім Михайло поліз у торбину свити, витяг звідти великий кисет і простяг мені.

— Ану, бери тютюну!

Микита засунув руку в кишеню і потім простяг її мені з великим хлібом та шматком сала, щедро присипаним сіллю. Я взяв. Михайло посміхнувся й підсипав мені ще тютюну. Микита буркнув:

— Прощавайте! — Я подякував.

Омелян понуро опустився на землю і досить голосно прошипів:

— Чортові свині!

Хохли пішли в глибину степу важкими перевалистими кроками, щохвилини озираючись на нас. Ми сіли на землю і, не звертаючи більше на них уваги, стали їсти смачний напівбілий хліб із салом. Омелян гучно плямавав, сопів і чомусь старанно уникав моїх поглядів.

Вечоріло. Вдалині над морем народився морок і плив над ним, вкриваючи голубуватою каламуттю дрібні брижі. На краю моря піднялося пасмо жовто-лілових хмарок, облямованих рожевим золотом, і, ще більше посилюючи морок, пливло на степ. А в степу, там, далеко-далеко, на краю його, розкинулося величезне пурпурове віяло променів заходу і фарбувало землю й небо так м'яко і ніжно. Хвилі билися об берег, море — тут блідорожеве, там темносине — було напрочуд красиве й могутнє.

— Тепер покуримо! Чорт би вас, хохлів, узяв! — І, скінчивши з хохлами, Омелян вільно зітхнув. — Ми далі підемо, чи тут заночуємо?

Мені було ліньки йти далі.

— Заночуємо! — вирішив я.

— Ну й заночуємо. — І він простягся на землі, розглядаючи небо.

Омелян кутив і спльовував; я дивився навкруги, милуючись чудовою картиною вечора. По степу гучно плів монотонний плескіт хвиль об берег.

— А кинути грошовитого чоловіка по макітрі — що не кажи — приємно; особливо, коли вміло справу влаштувати, — несподівано проговорив Омелян.

— Годі тобі базікати, — сказав я.

— Базікати?! Чого тут базікати! Це діло буде зроблено, повір моїй совісті! Сорок сім років мені, і років двадцять я над цією операцією голову ламаю. Яке моє життя? Собаче життя. Нема ні конури, ні шматка, — гірше від собачого! Людина хіба я? Ні, брат, не людина, а гірше черв'яка і звіра! Хто може мене розуміти? Ніхто не може! А якщо я знаю, що люди можуть добре жити, то — чого ж мені не жити? Га? Чорт вас візьми, дякую!

Він враз повернувся до мене обличчям і квапливо проговорив:

— Знаєш, якось я мало був не тее... та трошечки не вдалося... будь я, анафема, проклятий, дурень був, жалів. Хочеш, розповім?

Я поквально виявив свою згоду, і Омелян, запаливши цигарку, почав:

«Було це, братіку мій, в Полтаві... років з вісім тому. Жив я в прикажчиках у одного купця, лісом він торгував. Жив з рік нічого собі, рівно; потім ураз запив, пропив карбованців шістдесят хазяйських. Судили мене за це, запроторили в арештантські роти на три місяці і все таке — як помагається. Вийшов я, відсидівши строк, — куди тепер? У місті знають; до другого перебратися ні з чим і ні в чім. Пішов до знайомого темного чоловічка; шинок він тримав і злочинські справи завершував, покриваючи різних молодчиків і їхні дільця. Чоловік хорошої душі, чеснущий на диво і з розумною головою. Книжник був великий, силу-силенну читав і мав дуже велике поняття про життя. Так я, значить, до нього: «Ану, мовляв, Павло Петров, визволь!» — «Ну що ж, каже, можна! Людина людині, — коли вони на одну масть, — допомагати мусить. Живи, пий, їж, придивляйся». Розумна голова, братіку мій, цей Павло Петров! Я до нього мав велику пошану, і він мене теж дуже любив. Бувало вдень сидить він за стойкою і читає книгу про французьких розбійників — у нього всі книги були про

розбійників; слухаєш, слухаєш... дивні хлопці були, дивні діла робили — і неодмінно провалювалися з тріском. Здається ж, і голова і руки, куди там! а наприкінці книги враз — під суд — хвать! і кінець! все прахом пішло.

«Сиджу я в цього Павла Петрова місяць і другий, слухаючи його читання і всякі розмови. І дивлюсь — ходять темні молодчики, носять світлі дрібнички: годиннички, браслети і все таке, і бачу — пуття й на гріш немає у всіх їх операціях. Поцупить річ — Павло Петров дасть за неї половину ціни, — він, брат, чесно платив, — зараз гей! давай!.. Гульбище, шик, крик, і — нічого не залишилося! Пусте діло, братіку мій! То один попаде під суд, то другий потрапить туди ж...

«Через які такі важливі причини? Через підозру в крадіжці із зломом, а вкрадено на сто карбованців! — Сто карбованців! Хіба людське життя сто карбованців варте? Бовдури!.. От я й кажу Павлові Петрову:

«— Все це, Павло Петров, безглуздо і не заслуговує прикладання рук». — «Гм! як тобі сказати? — каже. — З одного, каже, боку, курочка по зернятку клює, а з другого — справді, у всіх справах у людей поважання до себе нема; от у чім справа! Хіба, каже, людина, яка розуміє собі ціну, дозволить свою руку бруднити крадіжкою двогривеного із зломом? Ні в яким разі! Тепер, каже, хоч би я, людина причетна моїм розумом до освіти Європи, я продам себе за сто карбованців?» І починає він на прикладах показувати мені, як мусить діяти людина, що розуміє себе. Довго ми балакали отак. Потім я кажу йому: «Давно, мовляв, у мене, Павло Петров, є в мислях спробувати щастя, і от, мовляв, ви, людина досвідчена в житті, допоможіть мені порадою, як, значить, і що». — «Гм! — каже — це можна! А чи не зробити тобі якесь таке дільце на свій риск і за своїм розсудом, без допомоги? Так, наприклад... Обаїмов — каже — з лісного двору через Ворсклу одинцем на бігунках повертається; а як тобі відомо, при ньому завжди є грошенята, на лісному від прикажчика він одержує виручку. Виручка тижнева; за день вони виторговують сотні три й більше. Що ти можеш на це сказати?» Я замислився. Обаїмов — це той самий купець, в якого я служив у прикажчиках. Справа — двічі добра: і відплата йому за вчинок зі мною, і смачний кусень урвати можна. «Треба

обміркувати»,—кажу. «Не без цього»,—відповідає Павло Петров.

Він замовк і повільно став скручувати цигарку. Захід майже згас, тільки маленька рожева стрічка, з кожною секундою все більше бліднучи, ледь зафарблювала за-крайки пухнастої хмарки, ніби в знеможі нерухомо застиглої в потемнілому небі. У степу було тихо, сумовито, і лагідний плескіт хвиль, що безперестану лився з моря, якось більше відтіняв своїм монотонним і м'яким звуком цю сумовитість і тишу. Над морем одна по одній яскраво спалахували зірочки, такі чистенькі, новенькі, ніби вчора тільки зроблені для прикраси оксамитового південного неба.

«Н-да, браток, пометикував я над цим ділом і тої ж ночі заліг в куші біля Ворскли, маючи при собі шворінь залізний фунтів на сім вагою. Було це діло в жовтні, пам'ятаю — наприкінці. Ніч — якраз підходяща: темно, як у душі людській... Місце — краще й бажати не треба. Зараз тобі міст, і на самому з'їзді дошки вибиті,— значить, поїде поволі. Лежу, чекаю. Злості, братіку мій, в той час у мені вистачило б хоч на десять купців. І так я собі цю справу просто уявив, що простіше й не можна: стук! — і баста!.. Егеж!.. Так-от і лежу, знаєш, і все в мене наготові. Раз! — і одержуй грошики. Так-то. Бац! — значить,— та й край!

«Ти, може, гадаєш, що людина собі хазяїн? Дзуськи, браток! Розкажи мені, що ти завтра зробиш? Дурниця! Ніяк ти не можеш сказати, чи праворуч, чи ліворуч підеш завтра. Лежав я й очікував на одне, а вийшло зовсім не те. Зовсім непередбачене діло вийшло!

«Бачу: од міста йде хтось — п'яний ніби, хитається, в руках палиця. Бурмотить щось; недоладно бурмотить і плаче,— схлипує... Ще ближче підійшов, дивлюсь — жінка! Тьху на тебе, проклята! Намилю шию, думаю, тільки підійди. А вона йде до мосту просто і враз як крикне: «Любий, за що?!» Ну, брат, і крикнула! Я так і здригнувся. «Що за диво?» — думаю. А вона пре просто на мене. Лежу, припав до землі, тремчу увесь — куди моя злість поділась! От-от налізе, ногою наступить зараз! А вона знову як заголосить: «За що?! за що?!» і бух на землю, як стояла, майже біля мене. І заревла вона тут, братіку мій, так, що й сказати тобі не можу — серце краялось, слухаючи. Лежу, проте, нічирк.

А вона реве. Сумно мені стало. Утечу, думаю, собі геть! А тут місяць виринув з-за хмари, та так ясно і світло, просто жах. Звівся я на лікоть і глянув на неї... І тут, брат, усе й пішло прахом, усі мої плани й полетіли до біса! Дивлюсь — так серце й тьохнуло: мале-еньке дівча, дитя зовсім — біленьке, кучерики на щоках, оченята великі такі — дивляться так... і плечики тремтять-тремтять, а із очей сльози крупнющі одна по одній так і течуть, і течуть.

«Жалість мене, братіку мій, взяла. От я, значить, і давай кашляти: «Кхе! кхе! кхе!» Як вона крикне: «Хто це? Хто? Хто тут?» Злякалася, значить... Ну, я зараз тее... на ноги звівся й говорю: «Це, мовляв, я». — «Хто ви?» — говорить. А очі в самої ó які стали, і вся так, як холодець, дрижить. «Хто ви?» — говорить».

Він засміявся.

«Хто я, значить? Ви перш за все не бійтеся мене, панночко, — я вам лихого не заподію. Я — так собі чоловік, із босої команди, мовляв, я. Так. Збрехав, значить, їй; не казати ж, чудило ти, що я, мовляв, купця вбити заліг тут! А вона мені у відповідь: «Все, говорить, мені бай-дуже, я топитися прийшла сюди». І так вона сказала це, що мене аж в холод кинуло — надто вже серйозно, братіку мій. Ну, що тут робити?»

Омелян збентежено розвів руками й дивився на мене, широко й добродушно посміхаючись.

«І враз тут, братіку мій, заговорив я. Про що заговорив — не знаю; але так заговорив, що аж сам себе заслухався; більш за все з приводу того, що вона молода і така красуня. А що вона красуня, так це вже справді, просто — кралечка! Ех ти, брат ти мій! Ну, й ну! А звали Лізою. Так от я, значить, і говорю; а що—хто його зна—що? Серце говорило. Так! А вона все дивиться серйозно так і уважно, і враз як посміхнеться!..» — загорлав Омелян на весь степ із сльозами в голосі й в очах і трясучи в повітрі стиснутими кулаками.

«Як посміхнулась, так я й розтанув; бух перед нею на коліна: «панночко, говорю, панночко!» і все тут! А вона, братіку мій, взяла мене за голову руками, дивиться мені в лице й посміхається, як на картині; ворухить губами — сказати щось хоче; а потім осилилась і говорить: «Любий ви мій, ви теж нещасний, як і я! Так? Скажіть, хороший мій!» Так-то, друже мій, от воно що! Та не все ще, а й по-

цілувала вона мене тут у лоб, брат,— от як! Чуєш? Йй-богу! Ех ти, голубе! Знаєш, кращого за це у мене в житті за всі сорок сім років нічого не було! Га? То ж то! А чого я йшов? Ех ти, життя!..»

Він замовк, кинувши голову на руки. Пригнічений дивовижністю розповіді, я мовчав і дивився на море, схоже на чийсь велетенські груди, що рівно і глибоко дихали у міцному сні.

«Ну, а потім вона підводиться і каже до мене: «Проведіть мене додому». Пішли ми. Я йду — ніг під собою не чую, а вона все розповідає, як і що. Розумієш ти, вона була одна дочка у батьків, купці вони,— ну, і тее, значить, балувана; а потім тут студент приїхав і став, значить, її там учити, і закохались вони одне в одного. Він потім поїхав, а вона стала на нього чекати, коли, мовляв, скінчить там свою науку, щоб приїхав вінчатися; умовленість така була в них. А він не приїхав, а послав йй листа: мовляв, ти мені не до пари. Дівці, звичайно, прикро. От вона було й тее, значить... Ну, розповідає вона це мені, і дійшли ми таким маніром з нею до будинку, де вона жила. «Ну, говорить, голубчику, прощайте! Завтра я, говорить, поїду звідси. Вам гроші, може, потрібні? Скажіть, не соромтесь». — «Ні, кажу, панночко, не треба, дякую вам!» — «Ну, добрий ви мій, не соромтесь, скажіть, візьміть!» — пристає вона. А я такий обшарпаний був, проте говорю: «Не треба, панночко». Знаєш, брат, якось не до того було, не до грошей. Попрощалися ми з нею. Вона так ласкаво каже: «Ніколи, мовляв, я не забуду тебе; зовсім, мовляв, ти чужа людина, а такий мені...» Ну, це наплювати», — обірвав Омелян, знову заходжуючись закурювати.

«Пішла вона. Сів я на лавці біля воріт. Сумно мені стало. Нічний сторож іде. «Ти, каже, чого тут стирчиш, чи, може, поцупити хочеш що-небудь?» Дуже ці слова взяли мене за серце! Я його в пику — рраз! Крик, свист... у часть! Ну що ж, у часть, то й у часть, катай хоч у всю цілу — мені все одно; я як садону його знову! Сів на лавку і тікати не хотів. Ночував; вранці відпустили. Іду до Павла Петрова. «Де погулював?» — питає, усміхаючись. Подивився я на нього — чоловік, як і вчора; але ніби і щось нове бачу. Ну, звичайно, розповів йому все, як і що. Слухав він серйозно так, а потім сказав мені: «Ви, каже, Омеляне Павловичу, дурень і бовдур; чи не

зволите, каже, забиратися геть!» — Ну, що ж тут? А хіба він не правий? Я пішов, і все тут.— Отаке було дільце, браток!»

Він замовк і простягся на землі, закинувши руки під голову і дивлячись на небо — оксамитне й зоряне. І навколо все мовчало. Шум прибою став ще лагідніший, тихший, він долітав до нас слабким, сонним зітханням.

НА СІЛІ

I

— Іди ти, брат, на сіль! Там завжди знайдеш роботу. Завжди знайдеш... Тому, як діло це каторжне, одчайдушне діло, довго на ньому не постоїш. Тікають звідти люди... не сила! Ось ти і повози який деньок. По сім копійок з тачки дадуть либонь... На днинку нічого, вистачить.

Рибалка, що рекомендував мені це, сплюнув набік, глянув у голубу далину моря й меланхолічно замуликав у бороду собі якусь пісню. Я сидів з ним в тіні від стіни куреня; він латав полотняні шаровари, позіхав і поволі цидив крізь зуби всякі печальні сентенції про нестачу на землі роботи для людей і про те, як багато треба людині покласти праці, шукаючи можливості знайти працю.

— Коли не сила буде... приходь сюди спочивати... Розкажеш... Тут недалеко, верст п'яток... Егеж... Піди-но!

Я розпрощався з ним, подякував йому за пораду і подався берегом «на сіль». Був гарячий серпневий ранок, небо було чисте і ясне, море ласкаве й пустинне, і на прибережний пісок одна за одною з журливим плескотом збігали зеленуваті хвилі. Попереду мене, далеко в голубій імлі на жовтому березі лежали білі плями,— то Очаків; позаду — курінь потопає за горбами яскравожовтого піску, сильно відтіненого аквамариновою водою моря...

Я дуже багато наслухався в курені, де ночував, всяких глибокодумно безглузвих історій і міркувань і був

настроений мінорно. Хвилі звучали в унісон настрою і посилювали його.

Незабаром передо мною розгорнулась картина соляного видобутку. Три квадрати землі, сажнів по двісті, обкопані низенькими валами і обведені вузькими канавками, являли три фази видобутку. В одному, повному морської води, сіль випаровувалася, осідаючи блискучим на сонці блідосірим, з рожевуватим відтінком, шаром. У другому — її згрібали в купки. Жінки, що згрібали її, з лопатами в руках, по коліна топтали в блискучій чорній грязюці, і якимось дуже мертво, без криків і гамору, повільно і стомлено ворушилися їх брудносірі постаті на чорному, блискучому тлі масної солоної та їдкої «ропи», як називають цю грязюку. З третього квадрата сіль вивозили. У три погібелі зігнуті над тачками робітники тупо й мовчазно рухалися вперед. Колеса тачок нили й вищали, і цей звук здавався дразливо тужним протестом, що був адресований небу і виходив з довгого ряду людських спин, звернених до нього. А воно виливало нестерпну, палючу спеку, що розжарила сіру, потріскану землю, де-не-де вкриту червонобурою солончаковою травою і дрібними, сліпуче виблискуючими кристалами солі. З монотонного вищання тачечних коліс грубою й різкою нотою виділявся басовитий голос кладільника, який солоно лаяв робітників-возіїв, що зсипали з тачок до його ніг сіль, яку він, поливаючи водою з відра, виладновував у довгасту піраміду. Стоячи на високій купі солі і розмахуючи в повітрі лопатою, кладільник, — високий на зріст, чорний, як вугілля, чоловік, у синій сорочці і білих широких шароварах, — на все горло командував тачкарям, що ввозили по дошці вгору:

— Сип наліво! Наліво сип, чортяка кудлатий! Ах ти, гак тобі під ребро! Кіл тобі в око! Куди ти прешся?! куди?! Ах ти, чортів ніготь!..

Потім роздратовано витирав пітне обличчя подолом сорочки, розлючено ухав і брався, ні на хвилину не перестаючи лихословити, вирівнювати сіль, з усієї сили стукаючи по ній лопатою. Робітники автоматично вивозили тачки нагору, так само автоматично перекидали їх по команді «направо! наліво!» і, з зусиллям розпростуючи спину, важким, непевним кроком, волочучи позаду себе тачки, які рипіли тихше і втомленіше, ішли знов по сіль, по дошки, що дрижали й вгрузали в чорний масний мул.

— Возись жвавніше, чорти! — прикрикував їм в зад кладільник.

Але вони возились так само мовчазно-приголомшено, і тільки їхні похмурі, стомлені й змучені, вкриті брудом і потом обличчя, з міцно стуленими губами, інколи люто й роздратовано посіпувались. Часом колесо тачки з'їжджало з дошки й загрузало в грязюці; передні тачки їхали далі, задні спинялись, і сила, що рухала їх, в особі обдертих і брудних босяків, тупо й байдуже поглядала на товариша, який намагався підняти й поставити колесо шістнадцятипудової тачки знову на дошку.

А з безхмарного, повитого пекучим туманом неба гаряче південне сонце все з більшою старанністю розпикало землю, ніби йому неодмінно сьогодні й будь-що треба було переконати її в своїй гарячій увазі до неї.

Подивившись, стоячи збоку, на все це, я вирішив спробувати щастя і, прибравши якнайнезалежнішого вигляду, підійшов до дошки, по якій робітники йшли із спожженими тачками.

— Здрастуйте, братці! Боже допоможи!

У відповідь сталося щось зовсім для мене несподіване. Перший, — сивий, дужий старик, з засуканими до колін штанами і до плечей рукавами сорочки, що оголювали бронзове, жилаве тіло, — нічого не чув і, не зробивши ніякого руху в мій бік, пройшов мимо. Другий, — русавий молодий парубок, з сірими злими очима, — люто поглянув на мене і скривився до мене, міцно вилаявши до того ж. Третій, — очевидно, грек, чорний, як жук, і кучерявий, — зрівнявшись зі мною, висловив жаль з приводу того, що в нього зайняті руки і що він не може привітати своїм кулаком мого носа. Це вийшло у нього якось невідповідно до його бажання байдуже. Четвертий глузливо гукнув на все горло: «Здрастуй, скляні баньки!» і зробив спробу брикнути мене ногою.

Цей прийом був якраз тим, що в культурному товаристві, якщо не помиляюсь, зветься «нелюб'язним прийомом», і цього ніколи не траплялось зі мною в такій різкій формі. Збентежений, я мимоволі зняв окуляри і, засунувши їх у кишеню, подався до кладки, маючи намір спитати у кладільника, — чи не можна стати на роботу. До місця кладки я ще не встиг підійти, як він гукнув на мене:

— Гей, ти! Чого тобі? Роботи, чи що?

Я сказав.

— А ти на тачках робиш?

Я сказав, що, мовляв, возив землю.

— Землю? Не годиться! Земля — зовсім інша справа. Тут сіль возять, а не землю. Геть до свиней на хутір! Ну, ти, кікімора, вали прямо на ноги!

Кікімора, — обірваний сивий геркулес, з довгими вусами і сизим прищуватим носом, — ухнув на всі груди і перекинув тачку. Сіль посипалась. Кікімора лайнувся, кладільник перелайнув його. Обидва задоволено всміхнулись, і обидва ж одразу звернули на мене свою увагу.

— Ну, чого ж тобі? — спитав кладільник.

— А ти, кацапе, мабуть, вареники їсти до солі прийшов? — підморгуючи йому, говорив Кікімора.

Я став просити кладільника прийняти мене на роботу, запевняючи його, що я звикну і що возитиму не гірш за інших.

— Ну, тут раніш, ніж звикнеш, хребта собі вивихнеш. Та вже бог з тобою, йди! Перший день більше полтиника не покладу. Гей! дайте йому тачку!

Звідкілясь виринув хлоп'яга в одній сорочці, з голими ногами, перев'язаними до колін брудними ганчірками, скептично глянув на мене і крізь зуби сказав:

— Ну, йди!

Я пішов за ним до купи тачок, навалених одна на одну, і, підійшовши, став вибирати собі легшу. Хлоп'яга чухав собі ноги й мовчки оглядав мене.

— Що це ти взяв? Хіба не бачиш, — у неї колесо криве, — мовив він, коли я, уподобавши собі тачку, взяв був її, — і байдуже відійшовши вбік, він ліг на землю.

Я, вибравши іншу тачку, став у ряд і пішов по сіль, відчуваючи, як якесь непевне, важке почуття давить мене, не дозволяючи мені заговорити з товаришами по роботі. На всіх фізіономіях, незважаючи на втому, яка спотворювала їх, було ясно видно глухе, поки що приховуване роздратування. Всі були змучені й люті на сонце, яке немилосердно спалювало шкіру, на дошки, що коливалися під колесом тачок, на «ропу», цей поганий масний і солоний мул, перемішаний з гострими кристалами, які дряпали ноги і потім роз'ятрювали подряпини у великі мокнучі рани, — на все, що оточувало їх. Цю лютість було видно в лихих поглядах одного на одного, в хльостких, ядучих лайках, що зрідка вихоплювались із запалених спра-

гою горлянок. На мене ніхто не звертав уваги. Тільки входячи в квадрат і розходячись з тачками по розкладених навхрест дошках до купок сала, я відчув удар по нозі ззаду і, обернувшись, дістав прямо в обличчя лютий вигук:

— Підбирай п'яти, довгий чорт!

Я поспіхом підібрав п'яти й, поставивши тачку, почав лопатою насипати в неї сіль.

— Повніш насипай! — скомандував мені геркулес-хохол, що стояв поряд мене.

Я насипав, як міг, повно. У цей час задні скомандували переднім: «Вези!» Ті поплювали на руки і, кречучи, зрушили тачки, знову згинаючись мало не під прямим кутом, і, висунувши корпуси вперед, якимось дивно витягнули шії, начебто це повинно було полегшити працю.

Помітивши всі ці прийоми, я точно так само оскільки можливо зігнувся і витягнувся вперед; трохи підняв тачку, — колесо пронизливо завищало, кості ключиць занили, напружені до останньої можливості руки затремтіли... я, хитаючись, зробив крок, два, — мене хитнуло вліво, потім вправо, шарпнуло вперед... колесо тачки з'їхало з дошки, і я полетів у грязюку просто обличчям. Тачка повчально вдарила мене по потилиці ручкою і потім ліниво перекинулась догори дном. Приголомшливий свист, крик, регіт, які привітали моє падіння, наче ще більше забивали мене в теплу масну грязюку, і, борсаючися в ній, марно намагаючись підняти загрузлу тачку, я відчував, як щось холодне й гостре ріже мені груди.

— Геї, друже, ану — поможи! — звернувся я до хохла-сусіда, що реготав на все горло, взявшись за живіт і похитуючись з боку в бік.

— О, трясця твоїй матері!.. Тю-тю-тю, дурню?.. Види-буй на дошку! Карету гни наліво! Тю!.. А щоб тебе ропа засмоктала!.. — і він знову реготав із сльозами на очах, хапаючись за боки та охаючи.

— Пішов, чорт, по колодах!.. — з жалем махнув рукою, дивлячись на мене, передній сивий старик і, крякнувши, повів тачку.

Передні тачкарі поїхали; ті, що були позаду мене, стояли і досить недоброзичливо дивились на мене, спітнілого від зусиль витягти тачку і вкритого товстим шаром грязюки, що стікала з мене. Допомогти ніхто не хотів. А з кладки чути було голос кладільника:

— Чого застрягли, дияволи? Собаки!.. свині!.. Чи мо' далі з очей — довша днина?! Бісові діти!.. чорти!.. Вези, анафеми!..

— Геть з дороги! — гаркнув хохол позаду мене і по-сунув тачку, мало не зачепивши мене по голові її крилом.

Я залишився один, сяк-так витяг тачку і, тому що сіль з неї висипалась і вона була обліплена грязюкою, повіз її порожню, геть з квадрата, маючи намір вибрати собі іншу.

— Що, брат, упав? Нічого, попервах це з усяким буває!

Оглянувшись, я побачив за одною з купок солі на покладеній у грязюку дощі хлопця років двадцяти, що присів навпочіпки і смоктав собі долоню. Він дивився на мене з-за руки добрими, усміхненими очима і кивав мені головою.

— Нічого, брат! Це від незвички буває. А що у тебе з рукою? — спитав я.

— Та ось подряпав, а рану й роз'ятрює; не висмокчеш, то кидай роботу, болітиме дуже! Сип, сип, проїжджай, а то кладільник облає!

Я поїхав. З другою тачкою у мене вийшло щасливо; вивіз і третю, й четверту, й ще дві. На мене ніхто не звертав уваги, і я був дуже задоволений цією взагалі дуже сумною для людини обставиною.

— Шабаш! Обідати! — гукнув хтось.

Всі, полегшено зітхнувши, пішли обідати; але й тут ніхто не виявив ні пожвавлення, ні радості відпочинку. Все робилось якось підневільно, з погано прихованою відразою і люттю. Здавалось, ніхто не бачив у відпочинку нічого приємного для своїх намучених роботою кісток і розморених спеком м'язів. У мене сильно нила спина, ноги й руки в плечах, але, намагаючись не дати іншим помітити це, я бадьоро пішов до казана.

— Стривай! — зупинив мене старий похмурий босяк-робітник, у синій рваній блузі і з таким же, під колір блузи, синім запійним обличчям, прикрашеним понуро зведеними густими бровами, з-під яких дико й глузливо блискотіли червоні, запалені очі. — Стривай! Як тебе звуть?

Я сказав.

— Так! Дурень був твій батько, коли дав тобі таке ім'я. У нас до казана Максимів не пускають у перший день роботи. Максимі перший день на своїх харчах пра-

цюють. Так-то! От якби ти Іван був або ще як — інша річ. Мене от Матвієм звуть,— ну — я й пообідаю, а Максим хай подивиться. Геть від казана!

Я здивовано глянув на нього і, відійшовши вбік, сів на землю. Мене збивало з пантелику таке ставлення до мене, ставлення, мною не викликане і яке я досі не переживав. Раніш і пізніш мені траплялось не один десяток разів входити в артіль, і завжди я відразу ставав на просту товариську ногу. На цей раз все було якось неймовірно дивно, і, незважаючи на скрутність і гостроту становища, моя цікавість була зачеплена дуже глибоко. Я вирішив пошукати ключа до цієї дуже інтересної для мене загадки і, вирішивши, зовні спокійно поглядаючи на обідаючих, став чекати початку роботи... Треба дізнатись, чому до мене так ставляться.

II

Ось вони пообідали, поригали й стали закурювати, розходячись від казана. Геркулес-хохол і хлоп'яга з перев'язаними ногами підійшли до мене й сіли так, що загородили собою від мене ряд тачок, залишених на дощці.

— Ну що, братіку? — спитав хохол. — Покурити хочеш?

— Давай! — сказав я.

— А хіба у тебе нема свого тютюну?

— А був би, то я б і не спитав.

— Оце добре! На, покури. — Він подав мені свою люльку. — Що ж ти, будеш возити?

— Так, буду, поки можу.

— Так! А ти звідки сам?

Я сказав.

— Еге! А що, це далеко?

— Тисяч зо три верст.

— Ого! Добре далеко. А чого ж ти сюди прийшов?

— Так як і ти ж, все одно.

— Ага! Так тебе, значить, теж за злодійство з твого села вигнали?

— Як так? — спитав я, відчуваючи, що дав маху.

— Та я через те прийшов сюди, що мене село за злодійство геть вигнало, а ти кажеш, що прийшов, як і я ж... — І він зареготав, задоволений з своєї дотепності.

Його товариш сидів мовчки й підморгував йому оком, хитро всміхаючись.

— Зачекай...— почав я.

— Ніколи-бо чекати, братіку! — працювати треба. Ходім-но, ставай позад мене на мою тачку; у мене добра, вірна тачка. Ходім!

Ми пішли. Я хотів був узяти його тачку, але він поквапно сказав:

— Стривай, я сам одвезу. Давай твою, а мою в неї покладемо, вона проїдеться, відпочине трохи.

Ця люб'язність здалась мені підозрілою, і, йдучи поруч з ним, я пильно розглядав його тачку, яка лежала догори колесом, бажаючи впевнити себе, що мені не підстроїли якої-небудь каверзи, але не побачив нічого, крім того, що я раптом став предметом загальної уваги, чомусь приховуваної, але невміло; я ясно помічав це в частих підморгуваннях у мій бік, в кивках головою і підозрілому перешіптуванні. Я зрозумів, що треба дивитись в обидва, і насторожився в чеканні чогось, що повинно бути, судячи по початку, дуже оригінальним.

— Приїхали! — сказав хохол і, знявши свою тачку, поставив її мені.— Насипай, брат!

Я поглянув довкола... Всі старанно працювали, і я став насипати. Нічого не було чути, крім шурхоту солі, яку скидали з лопат, і ця тиша важко давила груди. Я подумав, що мені либонь краще піти звідси.

— Ну, берись! Чого заснули?! Вези! — скомандував синій Матвій.

Я взяв за ручки тачку і, з зусиллям піднявши її, рушив уперед... Гострий біль в долонях змусив мене дико скрикнути і, кинувши тачку, шарпнути руки до себе. Біль повторився, але удвічі дужчий: я зірвав з долонь обох рук шкіру, защемлену в ручках тачки. Скриплячи зубами від люті й болю, я оглянув ручки й побачив, що вони були з боків розколоті сокирою і розперті трісочками. Це було зроблено дуже непомітно і дуже розумно. Розраховувалось, що коли я міцно стисну ручки, тріски вилетять із щілини, і дерево, зімкнувшись, защемить мені шкіру. І цей розрахунок виправдався. Я підвів голову й поглянув довкола. Крики, регіт і свист летіли мені в обличчя з усіх боків, скрізь я бачив люті, торжествуючі пики. З кладки чути було цинічну лайку кладільника, але ніхто не звертав на неї уваги,— всі були зайняті мною.

Я дивився довкола тупо й безглуздо і відчував, як у мене всередині все міцніш скипає образа, бажання помсти й зненависті до цих людей. А вони, зібравшись юрбою проти мене, сипали насмішки й лайки. Мені жагуче, до болю жагуче захотілось образити й принизити їх.

— Мерзотники! — вигукнув я, простягаючи до них стиснуті кулаки, і так само цинічно, як лаяли вони мене, став лаяти їх, ідучи до них назустріч.

Вони неначе здригнулись і, зніяковівши, подались назад. Лише геркулес-хохол і синій Матвій, залишаючись на місці, холоднокровно почали засукувати рукави сорочок.

— Ану, йди, йди!.. ану, ну!.. — тихо й радісно бурмотів хохол, не зводячи з мене очей.

— Дай йому тютю, Гаврило! — радив йому Матвій.

— За що ви мене скривдили?! — кричав я. — Що я вам зробив?! За що?! Хіба я не така сама, як ви, людина?! — Кричав ще якісь жалюгідні, недоладні, люті, безглузді слова і весь тремтів тремтінням безглуздового сказу, в той самий час пильно стежачи, як би не вчинили надо мною ще якої-небудь дотепної витівки.

Але дурні, безглузді фізіономії дивилися на мене вже не так байдуже, і по деяких з них майнула мовби свідомість вини передо мною за цей лихий жарг. Хохол і Матвій теж подались назад. Матвій став обсмикувати блузу, хохол поліз у кишеню.

— Ну, за що ж? За що?! — питав я їх.

Вони тупо мовчали. Хохол крутив цигарку й дивився собі в ноги. Матвій раптом опинився позаду всіх; інші пішли були до тачок, похмуро почухуючись і не кажучи ні слова. До групи йшов кладильник, голосно гукаючи й погрожуючи кулаками. Все це сталося так швидко, що жінки, які згрібали сіль кроків за двадцять від нас і, як я помітив, кинулись на мій крик, підійшли вже тоді, коли чоловіки стали розходитись до тачок. Я залишився сам, з гірким почуттям незаслуженої і несплаченої образи. Це посилювало образу та біль. Мені хотілось відповіди на мої запитання, хотілось відплати. Я гукнув їм:

— Стійте, братці!

Вони зупинились, похмуро дивлячись на мене.

— Скажіть же мені, за що ви мене мучили? Адже повинна бути у вас совість!

Вони мовчали, і ця мовчанка наче відповідала мені

за них. Тоді, трохи заспокоївшись, я почав говорити їм. Я почав з того, що я така сама людина, як і вони, що мені так само хочеться їсти, що для цього я так само повинен працювати, що я прийшов до них, як до своїх, рідних мені за становищем людей, що я вважав їх не нижчими й не гіршими від себе...

— Всі ми рівні,— говорив я їм,— і повинні розуміти одне одного і, оскільки це кожен уміє, допомагати один одному.

Вони уважно слухали, юрмлячись довкола мене, але уникаючи моїх поглядів. Я помічав, що мої слова впливають на них, і це запалювало мене. Поглянувши довкола, я ще більше переконався в цьому. Почуття радості, гострої й яскравої, охопило мене, і, кинувшись на купу солі, я заплакав. Заплачеш!..

Коли я підвів голову, довкола не було нікого. Працювати скінчили, і возії, розбившись на групи по п'ять-шість чоловік, сиділи там, коло кладки, вимальовуючись на рожевуватому тлі солі, осяяної промінням призахідного сонця, великими, незграбними, брудними плямами. Було тихо. З моря віяло прохолодою. По небу плавно сунула маленька біла хмарка; від неї відривались тонкі, прозорі димки й щезали, розпливаючись по блакитному тлі неба. Це було дуже сумно...

Я встав і пішов туди, до кладки, з твердим наміром попрощатись і піти в рибальський курінь. Коли я підійшов до групи з хохла, Матвія, кладільника і ще трьох солідних літніх босяків, вони підвелись мені назустріч і, раніш ніж я встиг заговорити з ними, Матвій простяг до мене руку й сказав, не дивлячись на мене:

— Ось що, друже! Ти іди від нас своєю дорогою, куди тобі треба. Так! А на дорогу ми ось зібрали тобі трохи грошей. На-бо, візьми!

В його жмені лежали мідяки, і рука його тремтіла, коли він простягав її мені. Я розгубився й, нічого не розуміючи, дивився на них. Вони стояли, понуро опустивши голови й мовчки, непотрібно й недоречно опраправляючи своє лахміття, обсмикувались, переступали з ноги на ногу, поглядали по сторонах, всім, кожним рухом і жестом, виявляючи крайню зніяковілість і бажання скінчити скоріш зі мною.

— Я не візьму! — сказав я, відштовхуючи Матвійову руку.

— Ні, ти вже візьми, не ображай нас. Ми що ж? Ми ж бо, якщо по совісті говорити, нічого такого... Ми, брат, розуміємо, що скривдили тебе; та тільки хіба це вірно, коли розсудити правильно? Зовсім, брат, невірно. Тому як головна причина — життя! Яке життя наше? Каторжне! Тачка — шістнадцять пуд, ропа ноги рве, сонце пече тебе, як вогнем, цілий день, а день — полтиник! — Хіба цього мало, щоб озвіріти? Робиш, робиш, заробіток проп'єш — знову робиш! от і все. І як годів з п'ять проживеш оцим манером, так і тее... подобу людську і втрадиш, — звірюка, та й годі! Ми, брат, самі себе ще болючіш зобиджаєм, ніж тебе, а ми все ж бо один одного знаємо, ти ж — чужа людина... Чого ж тебе жаліти? Так ось як воно! Казав ти там... всячину, ну й що ж? Воно, звичайно, це ти там ловко все... правильно, мабуть... тільки не до речі... не в лад. Ти не ображайся... жарти ж... Все-таки у нас серце... Т-так! Ну, й іди собі, куди хочеш, з твоєю правдою, а ми залишимося тут з своєю. Візьми на, гроші! Прощай, брат! Ми перед тобою не винуваті, і ти перед нами — теж. Погано вийшло у нас, це вірно. Ну, та гарзд! Добре ж не про нас. А залишатись тобі тут не з руки. Яка ти нам... пара? Ми, брат, одне до одного припасовані ось як, а ти так собі прибився... злегенька... Нічого в нас не може вийти... Ну, значить, і відчалюй! Катай своєю дорогою!.. Прощай!

Я поглянув довкола, переконався, що всі згодні з Матвієм, і, закинувши на плечі торбину, хотів іти.

— Пожди, чоловіче! Дай і я скажу слово! — зупинив мене за плече хохол. — Коли б хто інший, а не ти це був, то я б проводив його кулаком в боки. Чуєш? А ти ось ідеш собі вільно, та ще й гроші на дорогу ми тобі давали. Скажи спасибі за це нам! — І він, плюнувши вбік, став крутити кисет довкола пальця, переможно поглядаючи навколо, наче хотів сказати: дивуйтесь-бо, який я розумний!

Пригнічений усім цим, я поспішив попрощатися з ними й пішов берегом моря назад до куреня, в якому ночував. Небо було чисте й пекуче, море пустинне й поважне, до ніг моїх, з шумом, котились зелені хвилі... І мені було нестерпно боляче й соромно за щось. Повільно й пригнічено ступав я по гарячому піску берега. Море спокійно блищало на сонці, хвилі розмовляли про щось незрозуміле й журливе...

Коли я підійшов до куреня, мені назустріч підвівся знайомий рибалка і торжествуючим тоном людини, передбачення якої справдились, промовив:

— Що, брат, хіба солоно довелось?

Я промовчав, глянувши на нього.

— Овва! Пересолено трохи! — впевнено промовив він, оглянувши мене. — Їсти хочеш? Іди, їж кашку! Там її до чорта наварили... половина либонь лишилась. Іди, студи ложку! До-обра кашка... з камбалою, з севрюгою...

Хвилини через дві я сидів у холодку за куренем, увесь брудний, дуже стомлений, дуже голодний, і їв, з тугою і болем у серці, кашку з севрюгою та камбалою.

ПРО ЧИЖА, ЯКИЙ БРЕХАВ, І ПРО ДЯТЛА — ЛЮБИТЕЛЯ ІСТИНИ

Це дуже правдива історія, і я почну її так:

Раптом з усіх співочих птахів того гаю, де трапився цей цікавий випадок, привернув до себе загальну увагу один, що заспівав пісень, сповнених не лише надій, але й упевненості.

До тієї пори всі птахи, злякані й пригнічені сіренькою і похмурою погодою, що зненацька настала, співали пісень, які тільки тому й називалися піснями, що їх співали; в них переважали тяжкі, сумні й безнадійні ноти, і птахи-слухачі спершу називали їх хрипінням умираючих, але потім потроху звикли і навіть почали знаходити в них всякі красоти, що, однак, коштувало їм великих зусиль.

Тон усьому в гаю давали ворони, птахи по суті своїй песимістичні і, крім більш-менш гучного каркання, ні на що не здатні. В інший час на них би не звернули уваги, але тепер, коли їхні голоси переважали, їх слухали і навіть мали за дуже мудрих птахів. А вони, помічаючи це, похмуро виспівували:

Карр!.. Приречення нас боре,—
Де, мізерним, нам спасіння?
Хоч куди звернути зорі —
Біль і горе, прах і тління..
Карр!.. Страшні удари долі!..
Хай мудрець їм підкориться...

Карр... карр!.. Нудна пісня!.. Але — сильна, вона пригнічувала весь гай.

І от раптом зазвучали вільні, сміливі пісні...

Весь гай, що багато чув пісень, стрепенувся, здивовано і тихо зашелестів гіллям. І навіть солов'ї, які завжди співають непогано, тому що вони жреці чистого мистецтва, з насолодою слухали й говорили:

— А в цього співака є іскорка!..

І, говорячи так, потай пишалися своєю неупередженістю.

А співак співав:

Я чую зойки голосні —
То каркання ворон у темі,
Я бачу млу — та що мені? —
Ясний, бадьорий розум мій!
За мною, смілі! Згинь, пійма!
Живій душі тут не знайтись!
Світім серця вогнем ума,—
І запалає сяйво скрізь!..

— Сильно проспівано! — коментували солов'ї... — Молодо, самонадіяно, немuzикально — але сильно... — і, глибокодумно почистивши дзьобики, вони слухали далі:

Хто чесно в битві смерть зустрів,
Хіба подоланий, той впав?
Впав той, хто геть ішов з боїв
І груди з ляку прикривав.
Той, друзі, впав, хто убоявся
Труда, турбот чи болю ран
І думать про бої сховався
В філософічний той туман..

— Гм... у нього дуже оригінальні погляди! — зауважили солов'ї. — Хотілося б знати, що це за птах!.. — зацікавилися вони.

Хай, друзі, ті, хто впав, мовчать.
Ім очі з'їв вагання дим;
В серцях їх честь і гордість сплять.
Отож гукнімо, друзі, їм:
Геть! З ваших мудрувань чадних
Темнішає ця ніч страхіть,
І душі й розум молодих
Отруюєте ви... Ідіть!..
Геть!.. Оголошуєм богам
За право вищості війну!

— Це сміливо, — сказали солов'ї. — О так!.. це дуже смілива пісня!..

Гай слухав і відчував щось хороше і сильне, це відчуття сповнювало його теплом і світлом, і навіть старі, вкриті сірими лишаями віти дерев зашепотіли про минулі дні. То були хороші весняні дні, коли в гаю тільки-но починали розцвітати квіти й надії, коли птахи співали вільні й звучні гімни сонцю, а вільне від хмар небо здавалось безмежно глибоким і немовби кликало птахів випробувати силу крил — досягнути його глибини. То були гарні дні, коли не треба було примушувати себе жити, бо жити хотілось,— була мета і була надія досягнути її. І ці дні з'явилися перед гаєм і, як зірки, заблищали в тумані, який приховував від нього небо.

Птахи стрепенулися й ожили. Де співак? Нехай він прийме данину захоплення й подяки! Це, мабуть, чудовий, красивий птах!

Вони зібралися цілою хмарою і кинулись туди, звідки їм назустріч линули бадьорі й горді звуки.

Та коли вони прилетіли, то побачили, що це просто чиж — звичайнісінький, маленький, сіренький, з восковим дзьобиком чиж. Він сидів на гілці ліщини і знітився від виявленої до нього пошани; мізерний, настовбурчений і метушливий, він викликав у всіх подив і нікому не сподобався.

Геть!.. Оголошуем богам
За право вишості війну!

Коли це кричить орел, сокіл, яструб, нарешті — це і красиво, і могутньо; але чиж — чиж, який оголошує війну богам!.. Тут є деяка невідповідність, щось дивне і смішне. І це просто-таки образливо для всіх інших птахів. Чому саме чиж, а не шиглик, зяблик, снігур?..

Здивовані і ображені птахи дивилися на чижа і думали: «Що ж тепер буде?»

І мимоволі їм пригадалась та смішна синиця, яка одного разу хотіла запалити море...

Але тут один спритний шиглик, журналіст за професією, спитав чижа:

— Послухайте-но, це ви зараз співали?

— Я...— відповів чиж,— так, це я співав.

— Гм... а чим ви це доведете? Тобто ми, звичайно, не маємо сумніву щодо ваших здібностей, але...

Чиж здригнувся, у нього стало дибом пір'я, і він заспівав:

В глухій, нами створеній ночі
Проносяться сови понурі...
Виблискують жовті їх очі,
Лихі та суворо похмурі!..
Їх крики несуться щосили,
Сміються вони і ридають,
Кленуть ясний день, їм немилий,
А ніч — щирим сміхом стрічають...
Якби тільки темряви пута
З гайка мого юного впали,
Про сов щоб не стало і чути,
Лиш соколи тут би літали!
Та соколи — кволі, хирляві,
Лякливо забились під скелі
Й лютують без сили, без слави
На звуки далекі, веселі.
Не звести їм крила повислі,
Ганебно серця в них дрімають,
І голосу честі і мислі
Свободні птахи не вчувають...

Деяким птахам ця пісня здалася особистою образою, і вони засвистіли чижеві, а щиглик сказав:

— Добре, цього досить для нас! Але, ось що — скажіть: ви, так би мовити, будите громадську свідомість... гм!.. а які, власне, у вас права на це? Тобто я хочу сказати — в ім'я чого співаєте ви?!

Чиж дуже здивувався і мовчки дивився на публіку.

— Бачите, ми хочемо гарантувати себе від помилок, яких, ви знаєте, у нас було таки багатенько, і з цією метою ми хотіли б знати ваші вихідні і кінцеві пункти, — знати, куди й навіщо нас кличуть? — поставив запитання щиглик і, задоволений собою, засвистів щось чуже: у щиглят немає своїх пісень, як відомо.

Чиж стрепенувся...

— Я виходжу з непохитного переконання у високому покликанні птахів, як кінцевого, найскладнішого і наймудрішого акту в творчості природи. Ми не повинні стомлюватись, ми мусимо завжди боротися і все перемогти, щоб виправдати самих себе в своїх очах, щоб мати право сказати: все минуле, сучасне і майбутнє — це ми, а не сліпа сила стихій. Шлях, яким нам треба йти, мені незнайомий, але я певен, що треба йти вперед. Там країна, достойна бути нагородою за ті труди, яких зазнали ми в дорозі! Там вічне, невичерпне світло, там невідомі нам дива; там ми, великі, вільні птахи, що все перемогли, з насолодою споглядатимемо нашу силу, і весь світ буде

ареною наших діянь, велич яких неможливо уявити нам тепер; там мисль наша вирішить усе, і наші почуття, ускладнені до чудесного, відкриють перед нами новий світ незнаних насолод; там воно — життя, гідне нас!.. Поважайте і любіть одне одного і, йдучи гордою і сміливою дружиною до перемоги, ні в чому не майте сумніву, бо що є вище за вас?.. Оберніться назад і погляньте, чим ви були раніше — там, на світанку життя? Вся ваша віра тоді — не варта була однієї краплини сумніву — тепер... Коли ви навчилися так страшно сумніватись у всьому, прийшла пора для вас — увірувати в себе, бо тільки велика сутність може дійти до такого сумніву, до якого дійшли ви!..

Туди — в країну щастя! де чекає нас велика перемога, де ми будемо законодавцями світу і володарями його, де ми будемо володарями всього... Туди — в це чудове «вперед»!..

— Вперед! — крикнули птахи, бо в їх серцях загорілася гордість за себе.

Сльози натхнення і віри наповнили очі чижа. І всі птахи співали, і всім стало так легко, всі почували, що в серцях народилося палке бажання життя і щастя.

— Дозвольте, дозвольте!.. Я прошу слова... Слово мені!..

Це кричав дятел з верхівки осики, і коли його почули, то йому зараз же дали слово, бо він кричав дуже гучно.

— Шановні панове і пані! — заговорив дятел. — Рекомендуюсь: я дятел. Я живлюся черв'яками і люблю істину, якій неухильно служу і яка спонукає мене сказати вам, що вас нахабно обдурюють. Всі ці пісні і фрази, які ви тут чули, шановні панове, не більше як безсоромна брехня, що я їй матиму честь довести вам з фактами в руках... З фактами в руках, шановні панове! А спитайте пана Чижа, де ті факти, якими він міг би підтвердити те, що сказав? Їх немає в нього, а саме вони їй потрібні йому більше, ніж мені; вони — все, шановні панове, і всі ми — не більш, як лише крихітні факти, що підтверджують грандіозний факт мудрості й могутності природи, якій ми повинні підкорятися, як діти підкоряються матері.

— Розглянемо безсторонньо, що є там — попереду, куди кличе нас пан Чиж. Всі ви вилітали на узлісся гаю і знаєте, що зразу за ним починається поле, влітку голе

і спалене сонцем, зимою вкриті холодним снігом; там, на краю його, стоїть село, і в ньому живе Гришка, чоловік, який займається птахоловством. Ось перша станція по шляху «вперед», про який так багато наговорив тут пан Чиж!..

— Припускаючи, що ми попрямуємо вперед згідно з його бажанням,— бекорисливість якого я дозволяю собі взяти під сумнів, бо знаю, що чижі, як і всі інші істоти, не від того, щоб здобути собі популярність, славу і т. ін.,— припускаючи, що ми благополучно обминемо сіті Гришки і пролетимо повз село, ми знов-таки опинимося в полі; а в кінці його знову зустрінемо село, а потім знову— поле,— село,— поле... і тому, що земля кругла, ми змушені будемо неодмінно долетіти до того самого гаю, в якому, в даний момент, я маю високу честь говорити з вами.

— Чи ж це та країна, в якій, за словами пана Чижа, ми матимемо нагороду за наші труди?.. Чи ж це вона?!

— Я знаю вас, шановні панове і пані, я знаю, як високо ви літаєте, але... хоч як гірко мені говорити вам це,— я знаю й те, що ніхто з вас не злітав і не може злетіти вище за самого себе.

— Спроба пана Чижа завоювати собі вашу увагу через затуманювання вас блискучими і гучними фразами ясно вказує на ступінь висоти його думки про вас, як про розсудливих істот!?. Ця спроба має бути суворо покарана, шановні панове і пані!..

І, сповнений свідомості виконаного ним громадського обов'язку, мудрий дятел, окинувши торжествуючим поглядом слухачів, став довбати кору осики, на вітах якої він сидів.

Птахи мовчки дивилися на чижа і бачили, як з його очей одна за одною скочувалися сльозинки. Чому він міг плакати, як не через свою провину перед ними?! Такий мізерний, сіренький і брехливий чиж!

А він похмуро дивився туди вдаль, і його оченята ніби прощалися там з чимось.

Мовчав гай, і птахи безшумно розліталися по своїх місцях. Полетів і дятел, супроводжуваний шанобливою повагою до його мудрості.

День був такий сумний; він неначе розплакатись чогось збирався.

І ось чиж, який брехав, лишився сам. Нерухомий і

пригнічений, він сидів на гілці ліщини, і лише одна сойка з цікавістю поглядала на нього з-поміж боязкого тремтячого листя осики. Але це їй швидко надокучило, і, насмішкувато свиснувши, вона полетіла.

А чиж лишився і, сидячи на гілці ліщини, думав:

«Я збрехав, так, я збрехав, бо мені невідомо, що там, за гаєм, але ж вірити і надіятись так добре!.. Я ж тільки хотів розбудити віру і надію,— і ось чому я збрехав... Він, дятел, може, й правий, але нащо потрібна його правда, коли вона каменем лягає на крила?»

І, озирнувшись навколо, бідний, маленький чиж настовбурчився.

От і вся історія... Прочитавши її, ти, звичайно, побачиш, що чиж благородний, але не має віри і тому вбогий духом; дятел благородний, але пошлий, а птахи-слухачі чутливі лише тому, що цікаві, але вони по суті черстві серцем і дріб'язкові, ганебно дріб'язкові... Побачивши це, ти подумаєш, що я неправильно розповів цю до сліз смішну історію. Думай так, коли це тебе втішає, думай!..

ДІД АРХИП І ЛЬОНЬКА

Дожидаючи порома, вони обидва лягли в тінь берегової кручі й довго мовчки дивились на бистрі й каламутні хвилі Кубані в них у ногах. Льонька задрімав, а дід Архип, відчуваючи тупий, гнітючий біль у грудях, не міг заснути. На темнокоричневому фоні землі їх обшарпані й скарлючені фігури ледве вирізнялись двома жалюгідними жмутками, один — трохи більший, другий — менший; стомлені, засмаглі та припалі пилом фізіономії були на колір зовсім як буре лахміття.

Кошова й довга постать дідуса Архипа простяглася впоперек вузької смуги піску — він жовтою стрічкою яснів понад берегом, поміж кручею та рікою; куняючи, Льонька лежав калачиком біля діда. Льонька був маленький, кволий, у лахмітті він здавався корявим сучком, відламаним од діда — старого, висхлого дерева, принесеного й викинутого сюди, на пісок, хвилями ріки.

Дід, піднявши на лікоть голову, дивився на проти-лежний берег, заллятий сонцем і вбого облямований нечастими кущами верболозу; з кущів витикався чорний борт порома. Там було нудно й порожньо. Сіра смуга дороги йшла від ріки в глиб степу; вона була якась нещадно пряма, суха й навівала смуток.

Його тьмяні й запалені очі старої людини, з червоними припухлими повіками, неспокійно кліпали, а покарбоване зморшками обличчя завмерло з виразом нестерпної туги. Він раз по раз стримано кашляв і, поглядаючи

на внука, затуляв рота рукою. Кашель був хрипкий, задушливий, змушував діда підводитися з землі й наганяв йому на очі буйні краплини сліз.

Крім його кашлю й тихого шурхоту хвиль на піску, в степу не було ніяких звуків... Степ лежав обабіч ріки, величезний, бурий, спалений сонцем, і тільки там, далеко на обрії, ледь видне старечим оком, пишно хвилювалося золоте море пшениці й просто в нього падало сліпучо-яскраве небо. На ньому вирізнялись три стрункі стани далеких тополь; здавалось, вони то зменшуються, то вищають, а небо й пшениця, накрита ним, хвилюються, підносячись і опускаючись. І раптом усе ховалося поза блискучою срібною пеленою степового марева...

Ця пелена, струмиста, яскрава та облудна, інколи притікала з далини майже до самого берега ріки, і тоді сама вона була немов рікою, що зненацька пролилася з неба, такою ж чистою та спокійною, як воно.

Тоді от дід Архип, незнайомий з цим явищем, потирав свої очі й тужливо думав про себе, що ця спека й степ одбирають йому й зір, як одібрали решту сил у ногах.

Сьогодні йому було ще гірше, як завжди віднедавна. Він почував, що незабаром помре, і хоч ставився до цього зовсім байдуже, без дум, як до неминучої повинності, але йому хотілось би померти далеко, не тут, а в рідних краях, і ще його дуже непокоїла думка про внука... Куди подінеться Льонька?..

Він ставив собі це запитання по кілька разів на день, і завжди при цьому щось у нім стискалося, холонуло й ставало йому так тоскно, що хотілось мерщій повернутись додому, в Росію...

Та — далеко йти до Росії... Все одно не дійдеш, помреш десь дорогою. Тут по Кубані подають милостиню щедρο; народ усе заможний, хоч крутий і глузливий. Не люблять жебраків, тому що багаті...

Спинивши на внукові зволожений сльозою погляд, дід обережно погладив шорсткою рукою його по голові.

Той заворушився й звів на нього голубі очі, великі, глибокі, не по-дитячому вдумливі, — вони здавалися ще більшими на його худому, подзьобаному віспою личку, з тонкими, безкровними губами й гострим носом.

— Іде? — спитав він і, щитком приклавши руку до очей, поглянув на річку, що відбивала сонячне проміння.

— Ні, ще не йде. Стоїть. Чого йому сюди? Не кличе

ніхто, ну й стоїть він... — поволі заговорив Архип, все глядячи внука по голові. — Дрімав ти?

Льонька непевно покрутив головою й простягся на піску. Вони помовчали.

— Коли б я плавати вмів, купатись пішов би, — пильно дивлячись на річку, мовив Льонька. — Бистра надто ріка! Немає в нас таких річок. Чого рве? Біжить, наче спізнитись боїться...

І Льонька невдоволено одвернувся від води.

— А от що, — заговорив дід, подумавши, — давай-но порозперізуємось, пояски позв'язуємо, я тебе за ногу прикручу, та й лізь, купайся...

— Ну-у!.. — резонно мовив Льонька. — Що вигадав! Чи ти думаєш, не стягне вона й тебе? І втопимось обидва.

— А й справді! стягне. Ач, як рине... Мабуть, весною розіллється — ух ти!.. І сіножаті тут — біда! Без краю сіножаті!

Льоньці не хотілось говорити, і він лишив дідові слова без відповіді, взявши в руки грудку сухої глини й розминаючи її пальцями на порох, із серйозним та зосередженим виразом на обличчі.

Дід дивився на нього й про щось думав, мружачи очі.

— Адже ось... — тихо й монотонно заговорив Льонька, струшуючи з рук порох. — Земля ця тепер... узяв я її в руки, розтер, і став пил... самі лишень дрібнісінькі шматочки, ледве оком видно...

— Ну, то й що ж? — спитав Архип і закашлявся, поглядаючи крізь сльози, що навернулись на очі, у великі сухо-блискучі очі внука. — До чого це ти? — додав він, прокашлявшись.

— Так... — кивнув головою Льонька. — До того, що, мовляв, уся вона аж он яка!.. — Він змахнув рукою за ріку. — І всього на ній набудовано... Скільки ми з тобою міст пройшли! Страх! А людей всюди скільки!

І, не вміючи вловити свою думку, Льонька знову мовчки замислився, поглядаючи круг себе.

Дід також помовчав трохи і потім, щільно підсунувшись до внука, ласкаво заговорив:

— Розумнику ти мій! Правильно сказав ти — пил усе... і міста, і люди, і ми з тобою — пил самий. Ех ти, Льонько, Льонько!.. коли б грамоту тобі!.. далеко б ти пішов. І що з тобою буде?..

Дід притулив внукову голову до себе й поцілував її.

— Стривай...— звільняючи своє льняне волосся з корявих тремтячих пальців діда, трохи жвавішаючи, скрикнув Льонька.— Як ти кажеш? Пил? Міста і все?

— А так уже влаштовано богом, голубе. Все — земля, а сама земля — пил. І все вмирає на ній... Ось як! І тому повинна жити людина в праці й покорі. От і я також помру скоро...— перескочив дід і тоскно додав: — Куди ти підеш тоді без мене?

Льонька часто чув од діда це запитання, йому вже набридло говорити про смерть, він мовчки одвернувся, зірвав билинку, поклав її в рот і став поводити жувати.

Але дідові це боліло.

— Чого ж ти мовчиш? Як, мовляв, ти без мене будеш? — тихо спитав він, нахилиючись до внука й знов кашляючи.

— Говорив уже...— неуважно й невдоволено мовив Льонька, скоса поглядаючи на діда.

Йому не подобались ці розмови ще й тому, що частенько вони кінчались сваркою. Дід довго балакав про близьку свою смерть. Льонька спочатку слухав його зосереджено, торопів, уявляючи новизну становища, плакав, але поступово втомлювався — і не слухав діда, віддаючись своїм думкам, а дід, помічаючи це, сердився й нарікав, що Льонька не любить діда, не цінить його турбот, і, нарешті, докоряв Льоньці, ніби він хоче, щоб мершій прийшла його, дідова, смерть.

— Що — говорив? Дурненький ти ще, не можеш ти збагнути свого життя. Скільки тобі з роду? Одинадцятий рік лишень. І кволний ти, нездатний до роботи. Куди ж ти підеш? Добрі люди, думаєш, допоможуть? Коли б ось у тебе гроші були, вони б допомогли тобі прожити їх — це так. А жебрати не солодко й мені, старому. Кожному поклонись, кожного попроси. І лають тебе, і б'ють часом, і женуть... Хіба ти думаєш, за людину вважають старця? Ніхто! Десять років з торбами ходжу — знаю. Шматок хліба в тисячу карбованців цінять. Подасть, та й думає, що йому зразу ж райські двері відчинять! Ти думаєш, подають задля чого більше? Щоб совість свою вгамувати; от задля чого, друже, а не з жалощів! Тицьне тобі шматок, ну, йому й не соромно самому їсти. Сита людина — звір. І ніколи вона не жаліє голодного. Вороги один одному — ситий і голодний, віки вічні вони сучком в оці один

одному. будуть. Тому-от і не можуть вони жаліти й розуміти один одного...

Дідусь аж спалахнув од злоби та нудьги. Йому від того тряслись губи, старечі тьмяні очі хутко шастали в червоних рамках вій та повік, а зморшки на темному обличчі виступили чіткіше.

Льонька не любив його таким і трохи боявся чогось.

— От я тебе й питаю, що ти станеш робити з цілим світом? Ти—квола дитинка, а світ-бо—звір. І проковтне він тебе зразу. А я не хочу цього... Адже я люблю тебе, дитятко!.. Один ти в мене, і я в тебе один... Як же я буду вмирати? Не можна мені вмерти, а щоб ти лишився... На кого?.. Господи!.. за що ти не злюбив раба твого?! Жити мені не сила і вмерти мені не можна, бо — дитя,— оберегти повинен. Плекав сім років... на руках моїх... старих... Господи, поможи мені!..

Старий сів та й заплакав, схиливши голову в коліна тремтячих ніг.

Ріка шпарко ринула вдалину, дзвінко хлюпала в берег, немов бажючи цим хлюпанням заглушити ридання старого. Яскраво посміхалось безхмарне небо, проливаючи палючу спеку, спокійно слухаючи бентежний шум каламутних хвиль.

— Годі, не плач, дідусю,— дивлячись убік, суворим тоном промовив Льонька і, обернувши до діда обличчя, додав: — Адже говорили про все вже. Не пропаду. Наймуся кудись у трактир...

— Заб'ють...— кризь сльози простогнав дід.

— Може, й не заб'ють. Ану як не заб'ють! — з деяким завзяттям скрикнув Льонька, — тоді що? Не дамся кожному!..

Але тут Льонька раптом чомусь затнувся і, помовчавши, тихенько сказав:

— А то в монастир піду...

— Коли б у монастир! — зітхнув дід, жвавішаючи, і знову став корчитись у припадку задушливого кашлю.

Над головами в них пролунав крик та рипіння коліс...

— Поро-о-ом!.. Поро-о—гей! — стрясала повітря чиясь дужа горлянка.

Вони скочили на ноги, підбираючи торби й палиці.

З пронизливим рипінням на пісок виїхала гарба. У ній стояв козак і, задерши голову в кудлатій, збитій на одне вухо шапці, готувався гикнути, втягаючи в себе роззяв-

леним ротом повітря, від чого його широкі, випнуті вперед груди випиналися ще дужче. Білі зуби яскраво поблискували в шовковій рамі чорної бороди, яка починалась від очей, налитих кров'ю. З-під розхристаної сорочки та чохи, недбало взятої наопашки, видніло волохате, засмагле проти сонця тіло. І від усієї його постаті, міцної та великої, як і од коня, гладкого, рябого й також потворно великого, від коліс гарби, високих, стягнених товстими шинами,— віяло ситістю, силою, здоров'ям.

— Геї!.. Геї!..

Дід і внук постягали зі своїх голів шапки й низько вклонилися.

— Здрастуйте! — гучно відрубав прибулий і, поглянувши на той берег, де з кущів виповзав повагом і незграбно чорний пором, став пильно оглядати жебраків.— З Росії?

— З неї, милостивче! — з поклоном відповів Архип.

— Голодно там у вас, га?

Він стрибнув з гарби на землю й став щось підтягати в збруї.

— І таргани з голоду мруть.

— Хо, хо! І таргани мруть? Значить, аж ні крихти не лишилось, усе поїли? Добре їсте. А от працюєте, мабуть, погано. Тому-бо, коли добре працювати станеш, не буде голоду.

— Тут, батьку, головна причина — земля. Не родить. Висмоктали землю ми.

— Земля? — труснув козак головою.— Земля завжди повинна родити, на те її й дано людині. Кажі: не земля, а руки. Руки погані. Від хороших рук камінь не відіб'ється, родить.

Під'їхав пором.

Двоє кремезних, червонопиких козаків, улираючись товстими ногами в поміст порома, з тріском приткнули його до берега, похитнулись, кинули з рук кодолу і, поглянувши один на одного, стали відсапуватись.

— Жарко? — вишкірив зуби той, що приїхав, вводячи на пором свою коняку й торкаючись рукою до шапки.

— Еге! — відповів один з поромщиків, глибоко засунувши руки в кишені шароварів, і, підійшовши до гарби, зазірнув у неї, повів носом, сильно втягнувши в себе повітря.

Другий сів на поміст і, кречучи, став скидати чобіт.

Дід і Льонька зішли на пором і притулились до борту, поглядаючи на козаків.

— Ну, їдьмо! — скомандував хазяїн гарби.

— А ти не везеш нічого з собою напиться? — спитав у нього той, що оглядав гарбу. Його товариш скинув чобіт і, примруживши око, дивився в халяву.

— Нічого. А що? хіба в Кубані води мало?

— Води!.. я не про воду.

— А про горілку? Не везу горілки.

— Як же це ти не везеш? — задумався той, що питав, втупивши очі в поміст порома.

— Ну-ну, їдьмо!

Козак поплював на руки й узявся за кодолу. Той, що переїздив, став допомагати йому.

— А ти, діду, чом не допоможеш? — звернувся поромщик, що морочився з чоботом, до Архипа.

— Де мені, рідний! — жалісним тоном і хитаючи головою, проспівав той.

— І не треба їм допомагати. Вони й самі впораються!

І, ніби маючи бажання переконати діда в істині своїх слів, він важко опустився на коліна й ліг на палубі порома.

Його товариш лівово лайнув його і, не доставши відповіді, важко загупав ногами, упираючися в палубу.

Відбиваний течією, з глухим шумом, що хлюпав йому в боки, пором тремтів і хитався, поволі посуваючися вперед.

Дивлячись на воду, Льонька відчував, що йому солодко туманіє голова, і очі, втомлені хутким рухом хвиль, дрімотно склеплюються. Глухий шепіт діда, рипіння кодоли й соковитий плюскіт хвиль заколисували його; він хотів опуститись на палубу в дрімливій знемозі, але зненацька щось хитнуло його так, що він упав.

Широко розплющивши очі, він дивився навколо. З нього сміялись козаки, прив'язуючи пором до обгорілого пенька на березі.

— Що, заснув? Кволий ти. Сідай у гарбу, доведу до станиці. І ти, діду, сідай.

Подякувавши козакові навмисне гугнявим голосом, дід, крякчучи, зліз на гарбу. Льонька теж стрибнув туди, і вони поїхали в клубах дрібної чорної куряви, що змусувала діда задихатись од кашлю.

Козак завів пісню. Співав він дивними звуками, одриваючи ноти всередині й докінчуючи їх свистом. Здава-

лось, він розмотує звуки з клубка, як нитки, і, коли йому трапляється вузол, обриває їх.

Колеса жалісно рипіли, звивалась курява; дід, трясучи головою, безперестану кашляв, а Льонька думав про те, що от зараз приїдуть вони в станицю й треба буде гугнявим голосом співати попід вікнами: «господи, Ісусе Христе»... Знову станичні хлоп'яки будуть зачіпати його, а баби надокучатимуть, розпитуючи про Росію. Неприємно в цю пору дивитись і на діда, що кашляє частіше, горбиться нижче, від чого йому самому незручно й боляче, і говорить таким жалісним голосом, раз по раз хлипаючи й розповідаючи про те, чого ніде й ніколи не було... Каже, що в Росії на вулицях мруть люди, та ось так і валяються, і прибрати нікому, бо всі почманіли з голоду... Нічого цього вони з дідом не бачили ніде. А потрібно все це для того, щоб більше подавали. Але куди її, милостиню, тут подінеш? Дома — там можна завжди продати по сорок копійок і навіть по півкарбованця за пуд, а тут ніхто не купує. Потім доводиться ці шматки, інколи дуже смачні, викидати з торбин у степу.

— Жебрати підете? — спитав козак, оглядаючи через плече дві скорчені постаті.

— Та звісно ж, чоловіче добрий! — зітхнувши, відповів йому дід Архип.

— Зведись на ноги, діду, покажу, де живу, — почувати до мене прийдете.

Дід був спробував звестися, але впав, забившись боком об край гарби, і глухо застогнав.

— Ех ти, старий!.. — буркнув козак співчутливо. — Ну, все одно, не дивись; настане пора йти на нічліг, спитай Чорного, Андрія Чорного, це я і є. А тепер злазь. Прощайте!

Дід і внук опинилися перед купкою тополь та осоко-рів. З-поза їхніх стовбурів видно було дахи, паркани, всюди — праворуч і ліворуч — до неба здіймалися такі ж купки. Їхнє зелене листя було вкрите сірим пилом, а кора товстих, прямих стовбурів потріскалась од спеки.

Прямо перед жебраками поміж двох тинів тягнувся вузький провулок, вони подалися в цей провулок перева-листою ходою людей, що багато ходили пішки.

— Ну, як ми, Льоню, підемо — разом, чи поодиночі? — спитав дід і, не чекаючи відповіді, додав: — Разом

краще б — надто вже мало тобі подають. Не вмієш ти просити...

— А куди його багато треба? Адже все одно не з'їдаєш... — похмуро відповів Льонька, озираючись довкола.

— Куди? Дивачина ти!.. А що як трапиться людина та й купить? От тобі й куди!.. Грошей дасть. А гроші діло велике; ти з ними, гляди, не пропадеш, коли помру я.

І, ласкаво посміхаючись, дід погладив онука рукою по голові.

— А чи ти знаєш, скільки я за путину назбирав? Га?!

— А скільки? — байдуже спитав Льонька.

— Одинадцять карбованців з половиною!.. Бачиш?!

Але на Льоньку не справили враження ця сума й бурхливо радісний тон діда.

— Ех ти, малий, малий! — зітхнув дід. — То поодиначі йдемо, чи як?

— Поодиначі...

— Ну... До церкви приходь, потім.

— Добре.

Дід завернув у провулок ліворуч, а Льонька пішов далі. Ступивши кроків десять, він почув деренчливий вигук: «Благодійники й кормильці!..» Цей вигук був схожий на те, наче по розстроєних гусях провели долонею від найгустішої до найтоншої струни. Льонька здригнувся й пішов хутчіш. Завжди, коли він чув старцювання діда, йому ставало неприємно і якось тужно, а коли дідові одмовляли, він навіть торопів, чекаючи, що от-от розрюмається дідусь.

Слух його ще ловив тремтячі й жалісні ноти голосу діда, що бриніли в сонному й жаркому повітрі над станицею. Довкола все було таке тихе, як уночі. Льонька підійшов до тину й сів у холодку під гіллям вишні, що звисло через тин на вулицю. Десь гучно дзижчала бджола...

Скинувши торбину з плеча, Льонька поклав на неї голову і, трохи подивившись в небо крізь листя над його обличчям, міцно заснув, схований від поглядів перехожих густим бур'яном та гратчастим затінком тину...

Прокинувся він, розбуджений дивними звуками, що бриніли в повітрі, яке вже стало свіжішим од наближення вечора. Щось плакало неподалік од нього. Пла-

кало по-дитячому — завзято й невгамовно. Звуки ридання завмирили в тонкій, мінорній ноті й раптом знову та з новою силою вибухали й лились, все наближаючись до нього. Він підвів голову й крізь бур'ян поглянув на дорогу.

По ній ішла дівчинка років семи, чисто вдягнена, з червоним та спухлим од сліз обличчям, яке вона раз по раз витирала подолом білої спідниці. Йшла вона поволі, човгаючи босими ногами по дорозі, здіймаючи густу куряву, і, очевидно, не знала, куди й чого йде. У неї були великі чорні очі, тепер — ображені, сумні й вологі, маленькі, тонкі, рожеві вушка пустотливо виглядали з-поміж пасом каштанового скуйовдженого волосся, що спадало їй на лоб, щоки та плечі.

Вона видалась Льоньці дуже смішною, незважаючи на її сльози, — смішною й веселою... Ще й пустунка, мабуть!..

— Ти чого плачеш? — спитав він, стаючи на ноги, коли вона наблизилась до нього.

Вона здригнулася й зупинилась, зразу переставши плакати, але все-таки ще тихенько схлипуючи. Потім, коли вона кілька секунд подивилась на нього, в неї знову затремтіли губи, зморщилось обличчя, груди сколихнулись, і, знов голосно заривавши, вона пішла далі.

Льонька відчув, як йому щось стислося всередині, і зненацька також пішов за нею.

— А ти не плач. Велика вже — сором! — заговорив він, ще не підійшовши до неї, і потім, коли наздогнав її, зазирнув їй в обличчя й перепитав знову: — Ну, чого ти розрюмалась?

— Еге-е!.. — протягла вона. — Коли б тобі!.. — і зненацька опустилася в пил на дорогу, затуливши обличчя руками, і одчайдушно занила.

— Ну, — зневажливо махнув рукою Льонька. — Баба!.. Як є — баба. Фу ти!..

Але це не допомогло ні їй, ні йому. Льоньці, що дивився, як поміж її тонкими рожевими пальцями струмили одна по одній сльозинки, стало також сумно й схотілось плакати. Він схилився над нею і, обережно піднісши руку, ледве торкнувся до її волосся, але зразу ж, злякавшись своєї сміливості, геть одсмикнув руку. Дівчинка все плакала й нічого не говорила.

— Чуєш!.. — помовчавши, почав Льонька, відчуваючи

пильну потребу допомогти їй.— Чого це ти? Одлупцювали, чи як?.. Так минеться ж!.. А то хіба, може, що інше? Ти скажи! Дівчинко— га?

Дівчинка, не відводячи рук від обличчя, сумно хитнула головою, і нарешті, крізь ридання повагом відповіла йому, поводячи плечима:

— Хустку... загубила!.. Батько з базару привіз... голубу, з квітками, а я напнулась— і загубила.— І заплакала знову, сильніше й дужче, схлипуючи й стогнучи вголос, викликаючи дивовижне: о-о-о!

Льонька відчув, що він безсилий допомогти їй і, несміливо відсунувшись од неї, задумливо й сумно поглянув на потемніле небо. Йому було тяжко й дуже жаль дівчинку.

— Не плач!.. може, знайдеться...— тихенько прошепотів він, але, помітивши, що вона не чує його втішань, відсунувся ще далі від неї, думаючи, що, мабуть, від батька перепаде їй за цю втрату. І зразу ж уявилось йому, що батько, здоровий та чорний козак, лупцює її, а вона, захлинаючись сльозами й уся тремтячи від страху та болю, валяється у нього в ногах...

Він підвівся й пішов геть, але, відійшовши кроків з п'ять, знову круто обернувся, спинився проти неї, припавши до тину, і намагався пригадати що-небудь таке ласкаве й добре...

— Пішла б ти з дороги, дівчинко! Та вже й перестань плакати! Піді-но додому, та й скажи все, як було. Загубила, мовляв... Чого вже так дуже?..

Він почав говорити це тихим, співчутливим голосом і, скінчивши обуреним вигуком, зрадів, бачачи, що вона підводиться з землі.

— От і гаразд!..— посміхаючись, жваво провадив він далі.— Іди-но лишень. Хочеш, я з тобою піду й розкажу все? Заступлюсь за тебе, не бійся!

І Льонька гордо повів плечима, озирнувшись круг себе.

— Не треба...— прошепотіла вона, поволі струшуючи пил з одежі і все ще схлипуючи.

— А то—піду?—якнайрадніше вголос мовив Льонька й збив собі на вухо картуз.

Тепер він стояв перед нею, широко розставивши ноги, від чого лахміття на нім якось хоробро настовбурчилось. Він твердо постукував цілком об землю й дивився на

неї вперто, а його великі й сумні очі світились гордим і сміливим почуттям.

Дівчинка скоса поглянула на нього, розмазуючи по своєму личку сльози, і, знову зітхнувши, сказала:

— Не треба, не ходи... Мамка не любить жебраків.

І пішла геть від нього, двічі озирнувшись назад.

Льоньці стало сумно. Він непомітно, повільними рухами змінив свою рішучу, задирливу позу, знову згорбився, прикину і, закинувши за спину свою торбу, що доти висіла в нього на руці, крикнув услід дівчинці, коли вона вже ховалась за поворотом провулка:

— Прощай!

Вона обернулась до нього на ходу й зникла.

Надходив вечір, і в повітрі стояла та особлива тяжка задуха, яка віщує грозу. Сонце вже було низько, і верховіття тополь зашарілось легким рум'янцем. Але од вечірніх тіней, що оповили їхнє гілля, вони, високі й нерухомі, стали густіші, вищі... Небо над ними також темніло, ставало оксамитним і наче спускалось нижче до землі. Десь далеко гомоніли люди, і десь іще далі, але на другому кутку — співали. Ці звуки, тихі, але густі, здавалось, також були проїняті задухою.

Льоньці стало ще нудніше і навіть боязко чогось. Він схотів піти до діда, озирнувся круг себе й хутко пішов уперед провулком. Просити милостиню йому не хотілось. Він ішов і відчував, що у нього в грудях серце калатає так часто, часто і що йому якось надто вже ліньки йти й думати... Але дівчинка не виходила йому з пам'яті, і думалося: «Що з нею тепер? Коли вона з багатого дому, будуть її бити: всі багатії — скнари; а коли бідна, то, може, й не будуть... У бідних домах дітей більше люблять, бо від них роботи ждуть». Одна по одній думи настирливо ворушились йому в голову, і з кожною хвилиною томливе й щемливе почуття туги, що як тінь ішло слідом за його думами, ставало тяжче, опановувало його дедалі більше.

І тіні вечора ставали задушливіші, густіші. Назустріч Льоньці траплялись козаки та козачки й проходили мимо, не звертаючи на нього уваги, вже встигши звикнути до напливу голодуючих з Росії. Він теж ліниво кидав померхлий погляд на їх ситі, кремезні постаті й поспішав до церкви, — хрест її сяяв за деревами перед ним.

Назустріч йому линув шум череди, що поверталась до-

дому. Ось і церква, низенька й широка, з п'ятьма банями, помальованими голубою фарбою, обсаджена кругом тополями, верховіття яких переросло її хрести, облиті промінням призахідного сонця,— вони сяяли крізь листя блідорожевим золотом.

Ось і дід суне до паперті, зігнувшись під вагою торбини, і оглядається довкола, приставивши долоню до лоба.

За дідом важкою, вайлуватою ходою ступає станичник у шапці, низько насунутій на лоба, та з палицею в руці.

— Що, порожня торба? — спитав дід, підходячи до внука, що спинився, дожидаючи його, біля церковної огради.— А я он скільки!..— І, кречучи, він скинув з плечей на землю свою полотняну, туго напхану торбу.— Ух!.. добре тут подають! Ох, як добре!.. Ну, а ти чого такий надутий?

— Голова болить...— тихо мовив Льонька, сідаючи на землю поруч з дідом.

— Ну?.. Стомився... Заморився!.. Ось ночувати підем зараз. Як того козака звуть? Га?

— Андрій Чорний.

— Так ми й питаємо: а де, мовляв, тут Чорний Андрій? Ось до нас чоловік іде... Так... Хороший народ, ситий! І все пшеничний хліб їдять. Здрастуйте, добрий чоловіче!

Козак підійшов до них зовсім близько і поволі мовив, відповідаючи на дідове привітання:

— І ви здрастуйте!

Потім, широко розставивши ноги й спинивши на жebraках великі очі без ніякого виразу, мовчки почувхався.

Льонька дивився на нього цікаво, дід кліпав своїми старечими очима запитливо, козак усе мовчав і, нарешті, висолопивши до половини язик, став ловити ним кінчик свого вуса. Вдало скінчивши цю операцію, він утяг вуса в рот, пожував його, знову виштовхнув з рота язиком і, нарешті, порушив мовчання, що вже стало нестерпним, ліниво промовивши:

— Ну — ходімо в збірню!

— Навіщо? — стрепенувся дід.

У Льоньки тьохнуло щось усередині.

— А треба... Велено. Ну!

Він обернувся до них спиною й пішов був, але, озирнувшись назад і побачивши, що обидва вони не рушають з місця, знову й уже сердито крикнув:

— Чого ж іще!

Тоді старий і Льонька швидко пішли за ним.

Льонька вперто дивився на діда і, бачачи, що в нього трусяться губи й голова і що він, боязко озираючись круг себе, хутко нишпорить у себе за пазухою, відчував, що дід знову нашкодив десь, як і тоді в Тамані. Йому стало боязно, коли він уявив собі таманську історію. Там дід поцупив з двору білизну і його зловили з нею. Сміялись, лаяли, били навіть і, нарешті, вночі вигнали геть із станиці. Вони ночували з дідом десь на березі протоки в піску, і море цілу ніч грізно буркотіло... Пісок рипів, пересовуваний хвилями, що набігали на нього... А дід цілу ніч стогнав і пошепки молився богу, називаючи себе злодієм і просячи прощення.

— Льонько...

Льонька стеноуся від штурхана в бік і поглянув на діда. У того обличчя витягнулось, стало сухіше, сіріше і все тремтіло.

Козак ішов попереду кроків на п'ять, курих люльку, збивав палицею головки реп'яхів і не обертався до них.

— На ось, візьми!.. кинь... у бур'ян... та приміть, де кинеш!.. щоб узяти потім...— ледве чутно прошепотів дід і, щільно припавши на ходу до внука, тицьнув йому в руки якусь ганчірочку, зібгану у жмуток.

Льонька відсахнувся, тремтячи од страху, що зразу сповнив холодом усю його істоту, і підійшов ближче до паркана, біля якого густо розрісся бур'ян. Напружено дивлячись на широку спину козака-конвоїра, він одставив руку і, поглянувши на неї, кинув ганчірку в бур'ян...

Падаючи, ганчірка розгорнулась, і перед очима Льоньці майнула голуба з квітами хустка, яку в ту ж мить заступив образ маленької заплаканої дівчинки. Вона стала перед ним, як жива, закривши собою козака, діда і все довкола... Звуки її ридань знову ясно залунали в Льоньчиних ушах, і йому здалося, що перед ним на землю падають світлі крапельки сліз.

У цьому майже безтямному стані він прийшов за дідом до збірні, чув глухе гудіння, що його розібрати не міг і не хотів, ніби крізь туман бачив, як із дідової торбини висипали шматки на великий стіл, і ці шматки,

падаючи глухо та м'яко, стукали об стіл... Потім над ними схилилось багато голів у високих шапках; голови й шапки були похмурі й хмарні, і крізь туман, що повивав їх, хитаючись, загрожували чимось страшним... Потім зненацька дід, хрипко бурмочучи щось, мов дзига, закрутився в руках у двох кремезних хлопців...

— Задарма, православні!.. Не винен, бачить бог!..— верескливо зойкнув дід.

Льонька, заплакавши, зсунувся на підлогу.

Тоді підійшли й до нього. Підняли, посадовили на лаву й обмацали все лахміття, що вкривало його маленьке тіло.

— Бреше Данилівна, чортова баба! — гримнув хтось, ніби вдаривши у вуха Льоньці своїм густим і роздратованим голосом.

— А може, вони сховали де? — крикнули на відповідь ще голосніше.

Льонька відчував, що всі ці звуки наче б'ють його по голові, і йому стало так страшно, що він знепритомнів, немовби зненацька пірнувши в якусь чорну яму, що роззявила перед ним бездонну пащу.

Коли він прочунав, голова його лежала на колінах у діда, над обличчям йому схилилось дідове обличчя, жалюгідне й зморщене більше, як завжди, і з дідових очей, — вони злякано кліпали, — капають на його, Льоньчин, лоб дрібні каламутні сльози й дуже лоскочуть, стікаючи по щоках на шию...

— Очумався, рідний?! Ходімо звідсіль. Ходім, — відпустили, прокляті!

Льонька підвівся, відчуваючи, що голова йому налита чимось важким і що вона от-от упаде з плечей... Він узяв її руками й захитався з боку на бік, тихо стогнучи.

— Болить ото голівонька? Рідненький ти мій!.. Змучили вони нас з тобою... Звірі! Кинджал пропав, бачиш ти, й хустку дівчисько загубило, ну, вони й навалились на нас!.. Ох, господи!.. за що караш?!.

Рипучий голос діда якимось шкрябав Льоньку, і він відчував, що всередині в нього розгоряється гостра іскорка, що змушує його відсунутись од старого далі. Відсунувся й поглянув довкола...

Вони сиділи при виході із станиці, під густою тінню гілок корявого осокора. Вже настала ніч, зійшов місяць,

І його молочно-сріблясте світло, обливаючи рівний степовий простір, зробило його немовби вужчим, ніж він був удень, вужчим і ще пустиннішим, сумнішим. Здался, зі степу, що зіллявся з небом, здіймались хмари й тихо пливли над ним, застуючи місяць і кидаючи на землю густі тіні. Тіні щільно лягали на землю, поволі задумливо повзли по ній і раптом зникали, ніби входячи в землю крізь шпари від пекучих ударів сонячного проміння... Із станиці чути було голоси, і де-не-де в ній спалахували вогники, переморгуючися з яскравозолотими зірками.

— Ходім, любий!.. іти треба,— сказав дід.

— Посидьмо ще!..— тихо сказав Льонька.

Йому подобався степ. Удень, ідучи по ньому, він любив дивитися вперед, туди, де склепіння неба спирається на його широкі груди... Там він уявляв собі великі чудові міста, населені добрими, небаченими ним людьми, що в них не треба буде просити хліба — самі дадуть, без прохання... А коли степ, ширше та ширше розгортаючись перед його очима, раптом висував із себе станицю, вже йому знайому, схожу будівлями й людьми на всі ті, які він бачив раніш, йому ставало сумно й прикро за цей обман.

І тепер він задумливо дивився в далечінь, звідки поволі виповзали хмари. Вони здавалися йому димом тисяч димарів того міста, яке йому так хотілось бачити... Його споглядання перервав сухий кашель діда.

Льонька пильно поглянув у змочене сльозами обличчя діда, що пожадливо ковтав повітря.

Освітлене місяцем і перекрите дивними тінями, що спадали на нього від лахміття шапки, від брів та бороди, це обличчя, з судорожними рухами рота і з широко розплющеними очима, що світилися якимось зачаєним захватом,— було страшне, жалісне і, будячи в Льоньці те, нове для нього, почуття, змушувало його відсуватись од діда подалі...

— Ну, посидьмо, посидьмо!..— бурчав він і, дурнувато посміхаючись, нишпорив за пазухою.

Льонька одвернувся й знову став дивитись у далечінь.

— Льонько!.. Поглянь-но!..— раптом схлипнув дід захоплено і, весь корчачись од задущливого кашлю, простяг онукові щось довге й блискуче.— У сріблі! срібло ж!.. півсотні коштує!..

Руки й губи йому тремтіли від пожадливості й болю, і все обличчя посмикувалось.

Льонька здригнувся й відштовхнув його руку.

— Сховай мерщій!.. ах, дідусю, сховай!..— благаючи, прошепотів він, хутко оглядаючись довкола.

— Ну, чого ти, дурнику? боїшся, любий?.. Зазирнув я у вікно, а він висить... я його хап, та й під полу... а потім сховав у кущах. Ішли з станиці, я ніби шапку впустив, нахилився і взяв його... Дурні вони!.. І хустку взяв — ось вона де!..

Він вихопив тремтячими руками хустку з лахміття свого й помайнунув нею перед обличчям Льоньки.

Перед очима Льоньки розірвалася туманна завіса і встала така картина: він і дід швидко, як тільки можуть, ідуть вулицею станиці, уникаючи поглядів стрічних людей, ідуть лякливо, і Льоньці здається, що кожен, хто хоче, має право бити їх обох, плювати на них, лаятись... Все довкола — паркани, будинки, дерева — в якомусь дивному тумані коливається, наче од вітру... і гудуть чийсь суворі, сердиті голоси... Ця тяжка путь — нескінченно довга, і виходу із станиці в поле не видно за твердою масою будинків, які хитаються, то присуваючись до них, немов бажаючи розчавити їх, то відходячи кудись, сміючись їм в обличчя темними плямами своїх вікон... І раптом з одного вікна дзвінко лунає: «Злодюжки! Злодюжки! Злодюжка, злодійчук!..» Льонька нишком кидає погляд убік і бачить у вікні ту дівчинку, яку допіру він бачив у сльозах і хотів захищати... Вона спіймала його погляд і висунула йому язик, а її сині очі блищали злісно та гостро і кололи Льоньку, як голки.

Ця картина воскресла в пам'яті у хлопчика й миттю зникла, лишивши по собі лиху посмішку, яку він кинув в обличчя дідові.

Дід усе говорив щось, перепиняючи себе кашлем, махав руками, тряс головою й витирав піт, що буйними краплинами виступав у зморшках його лица.

Важка, пошматована й кудлата хмара заступила місяць, і Льонька майже не бачив дідового обличчя... Але він поставив поряд з ним заплакану дівчинку, викликавши її образ перед собою, і в думці наче вимірював їх обох. Немічний, рипучий, пожадливий та обшарпаний дід поряд з нею, скривдженою ним, зарюманою, але здоровою, свіжою, красивою, здався йому непотрібним і майже

таким же лихим і паскудним, як Кощій у казці. Як це можна? За віщо він скривдив її? Він не рідний їй...

А дід рипів:

— Коли б сто карбованців призбирати!.. Помер би я тоді спокійно...

— Ну!..— раптом спалахнуло щось у Льоньці.— Мовчи вже ти! Помер би, помер би... А не вмираєш от... Крадеш!..— зойкнув Льонька і зненацька, увесь тремтячи, скочив на ноги.— Злодій ти старий!.. У-у! — І, стуливши маленький, сухий кулачок, він потряс ним перед носом у діда, який раптом замовк, і знову важко сів на землю, продовжуючи крізь зуби: — У дитяти вкрав... Ах, добре!.. Старий, а туди ж... Не буде тобі на тім світі прощення за це!..

Раптом цілий степ сколихнувся і, охоплений сліпучим голубим світлом, розширився... Мла, що кутала його, здригнулась і зникла на мить... Грянув удар грому і, гуркочучи, покотився над степом, стрясаючи і його, й небо, по якому тепер, втопивши в собі місяць, хутко летіла густа юрма чорних хмар.

Стало темно. Далеко десь іще мовчки, але грізно, сяйнула блискавка, і за мить знову слабко рикнув грім... Потім настала тиша, якій, здавалося, не буде кінця.

Льонька хрестився. Дід сидів нерухомо й мовчки, немовби він зрісся із стовбуром дерева, до якого притулився спиною.

— Дідусю!..— прошепотів Льонька, з нестерпним страхом чекаючи нового вдару грому.— Ходім до станиці!

Небо знову здригнулось і, знов спалахнувши голубим пламенем, кинуло на землю могутній металічний удар. Немовби тисячі аркушів заліза спадали на землю, гуркочучи один об один...

— Дідусю!..— крикнув Льонька.

Крик його, приглушуваний відгомоном грому, прозвучав, як удар у маленький розбитий дзвін.

— Чого ти... Боїшся...— хрипко мовив дід, не ворухнувшись.

Стали падати великі краплини дощу, і шарудіння їх звучало так таємниче, наче попереджало про щось... Вдалині воно вже виросло в суцільний широкий звук, схожий на тертя величезної щітки по сухій землі,— а тут, коло діда і внука, кожна крапля, спадаючи на землю, зву-

чала коротко й уривчасто і вмирала без відгомону. Удари грому все наближались, і небо спалахувало частіш.

— Не піду я в станицю! Нехай мене, старого пса, злюдія... тут дощ потопить... і грім уб'є!..— задихаючись, говорив дід.— Не піду!.. Йди сам... Ось вона, станиця... Йди!.. Не хочу я, щоб ти сидів тут... геть!.. Іди, йди!.. Іди!..

Дід уже кричав глухо та сипло.

— Дідусю!.. пробач!..— присуваючись до нього, почав благати Льонька.

— Не піду... Не прощу... Сім літ я тебе няньчив!.. Все для тебе... і жив... для тебе. Хіба мені потрібно що?.. Адже вмираю я... Вмираю... а ти кажеш — злодій... Для чого злодій? Для тебе... для тебе це все... Ось візьми... візьми... бери... На життя твоє... на все... призбирував... ну й крав... Бог бачить усе... Він знає... що крав... знає... він мене скарає. В-він не помилює мене, старого пса... за злодійство. І скарав уже... Господи! скарав ти мене!.. га? скарав?.. Рукою дитини вбив ти мене!.. Так, господи!.. Правильно!.. Справедливий ти, господи!.. Пошли по душу мою... Ох!..

Голос діда знявся до пронизливого вищання, що вселило в груди Льоньці жах.

Удари грому, стрясаючи степ і небо, рокотіли тепер так лунко й шпарко, немов кожен з них хотів сказати землі щось конче потрібне для неї і всі вони, випереджаючи один одного, ревли майже без пауз. Розпанахуване блискавками небо дрижало, дрижав і степ, то ввесь спалахуючи синім вогнем, то занурюючись у холодний, важкий і тісний морок, що дивно звужував його. Інколи блискавка освітлювала далину. Ця далина, здавалось, прудко тікає від шуму й ревіння...

Полив дощ, і його краплини, ясніючи, як сталь, при спалахах блискавки, заховали собою привітні мигтючі вогники станиці.

Льонька завмирав од жаху, від холоду та якогось тоскного відчуття вини, породженого криком діда. Він вступив перед собою широко розплющені очі і, боячись кліпнути ними навіть і тоді, коли краплини води, стікаючи з його вимоченої дощем голови, попадали в них, прислухався до голосу діда, що тонув у морі могутніх звуків.

Льонька відчував, що дід сидить непорушно, але йому здавалося, що він повинен пропасти, піти кудись і лишити

його тут самого. Він, непомітно для себе, потроху присувався до діда і, коли торкнувся його ліктем, здригнувся, чекаючи чогось страшного...

Розірвавши небо, блискавка осяяла їх обох, поруч, скорчених, маленьких, обливаних потоками води з гілок дерева...

Дід махав рукою в повітрі і все бурчав щось, уже стомлюючись і задихаючись.

Глянувши йому в обличчя, Льонька скрикнув од страху... При синьому спалаху блискавки воно здавалось мертвим, а тьмяні очі, що оберталися на ньому, були безтямні.

— Дідусю!.. Ходім!..— зойкнув він, тицьнувши свою голову в коліна дідові.

Дід схилювся над ним, обнявши його своїми руками, тонкими й кощавими, міцно притис до себе і, мнучи його, раптом завив дужо й пронизливо, як вовк, що вскочив у пастку.

Доведений цим виттям мало не до божевілья, Льонька виривався від нього, скочив на ноги й стрімголов помчав кудись уперед, широко розплющивши очі, осліплюваний блискавками, падаючи, встаючи й тікаючи все глибше в пітьму, яка то щезала від синього спалаху блискавки, то знову щільно охоплювала переляканого до нестями хлопчика.

А дощ, падаючи, шумів так холодно, монотонно, тоскно. І здавалося, що в степу нічого й ніколи не було, крім шуму дощу, спалахів блискавки та гнівного гуркоту грому.

Вранці другого дня, вибігши за царину, станичні хлоп'яки зразу ж повернулись назад і зняли в станиці тривогу, оповістивши, що бачили під осокором вчорашнього старця і що його, мабуть, зарізано, бо біля нього кинута кинджал.

Та коли старші козаки прийшли дивитись, чи так воно, то виявилось, що не так. Старий був іще живий. Коли до нього підійшли, він спробував підвестися з землі, але не міг. Йому відібрало мову, і він питав у всіх про щось слізливими очима і все шукав ними в юрбі, але нічого не знаходив і не діставав ніякої відповіді.

Надвечір він помер, і зарили його там же, де взяли, під осокором, вважаючи, що на цвинтарі його ховати не слід: по-перше — він чужий, по-друге — злодій, а по-

третє — вмер без покаяння. Біля нього в багні знайшли кинджал і хустку.

А через два чи три дні знайшовся й Льонька.

Над однією степовою балкою, неподалік од станиці, стали кружляти зграї ворон, і коли пішли подивитись туди, знайшли хлопчика, який лежав, розкинувши руки і обличчям униз, у рідкому болоті, що лишилось після дощу на дні балки.

Спочатку вирішили поховати його на цвинтарі, тому що він іще дитина, але, подумавши, поклали поруч з дідом, під тим же осокором. Насипали горбок землі й на ньому поставили грубий камінний хрест.

БІДОЛАХА ПАВЛО

Повість

Батьки мого героя були дуже скромні люди і тому, побажавши лишитися невідомими суспільству, поклали свого сина під парканом одної з найглухіших вулиць міста і благорозумно зникли в нічній темряві, очевидно, не відчуваючи в своїх серцях ні гордості своїм творінням, ні стільки сил, скільки потрібно для того, щоб зробити з свого сина істоту, на батьків його не схожу.

Останнє міркування,— якщо тільки вони керувалися ним в ту ніч, коли вирішили передати свою дитину на опікування суспільству,— а що вони вирішили саме так, на це вказувало пришпилене булавкою до ганчір'я, в яке вони його вгорнули, лаконічне повідомлення на клаптику поштового паперу: «Хрещений, звать Павлом»,— останнє міркування, кажу я, малює батьків младенця Павла людьми і не дурними, бо прямий обов'язок величезної більшості батьків і матерів полягає саме в тому, щоб всіляко охоронити своїх дітей від тих звичок, забобонів, думок і вчинків, на які вони, батьки, витратили весь свій розум і все серце.

Младенець Павло, коли його ткнули під паркан, якийсь час ставився до цього факту, як справжній фаталіст, лежав нерухомо і холоднокровно смоктав всунуту йому в рот жуйку з хліба, загорнутого в кисейну ганчірочку, а коли це йому набридло, то він виштовхнув її з рота язиком і подав голос, але це майже не порушило нічної тиші.

Ніч була серпнева — темна і холоднувата, — почувалася близькість осені, і над младенцем Павлом через паркан, під який його ткнули, звисало гнучке гілля берези; на ньому вже було багато жовтого листя, і чимало такого листя лежало на землі навколо младенця Павла, а інколи — дуже часто — воно беззвучно відривалося і поволі падало на землю, роздумливо кружляючи в повітрі, вологому і сповненому густих випарів, — вдень ішов дощ, а надвечір зійшло сонце і встигло дуже нагріти землю.

Часом листя падало і на червоне личко младенця Павла, ледь видне в рясних торочках лахміття, в яке його щільно вгорнула дбайлива рука матері; младенець Павло від цього морщився, кліпав очима і вовтузився доти, поки лахміття не розгорнулося і не відкрило його маленьке тільце впливові нічної вогкості. Тоді він, відчувши себе вільним від пут костюма, підняв ногу, потяг її в рот і почав смоктати, все ще мовчки, але з очевидним задоволенням.

Маленьке застереження, якщо дозволите! Про поведінку младенця Павла під час життя його під парканом я говорю а рїогї, сам я цьому свідком не був; це бачило лише небо, темне серпнєве небо, чудове, глибоке, щедро всіяне золотими зірками і, як завжди, холодно байдуже до справ землі, незважаючи на те, що вона так багато лестить йому вустами своїх поетів і так гаряче молиться серцями віруючих людей.

Коли б я бачив його, младенця Павла, там, під парканом, то я, звичайно, пройнявся б гарячим обуренням до його батьків, глибоким співчуттям особисто до нього і, негайно покликавши поліцію, пішов би додому з почуттям щирої поваги до себе; все це, безперечно, зробив би і всякий інший на моєму місці, зробив би, я твердо вірю в це. Але в той час там нікого не було і, таким чином, жителі того міста, в якому відбувалося те, про що я пишу, пропустили нагоду виявити свої краші почуття, вияв яких, як відомо, являв би собою переважне і улюблене заняття людей, коли б з ними не конкурувало так успішно щось, прямо протилежне йому.

Але в той час там нікого не було, і младенець Павло, нарешті, змерз. Він випустив з рота ногу і став порушувати нічну тишу спочатку тихим схлипуванням, потім голосним плачем.

Йому не довелося займатися цим дуже довго, через півгодини до нього підійшов чоловік, щільно закутаний у щось, що робило його схожим на великий рухомий пень,— підійшов, нахилився і басовито прогув над ним «ах, падлюки», люто плюнув набік і, піднявши його з землі, став загортати в ганчір'я і обережно, наскільки міг, умошувати собі за пазуху, разом з цим сповнюючи повітря пронизливим, рокочучим свистом, який цілком поглинав плач младенця Павла.

— Іще, ваше благородіє, одного підкинули, дияволи! Оце вже третій буде за літо. Ой, анафеми ж! Блудять, блудять і... знов блудять. Тьху вам!

Це був нічний сторож Клим Вислов, людина строгої моралі, хоч це і не заважало йому бути гірким п'яницею і гарячим прихильником триповерхової ерудиції.

— Тягни його в часть!

Цей наказ дав околodочний наглядчак Карпенко, перший донжуан в третій часті міста; він мав руді вуса в стрілку і чарівливі сірі очі, якими він за найкоротший строк міг спопелити серце всякої дівчини,— і цей наказ стосувався будочника Арефія Гиблого, чоловіка похмурого, сутулого, що любив самотність, книжки і співочих пташок і страшенно ненавидів багатослів'я, візників і жінок.

Він узяв младенця Павла на руки і поніс був його, але раптом зупинився, розгорнув ганчір'я, яке закривало йому обличчя, кілька секунд дивився на нього, ткнув своїм пальцем у пухлу щічку дитини і, нахилившись до неї, зробив страшне обличчя і цмокнув язиком.

Младенець Павло, який знову мовчки смоктав всунуту йому в рот жуйку, не поцікавився з'ясувати, які саме почуття бажав виявити Арефій Гиблий своїми дивними маніпуляціями, і відповів на них лише тим, що звів брови, чим не виразив ясно і зрозуміло нічого певного.

Тоді Арефій Гиблий усміхнувся так, що у нього вуса скочили на ніс, а величезна і густа чорна борода струнулася і відсунулася до вух,— і голосно на всю вулицю спитав младенця Павла: «Штука ти? У?!», на що той ствердно кивнув головою і щось мугикнув.

— Тча-а! Уффи!.. Крю-крю-крю! Гур-бур!..— як слон, заворкував Арефій Гиблий і, присівши на тумбочку поряд з ліхтарем, чогось очікуючи, втупився очима в обличчя младенця Павла.

Той дивувався, не розуміючи жаргону Арефія, і кілька разів заперечливо хитнув головою, не випускаючи з рота соски і байдуже ворущачи бровами.

Тоді Арефій густо зареготав.

— Не хочеш, виходить? Ах, ти... комар!

Але раптом «комар», очевидно, певний того, що йому нічого не пропонували, роззявив рота і широко розкрив очі — від нерозуміння чи тому, що він став давитися соскою.

Арефій квапливо висмикнув соску геть і потім стурбовано і пильно подивився в обличчя дитини, немов бажаючи переконати себе в тому, що не розірвав їй рота.

Младенець Павло кашляв.

— Чши-и... чши-и-и...—зашипів Арефій Гиблій, як локомотив, що випускає пару, і став розмахувати дитиною в повітрі, глибоко переконаний, що від цього дитина перестане кашляти. Але дитина кашляла чимдалі дужче.

— Ех ти, братіку мій! — зажурено зітхнув Арефій і безпорадно глянув навколо.

Вулиця спала. З обох боків її мерехтіли де-не-де ліхтарі; в далечині вони, здавалося, стоять щільніше один до одного, майже поряд, але вулиця там була темніша і наче впиралася в якусь чорну стіну, що височіла мало не до небес, які розкинулися над нею і усміхалися їй живим, мерехтливим промінням своїх яскравих зірок.

Арефій подивився в протилежний бік.

Там було місто, безліч темних, нагромаджених одна на одну будівель і теж бідні, але рясніші вогники ліхтарів, рідкий, ледь чутний шум, який народжувався і замирав ліниво-байдуже.

Після цього огляду Арефієві стало якось особливо нудно; він дужче притиснув до своїх грубих суконних грудей младенця Павла, який тепер прокашлявся і збирався ревти, — притиснув і глибоко зітхнув, подивившись у далекі небеса.

— Пакость!..

Зрезюмувавши отак красномовно все, що сталося, він підвівся з тумбочки і пішов вулицею до міста, колишучи дитину на руках і намагаючись робити це якомога рівніше та обережніше. Ішов він, повертаючи з вулиці у вулицю, довго і, очевидно, всю дорогу був пригнічений якимись особливими, незвичайними думами, бо не помітив, як вулиці то звужувалися, то розширялися, перети-

нали одна одну, звивалися — і раптом вивели його на площу. Але він і площу помітив лише тоді, коли опинився перед фонтаном з двома ліхтарями обабіч нього. Цей фонтан стояв посеред площі, і Арефій вже минув часть.

Стиха вилаявшись, він повернув назад. Промінь від ліхтаря через його плече впав на личко младенця Павла, щільно притиснуте до сірого сукна його шинелі.

— Спить! — прошепотів Арефій і, не зводячи очей з обличчя дитини, відчув у себе в горлі неприємний лоскіт. Щоб звільнитись од цього відчуття, він висякався тихенько і задумався про те, що, мабуть, було б краще, якби діти з перших днів життя могли вникати в безладну премудрість його. Коли б це було так, майбутня людина на його руках не спала б отак міцно, а, напевно, кричала б щосили.

Арефій Гиблий, як поліцейський і літній чоловік, життя знав і знав, що, коли не заявити про себе хоч би криком, то на тебе навіть поліція уваги не зверне. А якщо ти не зумів звернути на себе чиеїсь уваги, то загинув, бо самому в житті довго не встояти. Ця легковажна і спокійна дитина загине, бо вона спить.

— Ех ти, братіку! — з докором мовив Арефій, заходячи під склепіння часті.

— Ти звідки? — спитав його сірий собрат, раптом з'являючись перед ним.

— З поста.

— Це що? — ткнув той пальцем у бік младенця Павла і солодко позіхнув.

— Тихше ти, чорт! ще дитина.

— Ач їх, дияволиць, поре!

— Черговий хто?

— Гоголев.

— Спить?

— Задає хropaка.

— А тітка Мар'я теж?

— І вона спить. Чого ж їй не спати?

— У-гу! Це вірно!.. — сказав спроквола Арефій Гиблий і задумався, не рушаючи з місця.

— Незабаром змінюся я і теж спати! — зауважив собрат і хотів піти.

— А зажди-но, Михайле! — смикнув його за рукав Арефій вільною рукою і раптом чомусь конфіденційно зашепотів: — Що, коли б його тепер до тітки Мар'ї, ти як?

— Дуже їй потрібно! — скептично посміхнувся Михайло, глянувши в обличчя младенця Павла, який спокійно спав. — Свої, брат, остогидли, аж у печінках сидять.

— Та це ж тільки на одну ніч! — переконливо заявив Арефій.

— Та мені що? але вона, це певно, пошле під три чорти. А втім, давай віднесу.

Арефій обережно перевалив младенця Павла з рук на руки Михайлові і навшпиньках пішов за ним по коридору, уважно заглядаючи в обличчя сплячого младенця через плече товариша і стримуючи подих, тимчасом як той щосили гунав своїми важкими чобітьми по кам'яній підлозі коридора. Вони підійшли до дверей.

— Ну, я почекаю! — шепотом сказав Арефій.

Його товариш відчинив двері і зник за ними.

Арефій стояв і відчував якийсь томливий неспокій, від якого його не позбавляло ані виривання ниток з обшлага шинелі, ані ретельне розгляджування борода, ні тим більше колупання пальцем стінної штукатурки.

За дверима чути було глухе бурчання.

— Вилаялась, а взяла! — відчиняючи двері, сказав Михайло і чомусь зобразив на своєму бритому обличчі торжество переможця.

— Ну, от! — вільно зітхнув Арефій Гиблий і пішов з товаришем до виходу.

— Прощай, брат! Іду на пост.

— Катай! — байдуже відповів Михайло і ткнувся в куток, зашарудівши десь там сіном, очевидно, готуючи собі ложе.

Арефій поволі ступив з першого східця на другий, а коли спустив ногу на третій, то відчув, що ноги у нього мовби прилипали до кам'яних плит. Так простояв він кілька хвилин і, нарешті, в коридорі, тьмяно освітленому гасовою лампою, відбувся такий діалог:

— Михайле?!

— Ну, що тобі?

— Ти її завтра здаси?

— Дитину? Та, звичайно, здам.

— В родильний?

— Ні, в кузню.

Настала пауза. Михайло в глибині коридора шарудів сіном і совав по підлозі чобітьми. Арефій дивився на сонне місто, що розляглося перед його очима. Нічна

темрява спаяла всі будинки один з одним в сіру щільну стіну, і темні лінії вулиць здавалися глибокими проломами в ній. Он там, у тому кінці міста, ліворуч, міститься родильний будинок. Це дуже велика кам'яна будівля, холодно-біла, з суворою фізіономією, з великими байдужими і порожніми вікнами, без квітів, без гардин...

— Помре вона там! — буркнув Арефій.

— Дитина? Напевно, помре. Вони там рідко коли не помирають, бо — чистота, порядок...

Але тут Михайло, зненацька захоплений сном, звучно захропів і лишив свою думку про згубність чистоти й порядку для чистих дитячих душ без potwierдження і пояснення.

Арефій Гиблий постояв ще трохи і пішов на свій пост.

Він прийшов туди, коли вже ніч поблідла і повітря посвіжішало від близькості ранку. Його будка містилася майже в полі і тепер здалася йому ще самотнішою і віддаленішою від усього, аніж здавалася йому раніше. Але раніше це не породжувало в ньому ніяких особливих дум і відчуттів, а сьогодні — породило. Він сів на лавку перед дверима будки. Навколо лавки розрослися незграбні кущі бузини, і його сіра сутула постать злилася з їхнім темним тлом.

Він думав. Це були важкі, неповороткі думи, і багато треба було часу, щоб вони, нарешті, склалися в голові Арефія у форму запитання: чи мають люди право родити дітей, коли не можуть вивести їх в люди?

У Арефія Гиблого мало не луснула голова, коли він, нарешті, розв'язав це питання суворим і важким «ні, не мають!» Тоді йому стало легше, він глибоко зітхнув і, погрозивши у простір кулаком, крізь зуби мовив:

— Анафеми підлі!

Сходило сонце, і його перше проміння, вдаряючи у вікна будки, відбивалося на їх шибках вогненним золотом, від чого ці двоє вікон здавалися величезними усміхненими очима дивного чудовиська з гострою зеленою головою, яке вилазило з землі подивитися на світ божий, а кущі бузини, що виповзали на дах, могли здатися скуповдженими кучерями, а щілини над дверима будки — зморшками на веселому, усміхненому чолі чудовиська.

О дванадцятій годині дня він сидів у тітки Мар'ї, жінки з різкими рисами обличчя, зеленими очима, у брудному платті з високо підіткнутим подолом і з засуканими рукавами. Кожен її рух був цілою поемою бойової, життєвої енергії.

Арефій Гиблий мав багато сказати їй, дуже багато і, від незвички до цього, почував себе досить-таки погано. Рухи тітки Мар'ї, рівні й спокійні, пригнічували його своєю самовпевненістю і силою, але його женоненавистництво проступало все-таки назовні, виявляючись у похмурих поглядах на широке Мар'їне обличчя і в солідних плювках на підлогу.

Младенець Павло валявся на лаві в купі ганчір'я, заставлений солом'яним стільцем, і був захоплений гімнастичними вправами, ловлячи свою ногу руками і потім намагаючись втягти її в рот. Червона, пухла нога не слухалась, і младенець Павло, очевидно, не претендує на неї, схвально агукав.

— Ну, ти, антихристе! що ж думаєш робити тепер з ним? — заговорила Мар'я, сідаючи на стілець напроти Арефія і втираючи фартухом обличчя. — Я не можу, не візьму. Віддай старій Китаєвій, вона тобі за два карбованці виховає. Дитина здорова, їй вже більше місяця. Спокійна. Їй і віддай.

— А якщо уморить?

— Уморить! Опудало городнє! Чого вона його буде морити? — дражнилася Мар'я.

— Чого?.. Баба, от і...

— Ах ти ж, фараон безсловесний! Віднесу я його до неї, і все. Ось, мовляв, таємний син номера 71-го. Ха! ха! ха!.. Дурний ти пень. Уморить! Чи ж дітей не баби няньчать, а такі ось шайтани, як ти? Баба!.. Та в бабі ж вся сила і є! Хто вас, чортогонів, на ноги ставить? У... гарніза тупоголова!.. він буде ще розп'якувати!

— Ну, а ти все ж таки не тее... не лайся! — резонно зауважив Арефій, намагаючись не зустрічатися з очима тітки Мар'ї, що дивилася на нього сьогодні якось особливо уважно і пильно.

— Ще що скажеш? Може, карактер змінити мені задля тебе? Ска-ажіть! Персона яка! Якщо у мене така сувора мова, то і бути їй такою аж до смерті моєї. Та чи

з вами можна інакше? Ще б дубасити вас треба щогодини!

— Та годі... Ти краще про діло.

Арефій відчував непереборну потребу виляти якомога міцніше задишливу бабу і, борючись з цією потребою, почував себе чимдалі важче.

— Кажі швидше, що мені робити, та й підуй. Не сила слухати тебе.

— Ох, які ми ніжні! Йолопе ти, йолопе!

І, нарешті, після довгої промови, якою вона, мабуть, вичерпала весь свій бойовий запал і лексикон непохвальних епітетів, не перестаючи метушитися по тісній кімнаті, водночас готуючи страву, щось шиючи, годуючи то одного, то другого з дітей, яких вона порозтикала за піч, на піч, за запону біля ліжка, покрикуючи у вікно на курей і знову повертаючись до дітей, які раз у раз висовували голови і подавали голоси з різних кутків,— Мар'я підвелась, взялась руками в боки перед Арефієм і вичитала йому:

— Тепер іди ти насамперед до частного і скажи: так і так, мовляв; дитину беру собі. Потім принеси мені два карбованці, за місяць наперед віддам Китаєвій старій, та з карбованець на дещо, на сорочечки, на сповивальники... ну, й інше. А потім — іди в болото! набрид, як марал!

Арефій підвівся, глибоко зітхнув і мовчки вийшов.

Увечері до тітки Мар'ї прийшла стара Китаєва. Вона була сліпа на ліве око, мала обличчя дуже схоже і кольором і формою на в'ялу редьку, її підборіддя прикрашалося маленькою сивою еспаньйолкою, вона говорила скрипучим, тонким голосом і через два слова на третє турбувала того чи іншого з угодників божих, до речі і не до речі закликаючи його то у свідки правдивості своїх слів, то просто так, без усякої видимої причини.

Тітка Мар'я суворо і сухо виклала їй справу, дала кілька інструкцій і закінчила все це значущою фразою:

— Та гляди мені!.. Знай край, та не падай! — і по-сварилася на стару Китаєву.

А стара Китаєва зіщулилася в грудочку, низько вклоняючись тітці Мар'ї і по-рабському осміхнувшись, тихенько так, майже шепотом і з деяким захопленням від свідомості власного приниження, заявила:

— Тимофіївно, мати рідна! Чи ж ви мене не знаєте? Для кого як, а вже для вас... — і тут вона покрутила го-

ловою, мовби не маючи сил висловити все те, на що вона здатна.

— Авжеж, знаю я тебе, бабусю божа! Знаю!..

Це було сказано багатозначно і не дуже похвальним тоном для божої бабусі.

Младенець Павло все мовчав, лежачи на лаві. Він лише тоді незадоволено промугикав щось, коли стара Китаєва взяла його на руки, перед тим прошепотівши благоговійно «господи, благослови!» — а потім знову замовк, повний незрозумілої байдужості до своєї долі, і мовчав уже весь час, поки його не винесли на вулицю. Тут просто в очі йому вдарило сонце, він зажмурився; але й це мало допомогло. Тоді він став крутити головою; але й це не допомогло; сонце било в очі і пекло тонку шкіру щік. Він заревів.

— Іч, пустун! Там мовчав, смирним прикидався, а тільки винесла, так і заскиглив. Ну, лежи!

Стара Китаєва перекинула його з руки на руку і пішла далі, думаючи про себе, що ось і ще одного взяла; тепер стало п'ятеро. Мороки з ними багато, а користь лише та, що, хоч досита і не наїсися, але й з голоду не помреш.

Останні дні і ночі її життя минають під акомпанемент п'яти горлянок, що завжди кричать від голоду, і немає їй ані хвилини спокою і відпочинку... О господи!..

Крізь тьмяні, позеленілі від старості, побиті й узористо заклеєні замазкою шибки вікон в апартаменти старої Китаєвої падають скісні промені сонця, і здається, що вони зморщилися і зблідли від густого запаху амоніаку, що сповнював дві низенькі кімнати з закопченими стелями, обідраними шпалерами і брудною, рипучою і прикрашеною великими щілинами підлогою.

Обстановка першої кімнати, що мала назву дитячої, — по-спартанському проста: три довгі й широкі лави, застелені якимсь дрантям, і більше нічого, а брудно так, що навіть мухам, очевидно, не сила жити серед такого бруду, бо, покружлявши трохи в пахучій атмосфері дитячої кімнати, вони, збентежені, з протестуючим дзижчанням мерщій вилітають у другу кімнату або в сіни через відчинені двері, оббиті чимось, трохи подібним до темнозеленої клейонки.

Друга кімната відділялася від дитячої глухою дощаною перегородкою з маленькими, криво прорізними дверима; просто дверей стояв стіл і на ньому самовар,

що завжди іпохондрично шипів і бурчав, зелений, поранений у багатьох місцях, по-інвалідному скривлений набік; він дуже підходив до загального убозтва приміщення старої Китаєвої.

В обох кімнатах нікого немає, і нічого, крім розчарованого дзижчання мух та бурчання самовара, не чути. Але враження безлюдності зникає, коли глянути в темний куток біля дверей: там на лаві в купі брудних ганчірок копошиться щось живе. Видно ногу, скривлену в дугу і підняту в повітря, і, уважно прислухавшись, можна розібрати ледве чути монотонне бурмотіння.

Власник цієї ноги і ще одної, такої самої кривої, сухої і зеленої,— півторарічна дитина, рахітик Хрін, як його назвала стара Китаєва в хвилину роздратування на нього. Вона всім своїм вихованцям давала більш чи менш дотепні влучні прізвиська. Прізвисько Хрін дуже личило маленькому рахітикові, по-старечому зморщеному, в'ялому, фантастично скривленому хворобою, з маленьким зморщеним обличчям, на якому застиг незмінний вираз гіркого здивування, наче він намагався догадатися, хто і навіщо з нього пожартував так злісно і жорстоко, пустивши його на світ божий калікою, намагався догадатися про це і, переконуючись в марності таких намагань, завжди уболівав душею.

Він цілими днями лежав отут у кутку і, піднімаючи вгору то ту, то другу з своїх кривих ніг, пильно і довго розглядав їх глибокими очима з тим надзвичайно зосередженим і сумно-серйозним виразом в них, який так часто сяє у погляді хворих дітей,— розглядав їх і тихо-тихо бурмотів щось блідими безкровними губами, що відкривали беззубі ясна і вкритий жовтим нальотом маленький язик. Руки у нього були зведені в кільця, і кості їх упиралися під пахви, він зовсім не ворухив ними; ноги по коліна були здорові, а від колін дугоподібно вигиналися всередину, перехреснюючись біля кісточок. Іноді вивчання своїх ніг, очевидно, набридало йому, і він все з тим самим незмінним виразом гіркого здивування зводив свої очі на стелю, де мерехтіла сонячна пляма від одного з променів, які дивилися у вікно, і відбитого цебром з водою, що стояв біля порога. Але, очевидно, передчуваючи, що близьке знайомство з сонячним промінням йому не потрібне і що все, що є на землі, незабаром зникне для нього разом з його здатністю бачити і думати, ра-

зом з усім ним, бідним, кволим Хріном, який в близькому майбутньому має переселитися з землі у землю,— він відводив свої серйозні очі від стелі і знов спрямовував їх на ноги, які, очевидно, цікавили його більше за все інше.

Він жив у старій Китаєвої ось уже дев'ятнадцятий місяць, а вона одержала гроші за його виховання лише за два місяці і з великим нетерпінням чекала, коли він «звільнить квартиру», як алегорично вона висловлювалась.

Вона ходила одного разу на квартиру його матері, маленької, анемічної і сутулої дівчини-швачки, і знайшла її ледь живою,— вона лежала в ліжку.

— Що ж, матінко,— сказала стара Китаєва, сідаючи на ліжку, на якому та лежала, майже не рухаючись,— родити родила, а годувати сили нестало? Непорядок! Адже я не зобов'язалася ваші гріхи на своєму горбі носити. Грошеньт давай, або ж дитину забери, адже я не благодійниця яка-небудь.

Мати широко розкрила свої голубі тьмянні очі, і в них засвітився вираз скорботи і жаху.

— Бабусю! — здавленим шепотом заговорила вона, — заплачу! Все до копійки, до гроша заплачу! З живої здеру з себе шкуру, продам і заплачу! В повії піду!.. Потерпи!.. Потерпи, мила! По-о-жа-лій мене і його, бідного хлопчика...а...а...а... пожалій!..

Стара Китаєва слухала її стогони, дивилася, як по запалих, висохлих щоках котилися крупні сльози і як нервово, часто здійсмаються запалі груди матері гіркого Хріна.

— Ох ви, дівки, дівки! Блудні дівки! Бити б вас треба! — значливо промовила вона.

— Бабусю, ex!.. Адже любив, одружитися хотів!..

— Ну, це, матінко моя, пісня стара. Чула я її разів тисячу.

Але стара Китаєва, видно, не тільки чула, а й сама співала цієї пісні, бо дуже зморщилася, зігнулася, закашлялась, подумала і, поцілувавши хвору, пішла, суворо наказавши їй видужувати. Але та не послушалась її і незабаром померла, а Хрін лишився на опікуванні старій Китаєвої і незабаром набрид їй. Тоді вона приділила йому на довічне користування куток і, втішаючись тим, що довго він однаково не протягне, заспокоїлася, наскільки могла.

Окрім Хріна, було ще четверо дітей. За трьох платили акуратно, четвертий збирав милостиню і сам з лишком оплачував витрати на своє утримання. Це був шестирічний круглий, пухлий і рожевий хлопчина Гурька М'яч, страшенний капосник і великий фаворит Китаєвої.

— Злодій з тебе буде першорядний, Гурька! — хвалила вона його вечорами, коли він, повертаючись з жебрання, викладав з торбини, разом із шматками хліба, конфорки від самоварів, дверні ручки, гірі, дитячі іграшки, свічки, маленькі сковорідки і всякий дріб'язок.

Гурька весело поглядав на неї жвакими сірими оченятами і потверджував з цілковитою певністю:

— Ого, ще й який!.. Все буду красти — і коней!

— А як тебе засибірять будочники? Га? — ласкаво питала Китаєва.

— А я втечу! — не задумувався Гурька.

Тоді стара Китаєва давала йому на ласощі мідяка і відпускала гуляти.

Решта трое, в числі яких був і Панька, нічим особливим не відрізнялися один від одного і поки ще не встигли нажити собі якихось виразних індивідуальних рис. Всі вони трое дуже голосно кричали, коли їх не годували довго; те саме вони робили, коли їх обгодовували; вони кричали і тоді, коли їх забували напоїти, і тоді, коли їм у глотки силоміць вливали воду. Кричали вони і ще з багатьох причин, але ніколи ці причини, і всі разом, і тим більше кожна зокрема, не здавалися старій Китаєвій досить поважними, і вона кричала на дітей дужче, аніж всі вони. Загалом це були дуже неспокійні діти, які вимагали щодня їжі, питва, сухих пелюшок, повітря й інших речей, на які вони навряд чи могли ще мати право, бо ще не жили, а лише збиралися жити. Додержуючись такої утилітарної точки зору, стара Китаєва не дуже панькалася з ними, очевидно, бажаючи, щоб вони були самостійніші і вміли самі собі добувати все потрібне для спокою тіла і душі.

День у старій Китаєвої починався так:

Першим з п'ятьох прокидався Гурька М'яч, який спав у кімнаті старій Китаєвої, окремо від чотирьох його співвихованців. Прокидаючись, він зразу ж зіскакував з свого ліжка, зробленого з ящиків, і, пошукавши у себе під подушкою, витягав звідти довге півняче перо.

З ним він навшипиньках пробирався в дитячу кімнату,

обережно, без рипу відчиняв двері і, так само обережно ступаючи по підлозі,— яка влітку, висихаючи, тужливо рипіла, а взимку глухо стукала мостиною об мостину,— прокрадався до одного з дітей, які звичайно ще спали. Схилившись над ним, він починав лоскотати йому пером у носі. Дитина крутила головою з боку в бік, потім кумедно морщилася і терла ніс кулачками, а Гурька, ледве стримуючись від сміху, надутий, як пузир, і червоний, робив далі своє веселе діло. Нарешті, дитина прокидалася і починала горлати щосили, потім друга і третя їй дружно вторили і підтягували, а Гурька кричав щосили «бабусю» і, бігаючи від одної до другої, сичав над ними по-гадючому, кривлявся, дув їм у ніздрі холодним повітрям і взагалі бавився, як тільки хотів.

Зчинявся дивовижний по силі і відсутності гармонії концерт. Діти кашляли, чхали, вили, захлиналися й кричали, кричали так, наче їх смажили на сковороді.

До серйозного Хріна, який вже розпочав дослідження своїх потворних ніг, Гурька ніколи не підходив, він боявся його зосереджено вдумливих очей. Раз якось, коли Гурька підійшов до нього з наміром включити і його в коло своїх операцій, ці очі зупинилися на Гурьчиному обличчі з таким виразом, наче це дивилася не дитина, а один з поліцейських, яких Гурька з багатьох причин не міг любити і завжди, зустрічаючись з ними, шанобливо відходив убік. Гурька втік і більше не підступав до ратика.

— Ох-хо-хо!.. Завили!.. заканючили!.. заскрипіли!.. Нехай вам грець!—і прокинувшись, стара Китаєва пригадувала якийсь нецензурний епітет, повторюючи його у множині і безліч разів.

Гурька з серйозним виразом на обличчі входив і, надувшись пузирем, тягнув зі столу самовар у сіни, де і починав зразу ж оглушливо гуркотіти. Взагалі цей веселий хлопчина любив зчиняти шум, і чим грандіозніші були розміри шуму, тим щасливішим він себе почував.

Стара Китаєва ніжно вибирала з-під дітей мокрі пелюшки.

— Ну, мара! Горлай!.. Роззявляй пельку!.. Репетуй!.. У, жаба болотяна!..

Вдома вона не згадувала імен святих угодників і мучеників, вважаючи саму себе за мученицю і тому не закликаючи нікого собі на допомогу.

Діти верещали, Гурька грюкав і стукав, стара Китаєва лаялася, а інші пожилці будинку й сусіди прокидалися, бо з усього цього шуму безпомилково робили висновок, що вже шоста година ранку.

Шум і ревіння тривали годин зо дві, поки стара не встигала перемінити пелюшки, обмити і нагодувати дітей. Потім вона пила чай. Гурька вже давно попив, узяв торбину, зробив з неї собі ковпак, надів на голову і побіг жебрати.

Попивши чаю, стара брала дітей і тягла їх у двір, де садвила в ящики, що були доверху насипані сухим і дрібним піском. Там діти пеклися на сонці години тричотири до обіду, а стара Китаєва в цей час прала пелюшки, шила, латала, лаялася, годувала дітей і всіляко «розривалася на тисячу шматків», як вона говорила бувало.

Іноді до неї заходила приятелька, дві і три. Це були жінки різного віку і двох професій: за одну ув'язнювали, а друга, рано чи пізно, неодмінно приводила в лікарню.

З приятельками з'являлася пляшечка, дві і три; за якийсь час повітря і вуха жителів вулиці різала жорстока пісня про «зрадника-мерзотника» або про інші дурниці, подібні до цієї. Ще за якийсь час лунала добірна лайка, потім «караул!», а потім всякий, хто хотів, міг бачити, як стару Китаєву приятельки тягають по землі за коси, або як стара Китаєва і одна з її приятельок б'ють другу і третю, чи друга й третя старанно лупцюють їх,— однаково, результат бійок завжди був спочатку міцний сон, а потім дружнє примирення.

Діти лишалися б під час всього цього самі і могли б зовсім вільно вмерти з голоду, спочатку розірвавши собі криками легені, але в той час, коли потомлені боєм воїновничі приятельки і їх подруга засинали, в темному кутку двору відчинялися низенькі двері халупки, що вросла в землю, і на світ божий з'являлася огрядна, ряба жінка.

Вона позіхала, хрестила рота, дивилася в небеса олов'яними очима, що нічого не виражали, і, підходячи до одного з ящиків з піском, витягала з нього дитину. Потім важко сідала в той-таки пісок і, поволі розстібаючи комір плаття, совала голову дитини собі за пазуху. Чулося жадібне цмокання.

На обличчі огрядної жінки не відбивалося нічого, що дозволило б спостерігачеві зробити висновок про те, що саме її спонукає так старатися. Її обличчя було рябе, дуже рябе і дуже тупе, от усе, що було в її обличчі в цей момент.

Нагодувавши одного, вона переходила до другого, до третього і, нарешті, йшла в кімнату до рахітика Хріна. Тут відбувалося щось дуже цікаве. Вона брала його на руки і несла спочатку до вікна. Дитина мружила очі від сонячного світла, що падало в них, і повертала голову. Огрядна жінка йшла геть з кімнати у двір, сівши там на ящик з піском, пропонувала дитині молока. Дитина брала грудь і трохи ссала, ліниво цмокаючи губами, а жінка гладила її по зеленкуватій голівці і щоках. Потім, коли дитина кінчала пити, вона садовила її в пісок і глибоко закопувала в нього поламане тільки рахітика так, що зверху лишалася сама його голова.

Це, очевидно, завдавало втіхи Хрінові; його очі блищали чимсь новим, свіжим, і зосереджений їх вираз наче зникав на якийсь час. Тоді огрядна жінка усміхалася, але усмішка анітрохи не красила її рябого обличчя, а лише робила його ширшим. Вона довго возилася з дитиною, і коли помічала, що зігрітий піском і сонцем Хрін дрімає, брала його на руки і мовчки колихала. Йому це подобалось, він усміхався крізь дримоту, а вона цілувала його і несла туди, в кімнату. Потім виходила геть, все з тим самим дерев'яним обличчям дивилася на дітей в піску, іноді, якщо вони не спали, гралася з ними, знову годувала їх і зникала в маленьких дверях халупки в кутку двору. Звідти вона часто виглядала, ледь-ледь прочиняючи двері, і якщо бачила, що п'яна Китаєва ще спить, а надворі вже вечір, то знову виходила, брала дітей і укладала їх спати.

Не подумайте, що я малюю добру фею, о ні! Адже вона була ряба, у неї були величезні, відвислі груди, і ще вона була німа. Це просто дружина одного п'яниці-слюсаря. Якось він стукнув її по голові кулаком і так невдало, що вона відкусила собі пів'язика. Спочатку слюсар був дуже засмучений цим, а потім став називати її німим виродком. От і все.

Оце так жили вихованці старої Китаєвої — влітку, а зимою вони жили тільки тому трохи інакше, що сиділи в піску не в дворі, а на печі. Пісок стара Китаєва вва-

жала за головний фактор у справі фізичного виховання і будувала все його на самому лише піску.

Виховання младенця Павла не відрізнялося нічим від виховання його товаришів. А втім, іноді над ящиком з піском, в якому він сидів, схилялася велика чорна голова, і чорні, глибокі очі дивилися на нього пильно і довго.

Спочатку Панька лякався цього явища, але поступово звик до нього і навіть настільки освоївся з ним, що став запускати свої рученята в кудлату бороду, що лоскотала його, аж ніяк не лякаючись, коли з цієї бороди просто перед його носом блищали крупні білі зуби і чулося глухе ричання. Іноді його витягали з піску дві дужі руки і гойдали в повітрі, високо підкидаючи його маленьке тільце. Младенець Павло мружився і мовчав від страху, а коли його переставали гойдати, він ревів на все горло, а величезний чорний чоловік, стоячи перед ним, кричав:

— Гей, стара! Чи ти не чуєш?!

— Чую, батечку, чую! — невдоволено озивалася Китаєва і повзла звідки-небудь до них.

— Цить, о... о... о!.. Цить, миленький! У... у... у!.. а... а... а!..

— Ревуть вони в тебе...— гудів у дворі бас.

— Ревуть, батечку, ревуть. Усі ревуть, всі як є! — дзвенів іронічно деренькучий фальцет.

— Це тому, що брудно.

— Брудно, батечку, брудно. Дуже брудно.

Бас, не розуміючи, бурчав, а фальцет торжествуюче покашлював.

— Так ти чого ж?! — мовби погрожуючи, гудів бас.

— Можна, можна. Краще, набагато краще можна! — переконливо і насмішкувато знов дзвенів фальцет.

— Так ти чого ж?! — мовби погрожуючи, гудів бас.

— А нічого, рідний, нічого. Стара я дуже, немічна, бідна, ось що. Оце і все. І нічого більше! — скорявся фальцет.

Наставала пауза.

— Пш... чш... пши... и... и... и!.. Спи... и... и!.. Спи... и... и!..— шипіло в повітрі.

— Ну, прощай. Гляди ж! — спускався бас до октави.

— Гляджу, батечку, поглядаю,— тихо озивався фальцет, і на цьому розмову заступав, віддаляючись, шум важких кроків.

Минуло чотири роки після описаного, і в будці Арефія Гиблого з'явився хлопчик Панька. Це було коротконоге і головате створіння, з понівеченим віспою обличчям і темними, глибоко запалими в орбіти очима.

Мовчазний і завжди зайнятий розгляданням чогось нікому не видимого, Панька не порушував своєю присутністю в будці самотнього, усталеного життя будочника, який встиг за ці чотири роки нажити собі срібні жилки сивини в бороді і на голові та ще більшої похмурості і любові до книжок про життя святих угодників.

Паньчині дні минали рівномірно і спокійно. Рано-вранці його будили пташки, що починали свою голосну розмову з першим промінням сонця. Панька розплющував очі і довго дивився з свого ліжка за грубою, як вони стрибали в клітках з жердинки на жердинку, хлюпалися у воді, клювали сім'я і співали, хто як умів, співали оп'яняюче, запально, але зовсім не гарно. Веселе тринькання чижив, плутаючись з одноманітним свистом щигликів і доповнене смішним скрипом поважних снігурів, зливалось в дивний дзюркотливий струмінь звуків, що примхливо бився в маленькій, закопченій і тісній кімнатці. Був ще шпак, кульгавий і мовчазний. Він сам собі висів у великій дротяній клітці над вікном і, вчепившись одною ногою за жердинку, поволі погойдувався з боку в бік, повертаючи голову то туди, то сюди, і раптом випускав з горла тонкий, довгий свист, чим завжди сповнював решту пташок мовчазним здивуванням, яке тривало з хвилину. Пташки враз обривали свій безладний концерт і оглядалися навколо, немов бажаючи зрозуміти смисл цього дивного свисту, а сусіда шпака по клітці, по-генеральському солідний снігур, раптом приходив у якийсь злий раж і, надувшись, як м'яч, з настовбурченим червоним пір'ям на грудях, витягав голову в напрямку до шпака і якось не по-пташиному починав хрипіти, сичати і битися в клітці, розкриваючи тупий дзьоб і висуваючи товстий язик. Але шпак вже знову не звертав ні на що уваги, погойдувався на жердині і по-філософському поводив головою з боку в бік. Його нерухома, чорна, чернеча постать жвавішала тільки тоді, коли в клітку заповзав тарган; але й тоді ця жвавість тривала не більше двох-трьох секунд. У всій поведінці шпака і, головне, в його

свистові було щось скептичне, глибоке, витверезне для інших; цей свист лунав серед голосів решти пташок, наче значуще слово навченого досвідом старика в хорі палких промов молоді, що не жила ще і була оптимістично настроєна. Іноді він раптом починав стрибати в клітці, стріпував крилами, розкривав дзьоб, общипувався, прибирав поважну, стійку позу, але... не свистів, а знову поринав у філософську мовчанку, мовби визнаючи, що не настав ще час зробити те, що він хотів зробити, або немов переконавшись у тому, що задумане ним діяння не може змінити існуючого стану речей.

Паньці шпак подобався більше за всіх інших пташок, тому що він знаходив у ньому багато подібності з татком Арефою. Татко Арефа теж любив шпака; він завжди у нього першого чистив клітку і йому першому давав свіже сім'я і воду.

Панька лежав уранці в ліжку доти, доки з вулиці не з'являвся татко Арефа. Чомусь татко Арефа не любив свою будку і більшість часу вдень і вночі перебував поза нею. Татко Арефа обережно проциняв двері, просовував свою чорну голову і питає:

— Прокинувся?

— Прокинувся! — відповідав Панька.

Тоді татко входив у будку і починав наставляти самовар. Самовар був дуже старий, весь обліплений грубими тьмяними латками з олова і замість одної ручки мав кусок кінської підкови, прикріплений до його боку дротом. Наставивши самовар, Арефій брався чистити клітку, підмігати підлогу, а коли самовар починав тонко пищати, то командував Паньці густим басом, густішим, аніж він говорив звичайно, що було, очевидно, від бажання зробити його лагіднішим:

— Вставай, умивайся, молися богу!

Панька вставав, умивався, молився богу і робив все це статечно, спокійно, як дорослий і як глибоко переконаний у важливості і необхідності всього цього, мовчки, з строго нахмуреним личком, і цей вираз, разом із скуйовдженим волоссям і серйозними блискучими очима, робив його схожим на маленького крота, дуже заклопотаного наступним трудовим днем. Потім, коли він, умитий, причесаний, під диктовку татка Арефи вже прочитавши неприродно глухим голосом ранкову молитву, сідав до столу перед самоваром, що кумедно курликав, — він втра-

чав вже багато дикої привабливості і ставав трохи смішним у своїй мовчазній поважності.

Чай пили мовчки, і в мовчанні ж минала більша частина дня. Після чаю Арефа готував їжу, тобто взимку топив піч, наливав у горщик води, сипав туди овочі, клав кусок м'яса і ставив горщик у вогонь просто рукою, незважаючи на те, що мав рогача, а влітку розкладав у дворику за будкою маленьке багаттячко, пік в ньому картоплю чи так варив що-небудь, причому все робив так, щоб не запідозрити себе в запозиченні від жінок, з небезпекою для свого здоров'я заперечуючи необхідність вживання рогачів, качалок, збивачок та інших благородних атрибутів жіночої праці.

Панька солідно походжав навколо нього, одягнений в ситцьові картаті штанці і червону кумачну сорочечку, пильно спостерігав все, що робив татко Арефа, і зрідка про щось запитував його. Короткі, похмурі відповіді не викликали в Паньки бажання продовжувати розмови; він дивився ще якийсь час на Арефія, який порався в будці, і потім ішов на вулицю, супроводжуваний порадю не ходити далеко.

Будка стояла на виїзді з міста і дивилася вікнами у поле, недалеко від неї розрізане сталевною смугою річки, за якою простягалось знов поле, зелене і привітне влітку і холодно нудне взимку. Далі обрій замикала стіна лісу, вдень нерухома, темна, мовчазна, а вечорами, коли за неї спускалося сонце, прикрашена його променями в пурпур і золото.

Панька спускався до річки і, примостившись на камінні між кущів верболозу, кидав у воду трісочки, дивився, як вони плывуть кудись далеко, як на воді грає сонячний промінь і вітер вкриває її веселими брижами, і часто, заколисаний неугавним шелестом хвиль об берег, засинав.

Арефій, якщо був удома, приходив по нього і кликав додому обідати. Обідали, а потім Панька знову йшов до річки і до вечора грався там один або з жебрачкою Тулькою, косоокою і злодійкуватою дівчинкою років восьми, брудною, галасливою, яку дуже не любив Арефій і завжди гнав її з будки, коли вона заходила туди.

Находив вечір, і Панька, подивившись, як сідає сонце, і ліс, живий і гарний, мертвіє, оповиваючись ве-

чірніми тінями,— ішов у будку й лягав спати, при Арефі—спочатку помолившись богу, а без нього—не молячись і навіть не роздягаючись.

Так минали дні один по одному, одноманітні, мовчазні, і, як завжди це буває з днями, вони, чипляючись один за один, утворювали тижні, місяці, роки... Панька ріс, його дні ставали повнішими, він замислювався над тим, куди тече річка, і над тим, що сховане там за лісом, чому хмари, такі великі, вільно плавають у небі, а маленький камінь, якого кинуто вгору, падає назад на землю, що робиться там у місті, де дахи стовпилися так щільно один до одного, і за містом, і взагалі на землі, такий шумливий удень і так сумно спокійній вночі. Але з такими запитаннями він не звертався до Арефи, може, вважаючи, що людина, яка так багато мовчить, нічого не знає, і трохи стримуваний як цим мовчанням, так і завжди похмурим виразом обличчя Арефія.

Зате, коли приходив Михайло,—це траплялося рідко,—Панька забивався в куток і досхочу наслухався людської мови. Михайло говорив багато і завжди починав із запитання Арефію:

— Ну що, чернець,—живий? Женитися не думаєш?— і реготав, тимчасом як Арефій лишався глибоко байдужим.

Але Михайла анітрохи не ображала ця байдужість; він втирав хусткою своє чисто поголене обличчя і, зручніше умостившись на лавці, «заводив волинку», як у хвилини роздратування висловлювався його похмурий товариш.

— Сьогодні, братіку ти мій, пообідав я здорово. Кашу мені Мар'я зварила із полби, ох, яка каша!.. на молоці і з ізюмом. Е? Добре! Золоті у неї, у Мар'ї, руки на куховарення. І на все інше. Чи пошити щось, а чи що інше, все може! Ах, добра молодиця моя жінка! От би тобі таку, Арефа, га? Отаку б?

— Гавкає, як собака! — коротко озивався Арефій, пораючись біля самовара, чи вже сидячи за столом і вмоваючи вуса у блюдечко з чаєм.

Михайло здивовано зводив брови.

— Гавкає, кажеш? Так що ж? Ну, гавкає, це, скажімо, вірно. Але ж без цього в чоловіка з жінкою неможливо, ані-ні. Бо кожен хоче верх брати, а поступатися ніхто не майстер. Я, наприклад, чи ж я поступ-

люся? Та нізачо в світі! Тільки щось,— Ма-ар'я! А коли не бере в резон,— раз у зуби...

— А вона тебе двічі!..— холоднокровно докидав Арефій Гиблій.

— Двічі? Ну, то вже як сказати!.. А хоч би й двічі? Хіба ж вона мені не жінка? Має право і двічі. Але тільки я не поступлюся й тут. Я їй можу за це такого прочухана дати...

— А вона тебе віддубасить качалкою, як позаминулого разу!..— не здавався Арефій.

— Кача-алкою!.. Фу ти! Що вона мене качалкою щодня, чи що, дубасить? Один раз тільки й було це. Качалкою! Скаже теж, як чорт у бочку!..

Залягала мовчанка. Товариші пили чай і поглядали один на одного.

— Ну, а як у тебе птахи? Живуть?

— Дивись!..

— Бачу. Добре. Птахи — це чудово. Ось і я собі заведу птахів...

— А жінка засмажить їх,— іронізував Арефій.

— Ніколи! Вона сама любить птахів. Минулого разу ще гуску купила одну. І як купила!..— раптом жвавішає Михайло.— Розумна, шельма! Мужик — п'яний, зараз вона на нього кричати: «Ти, каже, п'яний, а я дружина унтер-офіцера, хочеш, каже, чоловіка покличу, поліцейського — чоловіка. Він тебе в часть! Ага! хочеш?» Мужик сп'яну перелякався та за три гривеники таку їй гуску продав, ух ти! Плутяга такий, хитрий, поважний, важкий, як наш частний! Ні, братіку ти мій, жінка у мене — скарб. І якби тобі таку ж найти,— святе діло! Вона б тебе взяла в руки, он як! І не писнув би ти!

— Ну й що ж тут хорошого? — спитав Арефій.

— Хорошого тут що? Жінка! Дух у хаті інший, коли жінка є. Діти зараз підуть — це раз, чистота — це два, є з ким полаятися і помиритися — це три...

І починався нескінченний перелік чудових жіночих якостей. У Михайла був якийсь особливий кут зору, що освітлював і вади жіночі як позитивні якості. Жінки — це був його улюблений коньок, який щоправда дуже конкурував з іншим — їжею. Жінки — це була для нього альфа і омега буття, цемент, який зв'язував всі явища життя в одне струнке ціле, сила, що давала всьому тон, колір і суть. Він ладен був говорити про жінок годин по

три підряд у піднесеному, епічному тоні, раз у раз впадаючи в ліризм, що нагонив на Арефія нудьгу. Арефій мовчав і все схилявся, наче пробуючи залізти під стіл від розмов товариша, і коли, нарешті, його терпець уривався, він підводився і похмуро ричав на Михайла:

— Відчепись! Досить. Всю душу витяг.

Цей окрик змушував скорочуватися промовця, але не бентежив його настільки, щоб він уже зовсім замовкав. Ні, він якийсь час оглядався навколо і «заводив волинку» знову:

— Піч треба помазати. Що ж це за піч? Фу-фу! мерзота якась. От якби жінка була...

Але Арефій похмуро кашляв і значливо рухав ногою або рукою.

— Не сердься, братіку мій! Постривай, сам захочеш. Чи ж це можлива річ, щоб чоловік, такий, як ти, жив без ужитку...

— Мишко! кинь! — стукав кулаком по столу Арефій.

— Ну-ну, не буду, хай тобі чорт!

Кілька хвилин мовчання.

— А піду я додому! Незабаром на чергування мені. Певно, жде вже Мар'я. Вечеря у нас сьогодні, ох, і вечеря ж! Сичуг з гречаною кашею і свинячим салом... Сік самий. Вкусиш, так і бризне! Ух!.. От і їси ти погано. Яка це їжа? А якби була в тебе... ну, не буду, не буду, мовчу... Іду вже я, йду. Прощай, пішов уже я. Ти б зайшов коли до мене. А де ж Панька? Панька, чортеня, де ти тут? Нема, видно. Як він, Панька, чи здоровий? Мабуть, все на вулиці живе? От теж і Паньчине життя, — що це за життя? А якби жінка була...

І, нарешті, він ішов, а його супроводило невдоволене бурчання Арефія, який довго після його відвідин почував себе пригніченим і мовби обвіяним неприємним для нього струменем повітря.

Розмови Михайла дуже рідко варіювалися, і скоро Панька майже навчився вгадувати наперед кінець кожної його фрази, чуючи її перше слово. Йому не подобалося голене, лисніюче від жиру обличчя Михайла, з мутними очима, подібними до двох олов'яних гудзиків, не подобався і голос, самовдоволено басовитий, і вся незграбна Михайлова постать з короткими ногами й руками і з чотирикутною, гладенько обстриженою головою. Спостерігаючи його і ставлення до нього Арефія, Панька дійшов

до прямої неприязні до епікурейця і почав уникати його, за що й дістав прізвисько «вовченяти». Татко Арефа, в порівнянні з товаришем, був красунем, незважаючи на те, що чорна борода, могутня постать і зосереджене мовчання робили його страшним у Паньчиних очах.

З розмови двох друзів Панька не міг багато почерпнути для себе, але завжди ставав на бік мовчазного Арефія і не довіряв велемовному Михайлові. Ставлення Арефи до жінок він поступово переймав і навіть пробував його демонструвати над Тулькою, яку це спочатку здивувало, потім розсердило, і в результаті одного разу Панька з'явився додому з подрапаним личком і з таємною повагою до жінок.

Арефій спитав його коротко і дуже густим басом:

— Це що?

— Упав... об тріски...— відповів Панька і почервонів.

— Он як...— тільки й сказав Арефій і порадив йому умитися.

А дні минали, і Панька ріс.

Ось йому вже дев'ятий рік. Він невеличкий на зріст, дуже рябий, незграбний, мовчазний, і очі його не подитячому холодні і розумні. Вони з Арефієм чудово розуміють один одного, і тому мовчання кожного більш чи менш красномовно промовляє до другого. Панька вчиться грамоти у Арефія. Була спроба ходити в парафіяльну школу, але вона закінчилася сумно. Панька не витерпів більш десяти днів ставлення до себе товаришів по школі і на одинадцятий, коли його розбудив Арефій словами «вставай, час до школи», підвів голову з подушки і, пильно подивившись в обличчя Арефія запаленими від безсонної ночі очима, сказав першу з дня свого народження довгу промову:

— Не піду я більше туди, хоч утопи, гірш за собаку паршивого я там. Тільки й чую, що кропив'яник, підкидьок, рябий чорт. Не піду, як хоч. Вдома я краще буду. Не люблю я їх, нікого не люблю. Завжди буду битися з ними. Позавчора ніс роз'юшив учителевому сину, а вчитель мене на коліна — на годину цілу. Ще роз'юшу, всім роз'юшу, став — на! А коли мене поб'ють, то нічого, я мовчу і на коліна нікого не становлять. Не піду я більше, як хоч!

Арефій дивився на рябе дитяче обличчя, тепер ще більше спотворене злістю та обуренням, і мовчав, а коли

Панька кінчив говорити і знову з упертим і визивним виразом ткнувся головою в подушку, він коротко, але так, що у вікнах забряжчали шибки, бухнув: «Не ходи!..» І при цьому так значуще подивився в той бік, де була школа, що Панька здригнувся і закутав голову в ковдру.

Більше про школу не заводили мови, і навчання пішло з гріхом пополам вдома. Панька вчитися не любив і сідав до книжок, як до важкої і неприємної роботи, а Арефій, навчаючи його грамоти, не міг, незважаючи на своє бажання, оживити мертві букви й слова.

Щодня після чаю Панька з похмурим обличчям діставав з полиці книжки, сідав до столу, спершись ліктями на коліна, затискував свою голову у долоні і починав хитатися взад і наперед, праворуч і ліворуч, і при цьому мурмотів щось дуже невиразне і досить-таки не музикальне.

Єдиним результатом було те, що пташки в клітках спочатку замовкали і неспокійно презирались одна з одною, а потім раптом, за сигналом одного завязаного чижа, знову починали свистіти і щебетати на різні способи, мовби мали злісний намір вибити хлопчика з тісної колії наукових занять. І вони в цьому швидко досягали успіху.

Панька піднімав голову від книжок і починав тихенько підсвистувати спочатку одному чижу, доброму співаку, потім якийсь час густим свистом дражнив снігурів, потім підохочував щигликів, скребучи одним ножом по обуху другого і, нарешті, коли в будці знімався неймовірний гамір, він ставав на лаву і займався із шпаком.

Це робилося так: в клітку просувалася скіпочка, і тою скіпочкою шпак діставав кілька разів по носі, що завжди викликало у нього великий неспокій. Він дуже незграбно стрибав на одній нозі по клітці і лопотів крилами, намагаючись спіймати клятту скіпочку дзьобом. Зрідка він досягав цього і, коли досягав, то, посмикавши її, знову поринав у скептичне мовчання, з якого його вже не могла вивести скіпочка, а коли не досягав,— то сповнював будку своїм свистом, який з часом набирав все більше і більше демонстративного характеру.

На цьому заспокоювався Панька і знову сідав до книжок, але вже не дивився в них, а дивився просто перед собою крізь стіну, і чим більше він вправлявся в цьому, тим ширшим, глибшим і осмисленішим ставав

його погляд. Про що він думав, навряд чи було зрозуміло і йому самому. Є думки без фізіономій та форм; це не заважає їм бути важкими і труїти серце передчасним знанням тих сторін життя, не знати яких було б великим щастям, якби не було боягузством і не робило людей дурними.

І так, під невгамовне щебетання пташок, Панька сидів годин зо дві. Потім приходив Арефій і питав урок. Панька вигідно вмощувався на лаві і, дуже натискаючи пальцем на рядки в книжці, видушував з них такі сентенції:

— Піл-кою пі-ляють...

— Зажди! — зупиняв його Арефа. — Мабуть, це не так. — І, присуваючи до себе книжку, ворухив губами. — Не так! Ану, ще читай.

— Піл-кою пі-ляють, а голкою шиють.

— Ну... Адже, пилкою написано... Що роблять пилкою?

— Пилкою? — зводячи очі до стелі, міркував Панька. — Дрова пиляють.

— Ну, от бачиш! а ти читаєш: піляють, адже це ери, а не іже.

— Таж тут не написано про дрова.

Арефій на якийсь час замислювався про те, куди подіти дрова, що заважають усвідомленню наукових знань. Панька шулився і заявляв:

— Та я ж знаю все це. Голкою — шиють, сокирою — рубають, а пером пишуть, а ось читати це не вмю. Маленькі дуже слова. І все різні.

Арефій мовчки розмірковував; дивлячись у книжку, прочитував наївні фрази і то сумнівався в їх пізнавальному значенні, то дивувався мудрості укладача книжки, який, на його думку, підозрював Паньку в припущенні, що пилкою шиють, а голкою пиляють.

У такому порядку і характері минала година уроку, Арефій задавав Паньці повторити зади і ще «від цього місця до цього», і потім обидва, спітнілі від наукової праці, сідали обідати. Після обіду Арефій лягав поспати, а Паньці загадував поглядати і «коли щось», так зараз же розбудити його.

Панька одягався і виходив на вулицю. З вулицею він жив зовсім не дружно. Його мовчазна, похмура вдача не привертала до нього симпатії однолітків, а сам він,

у глибині душі заздючи їх веселошам та іграм, не наважувався піти їм назустріч. А втім, було зроблено кілька спроб зав'язати дружні відносини, але всі вони кінчалися чомусь гомеричними бійками і взаємним озлобленням. Панька не вмів захоплюватися живою чарівністю ігор і до всього ставився занадто розсудливо й по-дорослому, це справляло на всіх охолодне й неприємне враження. Його уникали нарешті, він це відчував.

А одного разу стався такий випадок: пішли в ліс по гриби, і Панька, який любив ліс, що робив його лагідним і навівав своїм меланхолійним шумом багато теплих і хороших дум, непомітно відбився від товаришів убік. Блукаючи між деревами і пильно оглядаючи землю, він мугикав пісню, тішився теплим і соковитим запахом перегнилого листя, шелестом трави під ногами і метушливим життям комах, мурашок... Здаля до нього доносились голоси товаришів.

— А де ж підкидьок? — крикнув хтось.

— От дуже потрібний! не загубиться, не бійсь!

— Завжди надметься, як сич або як будочник Арефій...

— А може, будочник і є його батько?

І хлопці дзвінко засміялися.

Паньці стало холодно і темно від цих фраз. Він обережно пішов геть з лісу, почувавши себе ображеним; але швидко ця образа перетворилася на злість. Йому захотілося помститися, і він відчував, що має право зробити це.

Тоді, вийшовши на узлісся, він крикнув на весь голос тоном радості й зацікавленості:

— Гей, братця, гайда швидше! Що я знайшов! — А коли до нього на голос вибігли двоє, він кинувся на них і, відлущувавши обох, пішов, супроводжуваний лайкою і образами. Весь час до самого міста вони йшли подалі від нього і лаялись, сміялися з нього, боячись підійти ближче, бо він був сильний і вступити у відкритий бій з ним було небезпечно, в чому їм не раз доводилось переконуватися.

А Панька прийшов додому і сумовито задумався про щось. Арефія не було вдома, надходив вечір, а в будці було темно й тихо. Тишу порушували тільки зяблик і чиж, які недавно були придбані і ще не встигли обжитися. Вони привернули Паньчину увагу. Він довго дивився, як вони стрибають у клітці, простромлюють го-

лівки крізь прутики, і раптом, швидко скочивши на стілець, взяв клітку і, відкривши дверцята, висунув її у відчинене вікно. Пташки швидко полетіли. Панька навіть не помітив, як це було; заглиблений у свої думки, він знову сів до столу і, поклавши голову на руки, знову задумався...

Прийшов Арефій.

— Випустив я пташок,— зустрів його Панька. Він сказав це визивним тоном, і в погляді його був виклик.

Арефій подивився на стінку, потім в Паньчине обличчя і коротко спитав:

— Навіщо?

— Так! — з тим самим виразом у тоні і в очах відповів Панька.

— Ну... твоє діло.

— А ти чому ж не вилаєш мене? — задирливо заявив Панька.

Арефій звів брови і вуса вгору і пильно подивився в обличчя приймакові.

— А хіба я коли тебе лаяв? — сумно вимовив він і став гладити себе долонею по коліну.

— Отож-то й воно, що ні. А всі лають. То вже б і ти додав, чи що. Однаково вже.

Арефій збентежено засовався по лаві. Панька дивився на нього зовсім дорослою і дуже злою людиною.

Залягла важка тиша. Навіть пташки, здавалося, присмирніли і слухають, що буде далі. Але далі нічого не було, крім того хіба, що Панька підібгав під себе ноги і сперся спиною об стіну.

Брудний, старий годинник, з жовтим, засидженим мухами циферблатом, відраховував секунди, що однамаїтно капали в безодню вічності, і був, очевидно, страшенно стомлений цією обов'язковою роботою; ліниво хитався маятник, тихо і сумно вищав, викликаючи цим звуком у таргана, що сидів на стіні, глузливі рухи вусами. Червоний промінь вечірнього сонця пробився крізь куші бузини у вікно будки і кинув на її підлогу світлі, мінливі плями.

— Випустив пташок—це нічого. Ту пташку, яка б'ється в клітці, треба випустити, а якщо вона звикла, то й нехай сидить,— це вже й не пташка. Хорошу пташку завжди тягне на волю...

Панька підвів голову і подивився на Арефія.

— Це ти до чого? — спитав він.

— Так... ні до чого... Подумав, та й сказав... — зніяковіло відповів Арефій, перебираючи бороду і почувуючи себе чомусь винним перед Панькою.

— Не зразу й скажеш так, як думаєш. Іноді коло своєї думки крутишся, крутишся, та й загубиш її, вся на шмаття розірветься... а що розсипалося, того вже й нема.

— Ну? — уважно витягаючи голову, знову спитав Панька.

— Ну, й нічого. Вміти, мовляв, треба говорити. Давай-но, Паню, почитаємо житіє Олексія божого чоловіка.

— Давай!

Панька ліг на лаві, трохи розчарований Арефієм, в словах якого він відчував щось нове; та й самих слів було сказано цього разу багато, що теж було новиною. Арефій зняв з полиці купку розтріпаних книжок і, вибравши одну з них, поклав її на стіл перед собою, і за кілька хвилин у будці плавав його густий бас, що ставав ще густішим в міру того, як зростає інтерес книжки, і переходив на кінець її в тремтячу густу октаву. Панька любив у цей час лежати з заплющеними очима та ілюструвати книжку різними картинами. Так, він уявляв собі всіх святих такими маленькими і худенькими з величезними, суворо виблискуючими очима; їхніх мучителів — здоровенними мужиками, в червоних сорочках, з засуканими рукавами і в чоботях із рипом; царів, гонителів християн, — коротконогими, гладкими панами, яким завжди страшенно жарко, від чого вони так і лютують. В основі його уявлень лежали реальні особи: священник з монастиря, м'ясники-прикажчики, що жили неподалік, і частний пристав Гоголев. Панька брав найвиразніші риси їхніх характерів і фізіономій і розвивав їх до того, що вони зовсім втрачали людську подобу і ставали якимись страховиськами, що лякали своєю потворністю самого творця. Іноді скомпоновані ним картини наводили на нього жах. Він розплющував очі і злякано оглядав будку. Просто перед ним стирчала велика, патлата голова Арефія, від неї на стіну падала величезна, фантастична тінь, і вся будка була виповнена басистим гулом, з якого густими, могутніми зітханнями іноді виривалися окремі слова і фрази. Панька ловив їх і не розумів, як могли з цих простих слів створюватися такі страшні картини мук подвижництва і чому він, слухаючи ці

слова, може бачити те, про що вони говорять. Він задумувався і знову втрачав нитку історії... І, заглиблений у свої думки, він так і засинав тут на лаві, проти Арефія, захопленого книжкою до повного забуття всього, що діється навколо. Арефій, коли дочитував книжку, довго ще не підводив від неї голови, мовби читаючи щось і на порожній сторінці обкладинки, а потім зітхав на повні груди, озирався, підводився і, підходячи до Паньки, дуже обережно брав його на руки, ніс в ліжечко за грубкою і, перехрестивши, виходив на лавку біля будки.

Там він довго і уважно дивився на ріку, на темну стіну лісу і в небо, всіяне зорями; прислухався до стихаючого шуму міста і, підозріло поглядаючи на жінок, що проходили повз нього, гукав на візників суворим «тихше, чорт!», якщо візник їхав швидко, і ще суворішим «ну ти, повзи!», якщо візник їхав поволі. Ні в тому, ні в другому окрикові зовсім не було ніякої потреби, але без цього Арефій не пропускав повз себе жодного візника. Усі вони йому здавалися страшенними дармоїдами і ледарями, які живуть за рахунок сил своїх коней, які вже хоч би тому були набагато кращими і розумнішими за своїх хазяїв, що не лихословили.

Іноді мимо Арефія з дзенькотом бубонців мчала тройка, гикав ямщик, верещали жінки, чувся хрипкий і п'яний сміх чоловіків... Арефій схоплювався на ноги і, відчуваючи в собі гаряче бажання відправити всю цю компанію в часть, довго проводжав їх суворим поглядом.

З того часу, як Паньці минуло шість років і він став бігати по вулиці, Арефій почав також дуже суворо і недоброзичливо ставитися до вуличних хлопчаків і швидко встиг виробити в них вороже, задержувате ставлення до себе. Він ніяк не міг помиритися з тим фактом, що всі вони сміють ставитись до його Паньки так погано і зло, і спочатку не хотів вірити в це, але випадково підглядає дві-три сценки, підслухав дві-три дурні лайки на адресу свого приймака, переконався, що це так, що його Паньку ніхто не любить, крім нього, глибоко задумався і, непомітно для самого себе, оголосив хлопчакам жорстоку війну, не дозволяючи їм галасувати і грати на вулиці, часто в своїх причіпках до них доходячи до смішного і, нарешті, переконав себе, що він має справу не з дітьми, як це може здатися спочатку, а з малень-

кими людьми, яким цілком приступні і зрозумілі всі погані почуття і нахили дорослих.

Це переконання часто призводило Арефія до дуже гострих сутичок з обивателями, а під час сутичок йому не раз доводилося вислухувати багато неприємних епітетів на адресу Паньки. Завжди після таких сутичок він ставав ще похмурнішим, і все обличчя його, стягнуте глибокими зморшками, потопало в бороді, вусах і бровах, з-під яких суворо блищали очі, які робилися чимдалі більш неспокійними і нервово-рухливими.

Коли він читав свої улюблені житія святих, голос його ставав з кожним днем глухішим, а часом починав тремтіти і дивно, металічно дзвеніти.

Але в ставленні до Паньки не відбувалося ніяких змін. Все те ж саме мовчання. Зрідка — уривчасті і короткі розмови, які своїм тоном нічим не відрізнялися від усього, що говорив він з будь-ким, крім візників і жінок. Це був зовсім спокійний, майже байдужий тон; ним він рапортував начальству, ним давав накази двірникам, ним умовляв п'яних йти додому і ним же відповідав на запитання перехожих. Останнє, проте, траплялося рідко, бо його сувора, велика постать, з обличчям, глухо схованим у чорну бороду, не настроювала на розмови.

З часом він все менше сидів у своїй будці; навіть уночі, коли чергувати на вулиці не бачив ані найменшої потреби, він все ж таки виходив і сідав на лаву під кушами бузини.

Нерухомо, як пень, він сидів цілу ніч до світанку і іноді, так сидячи, тут і засинав. А взагалі дивився в поле за ріку дуже пильно і довго, не відводячи очей від обраної точки. Іноді підводився і йшов до ріки, сідав там на каміння і сидів, немов до чогось прислухаючись... Ріка котилася в далечінь і тихо, тихо шепотіла про щось берегові...

А Панька, підростаючи, все більш заглиблювався в себе, ставав все більш нудним і мовчазним для дітей-однолітків і майже не робив уже спроб встановити які-небудь стосунки з ними, пам'ятаючи колишні спроби, які принесли йому значно більше прикrostі, аніж радості.

Після однієї з таких спроб він зайшов у будку схвилюваний, зціпивши зуби, з синцем під оком і з розсиченою до крові губою.

— Що, знову побився? — спитав Арефій, досить-таки

схвально поглядаючи на нього.— Який же ти, братіку, воїн, все б'єшся!

Панька мовчки сів на лавку і, посмоктавши губу, плюнув.

Арефію дуже подобався Панька тим, що він жодного разу не прибігав до нього з скаргами і з слізьми, а розправлявся з ворогами, скільки міг, своїми засобами і ніколи, якої б шкоди не зазнав, не плакав.

— З ким це ти знову бився? з Огузковим, чи що?

Іншим разом Арефій не говорив би з Панькою більше, але тепер, відчуваючи, що Паньку чимось дійняли до живого, пробував дошукатися істини. Йому не довелося особливо домагатися цього, бо Панька раптом нахилив голову і глухо, весь здригнувшись, запитав:

— Де у мене батько з матір'ю?

Арефій, який порався біля печі, упустив з рук рогача і виструнчився перед Панькою, наче Панька був частний пристав, виструнчився і, широко розкривши очі, з якимось страхом став дивитися на його зігнуту постать. Панька не бачив його пози й виразу обличчя і довго чекав на відповідь, але не почув її.

— А що вони були з люди такі? — звів голову Панька і погано, не по-дитячому посміхнувся в здивоване й перелякане обличчя Арефія.

На цей раз Арефій дав собі раду.

— Мати твоя — шкура барабанна, а батько — мерзотник! — рикнув він на всю будку і підсилив своє визначення страшенною лайкою на адресу батьків Паньки, лайкою, якої Панька не чув від нього ні раніше, ні потім.

Панька знов зігнувся й замовк.

Арефій сів на лаву, не звертаючи уваги на те, що в печі кипів якийсь горщик з водою і заливав дрова, що люто сичали. Мовчали довго і значливо.

— Чи знав ти їх? — боязко спитав, нарешті, Панька.

— Знав... — загуп Арефій. — Як не знати! Вже коли свою дитину під паркан кинули, значить — падлюки.

— А чи живі вони?

— Ну, цього не знаю... Ні, напевне, здохли обое. Вона, мабуть, від туги за тобою, а він спився вкрай або подібне щось, теж під парканом, певно, і здох... як собака.

— А ти... їх бачив?

— Ніколи я за весь свій вік такої погані не бачив! Коли б я бачив їх!..

Панька зрозумів із заключного вигуку, що якби Арефій бачив його батьків, то їм, напевне, від цього було б дуже недобре,— зрозумів і ніколи більш не починав з ним розмов з приводу цього темного питання. І лише одного разу якось Арефій сам заговорив про це, виходячи з якоїсь таємної думки, здається, трохи романтичного характеру:

— А видно, що ти не простих, чорних людей син. Розум у тебе не простий і все інше. Не чернь.

З яких саме спостережень зробив Арефій висновок про походження Паньки від таких складних і світлих людей, яким був невідомий інстинкт любові до дітища, це було його таємницею, Панька ж не давав йому великого матеріалу для такого висновку. І крім цього, питання про походження Паньки не порушували ні разу.

Чи думав Панька про нього? Можливо. Він завжди так багато думав і так підозріло вперто мовчав, що, напевне, не лишав і це питання без дослідження.

Немає меж фантазії людини, а фантазії дитини ще менше меж, бо душа дитини ще більша таємниця, ніж душа дорослого,— в ній нема тих маленьких паскудних рисочок, які так ясно видно в душі навченої життям дорослої людини.

* * *

Одного разу, повернувшись з часті, Арефій звернув увагу на шпакка, який останнім часом поводився дуже дивно: сидить, сидить нерухомо на жердинці в клітці і раптом полетить з неї сторчка вниз. Часто він потрапляв в чашечку з водою і потім довго обтрушувався, клацав дзьобом і лопотів крилами. Завжди після таких падінь йому важко було вибратися на жердинку, куди раніше він злітав одразу, а коли він вибирався, то сідав не посередині її, як раніше, а скраю, притискуючись боком до стінки клітки. У цей день кульгава пташка весь час стріпувала крилами, намагаючись утриматися своєю ногою за жердинку і, видимо, втрачаючи сили.

— Умерти хоче кульгавий! — сказав Арефій Паньці, критично оглянувши пташку.

— Ну? — трохи тривожно вимовив Панька, який любив цього птаха більше за інших пташок.

— Вірно. Помре. Адже він старий уже...

— Не чіпай його, хай...

Панька звів голову і сумно втупився очима в пташку, яка все дужче хиталася на жердинці.

— Може, винести його на волю? — спитав він Арефія.

— Можна й винести!

І ось вони зняли клітку і винесли її під кущ бузини перед будкою. Був веселий березневий день, всюди на сонці сяяли калюжі, дірчастий сніг сочився водою, і далина давно вже не була так широко відкрита і привабливо вільна від сірої маси зимових хмар. За рікою вилялася дорога чорно-коричневою широкою смугою, і обабіч неї блищали проти сонця яскраві плями таловин. Небо було яскраве, і весело сяяло в ньому молоде сонце весни. Але шпака вже не могло оживити все це. Він спокійно оглянувся навколо, хитнув головою, протяжно і тихо свиснув, упав з жердинки і вмер.

Це трапилося якраз в ту мить, коли Панька хотів відчинити дверцята клітки і, витягнувши з неї шпака, покласти його на таловинку.

Панька відхитнувся і жалібно дивився, як у передсмертній судорозі витяглася лапка пташки, і, коли вона, нарешті, здригнувшись, завмерла, по його обличчю одна по одній покотилися сльози... Вийнявши пташку з клітки, він повертав її в руках, і сльози з його очей капали на її пір'я.

— Значить, коли я помру, то ти теж заплачеш? — тихо спитав його Арефій, нахилиючись до його обличчя.

Панька кинув пташку на землю і, обхопивши руками шию Арефія, ткнувся йому в груди головою, щось бурмотів крізь ридання, які стрясали його.

— Ну, годі, годі. Не плач. Нічого... Не без добрих людей світ. Проживеш. Важко тобі тільки, не вмієш ти коритися. Це біда. Ну, а без цього — вдвічі, бо тоді всі на тобі пойдуть. Але дарма. Проб'єшся. Головне — вчися! — Сяк-так, рубаючи слова, мов сокирою, Арефій заспокоїв Паньку, і вони разом влаштували похорон шпаків: викопали біля коріння бузини ямку, виклали її дрібними черепками і засипали землею.

Панька, дуже пригнічений цією подією, випросив у Арефія дозволу поставити над могилою хрест і почав стругати його з скіпочок, а Арефій, заглиблений у важкі думки, що порили йому все чоло зморшками, сів у куток на лавку і спідлоба стежив за ним.

— Є в мене така думка, що я помру скоро. Тоскно мені дуже буває часом... Ну, так от...

Панька поклав ніж на стіл і став уважно слухати.

— Насамперед, за Михайлом у мене боргу тридцять п'ять карбованців з дво гривеником, та ось у скрині лежить сімнадцять з половиною. Дати їх тобі на руки не можна, а ось я віднесу на пошту в касу, є там така каса, і візьму жовтеньку книжку звіти. Ти цю книжку бережи. Ну, правда, я тебе хочу влаштувати кудись до майстерства. Ох, Панька, і погано ж тобі там буде! ух, як погано! Народ — скажені собаки. П'яниці, злодії, матірщинники, розпусники, — просто диво! битимуть тебе. Паплюжитимуть... Е-хе-хе!..

Арефій підвівся, зняв з полиці шапку, різким рухом надів її на голову і пішов з будки, лишивши Паньку, пригніченого передріканнями, доробляти хреста на могилу покійного шпака.

Повернувся в будку Арефій пізно вночі, коли Панька вже спав, але до порушеної теми вже не повертався.

Минуло ще місяців зо два. Нещодавно Панька раптом приохотився до навчання і тепер всі дні просиджував за книжками, але мудрі науки давалися йому важко. Дуже часто ці книжки виводили його з рівноваги; в поті чола розбираючи одне яке-небудь слово, він раптом виявляв, що воно йому давним-давно знайоме. Це його дратувало, і він ставив питання: навіщо тут написано такі слова.

Якось раз, розлютившись на науку, він заявив Арефію, що всі ці книжки написані «навмисне» і нічого в них потрібного для нього, Паньки, немає.

— А тобі що потрібно? — спитав Арефій.

— Мені? — задумався Панька. — Ось тут написано: «Іти далі не було сили, і ми сіли», і ще: «Ліс, сич, сини, ліс, січ, сіни»... Це навіщо мені потрібно?

— Так, це справді не тее... Ну, а ти читай далі.

Панька читав далі і все ж таки був невдоволений, не знаходячи нічого такого, що відповідало б на невиразні запити його душі. Цього дня він прочитав дві казки і, як завжди, з обуренням розмірковував на тему — навіщо вони йому потрібні?

З вулиці здаля чути було крики і сміх хлопчаків, і у вікно будки весело заглядало сонце. Це ще більше сердило Паньку, не даючи йому зосередитися на книжках. Пташки задьористо щебетали, стрибаючи в клітках, і Па-

нька, скося поглядаючи на них, згадував своє давнє бажання випустити всіх пташок на волю. Десь вдалині глухо торохтіла прольотка. Панька подивився у вікно. По вулиці йшов булочник, і Панька відчув, що йому хочеться їсти... Арефій чомусь довго не йде сьогодні.

Деренчання прольотки все наближалось до будки, і он вона з'явилася з-за рогу; на ній сидить поліцейський, але не Арефій. Це Михайло... «А чого йому треба?» — подумав Панька і, вийшовши на вулицю, став біля дверей будки.

Михайло ще здалеку махав щось руками, мовби кличучи Паньку до себе. Панька дивився на нього і, бачачи, що весь він якось дивно скуйовджений, кашкет зсунутий набік і на потилицю, шинель розстебнута, догадався, що сталося щось важливе.

— Сідай мерщій! — крикнув Михайло.

— Ну? — спитав Панька, стрибаючи в прольотку.

— Вези назад до лікарні! — штовхаючи візника в спину, скомандував Михайло.

— Що... сталося?! — крикнув Панька, бліднучи і смикаючи Михайла за обшлаг.

— Сталося погане. Арефій ума тронувся. З'їхав з глузду. Збожеволів. Розумієш? Прийшов до частного пристава і каже: «Мучте мене, я християнин. Мучте, не хочу я з вами, каже, більше ніяких стосунків мати». Гоголев його в зуби. Ну, він нічого, — «бий, каже, Діоскор, але я лишуся християнином довіку». Ач, яка дурниця!.. А тимчасом, він, Арефій, давай з поліції хапати справи, та об землю їх, та ногами по них: «Розтрошу, каже, ваших ідолів на порох», і таке інше. Ну, звичайно, його зараз мотузком і в лікарню, а він говорить, а він говорить!.. Егеж! ось вони, книжки, далися взнаки. Ех ти, лихо — ця грамота! Думається мені, від неї і всяке недобре в голову лізе. Зараз же — як, та чому, та до чого, та — тьху!.. і з глузду з'їдеш. Шкода чоловіка, страх як! адже товариш, старий друг!

Панька сидів пригнічений, похмурий і блідий і мовчки слухав, пригадуючи Арефія, яким він бачив його вчора, позавчора і далі, в глиб минулого... Нічого не було помітно за старим поліцейським солдатом, крім того хіба, що він дуже худнув з кожним днем, що в нього все глибше западали очі і погляд їх, звичайно мало рухомий, похмурий, останнім часом був якось особливо жвавий і

дивно виблискував то немовби радістю, то страхом перед чимось.

Одного разу, правда, нещодавно, він заговорив про життя в Ташкенті, про спеку, пісок, диких тамтешніх людей і про якісь вчинки, за які цих людей треба убивати, як пацюків. Але поговоривши про це, він знову замовк і весь час, до сьогоднішнього ранку, був людиною як слід.

— А він що — видужає від цього? — перебив Панька Михайлове просторікання.

— Він? Ну... звісно... звичайно... видужає. А що лікар — хіба він зможе щось знати наперед? Ніколи! Лікар може лікувати, і все, і більше нічого не може. А ти будку замкнув? Візник, стій! А будку ти замкнув, га?!

— Наплювати на будку! — махнувши рукою, роздратовано крикнув Панька. — Хіба лікар що казав? Ти скажи, казав? Ех, навіщо ти зупинив візника! Ідемо, дядьку Михайле, швидше!

— Як ідемо, коли ти не замкнув будку! Ах ти, братіку мій!.. Ідемо, каже! Ну й дитя!.. Та розтягнуть же всю будку! Візник, назад! Ідь, дурню, назад!

— Любий дядьку Михайле! Не треба!.. Ідьмо туди, до татка Арефі!.. хай їй чорт, будці! — кричав Панька, хвилюючись.

— Неможливо, дивак! Я сам вернуся вже. Сам! Візник, вези його, вези в лікарню! Ну, гайда! де божевільних саджають, вези! А ти спитай там, Панька...

Але прольотка заторохтіла, і Панька не дочув, що треба спитати. Він совався по сидінню прольотки і все підганяв візника: «Швидше їдь!»

— Зараз приїдемо! — переконливо відповідав візник, цмокав губами, махав батою у повітрі і дорікав коняці, виголошуючи: — Ну, куди ти преш, дурна? Чи ти теж збожеволіла? — і, смикаючи віжками, звертав їй голову то праворуч, то ліворуч, на що вона відповідала йому обуреними змахами рідкого хвоста і невдоволенням пирханням.

Михайло своєю сумною звісткою наче зірвав з мозку Паньки якесь покривало, що заважало йому до цього дня правильно розуміти і сприймати навколишнє. Панька відчув себе самотнім, беззахисним і інстинктивно якось насторожився, підозріло і недовірливо поглядаючи навколо і намагаючись заглушити холодну тугу, що весь час ніла в його грудях, викликаючи бажання заплакати.

Все — візник, вулиця, люди, які йшли по ній в усі сторони,— тепер здалося йому більш чужим, ніж учора, наприклад, і будило в ньому побоювання чогось образливого і небажаного. І навіть небо, ясне, гаряче літнє небо, вчора тепле, ласкаве, сьогодні стало якимсь бездушним, сухим і байдужим до нього, Паньки.

— Ти як гадаєш, чи видужає він? — спитав Панька у візника, під'їжджаючи до ґратчастої огорожі, за якою стояв жовтий холодний і непривітний будинок лікарні.

— Він? Ви-идужає! Ліворуч, бісова личина, ліворуч! Яке ледащо!

Але раніше, ніж «бісова личина» і «ледащо» встигла повернути ліворуч, Панька зіскочив з прольотки і стрілою помчав до жовтої стіни, на якій, мов глибока паща, темніла пляма відчинених дверей.

Ця паща поглинула Паньку, обдала поганим, холодним подувом і він зупинився, не знаючи, куди тепер іти.

— Тобі чого? — спитали його звідкілясь.

Схиливши голову і не наважуючись подивитись, хто з ним говорить, Панька квапливо забурмотів:

— Будочник один... божевільний... сьогодні привезли... покажіть, де це.

— А!.. іди прямо, прямо. Це батько твій, чи що?

Панька підвів голову. Перед ним рухалася чиясь широка спина в червоній сорочці.

— Батько, мовляв, чи що? — говорила ця постать тенором, не обертаючись обличчям до Паньки, і раптом зупинилася так несподівано і швидко, що Панька ткнувся в неї обличчям.

— Ось, Миколо Миколайовичу, син до сьогоднішнього поліцейського прийшов.

До Паньки підійшов пан в окулярах і взяв його за підборіддя.

— Ну, що ж тобі, хлопчику, треба? — спитав він ласкаво і стиха.

Панька здивовано скинув на нього очима. Обличчя у пана було худе, бліде і таке маленьке.

— Що ж ти хочеш? Га?

— До нього б...

— Цього не можна. Не можна.

Панька зморщився і мовчки заплакав. У нього паморочилося в голові.

— Як же тепер... я? — кризь сльози спитав він.

Але пана біля нього вже не було, стояв лише чоловік у червоній сорочці й білому фартусі. Він стояв перед Панькою, заклавши руки назад і, закусивши губу, задумливо поглядав на нього. Панька щільно припав до стіни і схлипував.

— Цить! Гайда зі мною швидше, щоб не бачив лікар, ну! — і, вхопивши Паньку за руку, він помчав його в глибину коридора.

— Дивись!

Паньку ззаду схопили руками, підняли в повітря і ткнули в кругле скло, що було вставлене в дверному отворі, а за дверима гудів могутній бас Арефія.

Він стояв серед кімнати в довгому білому халаті з руками туго скрученими назад, в довгому ковпаку, що падав йому на спину, і говорив. Все його обличчя і голова були поголені, від цього великі вуха здавались одстовбурченими, щоки пожовкли і запали, вилиці стали гострими, очі, широко розкриті, зовсім запали в глибокі чорні ями, під одним з них утворився темнотчервоний сніг, а на лівій вилиці різко кидалася у вічі червона зірочка, з якої витікали крапельки крові і, тонкою смужкою перерізуючи шоку, спускалися на шию і зникали за коміром халата. Арефій став страшенно худий і високий.

— От ви ввергли мене в темницю! — гудів він, страшно виблискуючи очима. — Терплю в ім'я бога мого і перетерплю довіку. Але зруйнував я кумири ваші і повалив у прах жертовники! І повалив у прах жертовники і, доки не вирвали ви язика мого, викриваю вас, окаянні! Ви забули бога істинного і в мброці, в блуді, скверні скнієте, анафеми! Ан-нафеми!! Ан-наа-афеми!! Ви паскудите душі младенців!.. Немає вам спасіння!.. Ви, язичники погані, немає вам спасіння! Немає вам спасіння!! Уламки ви! Уламки! Ви мучили мене... За що ви мучили і били мене?! За істину, за бога в серці моему!..

Його бас то гримів, то знижувався до шепоту, тужливого й тихого шепоту, що примушував Паньку тремтіти, як у лихоманці, і боязко відхитуватись од віконця.

— Жду смерті моєї, язичники! Жду слави моєї! Де кати і мучителі? Ана-афеми! анафеми! анафеми!!

Дикі, страшні крики стрясаали двері, і скло, в яке дивився Панька, тихо деренчало.

— Ну, годі, годі. Іди швидше додому! Іди, а то лікар побачить.

Супроводжуваний криками Арефія, Панька, нічого не розуміючи і не бачачи, вийшов з коридора і пішов кудись. Ішов він довго, і в ушах його гриміли прокльони Арефія і лунав його страшний шепіт. Вуглувате, жовте і голе обличчя то збільшувалось до неосяжних розмірів, очі ставали завбільшки як сонце, і блищали так само яскраво, але тільки чорним похмурим блиском, то раптом воно розколювалось на безліч маленьких облич, які градом сипалися звідкілясь перед Паньчиними очима, пронизуючи його серце тисячами гострих поглядів і виповнюючи його розпачливою тугою, що ставала все важчою.

У Паньчиній пам'яті на мить поставали різні картини минулого з Арефієм, здоровим, бородатим, мовчазним... поставали, зникали, змінювалися іншими, знову зникали... Якийсь вихор крутив мозок хлопчика, змушуючи його то одразу бачити мало не все своє минуле, то раптом кидаючи його в дивну темряву без думок, без образів і знову відкриваючи перед ним то один давній епізод, то цілу низку їх, пов'язаних без усякого ладу в часі тужливим і тупим болем спогадів про них, жалем до Арефія, страхом за себе, цілим хаосом почуттів, які одне за одним охоплювали його, переплутувалися між собою і каменем давили на голову, плечі і груди Паньки...

Перед ним була ріка. Від неї віяло холодом. Темна, про щось тихо шепочучи, вона лилася в далечінь, щільно закриту ніччю, і губилася в ній. Над нею небо, густо вкрите кошлатими, рваними хмарами; в прогалинах між ними блищали його голубі клапті з двома-трьома зірочками в кожному з них. Все небо було таке рване, ветхе, здавалося, готове ось-ось упасти на землю і в спокійну сонну ріку, що відбивала в своїх темних хвилях не закриті хмарами його голубі убогі клапті і жалюгідні поодинокі зорі на них. За рікою темніла далечінь і страшно мовчала.

Панька швидко пішов до своєї будки. Але вона була замкнута на замок. Тоді, постоявши трохи, він ліг під кущ бузини і лежав горілиць, стежачи за хмарами, що поволі повзли по небу, аж поки не заснув важким сном, повним кошмарів.

Паньку розбудили відчутні поштовхи в бік, він розплющив очі, мигцем побачив, що над ним схилилось чиесь знайоме обличчя, і знову зажмурився від сонячних променів, що били йому просто в голову.

Цього часу йому було досить, щоб яскраво пригадати все, що сталося вчора.

— Ану, лишень, вставай! — почувся над ним жіночий голос.

Він швидко підвівся. Перед ним була тітка Мар'я, яка дивилася на нього з ласкавою цікавістю.

— Ходімо до мене. Ач, бідолашний, де заснув! Ти чого ж не приходив до мене ночувати?

Панька мовчав. Він не любив тітку Мар'ю. Йому не подобалося в ній і те, що вона така велика і сильна, і те, що вона завжди так багато лається, і її сірі очі, і голос, грудний і грубий, і вся вона, енергійна, що завжди була на сторожі або завжди воювала з чимсь.

Вони пішли поруч.

— Ну, ти не дуже побивайся. Нічого, бог та добрі люди допоможуть, проживеш. Тільки і сам рота не роззявляй. Дивись, вникай, розумій, що до чого. Учися жити, справа це трудна. Ловити гав ані-ні, не можна! А то в дурнях і лишишся. Може, це і на добре ще для тебе, що так сталося. Бо що ти від Арефія бачив? Ані уваги справжньої, ні науки. Баловство тільки. Наче з дорослим, він з тобою поводився! хіба це так можна? Дитина ти є, ну і треба з тобою бути, як з дитиною. І сам він був, до речі кажучи, дурень дурнем. Треба жити, а він в книжку читає. Ач, яка мудрість, книжку читати! А ти ось вік проживи, в люди пролізь, сили наберись, повагу заслужи, це мудріше за всяку книжку буде! Одинадцять років будочником пробув, а ні копійки за душею!..

Панька слухав, сердився і незадоволено мугикав у відповідь на бойову філософію Мар'ї. А коли вона обляяла Арефія дурнем, він навіть сміливо смикнув її за плаття, немов бажаючи зупинити її, щоб не ганьбила більше його вихователя, але вона в ораторському запалі не помітила його спроби і палко продовжувала говорити далі.

— Людям не вір. Ласкаві до тебе — брешуть, хва-

лять — брешуть, лають — правда, та й то не зовсім, переборщують. До всякої людини попервах з острахом, подумай,—чи не можна йому з тебе якихось соків видушити, а потім, коли бачиш — не можна, підходь впритул, та й то постережися — і собі не вір. І до самого себе треба частенько ставитися, як до чужого. Бо людина і для себе добро погано розуміє; думає, ось воно де, але ні, дзуськи! в калюжу сів!

Захоплена власною мудрістю, тітка Мар'я забула про те, з ким має справу і, вдаючись до все більших і більших тонкощів, дійшла до того, що раптом заявила:

— А з нашою сестрою будь на сторожі!..

Але тут випадково погляд її упав на слухача. Він дріботів поруч з нею, ледве встигаючи за її великими, чоловічими кроками, і в своїй червоній сорочечці, босий, з похмурим рябим личком, ще пом'ятим сном, і з скуйовдженим волоссям був такий по-дитячому мізерний і безпорадний в порівнянні з її могутньою постаттю.

— Тьху!..

Цим енергійним плювком вона поставила крапку своїм повчанням і вже до самої часті не сказала Паньці більше ні слова.

Коли вони зайшли в коридор часті, назустріч їм виїшов Михайло з якимсь горщиком у руках.

— А-а, прийшли! Добре! Обідати б час, Семенівно, га? Де ж ти був? Ночував де?

— Там... біля будки...

— Ач який!..— задумливо проказав Михайло, входячи в кімнату за ними вслід.

Мар'я вже роздяглася і шарила рогаčem у печі.

— Сир ось у мене... куди б його? га?..

— Звідки сир?— жваво спитала Мар'я, приймаючи з рук чоловіка горщик і засовуючи в нього ніс.— Хороший, свіжий сир!..

— А це мені мужичок один подарував... за послугу,— пояснив Михайло і, хитро підморгнувши жінці, цмокнув язиком.

— Ах ти, опудало мое городне!— ласкаво ляснула його Мар'я по потилиці.

— Іроїня! жона благовірна! Ще дещо маю!.. Давай обідати тільки, нагодуєш добре — скажу.

— Ну-ну-ну!..— наступала на нього Мар'я з виразом надзвичайної зацікавленості на обличчі.

Михайло засунув руку в кишеню і побрязкав грішми, з торжеством на лискучому голеному обличчі.

— Скільки? — радісним шепотом спитала Мар'я.

— Півтора з п'ятаком, та огірків відерце!

— Ті-ільки!..— вже з деяким розчаруванням сказала дружина.— А в середу багатше було.

— Ну, так то ж у середу, а нині — п'ятниця. Базар до базару не приходитьсь. Та й то сьогодні новий частний, Карпенко, щось уже скося поглядав. Чорти кляті! Оженився на двох кам'яних крамницях та на таких грошах — і став чистий, як яечко. Ожени лиш мене!

— Я тебе ось, старого пса, рогачем ожению!

Панька під час розмови між подружжям стояв біля дверей і, дивлячись на них, почував себе тут зайвим, забутим і для людей цих аж ні на що не потрібним. Він кілька разів пробував уявити собі, що буде з ним далі, — і не міг.

— Дядечку!..— перервав він люб'язну розмову між подружжям.— Чи скоро підемо туди?

— Це куди — туди? — повернувся до нього Михайло.

— Та в лікарню ж...

— А чого ти туди підеш? Чи і ти божеволієш? Сідай ось на лаву, та сиди, обідати будемо. Зараз ось наші дітлахи з школи прийдуть, гуляти підете разом, і все таке інше...

Панька сів на лаву і поринув у тугу, не чуючи і не бачачи нічого, що діється навколо нього. Через деякий час його покликали обідати. Він сів до столу і, відчувши, що їсти йому не хочеться, поклав назад ложку.

— Ну, чого ж ти? — спитала Мар'я досить-таки суворо.

— Не хочу...— тихо відповів Панька.

Тоді подружжя навперебій стало йому читати довгу нотацію, яка, проте, анітрохи не заважала їм швидко й успішно випорожнити велику глиняну миску якогось варива, що густо пахло топленим жиром і прілою капустою.

«Анафеми!..» — гуло в Паньчиних вухах глухими металічними ударами.

— Анафеми!..— пошепки повторював він сам собі і, уявляючи собі виснажене, безумне обличчя Арефія, здригався і ворухив губами. У нього то відливала кров від обличчя, то знову гарячою хвилею біла в нього,

і, відповідно до цього, ряботиння то, бліднучи, яскраво вимальовувалося на щоках і на лобі, то зливалося в суцільні червоні плями.

— Ти що там шепочеш? Гей, ти, конопастиий-зубастий! вовчєня! — крикнув йому Михайло, вилізаючи з-за столу.

— Я піду...— рішуче мовив Панька і підвівся з лави.

— Куди? — суворо спитала Мар'я.

— На будку піду.

— Чого на будку? Новий поліцейський там. Не знає він тебе, прожєне гєть... сиди лиш!

Панька сів і задумався. Михайло забрався за ситцьову запону в ліжку і примусив його тоскно зарипіти.

— А як же пташки? — подумавши, сказав Панька і запитально глянув на Мар'ю.

— Випустив я їх, всіх випустив. І все майно, що там було, забрав сюди. Виходить, тобі там робити нема чого! — відповів Михайло з-за запони і апетитно позіхнув.

— А скриня де? — трохи згодом спитав Панька.

Михайло вже хропів. Мар'я сіла біля вікна і щось шила. Паньці ніхто не відповів. Тоді він з ногами забрався в куток на лаву і завмер там, зібгавшись у клубок.

«Куди його тепер понесе?» — подумав він. Йому уявилася ріка і ті трісочки, що пливають по ній. Деякі з них прибиваються до берега і зупиняються. Панька пам'ятає, що він завжди штовхав такі трісочки у воду. Йому не подобалося в них те, що вони не хочуть пливати далі, туди, де зникає ріка... «А куди зникає ріка?» — «В іншу ріку, і з нею — в море», — говорив Арефа. Море — це дуже багато води, так багато, що, коли від'їхати від берега так далеко, що він зникне з очей, другого берега все ж таки не побачиш, і не побачиш через день, і два, і три. «А може, Арефій говорив самі нісенітници? адже він божевільний... Чи завжди він був божевільний?..»

Панька довго нерухомо сидів у своєму кутку і думав про Арефія, про море і все повертався до питання — куди ж, нарешті, його понесе? що буде з ним завтра?..

Його розбудив від думок виразний шепіт. Очевидно, гадаючи, що він спить, подружжя розмовляло за запоною ліжка про нього.

— Про скриню питав...— говорила Мар'я.

— Ну?!— тривожно спитав Михайло.

— Де, каже, скриня?

— Ах, чортеня!..— здивованим шепотом мовив Михайло.— Що ж нам робити з ним? Швидше б до Савельїча його треба. Видно, він знає, що в скрині грошенята були. Ти б, Мар'я, відвела його завтра.

— Ну, закрутився!.. завтра!.. захапався! злякався, індик!.. Чого ти злякався?

— Все ж таки, знаєш, раптом він питає «а гроші тут були?» га? Що тоді казати?

— Бо-овдур!..— сардонічно, спроквола сказала Мар'я, і потім їх шепіт стихився, так що Панька не міг уже нічого розібрати в ньому.

Ця розмова не створила в ньому ніяких нових почуттів до подружжя, хоч він зрозумів, звичайно, що вони його збиралися обікрасти. Але до цього він поставився цілком байдуже, почасти тому, що неясно уявляв собі силу грошей, а більше тому, що нездатний був думати про щось інше, крім сумної долі Арефія і того таємничого «завтра», яке приховувало від нього майбутнє життя.

До подружжя він ставився завжди дуже неприязно, а сьогоднішній день посилив у ньому цю неприязнь ще чимсь новим, теж далеко не приємним для подружжя. Він знав, що з ними йому довго мати справу не доведеться, бо не počував себе здатним витерпіти їх товариство ще один день, та й розумів, що сам він їм неприємний і непотрібний.

Тепер, коли вони хропли наперебій, вони здавалися йому ще більш неприємними, аніж коли не спали. Він, сидячи в своєму кутку, слухав їх хropіння і, похитуючись з боку в бік, думав свою невідчїпну думу про завтра, не вмїючи навіть уявити собі, яким воно може бути...

Але ось за запоною заовтузились, чути стало позіхання і крeктання, і Михайло, з розпатланою головою і пом'ятим обличчям, важко викотився в кімнату.

— Спиш? — звернувся він до Паньки.

— Ні! — відповів той.

— А діти мої приходили?

— Ні,— коротко повторив Панька.

— Ні, та ні — от і вся відповідь! Н-ну, мабуть, до

тітки у слободу пішли. Наставити, мабуть, самовар, а то на чергування скоро.

І він пішов у коридор ставити самовар.

За ним вилізла Мар'я. Мовчки подивившись на Паньку, вона стала чесати собі голову.

Панька дивився на її густі каштанові коси і думав — яка вона молода, жодної сивої волосини немає... А от Арефій був дуже сивий...

— Ну, що ж ти, Панька, думаєш? як тепер тобі жити на світі? — раптом спитала Мар'я, повертаючись до Паньки у фас і роблячи гримаси, бо гребінець, не розчісуючи волосся, рвав його.

— Не знаю! — хитнув головою Панька.

— Та-ак!.. — сказала спроквола Мар'я. — А кому про це знати треба? Тобі, недогарок, тобі!..

Вона зітхнула і замовкла. Панька теж мовчав. Мовчали, аж поки Михайло не вніс киплячий самовар і не сів за стіл. Пилю якийсь час теж мовчки.

— Ну, хлопче! — почала Мар'я, наливаючи собі третю чашку чаю, вона вже встигла упріти і розстебнути собі два верхні гудзики кофти. — Тепер ти слухай, та пам'ятай! — і, проказавши це урочистим тоном, вона значливо помовчала ще трохи. — Відведу я тебе завтра до знайомого шевця і віддам йому тебе в учні. Живи, не дурій, працюй, навчайся, слухайся хазяїна і майстрів, — будеш людиною. Спочатку видасться важко, терпи; звикнеш — буде легко. Діло твоє таке, що сам один ти. У свято до нас ходи. Як до рідних, близьких, приходь, пий, їж. Завжди приймемо і раді будемо. Зрозумів?

Панька зрозумів і хитнув головою на потвердження цього.

— Не забувай, хто про тебе подбав! Нас, тобто, не забувай! І ми тебе не забудемо! — повчально і багатозначно заявив Михайло і пильно подивився на Паньку, очікуючи, що він на це скаже.

Панька запитливо звів на нього очі, немов бажаючи спитати — чому треба не забувати? — і знову мовчки опустив їх.

Михайло розчаровано зітхнув і сердито став дмухати на блюдечко з гарячим чаєм.

Знову запанувала мовчанка. Панька спідлоба поглядав на подружжя і відчував, що міг би і має право збити їм яку-небудь неприємність. Спочатку йому не вда-

валося придумати нічого ефектного, але потім він згадав.

— А де скриня, дядечку? — раптом спитав він.

Чоловік та жінка презирнулися.

— Скриня, брат, у мене. Про скриню ти і не думай, ціла буде. Виростеш великий, прийди і скажи: «Дядечку, давай мені мою скриню!» Зараз я тобі її — раз! «Одержуйте, Павле Ареф'їчу, вашу скриню в цілості!» Отож!.. А що в ній є таке, — твої штани, сорочки, — це ти... з собою візьми краще. — І, закінчивши репліку, Михайло важко зітхнув і вдав на своєму голеному обличчі засмучення і образу.

Мар'я мовчала, допитливо оглядаючи Паньку.

— Ну, а гроші в ній були... їх куди? — поволі вимовляючи слова, сказав Панька.

— Гро-ші?! — запитально вигукнув Михайло і з великим здивуванням у голосі і на обличчі звернувся до Мар'ї: — Жінко! гроші там були? У скрині гроші були? га? Не бачив я, брат, грошей в скрині тій самій!.. Не скажу я, що бачив у ній гроші, — убий мене бог!..

— Ну, чого ти божишся, дурню? Хто тобі не вірить, чи що?! У, сморчок старий!.. Не бачив, ну і не бачив! Божиться!..

— Та я це так... просто свідчився ім'ям божим... і все! Хіба це гріх? Адже сказано «не призывай всує», — а я не всує, а до речі...

Панька поглядав на подружжя і бачив, що Михайло збентежений його запитанням і тепер ще не може отямитися від збентеження, а Мар'я — анітрохи. Це його просто вже розсердило і він пішов далі:

— Грошей там було сімнадцять карбованців та ще за тобою тридцять п'ять карбованців. Он що! Це мені татко Арефа сказав. Нещодавно сказав.

Тут, на велике здивування Паньки, який не чекав нічого подібного, чоловік і жінка залилися веселим сміхом. Мар'я закинула голову назад і, випнувши наперед груди, вся здригалася, сміючись густими, чоловічими звуками, а Михайло деренькотів і захлинався тонким тенорком.

Панька, не розуміючи, дивився на них і теж недовіркою усміхався, мовби не наважуючись — сміятися йому з ними чи ні.

— Ди-ивак, справді, цей Арефа!.. тридцять п'ять кар-

бованців! га?! Загилив цифру!..— крізь сміх промовив Михайло.

— Ах ти, дитинко!.. Він, Арефій, тобі сказав, а ти й повірив? правда, мовляв, це! Таж він божевільний!.. адже він з'їхав з глузду, дурненький ти!..— з іронічним співчуттям до Паньки промовила Мар'я, справившись з припадком сміху.

Панька знав тепер суть цього сміху, зітхнув, зблід і, весь трясучись від люті, кинув їм в обличчя сильно і голосно:

— Брешете ви! Обое брешете! Ви думаєте, не чув я, що ви допіру в ліжку говорили?! А я все чув! Ех, ви!.. злодії! обое ви злодії! от що!.. Злодії ви!..— і на потвердження своїх слів Панька штовхнув ногою стіл.

Михайло був вражений. Він злякано вирячив очі на Мар'ю і, спершись руками об стіл, завмер в цій позі. Але Мар'я була жінка не промах і ще раз довела це на ділі.

— От тобі й маєш! — злякано крикнула вона, схоплюючись з лави, коли Панька скінчив кричати і, блідий від хвилювання, сів на своє місце, зло блискаючи очима.— Ах ти, господи боже!.. Ах!.. Михайле, дурню, біжи по лікаря! біжи швидше!.. Адже хлопчина теж збожеволів! Бачиш, бачиш, як баньки блищать!.. Ах ти, царю небесний! Ну, прийшла біда— відчиняй ворота! От справді кара!.. Бідолаха сердешний, не переніс Арефійову долю!.. З глузду з'їхав... збожеволів!..

Панька, незважаючи на своє хвилювання, зрозумів, що його пошили в дурні. Зрозумів і раптом залився сльозами— гіркими, злими сльозами, від усвідомлення свого безсилля в справі боротьби з життям і людьми, першими сльозами в перший день своєї самотності.

Настрахавши його, вони, звичайно, не кликали ніякого лікаря і весь час, аж поки він не заснув, уважно і дбайливо ходили за ним. Вони поклали його спати в тому кутку лави, де він перебував більшу частину цього дня, і він, засинаючи, чув густий шепіт Мар'ї:

— А хлопець не промах. Зубастий. Це добре, що зубастий, значить, зуміє, прогризеться до свого місця крізь люди...

Уві сні Панька бачив багато веселих чудовиськ. Потворні величезні і огидні маленькі, вони кружляли навколо нього і сміялися, клацаючи зубами. Від їхнього сміху все навколо трусилося, трусився і сам Панька,

і замість неба над ним була велика, чорна діра, звідки вони падали купами і поодиночі. Це було дуже страшно, але й весело...

Вранці його розбудили, напоїли чаєм і повели в майстерню шевця. Панька йшов байдуже, але не передчував попереду для себе нічого доброго, в чому, звичайно, і не помилився.

Ось його привели в низеньку, похмуру кімнату, де в клубах тютюнового диму чотири людські постаті співали пісень і стукали молотками. Мар'я говорила, тримаючи Паньку за плече, з якимсь товстим і низеньким чоловіком, що хитався і бурмотів:

— У мене... ррай! Не життя, а ррай! І харрч... теж ррайський! і все я-ак у рраю... Пр-рошай!

Мар'я пішла. Панька сів на підлогу і став скидати з ноги чобіт, в який щось попало і кололо ногу. Поки він скидав, у спину йому щось боляче ударилося. Він оглянувся і побачив позаду себе на підлозі старий каблук з чобота, а на дверях замурзаного хлопця, однолітка, який показував йому язик і виразно шепотів:

— Ряба форма, шитий ніс, хай би тебе чорт заніс!

Панька відвернувся і, зітхнувши, знову надів чобіт.

— А йди-но, друже, сюди! — крикнув йому один з людей, що сидів на низенькій діжці.

Панька сміливо пішов до нього.

— Тримай! — і йому сунули в руки смоляну дратву.— Крути отак! Так, молодця! Дуже крути!

Панька крутив з похмурим завзяттям і спідлоба поглядав навколо себе.

Отже, Панька ступив на благородне поприще праці. Майстерня, в якій він працював, належала Мирону Савелійовичу Топоркову, людині огрядній, круглій, з маленькими свинячими очима і солідною лисиною.

Це був непоганий, лагідний чоловік, який ставився до життя з певним гумором, а до людей — поблажливо по-сміюючись з них. Колись він, очевидно, багато читав книжок священного писання, і це позначалося на його мові, але тепер, окрім пляшкових етикеток, не читав уже нічого. До своїх майстрів він ставився у п'яному вигляді по-товариському, у тверезому — трохи суворіше і завжди — дуже нечасто давав їм можливість бути чимсь невдоволеними. А втім, сам він мало займався майстернею через те, що мав пристрасть до спиртних напоїв, і вся справа

лежала на плечах дідуся Уткіна, старого солдата з дерев'яною ногою, людини прямої і в словах і у вчинках, і страшного прихильника субординації і порядку.

За дідусем Уткіним ішли ще двоє підмайстрів: Никандр Милов і Колька Шишкін. Перший був огненно-рудий, завзятий, любив співати, ще більше — пити і твердо знав, що, коли він скосить набік свої веселі зеленкуваті очі і нахмурить брови, його фізіономія стає по-розбійницькому вродлива.

Другий — був безбарвний і здавався дуже затурканим і хворим, але мав погану і лиху вдачу і, говорячи ласкавим шепотом, міг спочатку всіх прихилити до себе, а потім одразу відштовхував якою-небудь несподіваною і безглуздо злостивою вихваткою. Від нього Паньці стало погано з другого ж дня своєї служби.

Потім ішов хлопець — Артюшка. Страшенний шибеник і задирака, завжди забруднений сажею, клеєм, шевською смолою, він одразу ж вступив з Панькою в задириливо-бойові відносини, які незабаром розв'язалися бійкою. Артюшка був побитий і здивований цим. Він з тиждень похмуро поглядав на Паньку і всіляко намагався помститися за свою поразку, але, побачивши, що Панька глибоко байдужий до всіх його витівок, уклав був з ним угоду.

— От що, рябий! давай помиримся! — сказав він. — Наплювати, що ти мене побив. Це ти поки ще здоровий, а ось поживеш трохи, усохнеш, я і сам тебе тоді відлупцюю. Гаразд?

І він простягнув Паньці руку. Панька мовчки дав свою.

— Але ж ти все-таки за мене молодший. Це ти знай! І раз ти за мене молодший, то і повинен робити всю чорну роботу. Зрозумів? Згоден?

Панька подивився на його замурзану пику і сказав, що згоден.

— Ну?! — трохи здивувався Артюшка. — Це добре. Люблю! Ну, так от, ти, значить, будеш прибирати в майстерні, наставляти самовар, рубати дрова, топити піч, підмітати двір, і все інше.

— А ти? — спитав Панька.

— А я! дивак!.. мені теж вистачить! Ще більше, як тобі.

Установивши з Панькою такий розподіл праці,

Артюшка став зовсім вільний від усяких занять і днів з п'ять блаженно усміхався, спостерігаючи, як його товариш обливається потом під тягарем обов'язків.

Але дідусь Уткін це помітив, підкликав Артюшку і, постукавши його копилом по голові, сказав, що він, Артюшка, хоч і розумна шельма, але ще не зовсім, а потім, визначивши правильно його обов'язки, покликав Паньку; сказав йому, що він дурень, і теж дав інструкції.

Відтоді між Панькою і Артюшкою різко визначилися межі взаємних обов'язків. Паньці доручена була вся чорна робота, що не мала нічого спільного з навчанням шевського ремесла, а Артюшку посадовили на обтягнуту шкірою діжечку і стали потроху відкривати таємниці ремесла, що одразу надало йому право ставитись до Паньки ще з більшою зверхністю і навіть покрикувати на нього начальницьким тоном.

Панька довго потім думав, чим саме дідусь Уткін змінив його становище, і не міг цього зрозуміти; все лишалось так, як установив Артюшка, хоч дідусь і сказав, що він зробив по-своєму.

Перехід від спокійного, споглядального існування в будці Арефія до цього життя, повного лайки, пісень, тютюнового диму і запаху шкіри, був для Паньки різкий і гнівний його. Він, звикши бути цілими днями на самоті з собою або в товаристві з мовчазним Арефієм, дуже важко звикав до постійного товариства чотирьох суб'єктів, які знаходили можливість з ранку до ночі співати, говорити про щось, чого він майже не розумів, сміятися один з одного і, без усякої видимої причини, розряджатися такою величезною кількістю убивчо-виразистої лайки, що за них, за кожную зокрема, Арефій відправив би їх в часть. І він поглядав на своїх патронів дуже похмуро і недоброзичливо, не розуміючи їх і трохи побоюючись. А вони, помічаючи його ставлення, ще дужче насміхалися з нього й часом доводили його до того, що в нього очі спалахували неприємним зеленим вогнем. Це ще більше веселило і зацікавлювало їх і все далі відштовхувало від них Паньку.

Часто всі вони влаштовували справжнє цькування Паньки, звичайно, починаючи з розповіді про те, як одного разу під парканом знайшли рябого младенця. Вони знали від хазяїна темну історію народження Паньки і висвітлювали її іноді так дотепно і з такою ве-

селою старанністю, що Панька почував себе, як на розпеченій сковороді. Його коробили ті цинічні подробиці життя, які тут завжди різко висувалися на перший план і про існування яких він не знав і не чув досі. Коли говорили про його батька і матір, гумористично описуючи їх зовнішність, рід занять і т. ін., Панька відчував, що його все щось, тисне в грудях і страшенно щипає в горлі.

З кожною такою сценою в ньому все дужче і дужче горіли всякі почуття, і його рябе обличчя розпалювалося так, що ставало страшним. Навітішавшись досхоchu, хлопці давали Паньці спокій і забували про нього, але він, дарма що весь час, поки його дошкуляли, уперто мовчав, не забував ні про що.

Він ставав дедалі мовчазнішим, і у нього перестали розпрямлятися нахмурені брови, від чого над переніссям лягла глибока ламана складка. Ця складка, його мовчазність, завжди схилена голова і суворий погляд спідлоба дали йому прізвисько Дідок. Він не звернув на це уваги і відгукувався на це прізвисько. Всім він здавався неприємним, багато думаючим, потайним хлопцем. І всі, нарешті, почали ставитися до нього підозріло і мовби чекаючи чогось від нього.

Никандр одного разу сказав, що Дідок, мабуть, колись убив людину і мучиться від бажання убити ще одну або безнадійно закоханий в куховарку Семенівну. Колька Шишкін, не погоджуючись з ним, заявив, що, на його думку, у Дідка занадто розвинена фанаберія і що правильно періодичні прочухани могли б його від цього вилікувати. Артюшка, вважаючи й себе в праві висловитися в цьому питанні, припустив, що, коли б Дідкові підрізати п'яти і насипати в рани січеної щетини, він би став таким весельчаком, що так би все й танцював з ранку до вечора.

Дідусь Уткін, вислухавши все це, сказав так:

— Ох ви ж і пси! Працює хлопець — і гаразд. А коли він не дуріє, як ви, так що ж? і добре це. Він серйозний. Характер це у нього.

І до речі розповів про одного ротного командира, який теж мав мовчазний характер і вмер від того, що удавився риб'ячою кісткою.

На кінець першого тижня в усіх у майстерні склалася про Паньку думка дуже стала і для нього аж ніяк не похвальна. Панька це відчував, але, звичайно, не міг

змінити і навіть не уявляв собі, що змінити таку думку можливо. Все, що його примушували робити, він робив до ладу, беззаперечно і мовчки. А коли в нечасті хвилини світлих і рівних настроїв майстри пробували заговорити з ним без глузування в тоні і з цікавістю до нього, він відповідав їм коротко-спокійно, але завжди чомусь виходило так, що кінець кінцем вони лишалися ним незадоволені і знов починали чіплятися і глузувати з нього. Це його дивувало, і він на всяке слово, сказане йому ласкаво, став дивитися, як на якусь пастку, за допомогою якої його хочуть викликати на розмову і поставити в найзручніше для глузування становище. Це примушувало його ставитися до всіх ще більш похмуро і підозріло.

Так було з місяць, а потім він поволі став звикати до думки, що він, очевидно, не схожий на інших, якщо до нього ставляться інакше, і його підозріле і вичікувальне відношення притупилося майже до апатії до всіх людей у майстерні. У майстерні теж примелькалася його мовчазна постать, і все гостре у взаєминах сторін згладилося, від чого ці взаємини, звичайно, не покращали.

Панька працював, мовчав і діставав побої, прочухани, нагінки, стусани, ляпаси і багато інших знаків уваги до нього — і мирився з ними, бо не міг собі уявити, що в цій закуреній ямі і від цих галасливих людей можна добитися чогось іншого.

У неділю, вільний день, він ішов гуляти, сховавши собі за пазуху окраєць чорного хліба; але, обійшовши разів зо три все місто навколо, визнав, що в ньому мало цікавого, і обмежив свої прогулянки занедбаним садом, що належав Топоркову. В цьому саду, за банею, була добра яма, дно якої поросло густим бур'яном. Панька забирався туди і, лежачи на спині, дивився цілими годинами в небо. Навколо нього од вітру шелестів бур'ян і кущі здичавілого агрусу, гуділи бджоли, повзали якісь червоні комашки з чорними візерунками на спині... і Панька, дивлячись на них і на все інше навколо нього, потроху вчився думати.

Життя в майстерні майже зовсім не привертало до себе його уваги. Воно було для нього якоюсь мертвою загадкою, думати над якою там він не мав часу, та й не хотів, відчуваючи, що не в силі вникнути в неї, а тут, у ямі, воно знову проходило перед ним в суворій послі-

довності, все, з ранку понеділка і до вечора суботи. І одного разу якось, коли, відновивши в пам'яті, він пропускав його перед своїми очима, він був вражений питанням: навіщо все це потрібно? Навіщо треба шити чоботи для інших і ходити босоніж самому, пропиваючи гроші, як дідусь Уткін, або програючи їх у карти, як Колька? Навіщо треба «водитися з дівчатами» і потім смішно-гірко жалітися на них, як це робив Никандр, кожного понеділка розповідаючи яку-небудь надзвичайну пригоду з «нею», з бійкою, з утечею від «нього», або від поліції? Навіщо треба примушувати людей працювати і, пропиваючи зароблені ними гроші, сміятися з себе за пристрасть до горілки, як це робив хазяїн?.. Все взагалі — навіщо?..

І Панька думав, що коли б Арефій був здоровий, то він би міг розповісти про все це... Але Арефій все хворів.

Панька був у нього вже двічі. За першим разом — його просто не пустили, а за другим — сказали, що Арефій уже не видужає і що йому, Паньці, не треба і шкідливо його бачити. Панька поставився до цієї заяви з великим подивом і, вирячивши очі на лікаря, ніяк не міг спитати його про те, що хотів спитати, а потім повернувся і пішов, почуваючи себе скривдженим чимось.

До Михайла він вирішив не ходити, справедливо вважаючи, що там для нього не може бути чогось приємного.

День по дню одноманітно і монотонно минали, не лишаючи в Паньці жалю про них і не породжуючи в ньому бажання бачити їх якимись іншими, але нашаровуючи на його душу шар за шаром нудні, сірі думки. З часом думки його почали набирати переважно характеру метафізичного, абстрактного і майже не зачіпали реального життя...

Життя іде так, як іде, і люди живуть так, як живуть; очевидно, що інакше бути не може і, виходить, все це більш або менш добре... А втім, іноді йому доводилося чути вигуки, як-от: «кляте життя!» або «собаче життя!», але вони не привертали до себе його уваги, по-перше, тому, що здебільшого лунали в похмільний день — понеділок, а по-друге — «собаче життя» з його точки зору не було поганим життям; собаки нічого не роблять, вільні, веселі і часто користуються увагою, дружбаю і ласкою панів людей.

Спочатку його цікавили майстри і хазяїн; він пробував усвідомити для себе їх вчинки і наміри, але це було дуже важко і для самих об'єктів його спостережень, не тільки для нього. Їхнє ставлення до нього зовсім загасило цей інтерес, і він став ще більш формальним, байдужим і автоматичним. У нього виробився шаблон, за яким він проводив свій робочий день, виробились особливі рухи і прийоми, і він став схожий на маленьку машину, заведену раз назавжди доти, поки вона не проіржавіє і не зламається.

Його, нарешті, стали вважати за ідіота і мали на це право. Справді, було щось ідіотське в його неквапливих, бездушних рухах, в уривчастих відповідях, в невмінні оживитися і зацікавитися тим, що було цікаво для всіх, хто його оточував.

А неділями, лежачи в своїй ямі в саду, Панька розмірковував і фантазував на різні теми, наприклад: чому сонце, блукаючи по блакитному просторі небес, не збивається з свого шляху і не знудиться походжати, як вартовий, вічно по одному й тому самому місцю? Іноді Панька думав, що, якби його воля, він перефарбував би це сонце в інший колір, або випускав би його на небо в один час з місяцем, або що-небудь інше, подібне до цього, не менш дотепне.

Через два роки такого життя він став довшим і сухішим, від чого ряботиння на його обличчі виступило рельєфніше.

За цей час Артюшка вийшов з розряду учнів у розряд підмайстрів і зайняв місце рудого Никандра, якому було запропоновано посидіти у в'язниці місяців зо три за якусь молодецьку пригоду. Колька Шишкін мав намір одружитися і відкрити свою майстерню. Дідусь Уткін пив і жалівся на задишку і на те, що в нього танцюють руки, заважаючи йому працювати. Хазяїн, придивившись до нього, став напиватися вдома і по трактирах ходив менше, відчуваючи, що дідові вже не впоратися з веденням майстерні.

Поступово і Паньці стали відкривати таємниці чоботарського мистецтва, і він, під деспотичним керівництвом Артюшкі, вчився накладати латки і набивати на каблуки шматочки шкіри. Всупереч сподіванням майстерні і самого хазяїна, він виявив себе досить тямущим і спорим робітником. Це начебто піднесло трохи його реноме.

Ще минув якийсь час, і пішов Шишкін, Артюшці набавили платні, Паньку посадили на його місце і взяли нового хлопця. І ось Панька одержує три карбованці на місяць, шие під нестихаючий спів веселого Артюшки і старече бурчання Уткіна і, як завжди, багато мовчить. Хазяїн, вважаючи, що роботи тепер небагато, не наймає ще майстра і, коли замовлень набирається багато, працює сам, що дає йому дуже багато задоволення і право ще більше випивати.

— Життя!.. — часто каже він, з шипінням протягаючи крізь шкіру дратву. — Працюєш та п'єш — і начебто живеш!.. Штуковина, хлопці! А між іншим, пора обідати. Мишко! скажи Семенівні, щоб накривала на стіл, а сам біжи в шинок, на! тягни півпляшки! Дідусю, хильнеш?

Дідусь задоволено ворухить сивими вусами, хазяїн усміхається, а Мишка — шахраюватий пан років десяти, з кучерявою чорною головою і мишачими очима — мчить по півпляшку, викидаючи на бігу дивовижні антраша і корчачи зустрічним перехожим веселі гримаси.

Через десять років такого життя Панька був уже парубок огрядний і поважний на вигляд. Він був високий на зріст, трохи сутулий і дуже мускулистий; завжди засукані рукава його сорочки відкривали коричневу шкіру рук, рясно вкритих синюватими вузлами жил, а з-під довгого каштанового волосся, коли він сидів, зігнувшись над чоботом, блищала здорова, пружна шия, вкрита м'яким пухом. На рябому обличчі густо пробивалася борода, і верхня губа вже була прикрашена маленькими руськими вусами. Він не став більш товариським, жвавішим за цей час, і його очі дивилися з-під густих, завжди нахмурених брів ще більш недовіжливо і похмуро, ніж десять років тому.

Він все так само користувався у товаришів по майстерні репутацією дідка і людини, якій, через надзвичайну її дурість, анітрохи не спокусливі принади випивок, відвідування всяких веселих містечок і інші подібні розваги. А втім, до нього звикли і вже майже не зачіпали його насмішками, почасти через те, що боялися його сили, а більше тому, що однаково його нічим не «дошкулиш», як вони казали.

Нікому не було відомо, чим він живе, виключаючи з свого життя все те, чим жили вони, і самому йому

навряд чи було відомо це. Він здавався тупим, нерухливим, не здатним ні плакати, ні сміятися.

Хазяїн, тепер зовсім сивий, брезклий старик, одного разу сказав про нього, що він уже помер і оживе не раніше того часу, коли архангели провістять годину кінця світу і коли, хочеш чи не хочеш, а доведеться і йому струснути кістками; а до цього часу він спокійнісінько просидить тут у майстерні, якщо вона не завалиться і таким чином не змусить його вискочити геть.

Панька подивився на хазяїна, бажаючи, очевидно, щось сказати йому, але обмежився тим, що блідо усміхнувся.

— І за це вам велика дяка!—вклонився йому Мирон Савельїч, який чекав більшого і спідлоба поглядав на свого робітника.

Як робітником, він був дуже задоволений Панькою і, мабуть, любив його, бо голосно засвідчував це в п'яному вигляді і в тверезому обдаровував його більшою увагою, аніж усіх інших.

Інших було двоє: Мишка, злодійкуватий хлопчина дев'ятнадцяти років, і Гусь, сорокарічний сліпий на одне око чоловік, з неймовірно довгою шиєю, яка, за його словами, витягнулася у нього з тої причини, що замало він мав надзвичайний тенор і співав в архієрейському хорі. Тепер у нього не було ніякого голосу, якщо не вважати за голос тягучий скрип, за допомогою якого він висловлював свої думки і враження.

Артюшка давно зник з поприща шевського ремесла і жив спочатку дрібною торгівлею, потім був половим у трактирі, потім одного разу знову з'явився до Мирона, був ним прийнятий, украв пару щойно пошитих чобіт і зник; на цей раз уже і з міста.

Старий Уткін теж давно пішов у безстрокову відпустку. Одного разу якось він сидів, шив і глибоко зітхав. Останнім часом він став часто зітхати, і що не день, то все важче; на це не звертали уваги, бо це було на похмілля. Але в цей день він зітхав, зітхав і, нарешті, поклавши молоток, яким розбивав шкіру, подивився на стелю і спитав, ні до кого, власне, не звертаючись:

— Покликати мені попа, чи не треба?

На це теж не звернули уваги, бо і це чули раніше; а одного разу був такий випадок: Уткін, очевидно, вва-

жав, що самого попа замало, і настійливо вимагав, щоб його відправили до архієрея, і неодмінно в закритій кареті. Але після обіду звернули увагу на те, що він довго не вилазить із-за груби, де в нього була постіль, і коли пішли будити, виявилось, що він помер.

Паньку дуже вразило це. Він довго дивився на всіх глибокими очима, наче хотів запитати про щось, але, очевидно, не зумів сформулювати запитання і промовчав.

Коли Уткіна поховали, Панька став ходити на його могилу в сирий і млистий куток кдадовища, що густо заріс бур'яном і був схований від сонця рясними кущами бузини. Там, сидячи на землі, він дивився крізь отвір у кам'яній огорожі в далечінь, бачив у ній будку Арефія, ріку, поле і ліс і згадував своє дитинство і свого мовчазного друга, який через два роки перебування свого в лікарні помер від виснаження.

На Паньку його смерть не справила особливого враження, принаймні, він не виявив виразно особливого горя чи чогось іншого.

Його недільні прогулянки охопили тепер дуже широкий район. Він покинув яму в саду і, крім кладовища, ходив на гору за місто; з неї все місто було видно йому, як на долоні, і він подовгу дивився на нього і слухав, як воно, велике і нерухоме, глухо шумить і як його вулицями смішно сновигають туди й сюди малесенькі чорні постаті людей; ходив у ліс і лежав там цілими годинами, підшукавши затишне містечко і прислухаючись до м'якого шуму дерев, а іноді йшов в одне з приміських сіл і вештався по його вулицях, придивляючись до всього уважно і допитливо, або заходив у сільський шинок і там, сидячи годину і дві за пляшкою меду чи пива, слухав розмови мужиків. Іноді до нього чіплявся п'яний, але його мовчазна, сувора постать дивно впливала на інших, менш п'яних, і вони заступалися:

— А йди собі! Не чіпай чоловіка! Міська людина це! Геть!..— кричали вони п'яному і при цьому поглядали на Паньку підозріло і вороже.

Він розплачувався і мовчки виходив.

Одного разу його наздогнав на порозі шинку тихий, застережливий шепіт: «Сищик!» Більше в це село він не з'являвся.

Одягнутий в добру піддъовку, шаровари і сорочку, підперезану шовковим паском з китицями, в кашкеті

і високих чоботях своєї роботи, високий, сильний, з серйозним обличчям, він мало був схожий на ремісника, і взагалі важко було віднести його за зовнішнім виглядом до того чи іншого класу людей.

Ось який він був на той час, коли в його житті сталося те, що його «піднесло та й шльопнуло», як висловився його хазяїн.

— Гей ти, арештант! — звернувся Мирон Савельїв до хлопчика Сеньки, входячи одного разу вранці в майстерню. — Почисть сьогодні самовар, а то він у тебе брудніший за твою пику! А ти, Павле, поручикові чоботи постарайся закінчити, чуєш?

— Добре! — сказав Панька, набираючи каблук і не оглядаючись на хазяїна, який підсів до нього.

Гусь, насадивши на ніс окуляри, шив на машині халеву і наповнював кімнату сухим і різким стуком.

У прокоптілу тютюновим димом і запахом шкіри майстерню через розчинені вікна дивилося травневе сонце і вривався з вулиці шум кроків і гуркіт прольоток.

Мирон Савелійович подивився у вікно, мимо якого мелькали різноманітні людські ноги, взяв у руки клопоть шкіри, розглядаючи його, примружив очі і заговорив старечим баском:

— А до нас пожилиці інтересні переїхали. Дві. З нічних метеликів. Держіться, хлопці!

Йому ніхто не відповідав, але він на це не звернувши уваги, і після маленької паузи продовжував далі:

— От би ти, Павлухо, і познайомився! Може, хоч балакати б навчився. А то що за чернець? Чи ти в рай, може, збираєшся? Не трать сили, брат! шевців туди не пускають. Потреби в них нема, всі там босі ходять, бо там і погода райська. Егеж!..

— Мо-оррро!.. живо до-бре! — розкотистим тенорком проспівали на вулиці.

— Так от заведи-но, Пашо, делікатні взаємини з пожилицями! га? Вони б тебе швидко розпалили, переплавили і в нову форму відлили. Хоч у Соломона і сказано «не віддавай жінщині сил твоїх, ні путей твоїх згубницям царів», але це не про нас писано. Вони, ці самі жінки, веселі штучки, справді! Коли б дати їм волю, зараз би вони увесь божий світ шкереберть перевернули. Ух ти, який бал влаштували б! Насамперед всі б заміжні жінки — чоловіків геть, а дівиці — марш-

марш заміж! Ох, і весела ж морока вийшла б з цього!

Сьогодні Мирон Савельїв був в ударі і, не змовкаючи, «забріхувався», як називав його фантазії благочестивий Гусь, який, кінчивши стукати машиною, глибокодумно розглядав халяву, намагаючись зобразити фальцетом концертне «Царю небесний». Замість фальцета виходило гадюче сичання, і Гусь, потираючи свою довгу шию рукою, люто відхаркувався і плювався на всі боки.

— Ти чого, Павле, такий червоний? — раптом глянувши на робітника, спитав Мирон Савельїв. — І чоло спітніле!..

— Не знаю! — глухо відповів Павло, проводячи рукою по лобі і мажучи його чимсь чорним.

— Ти не натирайся сажею, не допоможе! — резонно зауважив йому хазяїн. — І очі у тебе якісь мутні! нездужаєш ти?

— Так... нездужаю... Щось нездужається...

— То що ж? — подумав хазяїн. — Ну, то кинь працювати. Он він дошиє чоботи... Іди і лягай... відпочинеш.

Павло підвівся і, хитаючись, пішов до дверей.

— У погрібнику я ляжу, коли що... — сказав він.

Ідучи двором, він почував, що в нього трусяться ноги, голова наче налита чимсь і паморочиться, а перед очима в повітрі плавають червоні і зелені кола...

Повітря у погрібнику, вогке і важке, здалося йому насиченим густим паром. Він ліг на лантух з сіном, покладений у кутку на вогкі мостини, і закинув руки за голову, перед цим розстебнувши комір сорочки і скинувши з себе важкий, пошитий з борошняних лантухів фартух.

У погрібнику було темно, а крізь щілину в дверях пробивалися промені сонця і різали темряву на тонкі смуги, чомусь мерехтливі; вони то зникали, то знову з'являлися. На дворі глухо лунали чийсь кроки, і в голові дивно гуло, і било в скроні щось п'янке, і кров швидким і пекучим струменем кипіла в жилах, від чого дишлося так важко, і дихання, здавалося, пахло сирію і гарячою кров'ю. А перед очима стрибали ці червоні і зелені плями, то маленькі і блискучі, як очі кішки, то великі і темні, як шматки сап'яну, що падали звідкілясь згори і кружляли в повітрі легко, як висохле осіннє листя.

Павло лежав, широко розкривши очі, і старався не ворухитися, боячись, що, коли він зробить це, то може

впасти кудись глибоко і довго летіти в цій глибині, повній гарячої, задушливої пари. Під ним і навколо нього все хиталося, кружляло і якимось монотонно, тонко дзвеніло. Цей звук сповнював і голову Павла, надокучливо дзвенів у вухах.

Так минуло багато дивно повільних хвилин, коли раптом у відчинені двері хлинуло сонячне світло і знайомий Сеньчин голос дзвінко пролунав:

— Обідати підете, Павле Ареф'їчу?

— Не хочу! — відповів Павло, і йому здалося дивним, що тепер ще тільки обід, і ще більш дивним звук свого власного голосу. Здавалося, що відтоді, як він пішов з майстерні, минуло так багато часу, що голос його не повинен був звучати так, як завжди, — глухо, твердо.

У погрібнику знов стало темно, світло дивно вистрибнуло з нього, і знов потяглися повільні хвилини, сповнені цим настирливим дзвоном у вухах. Павлові здавалося, немов щось гаряче і вологе засмоктує його в себе і він впав у забуття, крізь яке відчував спрагу і нестаток повітря, що все більш посилювався.

— Тут якесь опудало лежить...

— Мабуть, швець з підвалу... П'яний.

— Ну, й нехай собі...

Павло розплющив очі і ледь повернув свою важку голову до дверей.

У погрібнику було світло, і коло дверей стояли дві жіночі постаті. Одна з них піднімала ляду в лях, а друга стояла біля неї з глечиком молока в одній руці і кульком у другій. Вона дивилася великими голубими очима в куток, де лежав Павло, і говорила подрузі чистим і соковитим грудним голосом:

— Ну, швидше порпайся, Катерино!..

— Встигнеш!.. спробуй-но, підними її сама! — відповіла Катерина, силкуючись підняти вогку і важку ляду. У неї голос був глухіший і грубіший.

— А дивися-но, як швець витріщив очі на мене! У-у!.. — казала перша. — Наче з'їсти хоче...

— А ти йому плесни молоком у них.

— Таж мені молока шкода...

Павло дивився на них гарячково поблискуючими очима, і обидві вони, здавалося йому, плавали в тумані, далеко від нього, так далеко, що коли він глухо прохрипів:

«дайте напиться», то зовсім не сподівався, що вони почують його.

Але вони почули, і та, з голубими очима, з глечиком молока в руках, кинувши на підлогу кульок і підбираючи вільною рукою своє плаття, рушила до нього в кут, тоді як друга, на півтулуба спустившись по драбині в льох, з цікавістю стежила за нею.

— Що, мабуть, похмілля — не весілля? Катюшо а кинь грудку снігу, не молока ж йому дати!.. — почув Павло над своєю головою і знову прохрипів:

— Мерщій... пити...

А потім побачив, що голубі очі наблизилися до нього і пильно дивляться в його обличчя.

— Катюшко, рябий який, у-у! Таж він не п'яний!.. Не пахне вином... Катерино, хворий це, їй-бо, хворий! гарячий увесь і дихає, як паровик!.. Ах, чорти кляті, хвору людину в погрібник втягли!.. Ну свині!.. Пий ось, пий! Чи давно ти тут валяєшся? га? Рідних нема, чи що? А в лікарню чому не пішов?

Присівши коло Павла навпочіпки і підтримуючи біля його рота глечик, в який він вчепився тремтячими руками, жадібно ковтаючи молоко, — вона закидала його запитаннями, очевидно, забувши, що йому не можна говорити і пити водночас.

— Спасибі! — сказав він, нарешті відштовхнувши від себе глечик і знову опустивши на лантух підведену голову.

— Хто це тебе сунув у таке прохолодне місце? Хазяїн, чи що? Ну, вже ж і собака, знати!.. — обурюючись, говорила вона і доторкнулася рукою до його лоба.

— Сам я... — відповів Павло, не зводячи з неї очей.

— Розумний, дуже розумний!.. Чи давно це ти?

— Сьогодні оце...

— Ач!.. Видно, перемагався з тиждень, та й зліг нарешті... Ай, ай, ай!.. як же ми тепер будемо? Катюшко! Що ми зробимо з ним?

— А що? У льох на лід його покласти, чи що? А може, до себе потягти? А може, іще щось? Дурна ти! А йди-но, йди!

Павло насилу повернув голову і подивився на другу жінку, яка все ще стояла на драбині в льох і з холодною цікавістю дивилася в його кут. Йому стало нудніше від її насмішкуватих слів, і він, зітхнувши, перевів очі на ту, що була біля нього.

Вона, не відповідаючи подрузі і суворо нахмуривши густі брови, щось обмірковувала.

— Ти лежи! — рішуче сказала вона, схиляючись до самого Павлового обличчя. — Лежи, а я зараз одту та горілки з перцем принесу, чуєш?

І раптом швидко підвівшись на ноги, вона зникла.

Вони обидві пішли, не зачинивши за собою дверей і ненадовго лишили за собою звуки суперечки, що знялася між ними.

Павло міг подумати, що все, що відбулося, лише марення, але м'який смак молока в роті, облита ним сорочка і виразне відчуття на своєму обличчі м'якої руки, яка тихо гладила щоки і лоб, не дозволяли йому зробити це. І от він став чекати, коли вона знову прийде. Його охопила дивна цікавість, що покрила собою всі хворобливі відчуття; дуже хотілося знати, що ж буде далі? Він ніколи раніше не помічав за собою такого великого бажання знати, що буде попереду. Повернувшись на бік, спиною до дверей, він пильно дивився у двір своїми запаленими хворобою очима.

Вона прийшла швидко, несучи в одній руці пляшку з надією на її шийку чаркою, а в другій якусь мокру ганчірку.

— Ану, пий, — сказала вона, і, коли Павло простягнув до неї руку і розкрив широко рот, сама вилила йому з чарки щось, що одразу, як вогнем, облекло йому язик, піднебіння, глотку і примусило закашлятися.

— Ага! Гарно? — торжествуючи вигукнула вона і миттю пришльопала йому на голову холодну і мокру ганчірку, що відгонила чимсь поганим і кислим.

Павло мовчки підкорявся всьому цьому і не зводив з неї очей.

— Ну, а тепер поговоримо! Хазяїн, мабуть, скнара? Пес із ним! я сама тебе завтра відвезу в лікарню. Боляче тобі? Нічого, потерпи! Тепер, напевне, краще буде. Важко балакати? га?

— Ні... можу... — сказав Павло.

— Не треба, мовчи! лікарі не дозволяють балакати хворим. Лежи собі, лежи!

І, очевидно, не придумавши більше нічого, що б можна було сказати йому, вона оглянулася навколо з виглядом людини, якій раптом стало дуже нудно.

Павло все дивився на неї і думав про себе, навіщо

вона все це зробила з ним? Він їй чужий, як і вона йому. Вона, напевне, та сама пожилиця, про яку допіру говорив хазяїн. Як її звуть?.. І він вирішив, що треба спитати її про все це.

— Як... же... вас звуть? — тихо прошепотів він.

— Нас? Наталія... Кривцова Наталія Іванівна. А що?

— Так...

— А!.. — непевно мовила вона і, оглянувши його з голови до ніг, щось тихо замугикала.

— А вас? — раптом спитала вона, обриваючи свою пісню.

— Павлом...

— А скільки вам років?

— Двадцять.

— У солдати, виходить, незабаром підете! — зробила висновок вона і помовчала знову.

— У вас рідних немає?

— Ні... підкидьок я, — тихо сказав Павло, почувавши, що в нього знову страшенно починає ломити голову і пробуджується спрага.

— А-а!.. — спроквола сказала вона і, присунувшись до нього ближче, з подивом зміряла його своїми голубими очима, наче вона не розуміла, яким чином він, такий великий і міцний, може бути підкидьком.

— Дайте мені ще пити! — попросив Павло.

— От, от, зараз! — заспішила вона і, взявши глечик молока, швиденько підсунула йому під голову руку, трохи підвела її і зашепотіла:

— На здоров'я! Господи Ісусе!

Він пив і дивився просто в її обличчя, трохи раніше безтурботне, а тепер таке задумливе і похмуре. Цей вираз здався йому більш близьким і зрозумілим і розвинув у ньому бажання говорити з нею.

— Скажіть, навіщо ви це робите? — раптом голосно спитав він її, тільки-но кінчив пити.

— Що я роблю? — не розуміючи, оглянувшись навколо себе і запитливо зупинила на ньому свої очі.

— Та ось, зі мною... все оте... Скільки дали мені... оцет... сидите... балакаєте... і все... Навіщо? — промовив Павло і перелякався, побачивши, що вона відсунулася від нього і мовби ображена і теж перелякана чимсь.

— Який ви!.. Не знаю, навіщо... так собі! адже, ви

людина... Чи ні? Смішно навіть, справді! — і вона здивовано знизала плечима.

Панька непевно труснув головою і, відвернувшись од неї до стіни, замовк. В його хворій голові ворушились чудні думки... Вперше в його житті на нього звернули увагу, і хто? одна з жінок, яких він, пам'ятаючи ставлення до них Арефія і наслуховавшись про них у майстерні багато дуже непохвальних історій, — боявся, не любив і про яких давно вже таємно багато думав, приховуючи ці думки і від себе самого, і лютуючи на себе за них. Жінщина — це одвічний ворог чоловічини, ворог, який тільки і вичікує зручної нагоди, щоб поневолити і висати кров. Оце та переважаюча думка про жінку, думка, яку йому доводилося чути частіше за інші. Іноді, зустрічаючи вродливу дівчину, яка боязко і поспішно біжить вулицею, Панька дивився їй услід і думав: «Який же це ворог, коли вона така пташка?» Його боязка цікавість, яку він виявляв майже завжди, коли інші говорили про жінок, була об'єктом глузування цілої майстерні і хазяїна. З нього насмішувато дивувалися і робили цинічні припущення, що страшенно ображали його, а іноді перед ним каялися в своїх захопленнях і хвалили його за стійкість. Загалом він бачив, що жінка відіграє в житті величезну, всеосяжну роль, і ніяк не міг пов'язати з цим висновком із своїх думок і спостережень другий висновок, який говорив, що жінщина — ворог, — висновок, який теж підтверджувався, але не його спостереженнями, а загальним голосом всіх, кого не спитай.

Хазяїн одного разу повчав його: «Жінок тільки стережися, Павле. Жінці не піддавайся, — пролізеш крізь життя. Всі, кого не спитай, скажуть тобі, що кайданів, важчих за жінку, немає на світі. Тварюка пожадлива, жити любить добре, а працювати — мало і на живу нитку. Вже повір мені, п'ятдесят два роки на світі живу і жонатий був двічі».

І от вона, ця страшна і таємнича жінка, перша принесла йому приємне усвідомлення, що він, похмурий і не схожий на людей Павло, достойний її турбот про нього, прийшла до нього, сидить біля нього, самотнього і нікому не потрібного чоловіка...

«Що вона робить?» — подумав Павло і, тихенько повернувшись, подивився на неї.

Вона сиділа на підлозі і з задумливим обличчям ди-

вилася в щілину від прочинених дверей у двір... Обличчя в неї дуже добре і вродливе, лагідне, з гарними голубими очима і соковитими, червоними губами.

— Спасибі вам за турботи! — тихо сказав Павло, мимовільним рухом простягаючи до неї руку.

Вона здригнулася, глянула на нього, але руки не взяла.

— А я думала, ви заснули. От що, треба піти звідси. Неодмінно треба піти. Вогкість. Ну-бо, підведіться!

Павло не забирав своєї руки і знов наполегливо повторив:

— Спасибі вам за турботи про мене!

— Ох господи! От уже справді!.. Ну чого? які турботи? Спека всюди, от я і рада посидіти тут. Підводьтєся!

Вона була чимсь невдоволена і, допомагаючи йому підвестися, відвернула від нього своє обличчя, наче не бажаючи зустрічатися з ним очима.

Від руху Павло відчув, як в голову йому кинулася кров і глухо зашуміла там.

— Важко мені!.. — прошепотів він, відчуваючи, як тремтять його ноги і як всі кістки ломить біль.

— Нічого, якось вже потерпіть! не можна тут.

Вона підтримувала його, і він поплив в якомусь тумані по двору і крізь цей туман бачив перед собою ехидно усміхнені пики хазяїна і Гуся, які стояли на порозі майстерні.

— Не можу я більше!.. — хрипло сказав він і відчув, що падає в якусь безодню.

* * *

Вперше в житті Павло знайомився з лікарнею. Нудотно жовті стіни, поганий запах ліків, змучені і злі обличчя службовців, байдужі фізіономії лікаря і фельдшера, стогони, марення, капризи хворих, сірі халати, ковпаки і нудне човгання пантофлів об кам'яну підлогу, що дратує слух — все це, доповнюючи одне одного, зливалося в сіру гармонію смутку і безпорадності, відсутності життя і важкої туги, що безустанно гризла серце...

Павло пролежав без пам'яті одинадцять днів, і ось уже п'ятий день, як криза минула і він став одужувати. За цей час, за словами службовця, до нього приходив

один раз хазяїн, двічі Гусь і двічі сестра, одного разу з подругою, а вдруге сама. Там, в конторі, вона лишила для нього чаю, цукру, варення і ще щось у вузлику.

Павло, коли служитель, розповідаючи йому все це, дійшов до сестри, здивовано роззявив рота, але згадав, що це не хто інший, як Наталія Іванівна,— згадав і чогось дуже зрадів.

— Бач яка!..— прошепотів він і відчув, що йому буде ще приємніше, коли він побачить її.

Але до нього, як до тифозного, відвідувачів заборонено було пускати, і служитель пояснив, що це буде доти, аж поки його не переведуть у п'ятий барак.

— У п'ятий барак пускають і людей, а сюди, крім нашого брата та лікарів, нікому більше не можна.

Служитель сказав це з якоюсь сумною гордістю своїм правом перед людьми, а у Павла його повідомлення викликало запитання — чи скоро його переведуть у п'ятий барак.

— А це вже як ніс. Тепер у тебе ніс жовтий і сухий, а ось він скоро має набухнути і почервоніти. Як тільки це з ним станеться, зразу тебе звідси і переведуть. Тифових людей завжди по носу переводять. Нам це добре відомо. Сьомий рік мучимосся отутечки... звикли.

Цей службовець був дуже охочий побалакати, і тому що Павло з дев'яти хворих був єдиним, здатним розуміти і слухати, решта ж перебувала в стані, що аж ніяк не настроював їх до ведення бесід, то Павлові доводилося одноосібно нести тягар зносин з цим паном. Маленький, кошавий і рудий, з меланхолійно нерухомими сірими очима, він у вільний час сідав на Павлове ліжко і починав:

— Видужуєш? Бачу, бачу, справа йде на лад. Незабаром у п'ятий. Це добре, що ти похворів отак. Тиф — хвороба чудова, вона очищає. До неї людина і миршавою могла бути і мати душу, наскрізь гріховним паскудством просякнуту, а похворів на тиф — і чистий! бо з маренням вона. А під час марення душа людська виходить із тіла і блукає по всіх митарствах... і навчається. Егеж... Правда, багато хто помирає з тифу, але це нічого. Це людині необхідно. Призначено. Помирають і не від тифу, а від того, що матерія зносилася... потерлася від життя, і душа вимагає другий костюм. Квартиру, виходить, нову, а людському тілу одна квартира — земля.

Егеж!.. У тебе родичі не помирили? Ні? ага! а в мене одинадцять померло. Одного навіть живим земля взяла. Водопровідник був. Кладє це він трубу, а земля його рраз! і нема Миколки. Взяла. Відкопали його, а він і готовий! Егеж!.. Вона, земля, своє візьме завжди, від неї не викрутишся. Не втечеш. І у воду кинься — в землю потрапиш, і у вогонь полізь — землею будеш. Береже вона своє добро. Ось і мене незабаром покличе. «Онисиме, друже, ану, лишень, прошу в могилу!» І ляжеш. Нічого не вдієш, ляжеш, та й тільки. Отак, чоловіче! Дригнеш ногою, не хочу, мовляв, а вона тобі на серце дихне, і готово. І немає вже тебе більше. І нічого немає. Бо і світ живий доти, поки ти сам в ньому ходиш...

Іноді йому вдавалося говорити годин зо дві підряд. Його не цікавило питання, чи слухають його, а він вів свою похмуру мову, і його нерухомі очі ставали дедалі більш нерухомими, поки не набирали чудного тьмяного відтінку, що тонкою плівкою закривав його зіниці. Тоді його мова звучала глухіше, уривчастіше, фрази все коротшали, і, нарешті, він глибоко зітхав і замовкав іноді на півслові, а в очах його вже виразно світився холодний жах.

На Павла його розмови не справляли особливого враження. Він майже ніколи не слухав їх, захоплений своїми думами, тепер освітленими надією на щось, що, як він відчував, чекає його в майбутньому, але чого не міг собі виразно уявити. Матеріалу для побудування надхмарних замків у нього було замало. Життя він знав із слів інших і сам досі від активної участі в ньому зумів ухилитися. Але тепер він усім єством своїм розумів, що наближається щось нове, велике, не звідане ним і що воно має створити йому нове життя. Думок, в прямому розумінні слова, у нього майже не було; він не мав досить слів, щоб вміти виразно думати, але відтоді, як він прийшов до пам'яті й згадав погляд голубих очей Наталії Іванівни, багато нових відчужень народилося в його темній душі, а повідомлення служителя про те, що вона була вже двічі, породило їх ще більше.

До двадцяти років він не користувався нічиєю увагою, але, як людина, не міг жити без неї, а як людина до певної міри виняткова, зовсім самотня, чекав її з більшою жадобою, ніж усякий інший, хоч, може, цілком інстинктивно, несвідомо і, звичайно, не маючи уявлення

ні про те, яка вона є, ця увага, ні про те, звідки і в якій формі вона прийде. І ось вона прийшла. Вона прийшла, і він твердо надіявся, що це ще не все і що попереду його чекає цілий світ нових почуттів. А чисто тваринне відчуття того, як з кожним днем відновлюються його підточені хворобою сили, робило його ще бадьорішим і ще більш розпалювало в ньому бажання, щоб це майбутнє прийшло якнайшвидше.

І ось одного разу, коли його вже перевели в п'ятий барак, на превеликий жаль служителя Онисима, який втрачав єдиного слухача і вважав, що переводять Павла передчасно,— ще може й померти, ніс розбух недосить,— якимось, коли Павло, лежачи на своєму ліжку і стежачи за мухами, що мандрували по стелі, був заглиблений у свої невиразні напівдуми, напіввідчуття, над його головою почувся тихий оклик:

— Павле Ареф'їчу!

Він здригнувся і перелякався — це було так несподівано. Вона була теж збентежена чимось.

— Здрастуйте!.. слава богу, перевели вас!.. от я принесла тут...— і вона тикала йому в руки якийсь вузлик, вся червона, і злякано оглядала спідлоба палату.

У Павла страх уже встиг зникнути перед гарячою радістю, що вкрила його щокі слабким рум'янцем.

— Дуже вдячний вам! дуже вам вдячний! Велике спасибі! Дуже радий я вам. Дуже!.. Сідайте ось сюди чи ось сюди!.. ось тут дуже зручно... Дякую! Хороше ви робите діло... Будьте певні в цьому...— говорив він їй, блискаючи очима і весь якийсь змінений.

Вона ще більше розгубилася від цього несподіваного для неї прийому і все ще не переставала оглядатися навколо, поглядаючи то на того, то на того хворого і наче боячись серед них зустріти когось, хто був би їй дуже неприємний.

— Нічого! я сяду. Не турбуйтеся. Вам шкодить...— півголосом говорила вона, роблячи свої розвідування.

Охоплений ентузіазмом, Павло помітив це.

— Ви не хвилюйтеся... Це все хороші хворі люди... балакучі, ввічливі. Вони нічого... Дуже приємні люди. Ах, як я вам радий!..— закінчив він свою рекомендацію мало не криком.

Вона вже встигла оглянути всю палату і, зітхнувши, усміхнулася Павлові широкою доброю усмішкою.

— І я дуже рада, що ви одужуєте. А я вже була тут. Неприємні ви були. Ви не турбуйтеся, будь ласка! Ось тут я принесла вам... лікар дозволив. Їжте! — і вона почала була розв'язувати вузлик.

Але Павло схопив його тремтячими від радості руками і заговорив, все більше проймаючись радістю:

— Чи повірите, як ангел небесний ви мені, їй-богу!..

— Ой, що-бо ви!..— знову зніяковіла вона.

— Ні, це вже так... Я не можу говорити. Не вмію. Я все мовчу більше. Але я розумію ж, дозвольте!.. Ви хто така мені? Чужа людина. І я теж. Але ось ви перша прийшли... І тоді в погрібнику... З якої користі? Я ж сам один, увесь тут, і ніякої ласки не бачив за все своє життя... Ось у чому суть. Ви розумієте? Це дуже, це дуже хороше, надзвичайно хороше!..— палко потиснув він її руки.

— Ви заспокойтесь. Адже це шкідливо... кипіти отак; мене можуть більше не пустити...— заспокоювала вона його, все ще трохи розгублена, не розуміючи його уривчастої, нескладної мови, але чудово розуміючи, що це саме вона принесла з собою стільки радості йому.

— Не пустять?! — злякано вигукнув він і, подивившись їй в обличчя, знову заговорив заперечливим тоном: — Це не можна. Ви сестра мені. Неможливо! Хто вам сказав? Ви — одна моя людина. О-от!.. Це дурниці! Я маю право!.. І навіть скаржитися буду!..

— Ах, який ви дивак! На що скаржитися? Я тільки так, між іншим, бунтувати вам не можна... Смішний ви дуже!..

Він тепер справді здавався їй трохи смішним у своєму екстазі, і вона не могла пояснити собі, чому це він так розійшовся; але їй було дуже втішно і приємно усвідомлювати, що причиною цього — вона. Вона ставала сміливішою і потроху почала виявляти деякий деспотизм. якому він беззаперечно підкорявся і який був йому приємний так само, як і їй, зрештою. Вона примусила його жувати якусь здобну булку, поправляла подушку, розпитувала його, як і що він почуває, і навіть, нарешті, насупивши брови, заговорила з ним суворо і поважно. Її тишило це, а він зовсім танув від її турбот і уваги.

Він тепер замовк і тільки дивився їй в обличчя здивованими і радісними очима, а вона говорила йому про те, що ось він незабаром вийде і буде ходити до неї

в гості, пити чай, гуляти з нею в лісі, кататися в човні, і багато, багато чудових картин малювала вона йому...

Непомітно минули приймальні години, і вона пішла.

Павло на прощання жалібно дивився їй у вічі й про-сив її тихим шепотом приходити.

Залишившись сам, він заплющив очі і яскраво уявив її собі: маленька, пухла, білява, з рожевими щоками, з веселим і задержуватим кирпатеньким носом і з великими, ласкавими голубими очима, вона була просто вродлива і свіжа. Темненька кофточка і така ж сама спідниця, гладенько зачесане і заплетене в косу волосся — робили її ще більш простенькою, гарною і доброю. Коли вона говорила, з-за соковитих губ блищали маленькі зубки, веселі, блискучі. Від неї віяло добротою перш за все.

Павло дивився, дивився на неї і, перероджений, сам здивований з того, що він так одразу і багато говорив з нею, і тому, що вона така хороша і така близька йому, — розчулювся і міцно заснув.

Його наступний день весь минув в якомусь райдужному тумані. Він все уявляв собі вчорашню сцену і усміхався, і шепотів сам собі по сто разів «дуже дякую!», висловлюючи цією подякою довгий ряд найрізноманітніших уявлень.

Завтра знову прийомний день, і вона могла прийти. Він уявляв собі, як це буде, і придумував фрази, які він скаже на похвалу їй... І разом з тим уявляв, що він уже видужав, катається з нею по річці на човні і розповідає їй про Арефія...

Настало це «завтра», і він з гарячковим тремтінням у всьому тілі жадібно дивився з ранку до вечора на двері, очікуючи, що ось зараз у них з'явиться вона і, як і першого разу, почне допитливо оглядати хворих і потім сяде до нього на ліжку і вони будуть розмовляти... Але день минув, і вона не прийшла.

Павло довго не міг заснути вночі, намагаючись ясно уявити собі те, що могло її затримати; але даремні були його зусилля і вранці він прокинувся з страшенним головним болем, у важкому, апатичному стані.

Наступного дня він лежав мовчки, нерухомо, ні про що не думаючи, нічого не уявляючи і не чекаючи. Минувало ще багато прийомних днів, а її все не було.

Павло лежав і пригадував все те, що він чув поганого про жінок, пригадував і, явно силуючи себе, нама-

гався нав'язати все це своїй знайомій. Але їй якось не личило щось погане. Він уявляв її собі брудною, п'яною, злодійкою, уявляв, як вона лається з ним, глузує з нього, але вона, незважаючи ні на що, все ж таки кінець кінцем лишалася простенькою, вродливою і доброю.

Дні минали. Він уже гуляв по коридору, вікна якого виходили на вулицю, і подумував про виписку, зупиняючись біля вікон і почувуючи непереборне бажання ходити там по залитих сонцем вулицях, серед усіх цих здорових, метушливих і заклопотаних людей.

Кожна жінка, що йшла в напрямку до лікарні, викликала в ньому тремтіння надії... З півгодини він напружено дивився в кінець коридора, чи не з'явиться там вона; вона все не з'являлася, і Павло, почувуючи себе обдуреним, сумував.

Але одного разу почувся вигук служителя:

— Павло Гиблій! в контору!

Він мерщій кинувся туди.

— Ось, одержуйте, принесли вам! — сказав довгий і худий помічник смотрителя, поводючи своїми чорними вусами і подаючи Павлові паперовий пакунок.

— А... хто це приніс? — спитав Павло, тремтячою рукою приймаючи пакунок.

— Старик, який сказав...

Павло похмуро труснув головою і простяг був руку, щоб покласти пакунок на стіл проти фельдшера.

— ...що він ваш хазяїн, і жінка з підв'язаною щокою. Молода.

Павло здригнувся і прийняв руку з пакунком назад.

— Дуже у неї підв'язана щока? — спитав він.

Фельдшер високо звів брови і вуса і перепитав:

— Тобто як це — чи дуже підв'язана щока?

— Ні, я нічого!.. Дуже дякую!.. Зуби болять у неї, видно!..

— Гм? — хитнув головою фельдшер. — Можливо, що й зуби болять!..

— Нічого вона не говорила про мене? — з якимсь трепетом і тихо спитав Павло.

— Говорила. «Він, каже, придуркуватий у мене трохи, так ви вже вибачайте йому». Можете йти. Я вибачаю вам.

Павло повернувся і вийшов, розуміючи, що з нього сміються. Йому здалося, що він знає, чому вона не при-

ходила весь цей час: просто у неї боліли зуби: але ось, тільки полегшало трохи, вона й прийшла. Добра яка!..

Через тиждень після цього він знову стояв у конторі перед помічником смотрителя, який рився в якійсь книзі і цокав на рахівниці.

— Ваші речі ви всі одержали? — спитав він Павла і, не чекаючи на відповідь, додав: — Гаразд. Ідіть. До побачення!

Павло вклонився і вийшов на вулицю, а через півгодини, сп'янілий від сонячного світла і руху, з туманом в очах і з запамороченою головою, входив у майстерню.

— Гля!.. Прийшов! Молодчага! — зустрів його хазяїн. — Здрастуй! Усох ти здорово! Та дарма, зате он усміхатися навчився.

Павло справді роздивлявся навколо себе і усміхався. Його виповнило хороше, лагідне почуття, коли він відчинив двері майстерні і став на порозі. Все тут було так добре знайоме і рідне. І ці старі, прокоптілі стіни теж наче усміхалися йому білими плямами, невідомо як уцілілими від чорного шару кіптяви... Он у кутку його ліжко і над ним дві картини — Страшний суд і Шлях життя...

Хлопчик Мишка розкрив рота і з виразом надзвичайного задоволення на замурзаному обличчі втупився йому в очі жвавими чорними очима. І хазяїн, очевидно, радіє тому, що він прийшов.

А хазяїн все говорив:

— Ну-ну, проходи, сідай, відпочивай! Заморився, мабуть. А я тут удвох з Мишкою орудую. Гусь запив. Другого взяти не хотілося: вважав, що ось-ось ти прийдеш. Ну, от і добре. Тепер ми застрочимо, он як! Я, брат, знову втягся в роботу. І не п'ю навіть ось скільки вже часу!.. Тобто п'ю, звичайно, але не так, щоб до нестями.

Павло слухав, і йому було дедалі приємніше і від того, що хазяїн так багато і весело говорить, і від того, що в його словах і тоні було щось рідне і гарне, що падало йому, Павлові, на серце так тепло і м'яко.

— Тепер ми з вами, Мироне Савельїчу, почнемо працювати! — упевнено і захоплено сказав він, коли хазяїн закінчив і став примірювати шматок шкіри до дірки на старій халяві. — Дуже вам дякую, що ви приходили до мене! Мені це дуже дорого! — тепло сказав він і додав: — Бо я ж зовсім самотня людина...

— Фью-ю!..— свиснув хазяїн, перебиваючи його.— Он як балакаєш ти тепер!.. Ах, братіку ти мій! Таки справді немає лиха без добра! До хвороби ти б швидше лопнув, ніж сказав такі слова. Це добре! Пора, пора! А ще, брат, ось що! Ти піди до цієї Натаньки. Піди. Хоч вона й така, а все ж, їй маєш ти дякувати. Чи знаєш ти, як вона про тебе турбувалася? Куди там! Мало не щодня шастала до мене — «чи були? ходили? бачили?..» Егеж, брат, душу вона ще не прогуляла. Душа у неї людська, не бажаючи образити її, скажу! Бач яка справа! дівка такої поведінки — і на тобі! Минулого разу ми з нею хильнули трохи за твоє здоров'я, які вона, братіку мій, слова говорила!.. у-у-у!.. тобто, от, їй-бо, зроду не чував! «Адже на нашу сестру, каже вона мені, як дивляться! як на свиню і паршивого собаку. Вірно?» — «Вірно, мовляв». — «А він, каже, — це ти, значить, — зустрів мене, як рідну, он що! Зрозумів, дідусю Мироне?» — «Зрозумів, мовляв». — «Ну, от і повинна я йому за це заплатити тим самим». Скажіть, як просто! га? Чудно це трохи і начебто не життєво зовсім. Не схоже на справжнє... вірно... на те, що ми всі... ти і я...

Але далі цього Мирон Савельїч не міг піти, спіткнувшись об щось невидиме Павлові, який слухав все це з виразом пильної уваги і тихої радості на своєму рябому обличчі. Він ще довго дивився хазяїнові в рот, коли той, уже остаточно переконавшись у тому, що не зуміє оформити свою думку, широко махнув рукою і замовк...

Павло теж мовчав; але, почувачучи, що йому неодмінно треба так або інакше висловити хоч трохи з того, що так приємно сповнювало його груди й паморочило голову, він, не придумавши нічого кращого, знову почав дякувати.

— Дуже я вам вдячний, хазяїне, за всі ваші слова! Такий вдячний!.. — і він розвів руками, не маючи можливості сказати, як саме він дякує. — Хворість ця сама на користь мені пішла. Це ви добре сказали. Вовком я себе розумів до неї... а тепер бачу, що людина. І навіть от мені приділяють увагу... Ду-уже дякую!.. — і він якось задихнувся від припливу бажання говорити і висловлюватися.

— Ну, це, хлопче, дурниця! Щоправда, був ти до хвороби дуже не фарштейн! Незручною, важкою людиною був, це твоя правда. Але треба тобі сказати, що неві-

домо мені, як краще життям пройти — чи осторонь від людей, чи заодно з ними. Приємну компанію з цих самих людей рідко можна зібрати, і гуляти з ними — гуляй, але ротика тримай закритим і пальчики стискай в кулачок про всяк випадок. Сердитися, якщо тебе вони обдурять, не слід, бо — кожен жити хоче, а жити до чого ж тісно і другого не можна не зачепити; але не слід і піддаватися. Ти краще сам з когось соки вичави, аніж свій бік другому підставляти. А більше за все стережися жінок! Це — т-такі ехидни, що і не помітиш, як вона тебе ужалить. Усміхнеться тобі — раз, поцілує — два, похвалить — три; чотири — ти вже і робітник на неї, п'ять — у тебе вже і душа ние, волі просить, але дзуськи, миленький! Не такі в них, у кішок, лапки, щоб тебе випустити! І помреш ти раніше смерті не один раз!..

Мирон запалився і філософствував аж до вечора, не перестаючи працювати.

Павло сидів проти нього і уважно слухав, теж щось копірсаючи шилом. Але увага до слів хазяїна не заглушала собою якоїсь невідступної думки, що весь час ворухилася в його голові.

— Шабаш! — сказав Мирон, кінчаючи разом і філософствувати і працювати. — Лягай-но ти, брат, відпочивай. А ні — на вулицю йди, дихати.

— Ні, я краще до неї... — смиренно промовив Павло, опускаючи очі.

— Це до Наталії, значить? Гм!.. Ну що ж, іди! — задумливо сказав хазяїн.

Та, коли Павло виходив з майстерні, він ще крикнув йому навздогін:

— Гляди ж, стережися, як би вона тебе не оженила!.. Хе-хе!.. І не помітиш, як це трапиться. Вони — спритні!..

На Павла цей крик вплинув неприємно. Знає він її, і зовсім вона не подібна до всіх інших. Пробирав уже він її очорнити — і не пристало нічого. Вона просто добра — і більше нічого.

Зайнятий цими протестуючими думками, він не помітив, як зійшов по сходах і опинився на горищі біля маленьких, нещільно зачинених дверей. Він почував себе ніяково і не наважувався зайти, не кашлянувши перед цим. Але його кашель, хоч і був голосний, не викликав ніяких ознак життя за дверима.

«Спить, мабуть!» — подумав він; але не пішов, а продовжував стояти, заклавши руки за спину і потай сподіваючись, що ось-ось вона прокинеться.

З вулиці чути було глухий шум. Від розпеченого сонцем даху на горищі було задусно і пахло нагрітою землею і ще чимсь, що лоскотало ніздрі.

Раптом двері тихо відчинилися. Він відступив, шанобливо знявши з голови кашкет, низько вклонився і, не підводячи голови, чекав, що ось зараз вона скаже йому щонебудь. Але вона все не говорила. Тоді він підвів голову і роззявив рота від здивовання. Перед ним нікого не було, і в кімнаті теж було порожньо. Очевидно, двері відчинилися тому, що у відчинене вікно вийнув вітер.

Він заглянув у кімнату. Там було все порозкидане, не прибране, постіль, що стояла біля стіни, зім'ята, на столі перед ним стояли брудні тарілки з якимись об'їдками і недокурками, дві пивні пляшки, самовар, чашки; на підлозі валялася червона спідниця, черевик і зім'ятий букет паперових квітів...

Павлові чомусь стало сумно, коли він побачив усе це, і він хотів піти, але раптом, підкоряючись якомусь внутрішньому поштовху, переступив через поріг і ввійшов у кімнату. Це була маленька конурка, із стелею у вигляді віка труни, обклеєна поганенькими голубими шпалерами; де-не-де вони одірвалися і відстали від стіни; це, разом з загальним розгاردішєм у кімнаті, робило всю її такою чудною, наче вона була вивернута навиворіт.

Павло глибоко зітхнув, пройшов до вікна і сів на стілець.

«Чому ж я не йду звідси?» — подумав він і відчув у собі повну відсутність навіть натяку на те, що йому хотілося б піти. «Та як же і підеш? Її нема, квартира не замкнена, і ось все порозкидане... Вона, напевне, недалеко, тут десь...»

І він подивився у вікно, мовби сподіваючись побачити її.

З вікна відкривався дивний краєвид міста. Власне, міста не було, були лише дахи і між них де-не-де — зелені острови садів.

Зелені, червоні, бурі дахи, чіпляючись один за один, здавалися безладно кинутими кимсь. Іноді з них стрілою здіймався до неба гострий шпиль церкви, увінчаний хрестом, ледь-ледь освітленим останнім промінням при-

західного сонця. Там, на околиці міста, вже здіймався тонкий серпанок вечірньої імли і тихо так плив над дахами, від чого вони ставали м'якшими і темнішими... Плями зелені садів зливалися з будинками, і Павло, спостерігаючи, як народжується і розвивається вечір, обгортаючи своїми тінями землю, відчував, що йому сумно і солодко... А вдалині, за містом, де небо було темнішим, блищали дві зорі, одна, велика червонувата, блищала так весело і сміливо, а друга, яка щойно спалахнула, боязко здригалася, то ховаючись, то з'являючись знову.

Добре бути такою людиною, котра могла б розуміти все це — вечір, небо, зорі, засинаюче місто і свої думи; котра б знала — навіщо все це потрібно, яка у всьому цьому прихована дума і душа, і котра жила б врівень із цим розумінням і знала б, навіщо й сама вона потрібна і яке тут її місце. Може, тоді та людина могла б зробити все життя таким же теплим і лагідним, як цей вечір, і так поріднила б людей, що кожна людина бачила б в іншій людині саму себе і не боялася б її...

Захоплений своїми думками, Павло сидів біля вікна, не помічаючи часу, хоч він так помітно проходив перед його очима. Він тоді зрозумів, що сидить тут уже давно, коли надворі пролунав чийсь крик і він, глянувши з вікна вниз, побачив, що вже зовсім темно і що все небо блищить зорями. Йому хотілося спати, і він, зітхнувши, пішов до дверей, але, вийшовши з них, почув на сходах важкі, нерівні кроки і зупинився.

Сходами важко підіймалася якась постать. Вона чудно схлипувала, мовби плачучи. Павло ступив убік і став за дверима.

— Чорти... — пробурмотів п'яним голосом той, хто йшов до Наталії.

Павло думав, що це ідуть до неї, і був дуже вражений, коли пізнав, що це вона сама. Ще здаля він почув запах горілки, а коли вона порівнялася з ним, то побачив, що вся вона розтріпана, пом'ята і ледве йде. Йому стало шкода її, але він чомусь не наважився вийти і допомогти їй — і лишився за дверима. Ось вона штовхнула двері плечем, притиснувши ними Павла, і увійшла в кімнату, де зразу ж почувся дзенькіт склянок і брязкіт пляшок, що падали.

— Хай... йому... чорт... — почув Павло п'яний голос, в якому все ж таки виразно чулися образа і злість.

Він стояв нерухомо і, затаївши подих, слухав, хоч йому було важко і неприємно це.

Раптом почувся плач і протестуючі вигуки:

— Побив... падлюка!.. за що побив?! Я могла вимагати... мої гроші!.. могла!.. шахрай! три карбованці... адже мені потрібно!.. А, ти думаєш, отака вона... і треба бити... можна бити!.. ні, ти брешеш!.. брешеш!.. брешеш!.. я теж... почуваю! ну, я не людина... ну так... не людина... а така... але я маю право... моє... повне право... вимагати... три карбованці!..

Вона вигукнула ці «три карбованці» так верескливо-дзвінко і з такою п'яною злістю і тугою, що Павло відчув мовби удар від цього крику і швидко пішов з-за дверей геть до сходів, сам сповнений гіркої туги й злості на когось. Коли він сходив з останнього східця, нагорі почувся стук — щось, певно, впало,— і брязкіт розбитого посуду.

— Це вона стіл, значить, перекинула... Зовсім...— голосно сказав він, стоячи вже надворі. Він не знав, що треба йому робити, але відчував, що щось треба. Стоячи серед двору з кашкетом у руці, він прислухався, як сильно б'ється його серце і як важко і боляче тисне щось у грудях... У нього наморочилося в голові і не було жодної виразної думки.

— Негідники! — прошепотів він і став пригадувати всі коли-небудь чуті лайки, повторюючи їх злим шепотом. Потім, коли від цього йому стало трохи легше, він вийшов за ворота і сів на лавку, щільно притулившись до стіни.

Йому все здавалося, що по темній, безлюдній вулиці ходять, хитаючись з боку в бік, п'яні жіночі постаті і щось злостиво бурмотять... Туга все дужче гнітила його. Він встав і пішов у майстерню.

— Ну що, Павлухо, як справи? — спитав його ранком хазяїн і, тонко усміхаючись, пильно втупився в нього очима.— Був, дякував? га?

— Не... було її вдома...— похмуро відповів Павло, намагаючись не зустрічатися з очима хазяїна.

— Чи ж так? Ну, нехай буде так. Запишемо, що не було, мовляв, вдома! — І він сів працювати навпроти Павла.

— Гуляє дуже дівчина...— знову заговорив він.— А шкода. Щира така. Далєбі, шкода! Але, тільки й того,

що можна пожаліти. Більше нічого не вдієш. Справа вирішена.

Павло мовчав, гарячково просмикуючи дратву крізь шкіру. Хазяїн щось заспівав собі під ніс.

— Мироне Савельїчу! — звернувся до нього Павло після тривалої мовчанки.

— Га? — підвів голову хазяїн.

— Невже їй так і не вибратися з такої колії?

— Це їй? Гм!.. так! треба думати — ні, вже не вибратися. А втім, справа темна. Темно, як у сажотруса за пазухою, друже ти мій, так! Коли б знайшовся парубок такий, знаєш, залізний, та її б у шори взяв, ну, тоді ще можна б посперечатися, хто вище стрибне. Але тільки дурні тепер перевелися. Бо — наречених оцих самих тепер всюди — як ото мух улїтку. І справжній наречений доброї цїни нема. Гусь, наприклад, оженився, взяв двісті карбованців за нею, та сама вона херувимське личко і письменна. Звичайно, вона його обманювати буде, бо що ж він? Йому вже під п'ятдесят, а їй сімнадцять. І це за Гуса пішла, та ще двісті дали — тільки бери! У-ух, багато тепер нареченої! дешева стала. А все чому? Жити, голубе, тісно, народу сила-силенна народжується. Заборонити б одружуватися, років на п'яток-другий. От було б ловко! Їй-бо, правда! га?.. — і, захоплений своєю думкою, старий Мирон почав розвивати її детально.

Панька мовчав, і можна було думати, що він уважно слухає. Але раптом, в момент, коли Мирон з особливим успіхом подолав якесь утруднення в своєму проєкті штучного зменшення народонаселення, Панька мовив:

— А що коли б, Мироне Савельїчу, подарунок зробити?

— Це їй тобто? Наталії, значить?.. — після тривалої паузи спитав хазяїн, втупивши очі в стелю і трохи ображений тим, що Павло перервав його фантастичні зв'язання. — Можна й подарунок, що ж! Адже вона витрачалася на тебе.

Він знову замовк і, помовчавши, замуликав.

Після обїду обидва вони знов сидїли один проти одного і старанно колупали шкіру. День був жаркий, і в майстерні, незважаючи на відчинені вікна і двері, було задушно. Хазяїн раз у раз витирав піт з лоба, лаяв спеку і згадував про пекло, де, напевне, температура

градусів на десять нижча і куди він охоче б переселився, якби не обіцяв зробити в строк ці клятві чоботи.

Павло сидів з нахмуреним лобом і міцно стуленими губами і, не розгинаючи спини, шив.

— Так ти кажеш, хороша вона дівка все ж таки? — раптом спитав він хазяїна.

— Та й далось тобі це! Ну, хороша. Так що ж? — з цікавістю сказав хазяїн, уважно поглядаючи на схилену Павлову голову.

— Нічого! — відповів той коротко.

— Ну, це замало ти сказав! — усміхнувся хазяїн.

— А що ж я можу ще сказати? — в тоні Павла чути було сумне здивування і ще щось таке саме невеселе й тихе.

Вони помовчали ще.

— Пропаде, значить, вона!.. — Це було схоже на бозке запитання, але Мирон не відповів ні звуку.

Павло почекав ще трохи і раптом протестуючи сказав:

— Ну, це вже непорядок! Хороша, і раптом має пропадати! Як це кривдно!.. — і він пхнув ногою стіл.

— Фью-ю! — свиснув крізь зуби хазяїн і саркастично засміявся. — Зелена ти, Павлухо, голова!.. Бачу вже я, що бути бичку на мотузочці. Е-хе-хе!..

Увечері, після роботи, Павло вийшов у сніни майстерні і, ставши на дверях, що виходили у двір, почав дивитися у вікно горища. Там уже світилося, але руху не було. І він довго стояв і чекав, чи не з'явиться у вікні її постать, але не дочекався і, вийшовши на вулицю, сів біля воріт на лавці, де сидів учора вночі.

У нього з голови не виходило все те, що говорив удень хазяїн про Наталію, і він весь був сповнений сумним почуттям жалю до неї. Коли б він ближче знав життя і вмів мріяти, він би міг будувати всякі плани рятування цієї дівчини, але він майже нічого не знав і не вмів, і всі думки його зводилися до уявлень про неї — в погрібнику, про неї — в лікарні і про неї — п'яну там, в обдертій кімнатці горища. Він переставляв її з місця на місце, брав її п'яну з горища і заводив у лікарню до свого ліжка; тоді у нього виходила безглузда і недоладна картина, що збільшувала тягар його настрою; але, коли, навпаки, він уявляв її собі на горищі такою, якою вона була у нього в лікарні, йому ставало легше, і він з ус-

мішкою озирався навколо по темній вулиці і дивився на небо, що блищало золотом зірок.

У ньому немов билося дві хвили: одна — тепла, що оживляла його, друга — холодна, тоскна, що обгортала його важким мороком. Він так багато думав у лікарні про Наталію і так зріднився з нею в своїх думках!.. Вона була першою людиною, що приголубила його, потурбувалася про нього, і його порожнє, самотнє життя, життя без точки опору, без друга,— одразу і цілковито сконцентрувалось коло неї, цієї дівчини, яка була така добра до нього і мала загинути.

Він пригадав ті почуття, які хвилювали його, коли вона сиділа біля його ліжка, і хотів би, щоб вони, вже поблідли від часу, відродилися в його грудях знову, такі ж сильні, як тоді.

— Ах!.. Це ви?! Вийшли? — почув він голосний вигук і, швидко обернувшись, побачив, що та, про яку так багато думав, стоїть біля воріт, майже поруч з ним. Голова і обличчя у неї були щільно закутані сірою шаллю, з якої, він бачив, блищали голубі великі очі.

— Вчора вийшов. Здрастуйте! — відповів він їй, не знаючи, що б ще сказати, став мовчки дивитися їй в обличчя.

— Худи-ий який ви стали, ай, ай, ай!.. — співчутливо сказала вона їй, поправивши шаль рукою, ще більше закрила обличчя.

— І ви тут хворіли, кажуть? — спитав Павло.

— Я? Ні-і... хоч власне так, я і тепер ось не зовсім здорова. Зуби болять дуже... Давно вже.

Павло згадав, що там, на горищі, коли вона йшла повз нього, у неї щока не була зав'язана...

— Тепер нічого? ви одужали? Працюєте вже, мабуть? — промовила вона, помовчавши.

— Працюю. Зразу ж учора почав.

— Ну, прощайте! — І вона простягла йому руку.

Павло взяв руку, міцно стис її і, почувуючи, що ось зараз вона вже і піде від нього, заговорив швидко:

— Заждіть хвилинку! Будь ласка!.. Сядьте ось тут... Я хочу вам дуже дякувати... Щиро дякую, що ви так про мене турбувалися!..

— Ну, що це ви, справді! такі дурниці!.. Приходили б ви до мене чай пити інколи... Вдень, от в обід, а ввечері не буваю я вдома. Приходьте, коли захочеться! га?

— Я прийду. Дуже прийду. З охотою! Дякую вам!

— Ну, я побіжу в крамницю. Прощайте! — І вона побігла.

Павло дочекався її повернення, маючи невиразну надію, що, може, вона, повернувшись, знову і вже зараз запросить його до себе; але вона пробігла мимо, не глянувши на нього, і йому здалося, що вона несе під шаллю пляшки.

Він зітхнув, посидів ще трохи і пішов спати, сповнений думок про неї і пойнятий сумом, який довго не давав йому заснути.

Днів через два він ішов по сходах до неї на горище, несучи в руках пакунок з паперу, в якому була загорнута хустка, куплена за півтора карбованці. Двері були відчинені, і вона, побачивши його, зразу ж кинулась кудись, схопила хустку і мерщій закутала нею голову.

— А!.. це ви! От і добре! А я збираюся чай пити. Здрастуйте, здрастуйте!

Він мовчки сунув їй у руки свій подарунок і тихо бурмотів:

— Оце вам... у подяку...

— Що це? Навіщо? Хустка!.. О, яка!.. Ох ви, милий!..— сказала вона і зробила до нього рух, простягаючи руки і наче бажаючи обняти його, але стрималась і знову стала любоватися хусткою.

Павло бачив, що його подарунок сподобався, і саяв, дивлячись, як вона, блискаючи очима з-під шалі, в яку було закутане, як і вчора, обличчя, — розглядає її; і раптом, покірний імпульсу жіночого кокетства, вона скинула з голови шаль і, відвернувшись від Павла набік, до стіни, на якій висіло маленьке дзеркало, змахом обох рук ловко накинула собі на голову подарунок.

— Ой! — ахнув Павло.

У неї під обома очима сяяли величезні багрові синяки і нижня губа, очевидно, сильно розбита, напухла.

Вона спохватилася, але, побачивши, що вже пізно, важко сіла на стілець, затуливши обличчя білими, повними руками, і якимось дивно зігнулася.

— Ну, падлюки!.. Як били!..— важким віддыхом вихопилося у Павла.

Наступила важка мовчанка. Павло стояв і розгублено озирався, втративши і мозу, і здатність щось розуміти, сповнений тяжкого почуття обурення і туги, що пере-

творювало його рябе, але вдумливе і осмислене обличчя в якусь пістряву, червону з жовтим маску, потворно жалюгідну і хвору.

На столі кипів самовар, вилітали тонкі, кучеряві струмки пари, що безслідно танули в повітрі, і чути було дивний, писклявий звук, наче це посвистувала якась маленька і зла тваринка, насмішувато й холодно торжествуючи над чимсь.

Кімната була прибраною і не здавалася вже вивернутою навиворіт, а була просто убога, убога до того, що ніяк вже не могла бути красивою, хоч її мешканка і пробувала зробити її такою, занавішуючи дірки на шпалерах поганенькими яскравими картинками і застановивши брудне і гниле підвіконня трьома горщиками фуксії. Труноподібна стеля цієї кімнати буквально давила і гнітила своєю формою; весь час здавалося, що ось вона зараз опуститься на голову і разом з цим у кімнаті стане темно, як у могилі...

Павло дивився на свою знайому і бачив, що в неї тихо здригаються плечі, а груди здіймаються важко і бурхливо, але не розумів, чому це...

— Ну, я... піду. Прощайте! — зітхнув він, але не рушив з місця.

Зате він підняв її. Вона раптом відняла руки від обличчя, схопилася з стільця і обхопила його за шию.

— Ні, вже, будь ласка, лишайтесь тепер!.. Адже тепер уже однаково... бачили ви це...— Вона повела рукою в повітрі перед обличчям.— Ах, не хотіла я вам показувати цей сором!.. Дуже не хотіла! Ви такий хороший, добрий, ласкавий, не... не... пристаєте... не жартуєте, як усі!.. Вчора я, як побачила вас, то дуже зраділа!.. А, думаю, видужав!.. І хотіла вас покликати до себе, але подумала, як я йому покажу свою побиту пику!.. Та він же піде, плюне на мене, і край! І не покликала. А ось ти... ви який, тільки пожаліли мене... Другий би поглузував, а ви ні... Милий ви... га?.. Чому ви такий милий?!

Приголомшений цим вибухом сорому, туги і радості, Павло глухо забурмотів, стоячи проти неї і дивлячись на підлогу:

— Ні, я, знаєте, не дуже... Тобто я зовсім навіть нікудишній. Дубовий якийсь. Нічого сказати справжнього не можу. От вас мені дуже жалко... і як рідна ви мені, але як це сказати вам,— не знаю! Не можу я навіть

і слів таких набрати. І ні від кого... ніколи... таких слів, які б мені... потрібні от зараз... не чув за все життя...

— Голубчик ви який! Сам же каже гарні такі слова, а думає, що не вміє говорити їх! Ну, гаразд, все-таки треба сісти. Ідьте от сюди, поряд зі мною. Давайте пити чай! Так! Заждіть, двері замкну, а то увалиться який-небудь осел. Хай їм усім чорт! Хай вони крізь землю підуть! Ах, якби ви знали, які з вашого брата поганці є!.. ма-атінко!.. нудить, як зустрінеш потім! Такі вже паскудники, такі падлюки!..

Вона захопилася і не щадила ні «своєї сестри», ні «вашого брата». У неї був, як виявилось, великий критико-публіцистичний талант, гарячий, образний стиль, трохи різкий, щоправда,— але це тільки посилювало враження. Вона кидала свої посилки, як камені, складала їх у висновки, і, хоч ці висновки були трохи парадоксальні, вони були разуче важкі.

Перед Павлом у яскравих фарбах поставало життя, про яке він не мав майже ніякого уявлення, і це було таке кляте, погане, болісно безглузде життя, що у нього вкрилося чоло холодним потом від жаху перед ним і перед оповідачкою...

А оповідачка була справді жаклива в своєму натхненні. Її очі, від синяків під ними, були страшенно глибокі і блищали дикою радістю і мстивою злістю. Її обличчя майже все обернулося в очі, і лише розпухла нижня губа, відкриваючи дрібні і гострі зуби, заважала ілюзії. Вона говорила з холодною тугою і насмішкою про себе, з мстивим захопленням про інших, якщо вони були з «вашого брата» і якщо з ними траплялося щось погане, і злісно жалкуючи, якщо їм щось удавалося. Іноді вона сміялася, іноді плакала, іноді зливала і сміх і сльози в одну тужливу ноту. І, нарешті, коли вона, стомлена і захрипла, замовкла, то сама здивувалась ефектові своєї промови.

Павло зовсім втратив людську подобу. Він дивився на неї страшенно виряченими очима і люто вискаліє зуби, зціпивши їх так міцно, що у нього далеко виступили вилиці і все обличчя стало схожим на морду голодного вовка. Він витягся в напрямі до неї і мовчав; мовчав і тоді, коли вона, скінчивши свої викриття і скарги, вже думала про те, як би їй вивести його з цього заціпеніння. Але він вийшов сам.

— Добре! — глухо вигукнув він. — Дуже добре! А я і не знав!

Це було сказано таким тоном, начебто тепер, коли він все це взяв, воно перестане вже існувати, вже він подбає, щоб перестало!..

— От порядки!.. ну!.. господи! хіба так можна?! — Він кинув свою голову на руки і, спершися на стіл, знову заціпенів.

Тоді вона заговорила в більш м'якому і примиряючому тоні. Вважаючи за можливе вибачати і виправдувати людей і себе, вона робила спроби звернути всю провину і тягар подій на горілку — силу, яка все ламає, — але, домігшись успіху в цьому, визнала, що горілка занадто хисткий ґрунт для того, щоб підтримувати на собі все паскудство життя, — і знову обрушилася на людей; обрушилася і, віддавши їм належне, перейшла до життя:

— До чого важко жити. Самі ями всюди; одну мінеш — в другу звалишся. Ну от, зав'яже собі очі людина і пішла!.. Куди крива не вивезе! Де він, справжній легкий шлях?.. Хто ж його знає?.. Наше життя погане і важке, ну, та і сім'янкам не солодко! Самі діти змучать, та чоловік, та горщики, та чорт у ступі!.. Все життя таке, безладне.

Павло слухав і уявляв собі життя, яке все з ям і між ними вузька стежка, якою іде людина з зав'язаними очима, а ями насмішувато і темно зяють і, наповнюючи повітря гнилим, одуряючим смородом, паморочать йому, самотньому і слабкому, голову, — і ось він падає...

А його лекторка вже зовсім настроїлася на мінорно-філософський лад і говорила про щось дивне: про моголи, про полин на них, про сиру землю, про тісноту...

Павло почував, що він, здається, зараз зареве, і зразу вирішив, що час йому іти звідси.

— Піду я. Прощайте! — коротко сказав він і пішов. Вона не затримувала його, сказавши на прощання лише одне ласкаве «приходьте швидше!», на яке він ствердно кивнув головою.

Він пішов на вулицю і довго блукав по місту, почувуючи себе дивно — наче він виріс за цей вечір, наче став якимсь великим і важким, що було, мабуть, від того, що він ніс у собі багато нових думок, уявлень і почуттів. Все навколишнє, все місто здавалося йому новим і збуджуючим до себе підозру, недовір'я і якусь презир-

ливо-тоскнужалість... І це, треба думати, виходило з того, що він, Павло, узнав сьогодні багато поганих таємниць і темних справ цього міста.

Він повернувся додому, коли вже сходило сонце, прогулявши цілу ніч і почувавши себе знову трохи хворим.

* * *

Минув тиждень, протягом якого мій герой відвідав мою героїню якраз сім разів.

Ім обом були дуже приємні розмови про життя взагалі і про життя кожного з них. Павло здійснював бажання, яке зародилося в ньому ще тоді, коли він лежав у лікарні, і розповідав їй про мовчазного Арефія, про те, що він думав, коли ще хлопчиком лежав у ямі коло бані і коли вже дорослим тинявся по кладовищу, місту і околицьніх селах... І всі ці його думки були дивно позначені нерозумінням і недовір'ям до самого себе, але загальний висновок був той, що в житті щось іде не так, розхитано, поламано і вимагає солідного полагодження.

Вона розповіла вже йому свою біографію, дуже просту. Шістнадцяти років, коли вона була покоївкою у купця, з нею зовсім несподівано трапився гріх, за який її прогнали від купця і з дому її рідних, міщан Кривцових. Вона, як завжди це буває, коли людину виганяють і коли їй нема куди подітися, опинилася на вулиці... З'явилася благодійниця, потім благодійник, ще один благодійник, ще один, ще — і сипнули, біс їх знає звідки, цілі десятки благодійників!.. Вони сипалися протягом восьми років до сьогодні, в чому вона, зітхаючи, одверто призналася Павлові. Але він це знав і — крім туги — не відчув при її розповіді нічого особливого.

У них склалися прості, дружні взаємини, і часто траплялося, що вона говорила з ним, як з жінкою, а він запитував її, як чоловіка. Її синяки потроху сходили з обличчя, і воно почало набирати свого природного кольору, здорового і соковитого. Вона була дуже здорова, і тонкий, мовби свинцевий наліт, характерна ознака професії, все ще не торкався її щік. Вона любила співати і часто співала Павлові дуже безглузді, але ще більш сумні пісні, в яких ішла мова неодмінно про любов. Але слово любов не викликало, очевидно, в неї ніяких особливо при-

ємних уявлень і відчуттів, і вона вимовляла його так холодно і байдуже, як не ухитрилася б зробити це. і сімдесятирічна бабуса, у якої таке слово могло викликати спогади і зітхання про минуле.

Павло їй просто дуже подобався, що цілком природно: це був перший чоловік, який не ставився і не вмів ставитися до неї так, як ставилися ті, кого вона знала раніше. Вона розуміла, що він чистий перед нею як жінкою,— і це трохи підносило її, робило кращою, не зобов'язувало ні до нахабної розв'язності, ні до цинізму, що не встигли ще увійти їй у плоть і кров. З ним у той самий час можна було говорити про все і зовсім просто; він хоч і мало говорив сам, але слухав завжди уважно.

А втім, він тепер став розв'язнішим і говорив більше, ніж раніше, що знову-таки зрозуміло, бо вона намагалася зрозуміти і вникнути в його душу і думи,— він їй був дорогий і потрібний. Він ставився до неї з деяким здивуванням. Вона здавалася йому винятково хорошою, доброю, лагідною і разом з тим належала до таких, про яких він не чув жодного доброго слова...

Спогади про Арефія міцно сиділи в ньому, і тепер він часто в думках порівнював, хто кращий, і не наважувався сам собі відповісти, немов боячись образити пам'ять небіжчика відповіддю не на його користь. Йому було невимовно приємно ввечері, закінчивши роботу, приходити до неї так вільно, просто і сидіти, попиваючи чай і розмовляючи теж так просто, як заманеться.

Вона була письменна і дуже любила читати зворушливі історії, надруковані на поганому, сірому папері, що продавалися по п'ятачку за пару. У неї була ціла купа їх у скрині під ліжком, і іноді вона досить-таки вільно прочитувала одну з них Павлові, а прочитавши, починала умовляти його полюбити читання, що він їй завжди й обіцяв.

Павло почував себе добре і навіть навчився сміятися, що, правду кажучи, йому не личило. Мирон Савельїч поглядав на нього добродушно і насмішкувато та іноді досить-таки ехидно посміювався, на що Павло анітрохи не претендував. Хазяїн подобався йому дедалі більше, він ставився до його справ все уважніше, і Павло відплачував йому за це тим, що працював, як віл.

Одного разу хазяїн сказав йому:

— А що, Павлухо, візьми мене лишень з собою в гості!

Павло чомусь зрадів, почувши це, і ось вони ввечері втрюх пили чай на горищі Наталії. Старик пильно стежив за молоддю, даючи їй можливість говорити і коли не-коли тільки вставляючи в їхню розмову смішне слівце.

Вечір провели дуже весело і приємно. А йдучи додому з Павлом, Мирон Савельїч, який спочатку все щось свистів крізь зуби, нарешті заявив Павлові, торкнувши його за плече:

— Ох, і смішний ти, братіку мій, чолов'яга! І вона теж... ну дівця!.. Любі ви мої чорти, не прищикніть один одному хвостів якось ненароком, а на все інше воля ваша.

Павло з цих слів нічого не зрозумів, але, відчуваючи, що це сказано від щирого серця, подякував хазяїнові. Він завжди в скрутному становищі удавався до подяки.

Одного разу мої герої сиділи і, як завжди, попиваючи чай, який вони обоє дуже любили, — розмовляли про те, хто що любить. Павло, перелічивши свої пристрасті, мовчав і слухав перелік Наталії.

Вона налічила багато: каруселі, коньяк (з лимонадом і зельтерською любила більше, ніж без них), цирк, музику, співи, книжки, осінь, бо вона дуже сумна, маленьких дітей, поки вони ще не навчилися злитися, пельмені і т. ін. — і, нарешті, зупинилася на катанні в човні.

— Більше за все люблю! — заговорила вона, блискаючи очима. — Ідеш — і колише тебе, як дитину в колисці... І так і стаєш, як дитина: нічого не розумієш, ні про що не думаєш, пливеш, пливеш... без кінця б пливла, аж до моря, і все життя!.. ой, гарно ж як!.. От би показатися!

І вони вирішили їхати в неділю кататися. У неділю погода видалася гарна, ясна, жарка, — липнева погода. Вони вибрали легкий, стійкий човен. Павло сів гребти, і вони попливли проти течії. З одного боку берег був облямований коричневою широкою смугою стрімких глинистих обвалів, а з другого — зеленою торочкою чагарника, з якого де-не-де пробивалися високо до неба пишні берези, сріблясті осики і дуби, потворно розтріпані вітром, що повигинав їхнє гілля. За човном бігла з дзюрчанням і звиваючись піна, але вона пропадала, не наздогнавши човна, і це її, мабуть, дуже ображало, —

в звукові, з яким вона танула вдалині, було щось невдоволене... Небо, ясне і глибоке, відбивалось у воді, відбивалися в ній і ті кущі, які росли ближче до берега; у воді вони стояли вниз верхів'ям, і це, мабуть, було їм дуже приємно,— вони похитувалися в ній з такою лінивою красою і грацією!.. Сміливі, верткі стрижі літали над водою і клопітливо тріщали, а по березі походжали, помахуючи чорними хвостами, веселі плиски, смішні, наче вони були маленькими сороками. Над рікою пливли повні, могутні і м'які звуки... Шелестіло листя, ріка хлюпалася об берег, десь далеко лунала пісня, сильна, грудна і гарна...

Павло, в червоній сорочці і без кашкета, сильно і розмірено гріб, як досвідчений гребець, не рухаючи тулубом і працюючи самими мускулами рук. Іноді йому на лоб падало пасмо волосся, він відкидав його назад спокійним рухом голови. В його очах сяяло велике задоволення, і він вдихав глибоко грудьми сухе, запашне повітря, зрідка промовлячи: «Ех, гарно!..»

Наталія сиділа проти нього, поклавши руки на коліна, з застиглою на губах блаженною усмішкою, і похитувалась в такт з ударом весел по воді,— а з них падали у воду такі красиві, блискучі краплини і дзвеніли так тихо і лагідно... Вона поглядала навколо себе і на гребця, такого сильного, великого,— і все усміхалася, то очима— голубими і задумливо-ніжними, то губами— пухлими і соковитими.

Ім обом не хотілося говорити. Обое вони почували, що без слів краще, і були дуже подібні до героїв романа, які поки що тільки трошки закохані, не свідомі самі ще цього, але вже в достатній мірі зацікавлені одне одним і які прискорюють події уважним спостереженням одне одного. Але вони ще тільки були подібні до героїв і поки що не встигли стати ними, з причин, відомих їхній долі— і тільки їй.

— Пристанемо до берега? — спитав Павло, коли вони доїхали до лужка на березі, очевидно, спеціально влаштованого природою для маленьких пікніків. Весь він був вкритий тінню від беріз, що півколом обступили його, і поріс м'якою низенькою травою, серед якої поодинокі майоріли якісь убогі і скромні квіти.

Вони вийшли, захопивши з собою клуночок з харчами, мідний чайник і пляшку якоїсь наливки. Через півгодини

на лужку диміло багаття і над ним висів чайник з водою; іноді в багаття з боків чайника падала краплина води і з шипінням випарювалась. Дим вигинався сизими кучерявими гірляндами, танув у повітрі і п'янив якихось маленьких мушок, що сумно дзвеніли і падали на землю.

А навколо було так тихо, наче все прислухалося до чогось. Павло порався, розв'язуючи клуночок, а вона з замріяним обличчям зривала квіти і травинки і, щось тихенько наспівуючи, робила з них букети. Це було сентиментально, але це було так,— повірте в правдивість моєї музи!.. Повірте і в те, що, збираючи квіти і вдихаючи їх пахощі, вона робила це аж ніяк не гірше за всяку іншу дівчину. Я прошу вибачення у всіх інших дівчат, якщо вони запідозрять мене в тому, що я ставлю мою героїню в один ряд з ними. Йй-богу, це не так! і хай вони заспокояться, я не наважуся порівнювати їх з моєю героїнею. Я не можу ідеалізувати, я тільки певен, що всі люди можуть бути дуже гарними людьми, якщо вони хочуть цього і мають на це вільний час.

Потім закипів чайник, і вони стали пити чай і закушувати, дбайливо пригощаючи одне одного і обмінюючись короткими зауваженнями про те, як все це гарно. Від трьох чарок наливки у Павла зашуміло в голові, і він відчув потребу говорити.

— Добре, певно, тим людям, які розуміють, що і чого в житті,— задумливо почав він.

Наталія подивилася на нього і, помовчавши, спитала:
— А що в тім доброго?

Павлові треба було подумати, перше ніж відповісти їй, і, скориставшись з паузи, вона заговорила, не чекаючи на його відповідь:

— Не знаю, а як на мене, то краще нічого не розуміти,— менше питатимуть з тебе, і душі спокійніше. Живи, як живеться, та менше на людей дивись...

І вони почали філософствувати. Але це швидко їм набридло, і тоді вони почали просто розмовляти. Павло все дужче п'янів. Надходив вечір, тихий і теплий. Наталія дивилася навколо,— ставало темно і сумно, і вона захотіла додому. Йй насилу вдалося переконати Павла, що вже час їхати. Він увесь якось розм'як і, погоджуючись з нею, не зводився з місця, над чимось сміючись і в той же час виявляючи явні ознаки слабкої боротьби із сном, що змагав його.

Нарешті, вона привела його в човен, сама сіла на весла, а він зараз-таки ліг на дно і заснув. Човен рушив униз за течією і тихо, без весел, поплив коло берега. Вугілля від їх вогнища роздував тихий вітер, і у воду летіли дрібні іскри, падаючи на плями тіней від бережних кушів. Наталія спрямувала човен на середину ріки і, плывучи в мовчанні і м'якому світлі місяця, який тільки-но зійшов, дивилася на Павла, що спав, і думала про щось, мабуть, дуже сумне, бо по її щоках поволі текли одна по одній сльози.

З одного берега на неї дивилися темні групи кушів, з другого — суворе і круте урвище, а з неба — зорі, що розгорялися все яскравіше і яскравіше. Тиша була така, мовби все живе заснуло міцним сном, і навіть вода під човном не звучала. Темна і спокійна, вона здавалася густою, як олія... Ось удалині замерехтіли вогні міста, і звідтіля почувся гул, спочатку уривчасто, як зітхання якоїсь великої сплячої тварини, а потім — суцільною, густою хвилею...

Вони приїхали. Човен сильно ударився об берег, і Павло прокинувся. Він оглянувся навколо, і йому стало соромно, що він спав.

— Простіть мене, Наталіє Іванівно, за таке... — сказав він, коли вони вже далеко відійшли від ріки по глухій і вузькій вулиці.

Вона здивувалася і спитала:

— За що?

Тоді він упевнено пояснив їй, що це не дуже гарно — спати при дамі.

— Господи! — вигукнула вона. — Звідки ви це?.. Взяли таку дурницю звідки?..

— Це не дурниця, — стояв він на своєму, — це ви самі ж мені в одній книжці прочитали... так. Пам'ятаєте? — і він нагадав їй. — От бачите! — сказав він, трохи торжествуючи свою правоту, і додав: — Адже в книжках не може бути дурниць! — з чого видно було, як погано він був обізнаний з літературою.

Коли вони прийшли додому, він зупинився біля сходів на горище і, сказавши їй «прощайте», подав руку. Вона повагалася чомусь, але потім раптом схопила його руку і, міцно стиснувши її обома своїми, якось дивно голосно зашепотіла йому:

— Голубчику мій!.. який ви милий, милий!..

І швидко побігла нагору, лишивши його трохи здивованим цією похвалою.

Потім вони ще раз влаштували таке саме славне катання...

Так от як вони жили! Але Долі ідилічний жанр, очевидно, набрид так само, як він набрид і людям, і ось вона перетворює цю ідилію на роман.

Почалося з того, що якось увечері в двері майстерні заглянула якась пристойна вусата фізіономія і дуже чемно спитала у Павла:

— Дозвольте спитати, чи тут живе дівця Наталія... Наталія... гм?..

Краще б їй цього не питати, бо в Павлових очах вона одразу після цього запитання перетворилася на одну з найогидніших пик.

— Не знаю! — відповів він глухо і не зовсім привітно.

— Така, знаєте, русява... з голубими очима... невисока?

— Не знаю! — сказав Павло вже зовсім неприязно.

— Ссс... а! а мені сказали, що тут!.. — розчаровано промовив незнайомий. — Вибачте! До побачення!

Павло промовчав і відчув, що і після того, як зник цей пан, у нього, Павла, не зникло бажання шпурнути йому в лоб копилом.

— Чи не знаєте ви, тут живе дівця Наталія?.. — почувся з двору ввічливий і соковитий баритон.

Павло, з копилом у руках, схопився і кинувся до дверей. Але коли він підійшов до них, то у дворі пролунав голос Наталії:

— Сюди, сюди, Якове Васильовичу!

Павло вернувся на місце, сів і, ткнувши шилом не туди, куди треба було, кинув черевик на підлогу і знову пішов у двір. Він став на порозі сіней і почав дивитися у вікно флігеля, де жила Наталія. Нічого не було видно, але чулися голоси, її — веселий і його — густий і люб'язний. Потім почувлися кроки на сходах, і вийшли вони обое. Павло хутко причинив двері, лишивши маленьку щілинку, і став дивитися крізь неї.

Наталія ішла поруч з високим паном в сірому котелку. Він крутив вуса і заглядав їй в обличчя, а вона кидала скоса погляди на двері, за якими стояв Павло. І вони пішли.

Павло повернувся в майстерню, сів біля вікна і, для того, щоб бачити що-небудь на вулиці, закинув голову

назад, але й тоді бачив лише верхній поверх протилежного будинку, його дах і небо над ним... І оце тепер вперше він відчув себе в землі — в сирому підвалі, глибокому, закопченому. Він похилив голову і задумався. Прийшов хазяїн і заговорив з ним, але не дістав відповіді. Тоді він спитав співчутливо:

— Ти чого це так наїжачився?

— Так! — відповів Павло, подивившись навколо похмурим і допитливим поглядом.

— Начебто Наталька проїхала зараз на візнику, а з нею якийсь фертик, — сповістив хазяїн.

— Ні, це не вона... — відповів Павло.

— Так ти чого ж до неї не йдеш сьогодні? — поцікавився Мирон, поглядаючи підозріло і допитливо на робітника.

— А ось зараз піду.

І він справді пішов на горище. Але двері в кімнату Наталії були замкнуті. Тоді він сів на горішний приступці сходів і став дивитися вниз, у чорну яму, що зяяла перед ним, мовчки і суворо.

Внизу хтось про щось говорив, але Павлові все це було незрозуміло. Він був захоплений міркуванням на тему — як можна їй перешкодити? Як перешкодити їй гуляти з цими панамі в котелках?.. Минулого разу — теж був у котелку, тільки чорному, і мав руду клочкувату бороду замість вусів, але — однаково — і він, як цей сьогоднішній, був подібний до чорта, що обстриг на собі шерсть. Навіщо такі люди родяться і живуть? Чому їх не засилають на каторгу? Павло не розумів, не вміючи відповісти на ці два і на інші запитання в такому ж роді, і, не розуміючи, відчував, що знову з'явилася туга, яка давно вже не приходила до нього. Тепер він одвик трохи від неї, і тому вона була відчутнішою. До неї примішувалось ще якесь образливе почуття, яке було нітрохи не легше за неї.

Пригнічений, він сидів годину, дві, до світанку, аж поки біля воріт не почулося деренчання прольотки, що спинилася, а в дворі чийсь кроки.

Павло здригнувся і хотів піти, але було вже пізно. По сходах просто на нього ішла Наталія, бліда, з пом'ятим обличчям і тупими очима. Вона побачила його і зупинилася на сходах, трохи зніяковіла від його присутності.

— Ах, це ви! Чого це ви? — озвалася вона, але, глянувши на нього, замовкла.

Він змарнів від безсонної ночі і, засмучений своїми думами, був сухий, різкий і лякав своїми очима, що дивилися на неї так, як раніше вони не дивилися.

Їй стало не так соромно перед ним, як боязно його, і вона, спершися на поручні сходів, не наважувалася йти далі, а він не рухався, уперто дивлячись на неї. Сцена була безмовна і дивна. Цю дивність збільшувало світло, що проходило стовпом через дахове вікно і лягало спочатку на нього, а потім, спускаючись вниз по сходах, падало їй в обличчя, вираз на якому змінювався щохвилини.

Павло, напевно, сам був би дуже здивований, коли б міг бачити себе в цій позі. Він сидів, спершися ліктями на коліна і, підперши долонями підборіддя, дивився вниз поглядом судді. Ставало важко, і все важче з кожною хвилиною. Обое вони не рухались, і вона чим далі все блідішала, починаючи вже тремтіти під його упертим, осудливим поглядом, і їй починало здаватися, що його різке і гостре рябе обличчя робиться все більш різким і починає розпалюватися гнівом і злістю. Чим би це закінчилося, коли б на допомогу їм не з'явилася кішка? Кішка вскочила, пирхаючи, в дахове вікно, перестрибнула через Павла, кинулася по сходах під ноги Наталії і зникла.

Я тут не виводжу на сцену ні добрих, ні злих духів. Мною керує один дух,— це дух правди, і я виводжу кішку, одну з тих маленьких випадковостей, які з'являються і зникають, і цим іноді створюють значні події, іноді очищають їм шлях і дуже рідко дозволяють помітити себе. Я не можу сказати, яка завбільшки і якої масті була ця шановна кішка, якій я маю дякувати за те, що тепер можу вільно вивести моїх героїв із скрутного становища.

Скрикнувши, Наталія кинулась бігти вгору по сходах, а Павло схопився ще раніш і звільнив їй дорогу.

— Клята, як налякала! — задихаючись, прошепотіла Наталія, брязкаючи замком на дверях.

Напружені нерви Павла теж були вражені, але все-таки тепер обое вони вийшли із свого заціпеніння, і Наталія, відчинивши двері в кімнату, розв'язно запросила його зайти.

Він зайшов мовчки і з виглядом людини, яка твердо

щось вирішила; пройшов до вікна, сів там на стілець і став дивитися, як вона відчіпляє старомодну мереживну накидку, яка зачепилася за щось на плечі.

— Що ж ви так рано сьогодні встали? — спитала вона, відчуваючи, що мовчання знову ось-ось може стати нестерпним.

Він похмуро дивився на неї і раптом, підкоряючись якомусь поштовху зсередини, заговорив важко і нерівно:

— Не лягав ще я. Вчора, як побачив ту м-морду з вами, і тее... це неможливо! Вам би покинути це життя! Хіба це добре? всякий може... поглумитися... ех!.. адже не для цього на світ ви народилися. Негаразд! Негаразд! чи це вам приємно? Приємно це, прийде мужчина, візьме, поведе... і таке інше?.. ні, ви це покиньте! покиньте, прошу вас, Наталіє Іванівно.

Він сказав останні слова тихим, прохальним шепотом, а вона, очевидно, не чекавши нічого подібного, держачи свою накидку в руках, нерухомо і з почервонілим обличчям стояла перед ним та ворушила губами беззвучно і смішно, певно, маючи щось сказати, але не вмючи або не наважуючись.

Він, подивившись на неї, схилив голову і, почекавши її слів, знову так само прохально, як і раніше, промовив:

— Наталіє Іванівно?..

Тоді вона підійшла впритул до нього і, поклавши на його плече руку, заговорила сама, переконливо, тужно, тихо і гірко:

— От що! вже коли на те пішло, не покривлю я душею перед вами і так все розповім, як на сповіді. Адже знаю я, що вам неприємно все це, тобто моя поведінка. Ох, знаю я це! Але що ж я буду робити? Коли ж це мое життя. І ні до чого я більше нездатна. Працювати? Не вмю і не люблю я працювати. Хіба це краще — працювати і голодувати? Але і сором у мене теж є — і ось перед вами мені соромно. Дуже соромно, повірте! Але — що ж я робитиму? га? Нічого не можна!.. І маю я жити цим життям, і буду... і... знаєте, я переїду з цієї квартири і не скажу вам, куди. Покиньте ви знайомство зі мною. На що вам воно? А ви краще оженіться на хорошій дівчині і живіть з нею. Адже є хороші для вас дівчата?!

Її остання фраза значно більше скидалася на запитання, аніж на ствердження.

Павло різко махнув рукою.

— Е, це не те ви говорите все! Не те зовсім! Головна причина — ви, а не я. Я що? Мені дуже добре. Але ви мусите покинути це життя. Адже погано дуже! Подивіться — прийшов, повів, — тьху! Ну і мерзотники ж! Як це вони ухитряються!.. Волосся дибом стає, як подумаєш!.. Паскуди!..

— Миленкий, та це вже так треба!.. — тоном розради мовила вона, гладячи його плече і трохи лякаючись гіркого роздратовання і в його словах, і на його обличчі, перекривленому гримасою огиди й гніву.

— Н...нічого не треба! Брешете ви все мені! Чи ж я дитина? Нічого не треба! Думав я про це. Гидота! Тьху! покинути треба, покинути!

— Голубчику мій, що ж я можу зробити? — питала вона тихим, умиротворяючим тоном, все більш лякаючись і все більш схиляючись над ним.

Тепер він сидів, відкинувшись на спинку стільця і, ухопившись однією рукою за підвіконня, другою робив різкі жести і витирив своє розпалене гнівом і чомусь спітніле обличчя.

— Зробити! зробити!.. Покинути все це! Гнати всіх! геть!.. до чорта!..

— Ти не кричи... почують... не кричи. Давай поговоримо спокійно. Ну, подумай...

— Не хочу. Я вже думав.

— Та ні, ти зажди...

І, зібравши всю свою хоробрість, вона спіймала його руку, і через те, що сісти їй не було на чому, опустилася перед ним навколішки.

— Ні до якої роботи я не придатна, і ніхто мене не візьме, бо у мене такий білет... — роздільно почала була вона.

— Е!.. — і він, зробивши нетерплячий рух, раптом вражений якоюсь думкою, застиг, нахилився до неї і, мовчки, пильно глянувши їй в очі, раптом спокійно і твердо сказав:

— От що, підеш за мене заміж? Підеш? Підеш? Іди!.. га? Іди!.. Я тобі... я тебе... — Його голос стихився до боязкого шепоту і обірвався.

Вона відкинулася назад, широко розкривши очі, і раптом схопилася, обняла його і зашепотіла крізь сльози:

— Милий... голубчику!.. Мене заміж... мене... за тебе!.. Ах ти!.. за тебе... я заміж!.. Смішний ти... дитинча ти...

І вона, дивно сміючись і разом з тим плачучи, стала його цілувати, міцно обхопивши його шию руками.

Це для нього було щось нове, і він спочатку тільки прислухався до того, як кров, киплячим струменем пробігаючи по його жилах, солодко паморочила його, а потім, звичайно, захопився і, жадібно стиснувши її руками, пригорнув до себе, задихаючись, пробуючи щось вимовити і без ліку цілуючи її обличчя своїми гарячими і жадібними губами...

У вікно глянули перші промені сонця і наповнили кімнату ніжним, рожевим світлом.

Павло прокинувся перший. У кімнаті було душно, сліпучо ясно і тихо, тільки здалеку звідкілясь линув глухий, невиразний шум. Сонце дивилося Наталії в обличчя. Від цього вона щільно склепила повіки і нахмурила брови, невдоволено піднявши верхню губу, що робило її капризною і суворою, а почервонілі щоки змушували його думати, що вона не спить, а тільки прикидається. Її руське волосся розкуйовдилось уві сні і лягло навколо всієї голови легкими, красиво збитими пасмами... Одне пухле і біле плече було оголене, і тонкі рожеві ніздрі здригалися від дихання... Вся вона якось просвічувала на сонці і блищала.

Павло, не встаючи, став тихо пригладжувати її волосся. Вона розплющила очі, сонно, але все ж таки так лагідно усміхнулася до нього і відвернулася від сонця.

Павло встав і одягся. Потім взяв стілець, обережно, без звуку підставив його до ліжка і, сівши, знову став дивитися на неї, прислухаючись, як рівно вона дихала. Вона здавалася йому такою близькою, рідною, цінною, як ніколи до цього часу. Він мовчки усміхався і, сидячи, укладав плани і малював картини майбутнього, як це і належало щасливому коханцеві, який ще не встиг стомитися своєю любов'ю.

Йому уявлялася майстерня, яку він відкриє, коли вони повінчаються. Це — маленька кімнатка, не така темна і прокопчена, як у Мирона, а світла, чиста, і поряд з нею буде друга, їхня кімнатка, — теж маленька, тільки обклеєна голубими шпалерами, тоді як перша — жовтими, з червоними квітами, — це дуже гарно. Вікна квартири — неодмінно в сад, де вони щовечора питимуть чай і звідки влітку вітер принесе в кімнату багато соковитого запаху зелені... Вона буде готувати їжу, поки він

навчить її шити чоботи, і в них будуть діти... І буде ще багато такого гарного, тихого, любовного...

Павло підвівся з виглядом повного щастя, зітхнув, оглянувся навколо і, підійшовши до столу, взяв з нього самовар, широко усміхнувся і пішов його ставити на горіще. Як це добре він придумав! Вона прокинеться, а на столі весело кипітиме самовар, і він, сидячи біля нього, хазяйнуватиме!.. Вона, напевне, похвалить його...

Почекавши, поки розгорілася лучина, і поклавши вугілля, він, обережно ступаючи, пішов у кімнату з наміром все прибрати в ній, і був прикро вражений: вона прокинулася, і сюрприз, який він готував, розстроївся. Вона лежала в ліжку, закривши оголені по самі плечі руки за голову, і позіхала найпрозаїчнішим чином, не виразивши на своєму обличчі нічого, крім того, що він їй знайомий, близький знайомий,— та й тільки.

— А я поставив самовар!..— з деяким жалем сказав він.

— Ну? А котра воно година? — спитала вона.

— Та вже за полудень! — відповів Павло, і йому здалося дуже дивним те, що вони говорять про такі речі. По його почутті слід було говорити зовсім про інше; про що саме і як, мабуть би він не сказав це виразно. Він знову сів біля її ліжка на стілець.

— Ну що, хороше? — з усмішкою спитала вона його.

— На душі? Ех, хороше, Наташо! От хороше!..— захоплено сказав він.

— Ну от і добре! — з усмішкою сказала Наталія.

Павлові хотілося її поцілувати. Він взяв її за голову і схилювся до неї.

— Ага! Як видно, сподобалося!..— знову усміхнулася вона.

На Павла дихнуло холодом від її слів і усмішки.

— Що це ти? — не розуміючи, спитав він.

— Я? Я нічого. Так. Що, женитися ще не перехотілося тобі?

Павло чув, що в її тоні виразно звучить підозра і насмішка, і задумався,— що б це мало означати?

Вона стала одягатися, сівши на ліжку. Обличчя у неї було сумне і наче трохи зле.

— Чого ти якась? — несміливо спитав Павло.

— Яка? — не глянувши на нього, перепитала вона.

Але Павло не знав, яка саме. Він лише відчував, що

вона не така, якою б годилося їй бути в даному становищі. Але у неї були свої причини бути саме такою, якою вона була. З нею, як тільки вона прокинулася, сталася різка зміна. Вона відразу пригадала все, що відбулося незадовго перед тим між ними, пригадала і відчула, що вона втратила дорогу їй людину, піддавшись тому пориванню, яке поставило її відношення до нього у відомі їй і набридлі брудні рамки. Їй зовсім не потрібно було цього; їй подобалося те шанобливе і дружнє ставлення Павла до неї, яке було ще кілька годин тому і яке тепер має зникнути, як здавалося їй. Вона твердо знала, чим саме кінчаються ті взаємини, які починаються завжди однаково, і хоч бачила Павла щасливим і радісним, але не могла думати, що він довго буде таким... Вона втратила людину!.. І вона сердилася на себе за це, на серці було багато гіркоти, і хоч поки ще Павло в її очах не похитнувся, все ж частину своїх почуттів вона переносила і на нього.

Він, дивлячись, як вона одягається, відчував, що його дедалі дужче і дужче проймає бажання обіймати і милувати її, і не маючи сил та і не вважаючи за потрібне стримуватись, обняв її. Вона підкорилася йому з холодною кривою посмішкою на губах і була холодна, але він, повний вогню на двох, не помічав цього...

Хвилин через десять вони пили чай; вона, вже умита і причесана, сиділа на постелі, а він проти неї на стільці. Він мовчав, сповнений тихого захоплення і стомлений, а вона була сумна і, поглядаючи на нього через блюдечко з чаєм, зітхала.

Раптом Павло помітив, що по її щоках котяться крупні сльози і капають в чай, який вона не переставала пити. Навряд чи хто-небудь пив чай із слізьми і ухитрявся в той же час мати таке спокійно-байдуже обличчя, як вона, ця, до речі сказати, дуже недоладна дівця!

— Чого ти? га? що? про що? — швидко заговорив Павло, схопившись із стільця і кидаючись до неї.

Тоді вона кинула блюдечко на стіл, розхлюпала свій чай із слізьми і, уже ридаючи, заговорила:

— Дурна я! обікрала я саму себе!.. Ех, за все життя один раз солов'я слухала, і то сама сполохала! Тепер уже дзуськи!.. Годі, Наташко!.. Тепер вже я тобі відома!.. О!.. О!.. Дурна!.. дурна!..

Павло не розумів, у чому справа, і голубив її, чим

мимоволі підтверджував її підозру. А вона все плакала. Нарешті, він озвався:

— Ну, годі, Наташо! Перестань. Ось одружимося, заживемо, он як! Майстерня своя у мене буде, і ти будеш хазяйкою, дружиною, як усі інші жінки! га? Це ж добре?

Вона відірвала його руки, що обіймали її за шию і сардонічно, але і з надією, маленькою, ледве чутною надією, заговорила:

— Скільки часу — тиждень, може, ти отак говоритимеш? Знаємо ми вас! Е, знаємо, хлопчику!.. Та не про те я, не про те, не бійся! Всерйоз я цього не прийму, одруження твого. Не прийму, ні! Ти думаєш, я б погодилася і справді заміж вийти? Навіть і за тебе, дарма що ти хороший, не піду. Бо недовго хороші цвітуть! А докторів за життя моє я слухати не маю бажання. Не хочу! А ти думаєш, що ти не став би мені нагадувати, що я така, якби я дружиною твоєю стала? Е, голубчику!.. не менш, ніж будь-хто, став би, це вже я знаю! Нашій сестрі у всьому болоті жодної твердої купини нема. Не про те я... Не хочу я одруження твого, а жалію я себе, дурну, за те, що ось ти мені тепер не друг-людина, — і це сама винна. О! О!! дурна!..

Павло силкувався збагнути суть її мови і не міг. Але її сльози впливали на нього, і ось вони породили в ньому тужливе натхнення і страх за щось.

— Чуєш, Наталіє! Ти не край мені душу! — суворо насупивши брови, почав він. — Не муч мене словами своїми. Я їх розуміти не можу. Це не до мене. Але справа і не в тому зовсім. Я ось що скажу, все серце перед тобою виверну — дивись! Перша ти для мене людина на цій землі. Найперша, я так відчуваю! І на все я для тебе піду. Скажи мені: «Пашко, гаси сонце!» Я вилізу на дах і буду дмухати на сонце, поки не загашу або не лусну. Скажи мені: «Пашко, ріж людей!..» Піду і різатиму. Скажи: «Пашко, стрибай з вікна!..» Стрибну! Все, що хочеш, зроблю! Скажи: «Пашко, ноги мої цілуй!» — хочеш, тепер цілуватиму? хочеш? Давай!..

І він таки справді кинувся до її ніг, що, як відомо, давно вже стало не модним.

Наталія була вражена цим вибухом. Слухаючи його перші слова з недовірливою усмішкою, вона усміхнулася вже весело, коли він запропонував їй загасити сонце, здригнулася, коли він хотів на її честь різати людей, —

він був страшний, весь палаючи і здригаючись,— а коли він кинувся цілувати її ноги, вона відчула дику гордість і, не опираючись, дозволила йому робити це.

Поневолити людину завжди і для всіх — велика насолода. Вона бачила людину, поневолену нею... Але їй властиві були людські почуття і вона жаліла його біля своїх ніг. Вона нахилилася, підняла його з підлоги за плечі,— підняла і голубила так, як не голубила ще нікого, і так, що, коли вони, нарешті, заспокоїлись, обое були поламані і пом'яті...

Але в них ще не все перекипіло, і вони вирішили піти гуляти за місто, в поле. Павло забув про майстерню, про хазяїна, про все — і йшов з нею глухими вулицями, які вибирала вона навмисне, побоюючись зустріти знайомих. Вони вийшли в поле, довго блукали там самі, нікого не потребуючи і розмовляючи одне з одним просто, без побажання видатися одне одному смішними і дурними, без бажання силою нав'язати одне одному свої думки і почуття, без взаємного бажання заявити про всіляку вищість одного над одним, без усього, що неодмінно присутнє в любові культурних людей і, роблячи її більш пікантною, робить менш цілісною.

Пробачимо ж моїм героям їх некультурність «на основі вищевикладеного», як кажуть юристи!..

Нарешті, вони прийшли до ріки, сіли на березі під кушем шелюги, на пісок, чисто вимитий хвилями і, посидівши, заснули тут, міцно обнявши одне одного.

Через кілька днів після цього Павлові стало здаватися, що всі чоловічі ноги, які мелькали повз вікна майстерні, крокують не куди інакше, як на горище до Наталії, і це змушувало його раз у раз схоплюватися з місця і вибігати у двір. Хазяїн дивився на нього і посміювався собі у бороду. Він уже знав від Павла про все, і спершу навіть був оторопів на якийсь час, коли Павло шанобливо заявив йому про своє бажання мати в його особі весільного батька. Мирон Савельїч, коли отямився, виголосив йому цілу промову, почавши її так:

— Любенький дурнику! Послухай мене, я двічі був одружений. Перша дружина все плутала мене з майстрами, а друга так дуже любила, що я не знаю, як і живий лишився,— чим попало і коли завгодно дубасить собі та й усе!.. наче у неї і батько і мати обое будочники були, так вона лупцювати людей любила.

Потім він намалював повну картину родинного життя, з горщиками, пелюшками, рогаками, пранням білизни, миттям підлоги і безліччю інших зручностей, що змушували його, як він казав і присягався, що це правда, їсти борщ з милом, ходити на руках, відчувати на своїй голові мокрі пелюшки і випробовувати нею міцність усяких горщиків. Потім він пофілософствував на тему, що таке жінка взагалі, і, зробивши дуже сумний висновок, нарешті сказав:

— Дивак ти!.. Хіба їх немає? Навіщо ж тобі ця потрібна? Адже ти занастаєш свою голову з нею, зрозумій ти! Правда, вона он що з тебе зробила! Зовсім людиною став, і веселий, і смієшся, і розмовляєш... але, голубе, ти ж їй за це вже заплатив. Хіба хто інший буде з нею так поводитися, як ти? Ну, і досить з неї цього, досить буде. А ти, коли надумав, женися по-християнському, а я тобі т... таку ш... штучку ікряну підчеплю, тільки ахнеш! Придане дадуть, майстерню відкриєш. А з цією все життя тобі в один місяць остогидне. І як ви будете жити? Нема нічого, ні миски, ні ложки, робити вона нічого не вміє... Е-хе-хе!.. Плюнь ти на неї, каблук моєї душі, плюнь!

На Павла ці слова вплинули так само, як і на стіни майстерні. Він з Наталією за цей час зблизився так, що не тільки не міг припустити думки про плювок, але відчував, що йому, для того щоб працювати так само старанно і уважно, як раніше,—необхідна її присутність у майстерні.

Одного разу, скінчивши роботу, він пішов до неї і не застав її дома. Він зблід, затрусився і сів біля дверей, де й просидів до її приходу. Вона прийшла вже після дванадцятої, але твереза і пристойна, наскільки могла бути такою. Вона зразу заспокоїла його, заявивши, що ходила в гості до подруги, яка обіцяла їй знайти місце покоївки. Він був радий цьому, повірив і забув свої страхи. Але незабаром після цього він, думаючи про неї, наштотхнувся на питання — звідки бере вона гроші? Це питання пройняло його холодом, і він того ж вечора спитав у неї.

— Та чи багато мені треба? — відповідала вона йому теж запитанням.

Але він не відступався.

— Наскладала... трохи, по копійці. Ну й живу...

Щось спонукало його спитати — показати гроші.

Вона задумалась і, нарешті, сказала:

— Що ж! можна показати. Будь ласка.

Але не знайшла ключа від скрині, і питання лишилося нерозв'язаним.

Коли Павло фантазував про майбутнє спільне життя, вона мовчала, мрійно заплющивши очі, а коли він, збуджений своїми фантазіями, милував її, вона відповідала на його ласки холодно і одного разу навіть примусила його замислитися і видумати запитання:

— Тобі, може, це не до душі?

Вона глянула на нього, не розуміючи, і не скоро відповіла йому тихо і мовби сама не довіряючи своїм словам:

— Ні... що це ти! Навіть дуже.

Цього йому було досить, щоб заспокоїтися.

Він приносив їй свої гроші і віддавав, як дружині і хазяйці. Одного разу набрав їй на плаття. Але вона ставилася до цього якось формально-ласкаво. У цьому ставленні до його турбот про неї він почерпнув перші напади тонких і гострих ревнощів. Він не розумів цього почуття виразно і вмів не виявляти його поки що. Але одного разу трапилося таке:

Вони сиділи і пили чай, як раптом на сходах почулися кроки і веселе посвистування, а потім спів тонким тенорком:

Я до Мата...ані поспішаю,
Ось любки милої кутю...ок.

Павло нахмурився і посинів від передчуття чогось поганого.

Ось любки милої кутю...ок.
Да...

— Ах, у вас гості!..— розчаровано сказав співак, зупинившись на порозі.

Він був франтуватий, мав ципину борідку, руденькі в стрілку вуса і взагалі — був досить-таки мізерний. Придивившись до Павла, він розв'язно зайшов у кімнату, ще розв'язніше повісив свій капелюх на гвіздок і підійшов до Наталії, яка усміхалася йому назустріч трохи розгублено і винувато.

— Здрассте, бож...жественна Наталіє...

— Тобі чого треба? — вигукнув Павло, але не підвівся з місця.

Франт подивився на нього, ворухнув вусами і холоднокровно закінчив привітання, галантно потискуючи руку Наталії:

— ...Іванівно! Почастуйте чайком і, просвітіть мій розум відносно цього замурзаного пана з ремінцем на голові.

— Іди геть! — сказав замурзаний пан і підвівся зі стільця.

— Що?.. Наталіє Іванівно, це як розуміти? — трохи ображено запитав гість у хазяйки.

— Іди геть! — Павло затіпався.

— Звольте, я піду! — поспішно погодився відвідувач і пішов; але, спускаючись по сходах, крикнув: — З законним шлюбом, Наталіє Іванівно! Оповіщу...

Але кого він хотів оповістити, лишилося невідомим. Наталія і Павло довго сиділи мовчки.

— А чи скоро вони перестануть шастати? — похмуро спитав Павло.

— Коли всіх розженеш... — спокійно сказала Наталія.

— Багато ще лишилося?

— Не знаю. Не рахувала. Тобі чого це так не до душі вони? — криво всміхнулася вона, спідлоба глянувши на Павла.

— Не можу я цього терпіти! зрозумій, не можу! Моя ти тепер...

— Он як?!. Де купив? Що дав за таку? — іронізуючи, спитала Наталія.

Павло замовк і нахмурився.

— Смієшся ти... Краще б не треба цього. Адже я не брешу, коли кажу це. Моя ти, і дні і ночі, завжди тепер я про тебе тільки й думаю...

— Ну й гаразд! На тому і хрест поставимо! — сухо погодилася Наталія.

З якогось часу Наталію бентежило Павлове ставлення до її відвідувачів. Вона вважала, що з ними не слід поривати знайомства; серед них є гарні, веселі люди. Іноді Павло здавався їй не тільки відлюдьком, але й людиноненависником. Вона думала, що було б дуже важко жити, коли б він був завжди поруч. У неї були смаки, у нього — інші, дуже дивні, щоб не сказати —

смійні. Але попри все це — він був хороший, чистий, чесний чоловік, він любив її, чим вона пишалася, і вважав її за рівню, що її дуже тішило. Він говорив з нею про все, що було на душі, і вона могла говорити так само, а це було дуже цінне. Останнім часом вона часто думала про те, як би це влаштувати, щоб, не втрачаючи його, якомога довше жити так, як жилося до знайомства з ним. Для неї це життя, хоч і брудненьке, але веселе, мало певну принаду. Все, що вона дістала б від цього життя хорошого, вона з'їла б сама, а все погане розділила б пополювині із ним. І вона сподівалася, що з часом їй вдасться настільки приручити його. Його фантазії про одруження вона дуже любила слухати; слухаючи, мрійно заплющувала очі, усміхалася і малювала собі всякі картини родинного життя, картини веселі, живі, які її захоплювали. Але вона була настільки розумна, щоб розуміти, що дійсність не виправдала б його фантазії. Вона була твердо переконана в тому, що у нього скоро минеться цей шал любові, який вона розуміла по-своєму, не дуже приємно для нього, а коли він пройде, на неї посиплються докори, побої, і т. п. Та й жити до самої смерті все з тією ж самою людиною в одній кімнаті, дні і ночі — все з тією ж — це, напевне, надзвичайно нудно! А іноді їй здавалося, що вона могла б жити з ним гарно і довго, але що йому це не потрібно, що вона не варта його і не погодиться вийти за нього заміж, хоч би як він просив її про це, жаліючи його, такого хорошого і дорогого їй. Вона бажає йому щастя, і нехай її життя піде так, як ішло досі.

Такі думи приносили їй з собою дивне, солодке почуття. Їй здавалося, що вона чистіша і розумніша, коли думає так, і ось вона, несвідомо керуючись жіночою пристрастю до кокетства, почала штучно настроювати себе на такий мінорний лад і зустрічала Павла такою тихою, задумливою і мовби пригніченою чимсь. А його це настроювало на ніжності, від яких він завжди переходив до фантазії. Так розважалася вона від нудьги знайомства з Павлом, яку вже починала відчувати. Але іноді вона не витримувала ролі, почувала, що їй нудно з Павлом, зривалася — і показувала пазури. Тоді як він, що не день все більше й більше тягнучись до неї, чимдалі частіше зупинявся на бажанні поговорити з нею остаточно і, нарешті, це бажання здійснив.

Якось увечері, гуляючи по місту, вони зайшли в якийсь садочок і, трохи стомлені, сіли на лавку під густе віття акації, що вже де-не-де блищало жовтим листям.

— Ну, то як же, Наташо! — озвався Павло, з серйозним виглядом поглянувши на неї збоку.

— Що? — спитала вона, помахуючи собі в обличчя зламаною гілочкою і, по суті, догадуючись, про що він хоче вести мову.

— Коли ж, мовляв, ми повінчаємося?

Від променів місяця, що проникали крізь листя акації, на Павла і Наталію лягла мережана тінь, вона лягла і на доріжку біля їх ніг, стиха коливаючись на протилежній лавці. У саду було тихо, а над ним, в небі, спокійному і ясному, задумливо танули прозорі, перисті хмари, не закриваючи своєю пуховою тканиною яскравих зірок, що блищали за ними.

Все це і втома від прогулянки настроювало Наталію на більш мрійний лад, і видумана нею опозиція Павлові в питанні про одруження тепер здавалася їй щонайправдивішою і невігаданою.

— Вінчатися? — похитуючи головою, перепитала вона. — Ось що я тобі скажу: облиш ти це. Яка я тобі дружина? Просто я гуляща дівка, а ти — чесна, роботяща людина, через те й не пара ми. Я вже говорила, що не можу я, така погана, бути іншою.

Їй завдавало втіхи це самоприниження, дозволяючи думати про себе, як про одну з тих дівчат і жінок, про яких вона читала в книжках.

— А тобі, — все мінорніше говорила вона далі, — потрібно хорошу, чесну дружину. Мені ж судилося загинути в мерзоті. Єдине, що хотіла б я, — це бачити життя твоє, коли воно піде своїм звичаєм: дружина у тебе буде... діти... майстерня... Тоді... — тремтячим від стримуваних сліз голосом уже зашепотіла вона, — я тихенько... прийду... до твого дому... і подивлюся... подивлюся, як... мій любий Паша...

І вона розридалася. Їй і справді стало боляче і сумно від усього, що вона сказала. Їй пригадалася одна сцена з книжки: зневажена всіма Мері Дезіре, яка любила й пожертвувала своєю любов'ю заради «його» щастя з іншою, в лахмітті, стомлена далекою дорогою, стоїть під вікном Шарля Лекомб і бачить крізь шибку, як він, си-

дючи біля ніг своєї дружини Флоранс, читає їй книжку, а вона замріяно дивиться в палаючий камін і, однією рукою тримаючи на колінах свою дитину, другою бавиться волоссям Шарля. Сердешна Мері прийшла пішки здалеку і принесла з собою докази своєї невинності і любові, але, на жаль! Пізно!.. і вона замерзла під вікном свого коханого... дальша доля якого лишилася Наталії невідома, бо в книжці були вирвані останні сторінки. Коли ця картина виникла перед очима Наталії, вона розридалася ще дужче.

Павло весь тремтів від жалю і любові, від безпорадності і горя,— тремтів і, міцно пригортаючи її до себе, сам із слізьми, що кипіли в горлі, глухо говорив:

— Наташо!.. Наташо!.. годі, перестань!.. люблю... не віддам... кажу...— і ще якісь слова.

Коли, нарешті, вона трохи заспокоїлась, він, схвилюваний і захоплений її любов'ю і благородством, яке йому інстинктивно було зрозуміле, заговорив урочисто і сільно:

— Слухай! ти — моя людина! моя людина ти тому, що я про тебе думаю і дні і ночі і що у мене, крім тебе, немає ані душі! І нікого мені не треба. Нікого. А тебе я візьму собі, що б ти не говорила! Зрозумій це, зрозумій! Нікому я не можу тебе віддати, бо без тебе мені не життя. Як я буду жити без тебе, коли я тільки про тебе й думаю! Моя ти людина! Я за тебе серце віддам! Зрозуміла? І не говори більше.

Але вона говорила. Вона принижувалась перед ним і в той самий час почувала себе все вищою. Величезне, солодке почуття сповнювало всю її в міру того, як вона обливала сама себе брудом своїх признань, і, стаючи все одвертішою, цинічнішою, дійшла до того, що сказала йому, нарешті:

— Ти думаєш, за цей час я чиста була?.. Сердешненький! Щодня...

Але вона не договорила, Павло випростався перед нею, поклав їй руки на плечі і, трясучи її, глухо прошепотів:

— Мовчи!.. мовчи!.. уб'ю!

Потім почувся лютий скрип зубів.

Зігнута його руками, що давили їй плечі, Наталія відчувала, що переборщила, і її поймав страх. Павло бачив, що вона тремтить, і жалість до неї трохи охолодила розпал його ревностів, хоч і не зменшувала заподіяної йому

образи. Він важко опустився поруч неї. Запала важка мовчанка і тривала нестерпно довго. Наталія, все ще перелякана, порушила її перша, тихо прошепотівши:

— Ходім додому.

Він встав і мовчки пішов поруч з нею.

— Не любиш ти мене, коли можеш говорити мені такі слова. Жалю в них немає. Приховувати повинна була це. Авжеж!..— сказав він їй, давши лад своїм думкам.

Вона глибоко зітхнула, і на її обличчі відобразилось щире каяття.

— Ну гаразд. Надалі — помовч. А розмову нашу скінчено. Гроші в мене є — сорок два карбованці, та за хазяїном — дев'ятнадцять. На весілля та на перший час прожити вистачить. Є в тебе плаття... таке, в якому можна б у церкву ввійти... яке ти не надягала ще... ні разу?..

— Нема! — тихо сказала вона.

— Ну... треба пошити. Завтра я тобі куплю.

Вона промовчала. Коли вони прийшли додому, він залишив її біля сходів, тихо сказавши:

— Не піду я сьогодні до тебе.

— Гаразд! — кивнула вона головою і побігла по сходах нагору.

Він послухав, як забрязкотів замок там угорі, і пішов знову на вулицю. Він почував себе глибоко ображеним її признанням, і йому здавалося, що вся вулиця дихає на нього дивним холодом, який будить в його грудях давно забуті почуття, — самотність, тугу і його старі думи, які тепер були чомусь важчими і незрозумілішими для нього, приносячи з собою щось нове, чого раніше в них не було.

А вона, зайшовши в свою кімнатку, замкнула за собою двері на гачок, сіла, не роздягаючись, до відкритого вікна і з полегшенням зітхнула «ф... фу!..», а потім, підперши рукою щоку, стала дивитись у вікно.

Громадилися хмари. Вони виповзали на небо, піднімаючись з густої темряви, що закривала обрій важкою оксамитовою завісою. Сунули вони так повільно, наче робили це з обов'язку, що давно вже набрид їм. Охопивши собою небо, вони гасили зорі одну по одній і, наче жалкуючи про те, що псують небо, затушовуючи собою його прикраси і ховаючи від землі його м'який, умирюючий блиск, плакали рясними, крупними краплями дощу. Дощ гулко стукав об залізо покрівлі, і здавалося, немов ці звуки попереджають про щось землю сигналами хмар.

Наталія, як і Павло, теж почувала себе ображеною і поневоленою, як ніколи.

«А, ось ти який! теж, як і всі,—сьогодні любя, а завтра—в зуби. Ну, голубчику, дзуськи!.. почекаєш!..» — думала вона.

Їй пригадалося його перекривлене від злості обличчя, його шепіт і скрип зубів... «Мовчи!.. уб'ю!..» За що? За те, що вона була з ним така одверта і сказала йому всю правду? Благородно!.. а ще друг!.. а ще любить!.. Досі їй ніхто не обіцяв убити її, а коли її били, то били просто так, без усякого попередження і майже завжди під п'яну руку. Але ті пани і він — це різниця велика!.. І їй знову стали малюватися картини життя з Павлом, послідовно — день за днем, і повно — з ранку до вечора, з усіма деталями. Ось вони прокинулись — рано-вранці. Їй ще хочеться спати, але треба ставити самовар, йому пора працювати; треба топити піч і варити їсти, коли є що варити; треба прибрати в кімнаті, потім — накрити на стіл... Обідати, мити посуд, замітати підлогу, щонебудь шити собі або йому, знову ставити самовар... і вечір.

Ну, припустімо, підуть вони гуляти вдвох, коли є вільний час. Гуляти з ним дуже скучно. До них у гості навряд чи хто буде ходити—він такий відлюдько і чорт!.. Прийдуть з прогулянки—вечеряти і спати. Ось один день. А якщо роботи в нього не буде? А як він почне її спочатку докоряти її минулим життям, а потім бити?.. І, напевне, він буде ревнувати її до всіх, від дванадцятирічного хлопчачка до сімдесятирічного старика. А про що вона буде з ним говорити? Адже він дурніший за неї і неписьменний; вона любить читати книжки, де вона тоді візьме книжок?.. І чим далі вона думала, тим то-скнішим і нудотнішим уявлялося їй життя з Павлом.

«За що ж я йому продам себе?» — поставила вона питання і хутко визнала, що йому немає чим заплатити їй за неї. Тоді вона стала згадувати, щоб її до нього прив'язує і чим вона йому зобов'язана. Вона з задоволенням визнала, що зобов'язаний він їй, а не вона йому, і що вся її прихильність до нього походить з того, що він жалюгідний, самотній...

«Так що ж тепер?!» Тут вона зітхнула, легко і вільно, і докірливо і голосно сказала:

— Ах ти, рябий чорт! га?.. стривай, я тобі покажу!

я тобі доведу, хто я така!.. ти не поскрипиш у мене більше!.. Ти думаєш, я твоя раба? Ну, це дзуськи!.. Це, миленький мій, іграшки!..

Схопившись з місця, вона накинула на себе хустку, ще щось і швидко вийшла з кімнати, не замкнувши її і незважаючи на те, що дощ уже шумів на вулиці, одноманітно стукаючи по залізу дахів, по панелях і в шибки вікон... Вона поспішала довести Павлові, хто вона така, і була сповнена злобного завзяття і свідомості своєї незалежності.

Два дні її не було. Павло, шойно увійшовши вранці першого дня в її кімнату, одразу ж відчув, що трапилось щось нове і для нього дуже неприємне. Він ждав її цілий день, а вночі ходив по місту, заглядаючи в усі портерні й трактири; але її ніде не було. Він зціпив зуби, насупився, згорбився і мовчав цілий день. Тупий біль і передчуття чогось тяжкого, нещасного гнітили, і потроху в ньому наростала злість проти Наталії. На третій день він схуд і змарнів, наче після хвороби.

Цього дня ввечері повз вікна майстерні до воріт підїхали дві прольотки. Павло почув її сміх і, збліднувши, кинувся у двір.

Вона йшла під руку з вицвілим чоловіком у формі військового писаря; у нього і вуса, і обличчя, і мундир — все якимось полиняло, а вона була напідпитку, похитувалась, щось наспівувала і сміялася. За ними йшла ще одна пара: тоненька чорна дівиця з літнім чоловіком, схожим на кухаря.

Павло дивився з сіней в щілину між дошками і відчував, що в ньому все кипить, що він зараз задихнеться від люті; але, коли вони зникли на сходах, він якимось одразу заспокоївся, і його охопив холодний, нерухомий відчай. Він сів у сінях на підлогу і, притулившись головою до діжки з водою, заціпенів. Йому здавалося, що він чує сміх і гомін, які долітали до нього з горища... І перед очима його в різних позах мелькала жвава Наталія, яка голосно й весело сміялася і якою вона ніколи не була з ним.

«Чому вона не була така зі мною?» — раптом спало йому на думку. Він швидко й правдиво відповів собі на нього: з ним, Павлом, не можна їй бути такою; він незграбний, дурний і нудний. Свідомість цього посилила його тугу. Значить, він втрачає її з своєї волі!.. Він

втрачає її!.. втрачає... і лишається знову такий самий, яким був раніше, до зустрічі з нею,— самотній, мовчазний... нікому не потрібний, смішний підкидьок... І, як завжди це буває, коли жінку люблять і втрачають,— Паньці пригадувалось усе гарне в Наталії, і, заглушуючи собою все погане в ній, уява, нарешті, намалювала йому її такою чистою, лагідною, доброю і необхідно потрібною йому,— що його туга посилилась до якоїсь задухи.

І раптом він схопився, усміхнувся і з виглядом надзвичайної рішучості кинувся через двір до неї на горище. Він ступав по сходах, а назустріч йому линув клеочучий, веселий гомін.

Він на порозі. Наталія, збуджена, розчервоніла, хвацько підбочившись однією рукою і піднісши другу, з хусточкою в ній, догори, очевидно, приготувалася танцювати... Все інше було в тумані, сама Наталія тільки була яскрава, вродлива і жива...

— Здрастуйте, Наталіє Іванівно!—тремтячим голосом, але весело крикнув Павло.

— Ах!.. Це... ти!..— почувся тихий вигук, трохи переляканий і тремтливий.

Потім все стало мертво й тихо... і все колихалося і пливло кудись... Тільки Наталія стояла нерухомо і дивилася своїми великими голубими очима, такими гарними і ясними.

— Так... оце я прийшов... до вас... повеселитися. Весело у вас тут... чую — сміються... дай лишень піду!..— розгублено говорив Павло і відчував у своїх грудях якісь поштовхи, що посували його вперед. Один з цих поштовхів був такий сильний, що кинув його з порога, де він стояв, просто до ніг Наталії.

— Наташо! Наташо!.. Я прийшов... вижени їх усіх геть! Прости мене!.. не можу я жити без тебе, не можу!.. Не можу я! Як же це? Сам... неможливо самому! Я ж тебе люблю! адже люблю!.. я ж говорив уже, що люблю!.. Адже ти моя людина... навіщо тобі вони?.. Дні і ночі... дні і ночі все про тебе про одну... всі думи... я буду веселий... буду веселий. Сміятися буду і багато говорити теж...

Він обняв її, ткнув свою голову в її коліна і бурмотів свої слова глухо, прохально і так разюче жалісно, що спочатку приголомшив усіх своєю появою.

Наталія була перелякана. Вона притулилася спиною

до стіни з поблідлим, перекривленим обличчям схопила його за голову і намагалася відштовхнути від себе колінами й руками, але він наче завмер, вчепившись в неї, а вона безпорадно ворушила синіми губами і не могла нічого вимовити...

Але ось у кімнаті почулося тихеньке хихикання. Це засміялася чорненька дівця; її сміх підхопили писар і чоловік, схожий на кухаря. Наталія розгублено обвела їх очима, глянула на Павла і зареготала сама. Вся кімната на горищі двигтіла від голосного, здорового реготу чотирьох людей.

Бражений, приголомшений цим реготом, Павло сів на підлогу і дивився кудись у куток тупими, божевільними очима. Він був справді дуже смішний. Його обличчя, мокре від сліз, що затримувалися в ряботинах, було жалюгідне, розгублене, і розпатлане волосся, вибившись з-під ремінця, що тримав його, утворило з себе якусь фантастичну, клоунську зачіску; тупі очі, по-дурному розкритий рот, сорочка, що висмикнулася з-за фартуха, і, нарешті, якась брудна, мокра ганчірка, що причепилася до шкарбана на його нозі,— все це не могло зробити його трагічним і викликати співчуття. Чотири різно вигнуті від сміху постаті і він, що розгублено, мовчки і нерухомо сидів на підлозі... Хтось розлив пиво, і по підлозі потекла тоненька струминка, просто до Павла... Чорна дівця, у захваті, кинула чийсь жіночий капелюшок, і він, полетівши через Павлову голову, упав йому на коліна... Він узяв його в руки і розгублено став розглядати.

Це розпалило сміх ще дужче. Від сміху вони охали, верещали, стогнали... Павло підвівся на ноги... так він був ще смішнішим. Він був смішний і тоді, коли, хитаючись, пішов до дверей, а на порозі обернувся і, простягнувши в напрямі до Наталії руку з капелюшком, кинув капелюшок на підлогу і крізь зуби сказав:

— П...пам'ятай же!..— і пішов.

Услід йому линув нестихаючий регіт.

— От так герой!..— кричав хтось плачливим від сміху голосом.— Охо-хо!.. ха!.. ха!.. ха!.. Ах, хай йому чорт, ха!.. ха!.. ха!.. Ні, а ганчірка!.. ха!.. ха!.. ха!.. як хвіст!.. ой, не можу-у!.. О, ха!.. ха!.. ха!.. волосся... ха!.. ха!.. ха!.. на голові... як вінець, ха!.. ха!.. ха!.. Ой, щоб йому... л... луснути!.. ха!.. ха!.. ха!..

А надворі стукав дощ, не вщухаючи, нудним дробом...
Була вже осінь...

Аж три дні йшов цей дощ, збиваючи останнє жовте листя з чорного, намоклого віття дерев. З похмурою покірністю долі дерева хитали своїми верхівками під лютими ударами холодного вітру, який з гнівом і тугою гасав по землі, наче відшукуючи щось дороге для нього. Невпинний, настійливий дощ і вітер, без упину завиваючи, створювали удвох то чудовий реквієм померлому літу, то незвичайно верескливу здравицю воскресаючій зимі. Густі, нудно сірі хмари так щільно обгорнули небо, наче не хотіли вже більше розгорнутися і показати його змоклій, заляклій землі... У програму четвертого дня увійшов сніг, що кружляв важкими, мокрими пластівцями над містом за вітром, який все ще шукав щось і шалено гасав всюди, наліплюючи сніг на стіни і дахи будинків білими плямами.

Увечері цього дня Павло перейшов двір ходою людини, яка вільна від занять і береже чистоту своїх чобіт,— перейшов і, піднявшись по сходах, задумливо став біля дверей в кімнату Наталії. Одягнутий він був по-святковому — чисто, обличчя в нього було спокійне; але воно страшенно схудло і змарніло. Подумавши трохи, він постукав у двері і, переступивши з ноги на ногу, став дожидатися, коли йому відчинять, ледве чутно насвистуючи кризь зуби.

— Хто це? — спитали з-за дверей.

— Це я, Наталіє Іванівно! — рівно і голосно відповів Павло.

— А!..— почулося за дверима, і йому відчинили.

— Здрастуйте! — знявши кашкета, привітався Павло.

— Здрастуй, диваче! Ну, що, пройшло в тебе? Ах, насмішив же ти нас тоді! Ну й прийшов!.. наче тобою підлогу мили. І що б же було так одягтися, як зараз!

— Не догадався я про це, вибачте! — усміхнувся Павло, не дивлячись в обличчя співбесідниці.

— Чай питимеш? підігрію самовар.

— Ні, дякую вам! попив уже я.

Тут Наталія помітила, що Павло змінив займенник, і спитала його:

— Що це за благородство таке нове? На «ви» став говорити.

При цьому вона трохи презирливо посміхнулася. Те-

пер він в її очах уже не відрізнявся нічим особливим від інших людей. Після того, як він валявся при людях біля її ніг, ціна йому дуже упала. Бувало, її били більш або менш жорстоко за зраду, і вона від нього чекала того самого; але він, виявилось, був трохи іншим, і, на її думку, ця різниця між ним і іншими була не на його користь. Б'ють — це значить люблять, і коли по-справжньому люблять, то не тільки б'ють, убивають, — ідуть на все. А він упав при людях у ноги і плакав, як баба!.. Це не по-чоловічому, не по-людському... Треба не вимолювати, не виплакувати, а здобути, завоювати жінку, тоді вона буде твоєю. Та й то не зовсім...

Павло зітхнув і заговорив:

— Та ми ж з вами не рідня. Дружба між нами була, та вона вже лопнула... Чого там!..

Наталія здивувалась, але не виказала себе. «Виходить, він прощатися прийшов!..» Вона сіла на ліжку близько до нього і мовчки ждала, що він скаже ще.

— Темнувато тут, Наталіє Іванівно. Лампочку б засвітити...

— Можна! — І вона засвітила лампу.

Він заговорив знову, задумливо поглядаючи на неї:

— Востаннє говорю з вами, Наталіє Іванівно. Атож, більше вже нам не доведеться говорити!..

— Чого це? — спитала вона, опускаючи очі.

Вона не знала, як з ним поводитися, і вижидала, коли буде можливість взяти вірний тон. Вона помітила, що він дуже схуд за цей час, і її трохи дивував його задумливий спокій.

— Що це ви говорите так?

— Та вже так, прийшла пора. Подумав я, подумав і вирішив: треба все це кінчати. Чого ж? адже нема чого мені від вас ждати!? — він допитливо подивився в її обличчя.

Йй стало жаль спочатку минулого, а потім і його самого. Вона бачила, що він по суті сумний і пригнічений, незважаючи на свій спокій, а вона була все ж таки жінка і, як жінка, не могла не жаліти, коли бачила перед собою нещасливого.

— Тобто, як це ви?.. — почала вона, підводячись до нього. — Я ж завжди згодна...

— Е, не треба! — махнув він рукою. — Кінець. Справа вирішена. Та й ваша правда: по совісті сказати, ні-

чого б у нас з вами не вийшло. Який з мене чоловік? Яка з вас дружина? Ось у чому суть...

Він помовчав. Вона ніяк не могла зрозуміти, до чого він веде... А у вікна м'яко стукав мокрий сніг, наче хотів чомусь запобігти їй про щось нагадати...

— Так... Це справді... погано було б...— тихенько прошепотіла вона і відчула, що їй стає чимдалі дужче жаль і його і ще чогось...

— Ну, так от!.. Але лишити я вас так не можу. Неможливо це мені. Носив я вас у моїй душі такий довгий час... і багато для мене важило... Знову скажу, першою людиною ви мені були. Найпершою. З першою вами я життя розуміти по-справжньому став. Дуже багато ви для мене важили, і не було вам ціни. Прямо кажу, в душі ви моїй жили!..

У нього почав тремтіти голос, а вона відчувала, що по її щоках потекли сльози, і чомусь не бажаючи, щоб він бачив це, повернулася до нього боком.

— У душі ви моїй жили!..— ще раз мовив він.— Так невже я можу віддати вас знову на розтерзання?! на наругу?! на паскудство?! Ніколи! Неможливо мені це! Щоб людина, яку я люблю всім серцем... яка мені дорожча за все... таку щоб людину та інші ганьбили?! Цього не буде! Не можу я так, Наталіє Іванівно, не можу!..

Він говорив це, якимось весь зігнувшись і намагаючись не дивитися на неї, і в його тоні, крім гарячого переконання, звучало ще щось, благальне і вибачливе... Ліва його рука лежала на коліні, а праву він тримав у кишені піддъовки.

— То як же? — тихо спитала вона, ледве стримуючись від ридань і все ще не дивлячись на нього.

— А ось так!..

Павло витяг з кишені довгий ніж і ткнув його їй у бік, рівно і твердо випроставши руку.

— Ой!..— стиха скрикнула вона, повернулася до нього обличчям і повалилась з ліжка просто на нього.

Він прийняв її на руки, поклав на ліжко, оправив на ній плаття і подивився їй в обличчя. На ньому застигло здивовання, брови були зведені, очі, тепер уже тьмяні, широко розкрились, і рот був теж напіввідкритий... щоки були мокрі від сліз...

Напружені нерви Павла не витримали більше. Він

глухо застогнав і став цілувати її гарячими, жадібними поцілунками, ридаючи і трусячись, як у лихоманці. А вона вже була холодна. У шибки стукав сніг, і в димарі вив вітер холодно і дико. Темно було і надворі, і в кімнаті... Наталіїне обличчя здавалося просто білою плямою. Павло завмер, схилившись над нею, і в цій позі його знайшли надвечір другого дня. Ніхто протягом майже доби не заважав їм: одній — лежати на ліжку з ножем в лівому боці, а другому — плакати, поклавши на її груди свою голову, в той час як за вікном йому голосно вторив осінній вітер, холодний і сирий...

* * *

Була вже весна, коли над Павлом Ареф'євим Гиблим чинили великий акт людського правосуддя.

У вікна залу засідань весело дивилося молоде весняне сонце, дуже розпикаючи гладко відшліфовані лисини двох панів присяжних, від чого ті почували велику схильність до сну і, щоб не дати помітити цього товаришам, публіці і суду, змушені були нахилитися вперед і витягти шії. Це надавало їм вигляду людей, захоплених процесом.

Один з членів бігав очима по фізіономіях публіки і, очевидно, не знаходячи серед них жодної розумної, сумно хитав головою; другий крутив вус і уважно дивився, як секретар підстругує олівець.

Голова щойно промовив:

— На підставі... зважуючи на цілковите зізнання підсудного... вважаю допит свідків...— і, звертаючись до прокурора, спитав: — Ви нічого не маєте?..

Добродушний пан з тарганячими вусами люб'язно усміхнувся голові і одверто відповів:

— Нічого!

— Пане оборонець! Ви нічого не маєте?..

Оборонець був щирий не менш за прокурора і теж голосно визнав, що теж абсолютно не має нічого, що, власне, було виразно начертано на його фізіономії.

— Підсудний! Чи не маєте ви сказати що-небудь на своє виправдання?

Підсудний теж нічого не мав... Він був тупий і справляв на всіх дуже неприємне враження своїм рябим і нерухомим обличчям.

Але всі троє — і прокурор, і оборонець, і підсудний,—

як виявилось, обдурили публіку, одноголосно заявивши, що вони нічого не мають.

Прокурор мав надзвичайну здатність надавати своєму обличчю лютого виразу голодного бульдога і велику схильність до афектації і залякування присяжних тим, що, коли вони поставляться до підсудного поблажливо, то він їх переріже.

Оборонець мав звичку під час промови протестуюче сякатися, патетично куйовдити волосся і зловживати жалісними словами. Він красномовно, значливо, заперечливо і голосно вигукнув:

— Панове присяжні засідателі!..— і вклавши в цей вигук увесь свій пафос і всю красномовність, безсовісно пограбував самого себе, бо решта промови вийшла у нього блідою, бездушною і нічого не сказала серцям панів присяжних засідателів.

І підсудний весь час мав таємну думку, яку і проголосив на повний голос після того, як йому повідомили, що його зішлють на дванадцять років на каторгу.

— Уклінно дякую! — вклонився він голові і благально сказав із слізьми на очах: — Ваше превосходительство! Чи не можна мені до неї на могилу?

— Що таке?! — суворо спитав голова.

— До неї на могилу сходити!..— несміливо повторив засуджений.

— Не можна! — крикнув голова і дрібними кроками помчав кудись у куток коридора.

І двоє солдатів повели злочинця тим самим порядком, яким завжди виводять із суду злочинців...

Оце і весь роман.

СТАРУХА ІЗЕРГІЛЬ

I

Я чув ці оповідання під Акерманом, у Бессарабії, на морському березі.

Якось увечері, закінчивши денне збирання винограду, партія молдаван, з якою я працював, пішла на берег моря, а я і старуха Ізергіль залишилися в густому затінку виноградної лози та, лежачи на землі, мовчали, дивлячись, як тануть у глибокій млі ночі силуети тих людей, що пішли до моря.

Вони йшли, співали і сміялись; мужчини — бронзові, з пишними, чорними вусами і густими кучерями до плечей, в коротких куртках та широких шароварах; жінки й дівчата — веселі, гнучкі, з темносиніми очима, теж бронзові. Їх волосся, шовкове і чорне, було розпущене, вітер, теплий і легкий, граючись ним, брязкав монетами, що були вплетені в нього. Вітер линув широкою рівною хвилею, але часом він наче стрибав через щось невидне і, породжуючи дужий порив, розвівав волосся жінок, мов фантастичні гриви, що здіймалися навколо їх голів. Це робило жінок химерними й казковими. Вони відходили все далі від нас, а ніч і фантазія одягали їх все прекрасніше.

Хтось грав на скрипку... дівчина співала м'яким контральто, чути було сміх...

Повітря було насичене гострим запахом моря та масними випарами землі, яка перед самим вечором була рясно змочена дощем. Ще й тепер по небу ходили клапти

хмар, пишні, химерних обрисів і барв, тут — м'які, як клуби диму, сизі й попелясто-голубі, там — різкі, як уламки скель, матово-чорні або коричневі. Проміж них лагідно блищали темногубі клапті неба, прикрашені золотими цяточками зір. Усе це — звуки і запахи, хмари і люди — було химерно красиве й журне, здавалося початком чудової казки. І все це ніби зупинилося в своєму зростанні, вмирало; гомін голосів згасав, віддаляючись, перетворювався на сумне зітхання.

— Чому ти не пішов з ними? — кивнувши головою, спитала старуха Ізергіль.

Час зігнув її навпіл, чорні колись очі були тьмянні і сльозились. Її сухий голос звучав дивно, він хрускотів, наче старуха говорила кістками.

— Не хочу! — відповів я їй.

— У!.. старими народжуєтесь ви, росіяни. Похмурі всі, як демони... Боятися тебе наші дівчата... А ти ж молодий і дужий...

Місяць зійшов. Його диск був великий, криваво-червоний, здавалося, що він вийшов з надр цього степу, який на своєму віку так багато поглинув людського м'яса та випив крові, від чого, мабуть, і став таким масним та щедрим. На нас упали мережані тіні від листя, я і старуха вкрилися ними, як сіттю. По степу, ліворуч від нас, попливли тіні хмар, пройняті блакитним саявом місяця, вони стали прозоріші й ясніші.

— Дивись, он іде Ларра!

Я дивився, куди старуха показувала тремтячою рукою з кривими пальцями і бачив: там пливли тіні, їх було багато, і одна з них, темніша й густіша за інші, пливла швидше і нижче за сестер, — вона падала від клаптя хмари, що пливла ближче до землі, як інші, і швидше, ніж вони.

— Нікого нема там! — сказав я.

— Ти сліпий більше за мене, старуху. Дивись — он, темний, біжить степом!

Я подивився ще і знову не бачив нічого, крім тіні.

— Це тінь! Чому ти звеш її Ларра?

— Бо це — він. Він уже став тепер як тінь, — пора! Він живе тисячі років, сонце висушило його тіло, кров і кості, і вітер розпорошив їх. Ось що може зробити бог з людиною за гордощі!..

— Розкажи мені, як це було! — попросив я старуху, передчуваючи одну з гарних казок, складених у степах. І вона розказала мені цю казку.

«Багато тисяч років минуло з того часу, коли сталося це. Далеко за морем, на схід сонця, є країна великої ріки, в тій країні кожен лист дерева і стебло трави дають стільки тіні, скільки людині треба, щоб сховатися в ній од сонця, яке люте пече там.

«Ось яка щедра земля в тій країні!

«Там жило могутнє плем'я людей, вони пасли стада і на полювання звірів витрачали свою силу і мужність, бенкетували після полювання, співали пісень та гралися з дівчатами.

«Одного разу, під час бенкету, одну з них, чорнокосу й ніжну, як ніч, вхопив орел, спустившись з неба. Стріли, пущені в нього чоловіками, попадали, жалюгідні, назад на землю. Тоді пішли шукати дівчину, але — не знайшли її. І забули про неї, як забувають про все на землі».

Старуха зітхнула й змовкла. Її рипучий голос звучав так, начебто це ремствували всі забуті віки, втілюючись в її грудях, як тіні спогадів. Море тихо вторувало початковій одній з старовинних легенд, які, можливо, створилися на його берегах.

«Та через двадцять років вона сама прийшла, змучена, висохла, а з нею був юнак, гарний і дужий, як сама вона двадцять років тому. І, коли її спитали, де була вона, вона розповіла, що орел заніс її в гори й жив з нею там, як з дружиною. Ось його син, а батька нема вже, коли він став слабшати, то злетів востаннє високо в небо та, згорнувши крила, важко впав звідти на гострі виступи гори, на смерть розбився об них...

«Всі дивилися зачудовано на сина орла й бачили, що він нічим не кращий за них, тільки очі в нього були холодні й горді, як у царя птахів. І розмовляли з ним, а він відповідав, якщо хотів, або мовчав, а коли прийшли найстарші з племені, він говорив з ними, як з рівнею своєю. Це ображало їх, і вони, назвавши його неопереною стрілою з незагостреним наконечником, сказали йому, що їх шанують, їм підкоряються тисячі таких, як він, і тисячі вдвоє старших за нього. А він, сміливо дивлячись на них, відповідав, що таких, як він, немає більше; і якщо всі

шанують їх — він не хоче робити цього. О!.. тоді вже зовсім розсердилися вони. Розсердилися і сказали:

«— Йому нема місця серед нас! Нехай іде, куди хоче.

«Він засміявся й пішов, куди захотілось йому, — до одної гарної дівчини, яка пильно дивилася на нього; пішов до неї і, підійшовши, обняв її. А вона була дочка одного з старшин, що засудили його. І, хоч він був гарний, вона відштовхнула його, тому що боялася батька. Вона відштовхнула його та й пішла собі, а він ударив її і, коли вона впала, став ногою їй на груди, так, що з її уст кров бризнула до неба, дівчина, зітхнувши, звилася, мов змія, і померла.

«Всіх, хто бачив це, скував страх, — вперше при них так убивали жінку. І довго всі мовчали, дивлячись на неї, що лежала з розплющеними очима й закривавленим ротом, та на нього, що стояв один проти всіх, поряд з нею, і був гордий, — не похилив своєї голови, ніби викликаючи на неї кару. Потім, коли опам'яталися, то схопили його, зв'язали і так покинули, вважаючи, що вбити зараз-таки — занадто проста річ і не задовольнить їх».

Ніч росла й дужчала, сповнюючись химерними, тихими звуками. У степу сумно посвистували ховрахи, в листі винограду тремтів скляний стрекіт коників, листя зітхало й шепотілося, повний диск місяця, раніше криваво-червоний, бліднув, віддаляючись від землі, бліднув і все щедріше лив на степ блакитнувату млу...

«І от вони зібралися, щоб придумати кару, гідну злочину... Хотіли розірвати його кіньми — і цього здавалося мало їм; думали пустити в нього всім по стрілі, але відкинули й це; пропонували спалити його, але дим вогнища не дав би змоги бачити його муки; пропонували багаточого — та не знаходили нічого такого доброго, щоб сподобалося всім. А його мати стояла перед ними на колінах і мовчала, не знаходячи ні сліз, ні слів, щоб благати про помилування. Довго говорили вони, і ось один мудрець сказав, подумавши довго:

«— Спитаймо його, чому він зробив це?

«Спитали його про це. Він сказав:

«— Розв'яжіть мене! Я не буду говорити зв'язаний!»

«А коли розв'язали його, він спитав:

«— Чого вам треба? — спитав так, наче вони були раби...

«— Ти чув...— сказав мудрець.

«— Навіщо я буду пояснювати вам мої вчинки?

«— Щоб ми зрозуміли тебе. Ти, гордий, слухай! Все одно, ти помреш... Дай же нам зрозуміти те, що ти зробив. Ми залишаємось жити, і нам корисно знати більше, між ми знаємо.

«— Добре, я скажу, хоч я, може, сам не так розумію те, що сталося. Я вбив її тому, мені здається,— що вона відштовхнула мене... А мені було треба її.

«— Але вона не твоя! — сказали йому.

«— Хіба ви користуєтесь тільки своїм? Я бачу, що кожний чоловік має тільки мову, руки і ноги... а владає він тваринами, жінками, землею... і ще багато чим.

«Йому сказали на це, що за все, що чоловік бере, він платить собою: своїм розумом і силою, інколи — життям. А він відповів, що він хоче зберегти себе цілим.

«Довго говорили з ним і, нарешті, побачили, що він вважає себе за першого на землі і, крім себе, не бачить нічого. Всім аж страшно стало, коли збагнули, на яку самотність він прирікав себе. У нього не було ні племені, ні матері, ні худоби, ні дружини, і він не хотів нічого цього.

«Коли люди побачили це, вони знову заходилися міркувати про те, як покарати його. Але тепер недовго вони говорили,— той, мудрий, що не перешкоджав їм міркувати, заговорив сам:

«— Стривайте! Кара є. Це страшна кара; ви не вигадаєте такої за тисячу літ. Кара йому — в ньому самому! Пустить його, нехай він буде вільний. Ось його кара!

«І тут сталося велике. Вдарив грім з небес,— хоч на них не було хмар. Це сили небесні стверджували мову мудрого. Всі вклонилися й розійшлися. А цей юнак, який тепер дістав ім'я Ларра, що означає: проклятий, викинутий геть,— юнак голосно сміявся услід людям, які покинули його, сміявся, залишаючись сам, вільний, як батько його. Але батько його — не був людиною... А цей — був людиною. І от він став жити, вільний як птах. Він приходив до племені й викрадав худобу, дівчат,— усе, що хотів. В нього стріляли, але стріли не могли пробити його тіла, захищеного невидимим покровом вищої кари. Він був спритний, хижий, дужий, жорстокий і не зустрічався з людьми віч-на-віч. Тільки здаля бачили його. І довго він, самотній, так крутився коло людей, довго,—

не один десяток років. Та ось одного разу він підійшов близько до людей і, коли вони кинулись на нього, не рушив з місця й нічим не виявив, що оборонятиметься. Тоді один з людей догадався й крикнув голосно:

«— Не руште його! Він хоче вмерти!

«І всі зупинилися, не бажаючи полегшити долі того, хто робив їм зло, не бажаючи вбивати його. Зупинились і сміялися з нього. А він тремтів, чуючи той сміх, і все шукав чогось на своїх грудях, хапаючись за них руками. І враз він кинувся на людей, піднявши камінь. Але вони, ухилиючись від ударів, не завдали йому жодного, і коли він, стомлений, з тоскним криком упав на землю, то відійшли набік і стежили за ним. Ось він підвівся і, піднявши загубленого кимось у боротьбі з ним ножа, вдарив ним себе в груди. Та зламався ніж,— наче в камінь ударили ним. І знову він упав на землю та довго бився головою об неї. Але земля відсахнулася від нього, вгинаючись від ударів його голови.

«— Він не може вмерти! — з радістю сказали люди.

«І пішли, покинувши його. Він лежав горілиць і бачив — високо в небі чорними цятками плавали могутні орли. В його очах було стільки туги, що можна було б отруїти нею всіх людей на світі. Так, з того часу залишився він сам, вільний, чекаючи смерті. І от він ходить, ходить усюди... Бачиш, він став уже як тінь і таким буде повік! Він не розуміє ні мови людей, ні їхніх вчинків,— нічого. І все шукає, ходить, ходить... Йому нема життя, і смерть не усміхається до нього. І нема йому місця серед людей... Ось як покарано людину за гордоші!»

Старуха зітхнула, замовкла, і її голова, похилившись на груди, кілька разів химерно хитнулась.

Я подивився на неї. Старуху змагав сон, здалося мені. І стало чомусь страшенно жалко її. Кінець оповідання вона вела таким підвищеним, загрозливим тоном, а все-таки в цьому тоні звучала боязка, рабська нота.

На березі заспівали,— дивно заспівали. Спочатку розлігся контральто,— він проспівав дві-три ноти, і розлігся інший голос, який почав пісню наново, а перший усе лився поперед нього...— третій, четвертий, п'ятий прилучилися до пісні, в тому ж порядку. І раптом тієї ж самої пісні, знову-таки спочатку, заспівав хор чоловічих голосів.

Кожен голос жіночий звучав зовсім окремо, всі вони

здавалися різнобарвними струмками і, наче скочуючись звідкілясь згори по уступах, стрибаючи й видзвонюючи, вливаючись у густу хвилю чоловічих голосів, що плавно линули вгору, тонули в ній, виривалися з неї, заглушували її і знову один за одним здійсмалися, чисті й сильні, високо вгору.

Шуму хвиль не чути було за голосами..

II

— Чи чув ти, щоб де-небудь ще так співали? — спитала Ізергіль, підводячи голову та усміхаючись беззубим ротом.

— Не чув. Ніколи не чув...

— І не почувеш. Ми любимо співати. Тільки красені можуть добре співати,— красені, що люблять жити. Ми любимо жити. Дивися-но, хіба не втомилися за день ті, що співають там? Від світанку до заходу працювали, зійшов місяць, і вже — співають! Ті, що не вміють жити, лягли б спати. Ті, кому життя миле, ось — співають.

— Але здоров'я...— почав був я.

— Здоров'я завжди вистачить на життя. Здоров'я! Хіба ти, маючи гроші, не витрачав би їх? Здоров'я — те саме золото. Знаєш ти, що я робила, коли була молодою? Я ткала килими від світанку до заходу, не встаючи майже. Я, як сонячний промінь, жвава була і от повинна була сидіти нерухомо, наче камінь. І сиділа до того, що бувало всі кості в мене тріщать. А як надійде ніч, я бігла до того, кого кохала, цілуватися з ним. І так я бігала три місяці, поки була любов; всі ночі того часу бувала в нього. І ось до якого часу дожила — вистачило крові! А скільки кохала! Скільки поцілунків узяла й дала!..

Я подивився їй в обличчя. Її чорні очі були все-таки тьмяні, їх не оживив спогад. Місяць освітлював її сухі, потріскані губи, загострене підборіддя з сивим волоссям на ньому та зморщений ніс, загнутий, немов дзьоб сови. Її місці щік були чорні ями, і в одній з них лежало пасмо попелясто-сивого волосся, що вибилося з-під червоної ганчірки, якою була замотана її голова. Шкіра на обличчі, шиї та руках вся порізнана зморшками, і при кожному русі старухи Ізергіль можна було сподіватися, що суха ця шкіра розірветься вся, розпадеться клап-

тями, і передо мною стане голий кістяк з тьманими чорними очима.

Вона знову почала розповідати своїм хрустким голосом:

— Я жила з матір'ю коло Фальмі, на самому березі Бирлату; і мені було п'ятнадцять років, коли він з'явився до нашого хутора. Був він такий високий, гнучкий, чорновусий, веселий. Сидить у човні і так дзвінко кричить він до нас у вікна: «Гей, чи нема у вас вина... та попоїсти для мене?» Я глянула у вікно крізь віти ясенів та й бачу: річка вся блакитна від місяця, а він, у білій сорочці та в широкому поясі з розпущеними на боці китицями, стоїть одною ногою в човні, а другою на березі. І похитується, і щось співає. Побачив мене, каже: «Он яка красуня живе тут!.. А я й не знав про це!» Наче він уже знав усіх красунь до мене! Я дала йому вина та вареної свинини... А через чотири дні дала вже і всю себе... Ми все каталися з ним у човні ночами. Він приїде й посвище тихо, як ховрах, а я вистрибну, як риба, з вікна до річки. І ідемо... Він був рибалкою з Пруту, і згодом, коли мати дізналася про все й побила мене, умовляв усе мене піти з ним у Добруджу і далі, в дунайські гірла. Та мені вже не подобався він тоді — тільки співає і цілується, та й годі! Нудно це було вже. У той час гуцули ватагами ходили по тих місцевостях, і в них були кохані тут... То ось тим — весело було. Яка-небудь чекає, чекає свого карпатського молодця, думає, що він уже в тюрмі або вбитий де-небудь у бійці,— і раптом він сам, або з двома чи трьома товаришами, як з неба, впаде до неї. Подарунки приносив коштовні — легко ж бо діставалося все їм! І бенкетує в неї, і хвалиться нею перед своїми товаришами. А їй подобається це. Я й попросила одну подругу, в якій був гуцул, показати мені їх... Як її звали? Забула, як... Все стала забувати тепер. Багато часу минуло відтоді, все забудеш! Вона мене познайомила з молодцем. Хороший був... Рудий був, весь рудий — і вуса, і кучері! Вогненна голова. І був він такий сумний, інколи ніжний, а інколи, як звір, ревів та бився. Раз ударив мене в обличчя... А я, як кішка, скочила йому на груди та й уп'ялася зубами в щоку... З того часу в нього на щоці зробилася ямка, і він любив, коли я цілувала її...

— А рибалка куди дівся? — спитав я її.

— Рибалка? А він... тут... Він приєднався до них, до гуцулів. Спершу все умовляв мене та загрожував кинути в воду, а потім — нічого, приєднався до них та іншу завів... Їх обох і повісили разом — і рибалку, і того гуцула. Я ходила дивитись, як їх вішали. У Добруджі це було. Рибалка йшов на страту блідий і плакав, а гуцул люльку курив. Іде собі й курить, руки в кишенях, один вус на плечі лежить, а другий на груди звис. Побачив мене, вийняв люльку та й гукає: «Прощай!..» Я цілий рік жаліла його. Ех!.. Це вже тоді з ними було, як вони хотіли піти в Карпати до себе. На прощання зайшли до одного румуна в гості, там їх і спіймали. Двох тільки, а кількох убили, а інші всі втекли... Все-таки румунові відплатили потім... Хутір спалили та млин, і хліб увесь. Жебраком став.

— Це ти зробила? — навімання спитав я.

— Багато було друзів у гуцулів, не сама я... Хто був їхнім кращим другом, той і справив їм поминки...

Пісня на березі моря вже стихла, і старій вторував тепер тільки шум морських хвиль, — задумливий, бентежний шум був славним супроводом для оповідання про бентежне життя. Все м'якшою ставала ніч, і все більше народжувалось у ній блакитного сяйва місяця, а невидимі звуки клопітливого життя її невидимих жителів ставали тихшими, заглушувані зростаючим шурхотом хвиль... бо посилювався вітер.

— А то ще турка кохала я. У гаремі в нього була, в Скутарі. Цілий тиждень жила, — нічого... Та нудно стало... — все жінки, жінки... Вісім було їх у нього... Цілий день їдять, сплять та базікають дурниці... Або лаються, квокчуть, як кури... Він був уже немолодий той турок. Сивий майже і такий поважний, багатий. Говорив — як володар... Очі були чорні... Щирі очі... Дивляться просто в душу. Дуже він любив молитися. Я його в Букурешті побачила... Ходить по базару, як цар, і дивиться так поважно, поважно. Я до нього усміхнулась. Того ж вечора мене схопили на вулиці й привезли до нього. Він сандал і пальму продавав, а до Букурешті приїхав купити чогось. «Поїдеш до мене?» — каже. «О так, поїду!» — «Добре!» — І я поїхала. Багатий він був, той турок. І син у нього вже був — чорненький хлопчик, гнучкий такий... Йому років шістнадцять було. З ним я й уткнула від турка... Втекла до Болгарії, до Лом-Па-

ланки... Там мене одна болгарка ножем ударила в груди за нареченого чи за чоловіка свого — вже й не пам'ятаю.

Хворіла я довго в монастирі одному. Жіночий монастир. Доглядала мене одна дівчина, полька... і до неї з монастиря іншого — біля Арцер-Паланки, пам'ятаю, — ходив брат, теж ченчик... Такий... як черв'як, все викручувався передо мною... І коли я одужала, то пішла з ним... до Польщі його.

— Зажди!.. А де маленький турок?

— Хлопчик? Він помер, хлопчик. З туги за домівкою чи з кохання... Але почав він сохнути так, як неокріпле деревце, якому занадто перепало сонця... і так і сох усе... пам'ятаю, лежить, весь уже прозорий і голубуватий, як крижинка, а все ще в ньому палає кохання... Та все просить нахилитися й поцілувати його... Я кохала його і, пам'ятаю, багато цілувала... Потім він уже став зовсім немичний — не рухався майже. Лежить і так жалібно, як жебрак милостині, просить мене лягти поруч нього й гріти його... Я лягала. Ляжеш з ним... він зразу запалиться весь. Одного разу я прокинулась, а він уже холодний... мертвий... Я плакала над ним. Хто скаже? Може, то ж я й убила його. Вдвое старша за нього я була тоді вже. І була така дужа, соковита... а він — що ж?.. хлопчик!..

Вона зітхнула і — вперше я побачив це в неї — перехрестилася тричі, шепочучи щось сухими губами.

— Ну, подалася ти до Польщі... — підказав я їй.

— Так... з тим, маленьким полячком. Він був смішний і підлий. Коли йому потрібна була жінка, він ластився до мене, як кіт, і з його язика гарячий мед тік, а коли він мене не хотів, то ляскав мене словами, як батогом. Раз якось ішли ми берегом річки, і ось він сказав мені горде, прикре слово. О! О!.. Я розсердилася! Я скипіла, як смола! Я взяла його на руки та, як дитину, — він був маленький, — підняла угору, здушивши йому боки так, аж він посинів увесь. І от я розмахнулася та й кинула його з берега в ріку. Він кричав. Смішно так кричав. Я дивилася на нього згори, а він борсався там, у воді. Я пішла тоді. І більше не зустрічалася з ним. Мені щастило на це: ніколи я не зустрічалася потім з тими, кого колись любила. Це недобрі зустрічі, все одно, що з покійниками.

Старуха змовкла, зітхаючи. Я уявляв собі людей, яких вона воскрешала. Ось вогненно-рудий, вусатий гуцул іде вмирати, спокійно покурюючи люльку. У нього, напевне, були холодні голубі очі, які на все дивилися зосереджено й твердо. Ось поряд з ним чорновусий рибалка з Пруту; плаче, не бажаючи вмирати, і на його обличчі, блідому від передсмертної туги, потьмяніли веселі очі, і вуса, змочені слізьми, сумно обвисли по кутках скривленого рота. Ось він, старий, поважний турок, напевне, фаталіст і деспот, і поряд з ним його син, бліда й тендітна квітка сходу, отруєна поцілунками. А ось бундючний поляк, галантний і жорстокий, красномовний і холодний... І всі вони — тільки бліді тіні, а та, яку вони цілували, сидить поряд мене жива, але висушена часом, без тіла, без крові, з серцем без бажань, з очима без вогню, — теж майже тінь.

Вона провадила далі:

— У Польщі стало тяжко мені. Там живуть байдужі й брехливі люди. Я не знала їхньої зміїної мови. Все шиплять... Що шиплять? Це бог дав їм таку зміїну мову за те, що вони брехливі. Ішла я тоді, не знаючи куди, і бачила, як вони збиралися бунтувати з вами, росіянами. Дійшла до міста Бохнії. Жид один купив мене; не для себе купив, а щоб торгувати мною. Я погодилася на це. Щоб жити — треба вміти що-небудь робити. Я нічого не вміла і за це платила собою. Та я подумала тоді, що коли я дістану трохи грошей, щоб вернутися до себе на Бирлат, я порву ланцюги, хоч би які міцні вони були. І жила я там. Ходили до мене багаті пани й бенкетували в мене. Це їм дорого коштувало. Билися за мене вони, розорялися. Один добивався мене довго та раз ось що зробив: прийшов, а служник за ним іде з мішком. Ось пан узяв в руки той мішок і перекинув його над моєю головою. Золоті монети стукали мене по голові, і мені весело було слухати їх брязкіт, коли вони падали на підлогу. Та я все-таки вигнала пана. У нього було таке товсте обрюзгле обличчя, і живіт — як велика подушка. Він дивився, як сита свиня. Так, вигнала я його, хоч він мені й казав, що продав усі землі свої та будинки, і коні, щоб обсипати мене золотом. Я тоді любила одного поважного пана з порубаним обличчям. Все обличчя було в нього порубане навхрест шаблями турків, з якими він незадовго перед тим воював за греків.

От людина!.. Що йому до греків, коли він поляк? А він пішов, бився разом з ними проти їхніх ворогів. Порубали його, у нього витекло одне око від ударів, і два пальці на лівій руці теж відрубали... Що йому до греків, коли він поляк? А ось що: він любив подвиги. А коли людина любить подвиги, вона завжди вміє їх зробити і знайде, де це можна. У житті, знаєш ти, завжди є місце для подвигів. І ті, що не знаходять їх для себе,—ті просто ледарі чи боягузи, або не розуміють життя, бо, якби люди розуміли життя, кожен захотів би залишити після себе свою тінь у ньому. І тоді життя не жерло б людей без сліду... О, той, рубаний, був хорошою людиною! Він ладен був іти на край світу, щоб робити що-небудь! Напевно, ваші вбили його під час бунту. А навіщо ви ходили бити мадьярів? Ну-ну, мовчи!..

І, наказуючи мені мовчати, старуха Ізергіль раптом замовкла сама, задумалась.

— Знала також я й мадьяра одного. Він одного разу пішов від мене,— взимку це було,— і тільки весною, коли розтав сніг, знайшли його в полі з простреленою головою. Он як! Бачиш — не менше ніж чума губить любов людей; коли полічити — не менше... Що я говорила? Про Польщу... Так, там я зіграла свою останню гру. Зустріла одного шляхтича... От був гарний! Як чорт. А я стара вже була, ех, стара! Чи було мені чотири десятки років? Мабуть, що й було... А він ще й гордий, і розпешений нами, жінками. Дорого він мені обійшовся... егеж. Він хотів зразу так собі узяти мене, та я не далась. Я не була ніколи рабою, нічиєю. А з жидом я вже скінчила, багато грошей дала йому... І вже в Кракові жила. Тоді в мене все було: і коні, й золото, й слуги... Він ходив до мене, гордий демон, і все хотів, щоб я сама кинулася йому в руки. Ми посперечалися з ним... Я навіть,—пам'ятаю,— марніла від того. Довго це тривало... Я взяла своє: він на колінах благав мене... Та тільки-но взяв, як уже й кинув. Тоді збагнула я, що стала стара... Ох, це було мені не солодко! Ой, не солодко!.. Я ж любила його, того чорта... а він, зустрічаючись зі мною, сміявся... підлий він був! І перед іншими сміявся з мене, а я це знала. Ну, та й гірко було мені, скажу! Але він був тут, близько, і я все-таки милувалася з нього. А от як пішов він битися з вами, росіянами, тужно стало мені. Ламала я себе, та не могла зламати...

І вирішила поїхати за ним. Він коло Варшави був, у лісі.

Та коли приїхала, то дізналася, що вже побили їх ваші... і що він у полоні, неподалік у селі.

«Значить,— подумала я,— не побачу вже його більше!» А бачити хотілось. Ну, стала старатись побачити... Жебрачкою одяглась, кривою, та й пішла, закутавши обличчя, в те село, де був він. Скрізь козаки і солдати... дорого мені коштувало бути там! Дізналась я, де поляки сидять, та й бачу, що важко потрапити туди. А потрібно мені це було. І от уночі підповзла я до того місця, де вони були. Повзу городом поміж грядок і бачу: вартовий стоїть мені на дорозі... А вже чути мені — співають поляки та розмовляють голосно. Співають пісні однієї... до матері божої... І той там теж співає... Аркадек мій. Мені гірко стало, як подумала я, що раніше за мною повзали... а ось воно, настав час — і я за чоловіком повзла змією по землі і, може, на смерть свою повзу. А той вартовий уже слухає, нахилився вперед. Ну, що ж мені? Встала я з землі й пішла на нього. Ні ножа в мене нема, нічого, крім рук та язика. Шкодую, що не взяла ножа. Шепочу: «Зажди!..» А він, солдат отой, вже приставив до горла мені багнет. Я кажу йому пошепки: «Не коли, зажди, послухай, якщо в тебе душа є! Не можу тобі нічого дати, а прошу тебе...» Він опустив рушницю і так само пошепки каже мені: «Забирайся геть, бабо! геть! Чого тобі?» Я сказала йому, що сина мого тут замкнено... «Ти розумієш, солдате,— сина! Ти ж бо теж чий-небудь син, єге ж? То от подивись на мене — у мене є такий самий, як ти, і он він де! Дай мені подивитися на нього, може, він умре скоро... і, може, тебе завтра вб'ють... плакатиме твоя мати за тобою? Адже тяжко буде тобі вмерти, не глянувши на неї, твою матір? І моему синові тяжко ж. Пожалій же себе і його, та й мене — матір!..»

Ох, як довго говорила я йому! Ішов дощ і мочив нас. Вітер гув і ревів, і штовхав мене то в спину, то в груди. Я стояла й хиталася перед цим кам'яним солдатом... А він усе говорив: «Ні!» І кожного разу, як я чула його байдуже слово, ще палкіше в мені спалахувало бажання бачити того, Аркадека... Я говорила й вимірювала очима солдата — він був маленький, сухий і все кашляв. І от я впала на землю перед ним і, обхопивши його коліна, все благаючи його палкими словами, повалила солдата

на землю. Він упав у болото. Тоді я швидко повернула його обличчям до землі й придавила йому голову в калюжу, щоб він не кричав. Він не кричав, а тільки все борсався, намагаючись скинути мене з своєї спини. А я обома руками вдавлювала його голову глибше в грязь. Він і задихнувся... Тоді я кинулась до комори, де співали поляки. «Аркадек!..» — шепотіла я крізь шпари в стінах. Вони здогадливі, ті поляки,— і, почувши мене, не перестали співати! Ось його очі проти моїх. «Можеш ти вийти звідси?»—«Так, через підлогу!»—сказав він. «Ну, іди ж!» І ось четверо їх вилізло з-під тієї комори: трое та Аркадек мій. «Де вартові?»—спитав Аркадек. «Он лежить!..» І вони пішли тихо-тихо, нагнувшись до землі. Дош ішов, вітер гув голосно. Ми вийшли з села й довго мовчки йшли лісом. Швидко так ішли. Аркадек тримав мене за руку, і його рука була гаряча й тремтіла. О!.. Мені так хороше було з ним, поки він мовчав. Останні це були хвилини — хороші хвилини мого жадібного життя. Та ось ми вийшли на луг і зупинились. Вони дякували мені всі четверо. Ох, як вони довго й багато говорили мені щось! Я все слухала й дивилася на свого пана. Що ж він зробити мені? І от він обняв мене і сказав так поважно... Не пам'ятаю, що він сказав, але так виходило, що тепер він на подяку за те, що я вивела його, любитиме мене... І став на коліна передо мною, усміхаючись, і сказав мені: «Моя королева!» Ось який брехливий собака був це!.. Ну, тоді я стусонула його ногою і дала бляпаса, та він відхитнувся й схопився. Грізний і блідий стоїть він передо мною... Стоять і ті трое, похмурі всі. І всі мовчать. Я подивилась на них... Мені тоді стало — пам'ятаю — тільки нудно дуже, і така лінь охопила мене... Я сказала їм: «Ідіть!» Вони, пси, спитали в мене: «Ти вернешся туди, показати, куди ми пішли?» Ось які підлі! Ну, все-таки пішли вони. Тоді і я пішла... А другого дня взяли мене ваші, та незабаром випустили. Тоді побачила я, що пора мені звити гніздо, годі жити зозулею! Вже важка стала я, і послабшали крила, і пір'я потьмяніло... Пора, пора! Тоді я поїхала до Галичини, а звідти в Добруджу. І ось уже близько трьох десятків літ живу тут. Був у мене чоловік, молдаванин; помер з рік тому. І живу я ось! Сама живу... Ні, не сама, а он з тими.

Старуха махнула рукою до моря. Там усе було тихо.

Інколи народжувався якийсь короткий, облудний звук і замирав ту ж мить.

— Люблять вони мене. Багато всячини я розказую їм. Їм це потрібне. Ще молоді всі... І мені добре з ними. Дивлюсь і думаю: «От і я, був час, така сама була... Тільки тоді, мого часу, більше було в людині сили й вогню, і через те жилося веселіше і краще... Справді!...»

Вона замовкла. Мені сумно було поряд з нею. А вона дрімала, хитаючи головою, і тихо шепотіла щось... можливо, молилась.

З моря здіймалась хмара — чорна, важка, з суворими обрисами, схожа на гірське пасмо. Вона повзла в степ. З її вершини зривалися клапті хмарин, мчали поперед неї й гасили зорі одну по одній. Море шуміло. Недалеко від нас, у лозах винограду, цілувалися, шепотіли й зітхали. Глибоко в степу заводив собака... Повітря подразнювало нерви чудним запахом, що лоскотав ніздрі. Від хмар падали на землю густі зграї тіней і повзли по ній, повзли, зникали, з'являлися знову... Там, де був місяць, залишилася тільки мутна опалова пляма, часом її зовсім закривав сизий клапоть хмари. І в степовій далечині, тепер уже чорній та страшній, що ніби притаїлася, сховавши в собі щось, спалахували маленькі голубі вогники. То там, то там вони на мить з'являлись і гасли, наче кілька людей, розійшовшись по степу далеко одно від одного, шукали в ньому чогось, запалюючи сірники, які вітер ту ж мить гасив. Це були дуже химерні голубі язики вогню, які натякали на щось казкове.

— Бачиш ти іскри? — спитала мене Ізергіль.

— Он ті, голубі? — показуючи їй на степ, сказав я.

— Голубі? Так, це вони... Значить, літають усе-таки! Ну-ну... Я вже от не бачу їх більше. Не можу я тепер багато чого бачити.

— Звідки ці іскри? — спитав я старуху.

Я чув дещо раніше про походження цих іскор, але мені хотілося послухати, як розкаже про те ж старуха Ізергіль.

— Ці іскри від палаючого серця Данко. Було на світі серце, яке, одного разу, спалахнуло вогнем... І ото від нього ці іскри. Я розкажу тобі про це... Теж давня казка... Давнє, все давнє. Бачиш ти, скільки в давнині всього?.. А тепер ось нема нічого такого — ні діла, ні людей, ні казок таких, як у давнину... Чому?.. Ану, скажи! Не ска-

жеш... Що ти знаєш? Що ви всі знаєте, молоді? Ехе-хе!.. Дивилися б у давнину пильно — там усі відгадки знайдуться... А от ви не дивитесь і не вмієте жити через те... Я не бачу хіба життя? Ох, усе бачу, хоч і погані в мене очі! І бачу я, що не живуть люди, а все приміряються, приміряються та й кладуть на це все життя. І коли обкрадуть самі себе, змарнувавши час, то почнуть нарікати на долю. Що ж тут — доля? Кожен сам собі доля! Всяких людей я тепер бачу, а от сильних нема! Де ж вони?.. І красенів стає все менше.

Старуха задумалась про те, куди поділися з життя сильні і вродливі люди, та, думаючи, оглядала темний степ, ніби шукаючи в ньому відповіді.

Я чекав її оповідання і мовчав, боячись, що, коли спитаю її про що-небудь, вона знову зверне вбік.

І от вона почала оповідати.

III

«Жили на землі в давні часи одні люди, непрохідні ліси оточували з трьох боків табори цих людей, а з четвертого — був степ. Були то веселі, сильні й сміливі люди. І ось настав колись тяжкий час: з'явилися звідкілясь інші племена і прогнали попередніх у глиб лісу. Там були болота і пільма, бо ліс був старий, і так густо переплелось його віття, що крізь нього не видно було неба, і сонячне проміння ледве могло пробити собі дорогу до боліт крізь густе листя. Та коли його промені падали на воду боліт, то здіймався сморід, і від нього люди гинули одно за одним. Тоді стали плакати жінки й діти того племені, а батьки задумались і затужили. Треба було піти з цього лісу, і для того було два шляхи: один — назад, — там були дужі й лихі вороги, другий — вперед, — там стояли велетні-дерева, щільно обхопивши одне одного могутнім віттям, пустивши вузлувате коріння глибоко в чіпкий мул болота. Ці кам'яні дерева стояли мовчки й нерухомо вдень в сірому мороці та ще тісніше зсувалися навколо людей вечорами, коли запалювалися вогнища. І завжди, вдень і вночі, навколо тих людей було кільце густої пільми, воно наче збиралося розчавити їх, а вони звикли до степового простору. А ще страшніше було, коли вітер бив по верхівках дерев і весь ліс глухо гув, наче погро-

жував і співав похоронної пісні тим людям. То були все-таки сильні люди, і могли б вони піти битися на смерть з тими, що одного разу перемогли їх, але вони не могли вмерти в боях, бо в них були заповіти, і коли б умерли вони, то пропали б з ними з життя й заповіти. І тому вони сиділи й думали довгими ночами, під глухий шум лісу, в отруйному смороді болота. Вони сиділи, а тіні від вогнищ стрибали круг них у безмовному танці, і все здавалося, що то не тіні танцюють, а тріумфують злі духи лісу й болота... Люди все сиділи та думали. Але ніщо — ні робота, ні жінки не виснажують тіла і душі людей так, як виснажують тоскні думки. І ослабли люди від думок... Страх народився серед них, скував їм міцні руки, жах породили жінки плачем над трупами померлих від смороду і над долею скованих страхом живих, — і боягузливі слова стало чути в лісі, спочатку несміливі й тихі, а потім все голосніші... Вже хотіли йти до ворога й принести йому в дар волю свою, і ніхто вже, зляканий смертю, не боявся рабського життя... Але тут з'явився Данко й урятував усіх один».

Старуха, як видно, часто розказувала про палаюче серце Данко. Вона говорила співучо, і голос її, рипучий і глухий, виразно малював передо мною шум лісу, серед якого вмирили від отруйного подиху болота нещасні, загнані люди...

«Данко — один з тих людей, молодий красень. Вродливі — завжди сміливі. І от він каже їм, своїм товаришам:

«— Не зрушити каменя з дороги думкою. Хто нічого не робить, з тим нічого не станеться. Чому ми марнуємо сили на думки та журбу? Вставайте, підемо в ліс і пройдемо його наскрізь, адже є йому кінець — все на світі має кінець! Ходімо! Ну! Гей!..

«Подивилися на нього і побачили, що він найкращий з усіх, бо в очах у нього світилося багато сили й живого вогню.

«— Веди ти нас! — сказали вони.

«Тоді він повів...»

Старуха помовчала й подивилася в степ, де все густішала пітьма. Іскорки палаючого серця Данко спалахували десь далеко і здавалися голубими легкими квітами, розквітаючи тільки на мить.

«Повів їх Данко. Дружно всі пішли за ним — вірили в нього. Тяжкий шлях то був! Темно було, і на кожному

кроці болото роззявляло свою жадібну гнилу пашу, поглинаючи людей, і дерева заступали дорогу могутньою стіною. Переплелось їх віття між собою; як змії, простяглося всюди коріння, і кожен крок багато коштував поту й крові тим людям. Довго йшли вони... Все густіший ставав ліс, все менше було сили! І от почали нарікати на Данко, кажучи, що даремно він, молодий і недосвідчений, повів їх кудись. А він ішов попереду них і був бадьорий і ясний.

«Та одного разу гроза вдарила над лісом, зашепотіли дерева глухо, грізно. І стало тоді в лісі так темно, наче в ньому зібралися зразу всі ночі, скільки їх було на світі з того часу, як він народився. Йшли маленькі люди між великих дерев і в грізному шумі блискавок, йшли вони, і, хитаючись, велетні-дерева рипіли та гули сердитих пісень, а блискавки, літаючи над верховіттями лісу, освітлювали його на хвилинку синім, холодним вогнем і зникали так само швидко, як з'являлись, лякаючи людей. І дерева, освітлені холодним вогнем блискавок, здавалися живими, простягаючи круг людей, які йшли з полону п'їтьми, коряві, довгі руки, сплітаючи їх в густу сіть, намагаючись зупинити людей. А з п'їтьми гілок дивилося на тих, що йшли, щось страшне, темне й холодне. Це був тяжкий шлях, і люди, стомлені ним, занепали духом. Та їм соромно було визнати безсилля, і от вони в злобі та гніві накинулися на Данко, людину, яка йшла попереду них. І стали вони дорікати йому, що він не вміє керувати ними,— ось як!

«Зупинилися вони і під переможний шум лісу, серед тремтливої п'їтьми, стомлені й злі, стали судити Данко.

«— Ти,— сказали вони,— нікчемна й шкідлива людина для нас! Ти повів нас і втомив, і за це ти загинеш!

«— Ви сказали: «Веди!» — і я повів! — гукнув Данко, стаючи проти них грудьми.— В мене є мужність вести, ось тому я й повів вас! А ви? Що зробили ви на допомогу собі? Ви тільки йшли і не вміли зберегти сили на довшу дорогу! Ви тільки йшли, йшли, як отара овець!

«Та ці слова розлютили їх ще більше.

«— Ти вмереш! Ти вмереш! — горлали вони.

«А ліс усе гув і гув, вторуючи їхнім крикам, і блискавки розривали п'їтьму на клапті. Данко дивився на тих, заради кого прийняв на себе труд, і бачив, що вони —

як звірі. Багато людей стояло навколо нього, та не було на обличчях їх благородства і не можна було йому сподіватися пощади від них. Тоді і в його серці закипіло обурення, але від жалості до людей воно згасло. Він любив людей і думав, що, може, без нього вони загинуть. І ось його серце спалахнуло вогнем бажання врятувати їх, вивести на легкий шлях, і тоді в його очах заблискали промені того могутнього вогню... А вони, побачивши це, подумали, що він розлютився, і тому так яскраво й розгорілися очі, і вони нашорошилися, як вовки, сподіваючись, що він боротиметься з ними, і стали щільніше оточувати його, щоб їм легше було схопити й убити Данко. А він уже збагнув їх думку, через те ще яскравіше загорілося в ньому серце, бо ця їх думка породила в ньому тугу.

«А ліс усе співав свою похмуру пісню, і грім гримів, і лив дощ...

«— Що зроблю я для людей!? — дужче за грім гукнув Данко.

«І враз він розірвав руками собі груди і вирвав з них своє серце і високо підніс його над головою.

«Воно палало так яскраво, як сонце, і яскравіше за сонце, і весь ліс замовк, освітлений цим смолоскипом великої любові до людей, а пільма розлетілася від світла його і там, глибоко в лісі, тремтячи, впала в гнилу пашу болота. А люди, здивовані, стали як камені.

«— Ходімо! — гукнув Данко й кинувся вперед на своє місце, високо піднявши палаюче серце й освітлюючи ним шлях людям.

«Вони кинулися за ним, зачаровані. Тоді ліс знов зашумів, здивовано хитаючи верхівіттями, але його шум заглушив тупіт людей, що бігли. Всі бігли швидко й сміливо, натхнені чудовим видовищем палаючого серця. І тепер гинули, але гинули без нарікань і сліз. А Данко все був попереду, і серце його все палало, палало!

«І от враз ліс розступився перед ним, розступився й залишився позаду, густий і німий, а Данко і всі ті люди зразу пірнули в море сонячного світла й чистого повітря, промитого дощем. Гроза була — там, позаду них, над лісом, а тут сяяло сонце, зітхав степ, блищала трава в діамантах дощу та золотом іскрилась ріка... Був вечір, і від призахідного проміння ріка здавалася червоною,

як та кров, що була гарячим струменем з розірваних грудей Данко.

«Кинув погляд поперед себе на широчінь степу гордий сміливець Данко,— кинув він радісний погляд на вільну землю і засміявся гордо. А потім упав і — помер.

«А люди, радісні й сповнені надій, не помітили смерті його і не бачили, що ще палає поряд з трупом Данко його сміливе серце. Тільки одна обережна людина побачила це і, боячись чогось, наступила на горде серце ногою... І ось воно, розсипавшись іскрами, згасло...»

— Ось звідки вони, голубі іскри степу, що з'являються перед грозою!

Тепер, коли старуха закінчила свою прекрасну казку, в степу стало страшенно тихо, наче й він був вражений силою сміливця Данко, який спалив для людей своє серце й умер, не просячи в них нічого в нагороду собі. Старуха дрімала. Я дивився на неї й думав: скільки ще казок і спогадів залишилося в її пам'яті? І думав про велике палаюче серце Данко і про людську фантазію, яка створила стільки прекрасних і сильних легенд.

Дмухнув вітер й оголив з-під лахміття сухі груди старухи Ізергіль, яка засинала все міцніше. Я прикрив її старе тіло і сам ліг на землю біля неї. В степу було тихо й темно. По небу й далі сунули хмари, повільно, нудно... Море шуміло глухо і журливо.

ЧЕЛКАШ

Потемніле від куряви голубе небо — мутне; гаряче сонце дивиться в зеленасте море, наче крізь тонку сіру вуаль. Воно майже не відбивається у воді, розкраюваній ударами весел, пароплавних гвинтів, гострими кілями турецьких фелюг та інших суден, які борознять у всіх напрямках тісну гавань. Заковані в граніт хвилі моря придавлені величезними тягарами, що рухаються по їхніх хребтах, б'ються об борти суден, об береги, б'ються і ремствують, запінені, забруднені всяким мотлохом.

Брязкіт якірних ланцюгів, гуркіт зчеплення вагонів, що підвозять вантажі, металічний зойк листів заліза, що звідкись падають на каміння бруку, глухий стук дерева, деренчання візницьких возів, свистки пароплавів, то гостро пронизливі, то глухо ревучі, крики вантажників, матросів і митних солдатів — усі ці звуки зливаються в оглушливу музику трудового дня і, бентежно колихаючись, стоять низько в небі над гаванню, — до них здіймаються з землі все нові й нові хвилі звуків — то глухі, рокітливі, вони суворо стрясають все навкруги, то гострі, гримучі, — шматують курне, гаряче повітря.

Граніт, залізо, дерево, брук гавані, судна й люди — все дихає могутніми звуками пристрасного гімну Меркурію. Але голоси людей, ледве чутні в ньому, кволі й смішні. І самі люди, що спочатку породили цей шум, смішні й жалюгідні: їх фігурки, запорошені, обідрані, в'юнкі, зігнуті під вагою товарів, що лежать на їх спи-

нах, метушливо бігають то туди, то сюди у хмарах кюряви, у морі спеки і звуків, вони мізерні проти залізних велетнів, що їх оточують, проти куп товарів, гуркітливих вагонів і всього, що вони створили. Створене ними поневолило і знеособило їх.

Стоячі під парами, важкі гіганти-пароплави свистять, шиплять, глибоко зітхають, і в кожному звукові, породженому ними, вчувається глузлива нота презирства до сірих, запорошених людських постатей, що повзали по їх палубах, наповнюючи глибокі трюми продуктами своєї рабської праці. До сліз смішні довгі ряди вантажників, які несуть на плечах своїх тисячі пудів хліба в залізні животи суден для того, щоб заробити кілька фунтів того ж таки хліба для свого шлунка. Обідрані, пітні, отупілі від утоми, шуму й спеки люди і потужні, вилискуючі на сонці огрядністю машин, створені цими людьми, — машини, які, зрештою, пускала в рух все ж не пара, а мускули й кров їх творців, — у цьому зіставленні була ціла поема жорстокої іронії.

Шум — пригнічував, курява, подразнюючи ніздрі, — сліпила очі, спека — пекла тіло й виснажувала його, і здавалося — все кругом напружене, втрачає терпіння, готове вибухнути якоюсь грандіозною катастрофою, вибухом, після якого у відсвіженому ним повітрі дихатиметься вільно й легко, на землі запанує тиша, а цей курний шум, що оглушує, дратує, доводить до тосчного шалу, зникне, і тоді в місті, на морі, в небі стане тихо, ясно, гарно...

Пролунало дванадцять мірних і голосних ударів у дзвін. Коли останній мідний звук завмер, дика музика праці вже звучала тихше. За хвилину ще вона перетворилася на глухий невдоволений гомін. Тепер голоси людей і хлюпання моря стали чутніші. Це — настав час обіду.

I

Коли вантажники, покинувши працювати, розсипались по гавані галасливими групами, купуючи собі в перекупок різний харч і сідаючи обідати тут-таки, на бруку, у затінених куточках, — з'явився Гришка Челкаш, старий цькований вовк, добре відомий гаванському людові, запеклий п'яниця і спритний, сміливий злодій. Він був бо-

сий, у старих, витертих плисових штанах, без шапки, в брудній ситцьовій сорочці з роздертим коміром, що відкривав його сухі гострі кості, обтягнені коричневою шкірою. З покошланого чорного із сивиною волосся й пом'ятого гострого, хижого обличчя було видно, що він оце тільки прокинувся. В одному бурому вусі в нього стирчала соломину, друга соломину заплуталася в щетині лівої голеної щоки, а за вухо він заткнув собі маленьку, щойно зірвану гілку липи. Довгий, кістлявий, трохи згорблений, він поволі ступав по камінню і, поводячи своїм горбатим, хижим носом, кидав навколо себе гострі погляди, поблискуючи холодними сірими очима і виглядаючи когось серед вантажників. Його бурі вуса, густі й довгі, раз у раз здригалися, як у kota, а закладені за спину руки потирали одна одну, нервово перекручуючись довгими, кривими й чіпкими пальцями. Навіть і тут, серед сотень таких самих, як він, різких босяцьких постатей, він одразу звертав на себе увагу своєю подібністю до степового яструба, своєю хислою худорлявістю та цією націленою ходою, плавною й спокійною на погляд, але внутрішньо збудженою й зіркою, як літ того хижого птаха, якого він нагадував.

Коли він порівнявся з однією з груп босяків-вантажників, що розташувались у затінку під купою кошиків з вугіллям, йому назустріч підвівся кремезний хлопчина з дурним, у багрових плямах, обличчям і подряпаною шиєю, мабуть, недавно побитий. Він підвівся й пішов поруч із Челкашем, півголосом кажучи:

— Флотські двох місць мануфактури кинулися... Шукають.

— Ну? — спитав Челкаш, спокійно змірявши його очима.

— Чого — ну? Шукають, кажу. Більш нічого.

— Мене, чи що, питали, щоб поміг пошукати?

І Челкаш, усміхаючись, подивився туди, де міститься пакгауз Добровольного флоту.

— Йди до дідька!

Товариш повернув назад.

— Гей, зажди! Хто це тебе розмалював? Бач, як понівечили вивіску... Мишки не бачив тут?

— Давно не бачив! — крикнув той, ідучи до своїх товаришів.

Челкаш простував далі, стріваний усіма, як людина

добре знайома. Але він, завжди веселий і їдкий, був сьогодні, очевидно, не в настрої і відповідав на розпитування уривчасто й гостро.

Звідкись з-за бунта товару з'явився митний сторож, темнозелений, запорошений і войовничо-прямий. Він заступив дорогу Челкашеві, ставши перед ним у визивній позі, схопившись лівою рукою за ручку кортика, а правою намагаючись узяти Челкаша за комір.

— Стій! Куди йдеш?

Челкаш відступив крок назад, звів очі на сторожа й сухо усміхнувся.

Червоне, добродушно-хитре обличчя служивого намагалось зобразити грізну міну, для чого надулося, стало кругле, багрове, ворушило бровами, витріщало очі й було дуже смішне.

— Сказано тобі — у гавань не смій ходити, ребра поламаю! А ти знов? — грізно кричав сторож.

— Здрастуй, Семеновичу! ми з тобою давно не бачилися, — спокійно привітався Челкаш і простяг йому руку.

— Хоч би й вік тебе не бачити! Іди, іди!..

Але Семенович все-таки потис простягну руку.

— Ось що скажи, — провадив далі Челкаш, не випускаючи з своїх чіпких пальців руки Семеновича і поприятельському фамільярно струшуючи її, — ти Мишки не бачив?

— Якого ще Мишки? Ніякого Мишки не знаю! Іди, брат, геть! а то пакгаузний побачить, він тобі...

— Рудого, з яким я минулого разу працював на «Костромі», — правив своє Челкаш.

— З яким крадеш разом, ось як скажи! До лікарні його відвезли, Мишку твого, ногу розчавило чавунним виливком. Іди, брат, поки по-доброму просять, іди, а то в шию випроваджу!..

— Ага, бач! а ти кажеш — не знаю Мишки... Знаєш, от. Ти чого ж такий сердитий, Семеновичу?..

— От що, ти мені баки не забивай, а йди!..

Сторож почав сердитися і, оглядаючись на всі боки, намагався видерти свою руку з міцної Челкашевої руки. Челкаш спокійно позирав на нього з-під своїх густих брів і, не пускаючи його руки, провадив далі розмову:

— Ти не підганяй мене. Я ось наговорюся з тобою досхочу і піду. Ну, розкажуй, як живеш?.. жінка, дітки —

здорові? — І, блискаючи очима, він, вишкіривши зуби глузливою усмішкою, додав: — У гості до тебе збираюсь, та все часу нема — п'ю все ось...

— Ну, ну,— ти це облиш! Ти,— не жартуй, диявол кошавий! Я, брат, справді... Чи ти вже по домах, по вулицях грабувати збираєшся?

— Навіщо? І тут на наш з тобою вік добра вистачить. Йй-богу, вистачить, Семеновичу! Ти, чути, знову два місця мануфактури зцупив?.. Гляди, Семеновичу, обережніше! не попадись як-небудь!..

Обурений Семенович затрясся, бризкаючи слиною і намагаючись щось сказати. Челкаш пустив його руку і спокійно пішов, ступаючи довгими ногами, назад до воріт гавані. Сторож, несамовито лаючись, рушив за ним.

Челкаш повеселішав; він тихо посвистував крізь зуби і, засунувши руки в кишені штанів, ішов повільно, пускаючи праворуч і ліворуч ущипливі смішки й жарти. Йому віддячували тим самим.

— Ач ти, Гришка, начальство як тебе оберігає! — крикнув хтось із натовпу вантажників, що вже пообідали й валялись на землі, відпочиваючи.

— Я — босий, так от Семенович стежить, щоб я часом ногу не порубав,— відповів Челкаш.

Підійшли до воріт. Два солдати обмацали Челкаша і легенько випхнули його на вулицю.

Челкаш перейшов через дорогу і сів на тумбочку проти дверей шинку. З воріт гавані з гуркотом виїжджала довга валка навантажених возів. Назустріч їм мчали порожні вози з візниками, що підстрибували на них. Гавань вивергала виючий грім і їдкий порох...

У цій шаленій метушні Челкаш почував себе чудово. Попереду його вабив солідний заробіток, потребуючи небагато праці й багато спритності. Він був упевнений, що спритності вистачить у нього і, жмураючи очі, мріяв про те, як загуляє завтра вранці, коли в його кишені з'являться кредитні папірці... Згадався товариш Мишка,— він дуже здався б сьогодні вночі, якби не зламав собі ногу. Челкаш стиха вилаявся, думаючи, що самому, без Мишки, мабуть, і не впоратися з ділом. Яка-то буде ніч?.. Він подивився на небо і вздовж вулиці.

Кроків за шість від нього, біля тротуару, на бруку, притулившись спиною до тумбочки, сидів молодий парубок у синій пістрьовій сорочці, в таких самих штанах,

у личаках і в обідраному рудому картузі. Біля нього лежала маленька торбинка і коса без кісся, загорнута в жмут солом, дбайливо перекручений шворочкою. Парубок був широкоплечий, кремезний, русявий, з засмаленим і обвітраним обличчям та з великими блакитними очима, що дивилися на Челкаша довірливо й добродушно.

Челкаш вишкірив зуби, висунув язика і, зробивши страшну пику, вступився в нього витріщеними очима.

Парубок, спочатку не розуміючи, кліпнув, але потім раптом зареготав, крикнув крізь сміх: «От дивак!» і, майже не встаючи з землі, незграбно перевалився від своєї тумбочки до тумбочки Челкаша, волочачи свою торбинку по пилюці й постукуючи п'яткою коси об каміння.

— Що, брат, погуляв, видно, здорово!.. — звернувся він до Челкаша, смикнувши його за штанину.

— Було діло, сосунок, було таке діло! — усміхаючись, признався Челкаш. Йому одразу сподобався цей здоровий, добродушний парубок з дитячими ясними очима. — З косовиці, чи що?

— Як же!.. Косили версту — викосили гріш. Погані діла! Нар-роду — сила! Голодуючий отой самий приплентався, — ціну збили, хоч не берись. Шість гривень на Кубані платили. Діла!.. А раніше, кажуть, три карбованці ціна, чотири, п'ять!..

— Раніше!.. Раніше тільки за те, що подивляться на руського чоловіка, там трояка платили. Я ось років з десять тому з цього самого й жив. Прийдеш у станицю — росіянин, мовляв, я! — Зараз тебе оглянуть, обмацають, подивуються і — бери три карбованці! Та напоять, нагодують. І живи скільки хоч!

Парубок, слухаючи Челкаша, спочатку широко роззявив рота, виявляючи на круглій фізіономії нерозуміння й захоплення, але потім, збагнувши, що обідранець бреше, плямкнув губами і зареготав. Челкаш зберігав серйозну міну, приховуючи усмішку в своїх вусах...

— Дивак, кажеш нібито правду, а я слухаю та вірю... Ні, їй-богу, раніше там...

— Ну, а я про що? Та й я ж кажу, що, мовляв, там раніше...

— Іди ти!.. — махнув рукою парубок. — Швець, чи що? Чи кравець?.. Ти б то?

— Я? — перепитав Челкаш і, подумавши, сказав: — Рибалка я...

— Риба-алка! Ач який! Що ж, ловиш рибу?..

— Чого рибу? Тутешні рибалки не саму рибу ловлять. Більше утоплеників, старі якорі, затонулі судна — все! Вудочки такі є для цього...

— Бреши, бреши!.. З тих, може, рибалок, що про себе співають:

Закидаємо ми сіті
По сухих берегах,
Та по коморах, по хатах!..

— А ти бачив таких? — спитав Челкаш, з усмішкою поглядаючи на нього.

— Ні, де б я бачив! Чув...

— Подобаються?

— Вони б то? Атож!.. Нічого хлопці, вільні, незалежні...

— А що тобі — воля?.. Ти хіба любиш волю?

— Та як же ж? Сам собі хазяїн, пішов — куди хоч, роби — що хоч... Ще б пак! Коли зумієш себе добре держати, та на шиї в тебе каміння немає, — перше діло! Знай гуляй, як хоч, бога тільки пам'ятай...

Челкаш презирливо сплюнув і одвернувся від парубка.

— Зараз от моє діло... — говорив той. — Батько в мене — помер, хазяйство — мале, мати стара, земля висмоктана, — що я маю робити? Жити — треба. А як? Хто зна. Піду я в прийми у хороший дім. Гаразд. Якби виділили дочку!.. Так ні — тесть-диявол не виділить. Ну, і буду я робити на нього... довго... Роки! Бач, які діла! А якби мені карбованців сотні півтори заробити, зараз би я на ноги став і — Антипові — на, викуси! Хочеш виділити Марфу? Ні? Не треба! Слава богу, дівок у селі не одна всна. І був би я, значить, зовсім вільний, сам по собі... Еге-е! — Парубок зітхнув. — А тепер нічого не вдієш іншого, тільки в прийми йти. Думав був я: ось, мовляв, на Кубань піду, карбованців з двісті хапну, — шабаш! пан!.. А воно не вигоріло. Ну й підеш у наймити... Своїм хазяйством не викручусь я ні в якому разі! Ехе-хе!..

Парубкові дуже не хотілося йти в прийми. У нього навіть обличчя сумно спохмурніло. Він важко засовався на землі.

Челкаш спитав:

— Тепер куди ж ти?

— Та вже ж — куди? звісно, додому.

— Ну, брат, мені це невідомо, може, ти в Туреччину зібрався...

— У Туреччину!..—протяжно мовив парубок.—Хто ж це туди ходить з православних? Ото сказав!..

— Ох і дурень же ти! — зітхнув Челкаш і знов одвернувся від співрозмовника. У ньому цей здоровий сільський парубок щось будив...

Невиразне, досадливе почуття, що поволі наростало, ворушилося десь глибоко і заважало йому зосередитися й обміркувати те, що треба було зробити цієї ночі.

Вилаяний парубок бурмотів щось півголосом, зрідка позираючи скоса на босяка. У нього смішно надулися щоки, відкопилилися губи, і звужені очі якимось над міру часто й смішно кліпали. Він, очевидно, не сподівався, що його розмова з цим вусатим обідранцем скінчиться так швидко й образливо.

Обідранець не звертав більше на нього уваги. Він задумливо посвистував, сидячи на тумбочці й вибиваючи по ній такт голою, брудною п'яткою.

Парубкові хотілось поквитатися з ним.

— Гей ти, рибалко! Часто ото ти запиваєш? — почав був він, але ту ж мить рибалка швидко повернув до нього обличчя, спитавши його:

— Слухай, сосун! Хочеш сьогодні вночі працювати зі мною? Кажі швидше!

— Що робити? — недовірливо спитав парубок.

— Ну, що! Що скажу... Рибу ловити поїдемо. Веслувати будеш...

— Так... Що ж? Нічого. Робити можна. Тільки от... не вскочити б у що з тобою. Дуже ти закомуристий... темний ти...

Челкаш відчув ніби опік у грудях і з холодною злобою півголосом промовив:

— А ти не патякай, чого не тямиш. Я тебе ось довбону по макітрі, тоді тобі в ній проясніє...

Він сплигнув з тумбочки, смикнув лівою рукою свій вус, а праву стиснув у твердий, жилавий кулак і заблискав очима.

Парубок злякався. Він швидко оглянувся навколо себе і, полохливо кліпаючи, теж схопився з землі. Міряючи один одного очима, вони мовчали.

— Ну? — суворо спитав Челкаш. Він кипів і здригався від образи, заподіяної йому цим молоденьким телям, яке він під час розмови з ним зневажав, а тепер одразу зненавидів за те, що в нього такі чисті блакитні очі, здорове засмагле обличчя, короткі міцні руки, за те, що він має десь там село, хату в ньому, за те, що його кличе в прийми заможний мужик, — за все його життя минуле й майбутнє, а найбільше за те, що він, ця дитина порівняно з ним, Челкашем, сміє любити волю, якій не знає ціни і яка йому не потрібна. Завжди неприємно бачити, що людина, яку ти вважаєш гіршою й нижчою від себе, любить або ненавидить те саме, що й ти, і, таким чином, стає схожою на тебе.

Парубок дивився на Челкаша й почував у ньому хазяїна.

— Та я ж... не від того, — заговорив він. — Роботи ж і шукаю. Мені однаково, в кого працювати, в тебе чи в іншого. Я тільки до того сказав, що не схожий ти на робочу людину, — дуже вже тее... обідраний. Ну, та я знаю, що це з усяким може бути. Господи, хіба я не бачив п'яниць! Ех, скільки!.. та ще й не таких, як ти.

— Ну, гаразд, гаразд! Згоден? — уже лагідніше перепитав Челкаш.

— Я б то? Гайда!.. з усією охотою! Кажі ціну.

— Ціна в мене по роботі. Яка робота буде. Який вил, значить... П'ятірку можеш мати. Зрозумів?

Але тепер ішлося про гроші, а тут селянин хотів бути точним і вимагав тієї ж точності від наймача. У парубка знову спалахнуло недовір'я й підозрілість.

— Це мені не рука, брат!

Челкаш увійшов у роль:

— Не балакай, зажди! Ходімо в трактир!

І вони пішли вулицею поряд один з одним, Челкаш — з поважною міною хазяїна, покручуючи вуса, парубок — з виразом цілковитої готовності скоритися, та все ж повний недовір'я й страху.

— А як тебе звати? — спитав Челкаш.

— Гаврилом! — відповів парубок.

Коли вони прийшли в брудний і закурений трактир, Челкаш, підійшовши до буфету, фамільярним тоном завсідника замовив пляшку горілки, борщу, підсмажку з м'яса, чаю і, перелічивши все це, коротко кинув буфетникові: «У борг все», на що буфетник мовчки кивнув

головою. Тут Гаврило відразу проїнявся повагою до свого хазяїна, який, дарма що має вигляд шахрая, користується такою славою і довір'ям.

— Ну, от ми тепер закусимо й поговоримо до ладу. Поки що ти посидь, а я сходжу десь.

Він пішов. Гаврило оглянувся довкола. Трактир містився у підвалі; в ньому було вогко, темно, і весь він був повний задушливого запаху перегару, тютюнового диму, смоли і ще чогось гострого. Проти Гаврила, за другим столом, сидів п'яний чоловік у матроському костюмі, з рудою бородою, весь у вугільному поросі й смолі. Він мурчав, шохвилини гикаючи, пісню, всю з якихось перекручених і покалічених слів, то страшенно шиплячих, то гортанних. Він був, очевидно, не росіянин.

Позад нього сиділи дві молдаванки: обідрані, чорноволосі, засмаглі, вони теж скрипіли пісню п'яними голосами.

Потім з п'їтьми виступали ще різні постаті, всі химерно пошарпані, всі напівп'яні, галасливі, неспокійні...

Гаврилові стало моторошно. Йому захотілося, щоб хазяїн повернувся швидше. Гамір у трактирі зливався в одну ноту, і здавалося, що це гарчить якась величезна тварина, вона, маючи сотню різноманітних голосів, роздратовано, сліпо рветься геть із цієї кам'яної ями і не знаходить виходу на волю... Гаврило почував, як у його тіло всмоктується щось п'янке й важке, від чого в нього йшла обертом голова й туманилися очі, які зацікавлено і з страхом бігали по трактиру...

Прийшов Челкаш, і вони почали їсти й пити, розмовляючи. З третьої чарки Гаврило сп'янів. Йому стало весело й хотілося сказати що-небудь приємне своєму хазяїнові, який — хороша людина! — так смачно почаствував його. Але слова, що цілими хвилями підливалися йому до горла, чомусь не сходили з язика, який раптом обважнів.

Челкаш дивився на нього і, глузливо усміхаючись, говорив:

— Набрався!.. Е-ех, кваша! від п'яти чарок!.. як же робити будеш?..

— Друже!.. — белькотав Гаврило. — Не бійся! Я тобі догоджу!.. Дай поцілую тебе!.. га?..

— Ну, ну!.. Нà, ще хильни!

Гаврило пив і допився, нарешті, до того, що в нього

перед очима все почало гойдатись рівними, хвилястими рухами. Це було неприємно і від цього нудило. Обличчя в нього зробилося дурнувато-захопленим. Намагаючись сказати що-небудь, він смішно плямкав губами й мукав. Челкаш, пильно поглядаючи на нього, наче згадував щось, крутив свої вуса і все усміхався похмуро.

А трактир ревів п'яним гамором. Рудий матрос спав, спершись ліктем на стіл.

— Ну, ходімо! — сказав Челкаш, встаючи.

Гаврило спробував підвестися, але не зміг і, круто вилявшись, засміявся безглуздим сміхом п'яного.

— Розквасило! — мовив Челкаш, знову сідаючи проти нього на стілець.

Гаврило все реготав, тупими очима поглядаючи на хазяїна. І той дивився на нього пильно, зірко й замислено. Він бачив перед собою людину, життя якої потрапило в його вовчі лапи. Він, Челкаш, почував, що може повернути його і так, і отак. Він міг розламати його, як гральну карту, і міг допомогти йому установитися в тривкі селянські рамки. Почуваючи себе паном над іншим, він думав про те, що цей парубок ніколи не вип'є такої чаші, яку доля дала випити йому, Челкашеві... І він заздрив і шкодував за цим молодим життям, глузував з нього і навіть ображався за нього, уявляючи, що воно може ще раз потрапити в такі руки, як його... І всі почуття кінець кінцем злилися у Челкаша в одне — щось батьківське й хазяйновите. Хлопця було жалко і хлопець був потрібен. Тоді Челкаш узяв Гаврила попід руки і, легенько штовхаючи його ззаду коліном, вивів на подвір'я трактиру, де поклав на землю у затінок від стосу дров, а сам сів біля нього й закурич люльку. Гаврило трохи пововтузився, помукав і заснув.

II

— Ну, готовий? — півголосом спитав Челкаш Гаврила, що порався біля весел.

— Зараз! Кочет ось хитається, — можна разок удати веслом?

— Ні-ні! Ніякого шуму! Надави його руками міцніше, він і сяде собі на місце.

Обидва вони тихо поралися біля човна, прив'язаного

до корми одної з цілої флотилії парусних барок, навантажених дубовою клепокою, та великих турецьких фелюг, зайнятих пальмою, сандалом і товстими колодами кипарису.

Ніч була темна, по небу сунули товсті пласти кошлатих хмар, море було спокійне, чорне і густе, як олія. Воно дихало вогким солоним ароматом і лагідно звучало, хлюпаючись об борти суден, об берег, ледве-ледве похитуючи човен Челкаша. На далеку відстань від берега з моря зводилися темні снасті суден, встромляючи в небо гострі щогли з різнобарвними ліхтарями на шпильях. Море відбивало вогні ліхтарів і було засіяне безліччю жовтих плям. Вони гарно мерехтіли на його оксамиті, м'якому, матово-чорному. Море спало здоровим, міцним сном робітника, який дуже стомився за день.

— Ідьмо! — сказав Гаврило, спускаючи весла у воду.

— Єсть! — Челкаш дужим ударом стерна випхнув човен у смугу води між барками, він швидко поплив по слизкій воді, і вода під ударами весел займалася голубуватим фосфоричним сяйвом, — довга стрічка його, м'яко виблискуючи, звивалась за кормою.

— Ну, як голова? болить? — лагідно спитав Челкаш.

— Страх!.. як чавун гуде... Намочу її водою зараз.

— Нащо? Ти, на ось, нутро помочи, може, швидше очумаєшся, — і він подав Гаврилові пляшку.

— Хіба? Господи благослови!..

Почулося тихе булькання.

— Гей ти! радий?.. годі! — спинив його Челкаш.

Човен помчав знову, безшумно й легко крутячись серед суден... Раптом він вихопився з їх натовпу, і море, — безкрає, могутнє, — прослалося перед ними, зникаючи в синій далечині, де з вод його здіймалися в небо гори хмар — ліловосизих, з жовтими пуховими каймами по краях, зеленастих, кольору морської води і тих нудних, свинцевих хмар, що кидають від себе такі тоскні, важкі тіні. Хмари повзли повільно, то зливаючись, то випереджаючи одна одну, змішували свої кольори й форми, поглинаючи самі себе і знову виникаючи в нових обрисах, величні й похмурі... Щось фатальне було в цьому повільному русі бездушних мас. Здавалося, що там, на краю моря, їх без ліку багато, і вони завжди будуть так байдуже виповзати на небо, поставивши собі лиху мету не дозволяти йому ніколи більше блищати над сонним

морем мільйонами своїх золотих очей — різнобарвних зірок, живих і мрійно сяючих, збуджуючи високі бажання в людях, яким дорогий їх чистий блиск.

— Гарне море? — спитав Челкаш.

— Нічого! Тільки боязно в ньому, — відповів Гаврило, рівно й сильно вдаряючи веслами по воді. Вода ледве чутно дзвеніла й хлюпала під ударами довгих весел і все блищала теплим голубим світлом фосфору.

— Боязно! Ото дурило!.. — глузливо пробурчав Челкаш.

Він, злодій, любив море. Його кипуча нервова натура, жадібна до вражень, ніколи не пересичувалася спогляданням цієї темної широти, безкрайньої, вільної й могутньої. І йому було прикро чути таку відповідь на запитання про красу того, що він любив. Сидячи на кормі, він країв стерном воду й дивився вперед спокійно, повний бажання їхати довго й далеко цією оксамитною гладінню.

На морі в ньому завжди підіймалося широке, тепле почуття, — поймаючи всю його душу, воно трохи очищало її від життєвої погані. Він цинив це і любив бачити себе кращим тут, серед води й повітря, де думки про життя і саме життя завжди втрачають — перші — гостроту, друге — ціну. Ночами над морем плавно лине м'який шум його сонного дихання, цей неосяжний звук впливає в душу, людини спокій і, лагідно приборкуючи її лихі пориви, породжує в ній могутні мрії...

— А де ж снасть?.. — раптом спитав Гаврило, неспокійно оглядаючи човен.

Челкаш здригнувся.

— Снасть? Вона в мене на кормі.

Але йому стало прикро брехати перед цим "лопчаком", і йому було шкода тих думок і почуттів, які знищив цей парубок своїм запитанням. Він розсердився. Знайоме йому гостре паління в грудях і біля горла пересмикнуло його, він поважно й твердо сказав Гаврилові:

— Ти от що, — сидиш, ну й сиди! А не в своє діло носа не сунь. Найняли тебе веслувати, і веслуй. А коли будеш язиком плескати, буде погано. Зрозумів?..

На хвилину човен здригнувся і став. Весла залишились у воді, пінячи її, і Гаврило неспокійно завоштузився на лавці.

— Веслуй!

Гостра лайка струснула повітря. Гаврило змахнув

веслами. Човен наче злякався і пішов швидкими, нервовими поштовхами, з шумом розрізаючи воду.

— Рівніше!..

Челкаш підвівся з корми, не випускаючи весла з рук і встроївши свої холодні очі в бліде обличчя Гаврила. Зігнутий, нахилившись уперед, він скидався на кішку, готову плигнути. Чути було люте скреготіння зубів і боязке поцокування якимись кісточками.

— Хто кричить? — залунав з моря суворий окрик.

— Ну, диявол, веслуй же!.. тихше!.. уб'ю, собаку!.. Ну ж, веслуй!.. Раз, два! Пискни тільки!.. Р-роздеру!.. — шипів Челкаш.

— Богородице... діво... — шепотів Гаврило, тремтячи й знемагаючи від страху й зусиль.

Човен плавно повернувся й пішов назад до гавані, де вогні ліхтарів стовпилися в різнобарвну групу і видно було стовбури щогол.

— Гей! хто горлає? — долинуло знов.

Тепер голос був далі, ніж перший раз. Челкаш заспокоївся.

— Сам ти й горлаєш! — сказав він у напрямі криків і потім звернувся до Гаврила, що все ще шепотів молитву:

— Ну, брат, щастя твоє! Якби ці дияволи погналися за нами — кінець тобі. Чуєш? Я б тебе зразу — до риб!..

Тепер, коли Челкаш говорив спокійно і навіть добродушно, Гаврило, який все ще дрижав від страху, почав благати:

— Слухай, пусти ти мене! Христом прошу, пусти! Висади куди-небудь! Ой-ой-ой!.. Про-опав я зовсім!.. Ну, згадай бога, пусти! Що я тобі? Не можу я цього!.. Не бував я в таких ділах... Уперше... Господи! Пропаду ж я! Як це ти, брат, обдурив мене? га? Гріх тобі!.. Душу ж занапащаєш!.. Ну, діла-а...

— Які діла? — суворо спитав Челкаш. — Га? Ну, які діла?

Його забавляв страх парубка, і він тішився і страхом Гавриловим, і тим, що от який він, Челкаш, грізний чоловік.

— Темні діла, брат... пусти, бога ради!.. Що я тобі?.. га?.. Милий...

— Ну, мовчи! Якби не потрібен був, то я б тебе не брав. Зрозумів? — ну й мовчи!

— Господи! — зітхнув Гаврило.

— Ну-ну!.. порюмай у мене!..— зупинив його Челкаш.

Але Гаврило тепер уже не міг стриматися і, тихо схлипуючи, плакав, сякався, совався на лавці, проте веслував сильно, одчайдушно. Човен мчав стрілою. Знов на дорозі стали темні корпуси суден, і човен загубився в них, дзигую крутячись у вузьких смугах води між бортами.

— Гей, ти! слухай! Може, питає хто про що—мовчи, коли живим бути хочеш! Зрозумів?

— Е-ех!..— безнадійно зітхнув Гаврило у відповідь на суворий наказ і гірко додав: — Доленька моя пропаща!..

— Не скигли! — значливо шепнув Челкаш.

Гаврило від цього шепоту втратив здатність розуміти що-небудь і помертвів, охоплений холодним передчуттям біди. Він машинально опускав весла у воду, відкидався назад, виймав їх, кидав знову і весь час уперто дивився на свої личаки.

Сонний шум хвиль гув похмуро й був страшний. Ось гавань... За її гранітною стіною чути було людські голоси, хлюпання води, пісню і тонкі свистки.

— Стій! — шепнув Челкаш.— Кидай весла! Упирайся руками в стіну! Тихше, чорт!..

Гаврило, чіпляючись руками за слизький камінь, повів човен вздовж стіни. Човен посувався без шарудіння, ковзаючись бортом по нарослому на камені слизові.

— Стій!.. Дай весла! Дай сюди! А паспорт у тебе де? У торбині? Дай торбину! Ну, давай швидше! Це, милий друже, для того, щоб ти не втік... Тепер не втечеш. Без весел ти б сяк-так міг утекти, а без паспорта побоїшся. Жди! Та гляди, коли ти пискнеш — на дні моря знайду!..

І раптом, учепившись за щось руками, Челкаш піднявся у повітрі і зник на стіні.

Гаврило здригнувся... Це сталося так швидко. Він відчув, як з нього звалюється, сповзає той проклятий тягар і страх, що його він почував при цьому вусатому, худому злодії... Тікати тепер!.. І він, вільно зітхнувши, оглянувся кругом. Ліворуч височів чорний корпус без щогол, — якась величезна труна, безлюдна й порожня... Кожний удар хвилі в її боки породжував у ній глуху, голосну луну, схожу на важке зітхання. Праворуч над водою тяглася вогка кам'яна стіна молу, як холодна, важка змія. По-

заду видно було теж якісь чорні корпуси, а спереду, у відтулину між стіною і бортом цієї труни, видно було море, мовчазне, пустинне, з чорними над ним хмарами. Вони повільно сунулися, величезні, важкі, видихаючи з тьми жах і готові розчавити людину вагою своєю. Все було холодне, чорне, зловісне. Гаврилові стало страшно. Цей страх був гірший, ніж страх, навіяний на нього Челкашем; він стиснув Гаврилові груди міцними обіймами, здавив його в боязку грудочку і прикував до лавки човна.

А кругом усе мовчало. Ні звуку, крім зітхань моря. Хмари повзли по небу так само повільно й нудно, як і раніше, але їх щоразу більше здіймалося з моря, і можна було, дивлячись на небо, думати, що й воно теж море, тільки море схвильоване й перекинуте над іншим, сонним, спокійним і гладеньким. Хмари скидалися на хвилі, що ринули на землю вниз кучерявими сивими хребтами, і на безодні, з яких вирвав ці хвилі вітер, і на буруні, які щойно зародились і ще не покрилися зеленастою піною шалу й гніву.

Гаврило почував себе розчавленим цією похмурою тишею й красою і почував, що він хоче бачити швидше хазяїна. А що, як він там залишиться?.. Час спливав повільно, повільніше, ніж повзли хмари по небу... І тиша від часу ставала дедалі зловіснішою... Та ось за стіною молу почувся плескіт, шарудіння і щось схоже на шепіт. Гаврилові здалося, що він зараз помре...

— Гей! Спиш? Держи!.. обережно!..— почувся глухий голос Челкаша.

З стіни спускалося щось кубічне й важке. Гаврило взяв це в човен. Спустилося ще одно таке саме. Потім поперек стіни витяглась довга постать Челкаша, звідкілясь з'явилися весла, до Гаврилових ніг упала його торбина, і Челкаш, важко дихаючи, сів на кормі.

Гаврило радісно й боязко усміхався, дивлячись на нього.

— Втомився? — спитав він.

— Не без того, теля! Ану, повеслуй добре! Смали щосили! Добре ти, брат, заробив! Півділа зробили. Тепер тільки в чортів між очей пропливти, а там — одержуй грошенята і йди до своєї Машки. Машка ж є в тебе? Гей, дитятко?

— Н-немає! — Гаврило старався з усієї сили, пра-

цюючи грудьми, як міхами, і руками, як стальними пружинами. Вода під човном рокотала, і голуба смуга за кормою тепер була ширша. Гаврило весь облився потом, але й далі веслував щосили. Переживши двічі за цю ніч такий страх, він тепер боявся пережити його втретє і бажав одного: швидше скінчити цю прокляту роботу, зійти на землю і тікати від цього чоловіка, поки він справді не вбив або не завів його в тюрму. Він поклав не говорити з ним ні про що, не перечити йому, робити все, що звелить, і, коли пощастить гаразд розв'язатися з ним, завтра ж відправити молебень Миколаєві Чудотворцю. З його грудей готова була вилитися палка молитва. Але він стримувався, пихкав, як паровик, і мовчав, спідлоба кидаючи погляди на Челкаша.

А той, сухий, довгий, нахилений уперед і схожий на птаха, готового летіти кудись, дивився в п'їтму поперед човна яструбиними очима і, поводячи хижим, горбатим носом, однією рукою чіпко тримав ручку стерна, а другою скуб вуса, що здригався від усмішок, які кривили його тонкі губи. Челкаш був вдоволений із своєї удачі, з себе і з цього парубка, якого він так залякав і обернув на свого раба. Він дивився, як старався Гаврило, і йому стало жалко, захотілося підбадьорити його.

— Гей! — усміхаючись, тихо заговорив він. — Що, здорово ти перелякався? га?

— Н-нічого!.. — видихнув Гаврило й крикнув.

— Та вже тепер ти не дуже налягай на весла. Тепер шабаш. Ось іще тільки одне б місце пройти... Відпочинь-но...

Гаврило слухняно спинився, витер рукавом сорочки піт з обличчя і знову опустив весла на воду.

— Ну, веслуй тихше. Щоб вода не розмовляла. Ворітця одні треба минути. Тихше, тихше... А то, брат, тут народи серйозні... Якраз з рушниць пожартувати можуть. Таку гулю на лобі насадять, що й не охнеш.

Човен тепер скрадався по воді майже зовсім беззвучно. Тільки з весел капали голубі краплі, і коли вони падали в море, на місці їх падіння спалахувала ненадовго теж голуба цяточка. Ніч ставала дедалі темнішою й мовчазнішою. Тепер небо вже не скидалось на схвильоване море — хмари розпливлися по ньому і вкрили його рівною важкою запоною, що низько спустилася над водою й стояла нерухомо. А море стало ще спокійніше,

чорніше, дужче пахло теплим, солоним запахом і вже не здавалося таким широким, як раніш.

— Ех, якби дощ пішов! — прошепотів Челкаш. — Так би ми й проїхали, як за запоною.

Ліворуч і праворуч від човна з чорної води здійнялись якісь будівлі — баржі, нерухомі, похмурі і теж чорні. На одній з них рухався вогонь, хтось ходив з ліхтарем. Море, гладячи їх боки, звучало прохально і глухо, а вони відповідали йому луною, голосною й холодною, наче сперечалися, не бажаючи поступитися йому чимось.

— Кордони!.. — ледве чуто шепнув Челкаш.

З моменту, як він звелів Гаврилові веслувати тихше, Гаврила знов охопило гостре вичікувальне напруження. Він весь подався вперед, у пільму, і йому здавалося, що він росте, — кістки й жили витягувалися в ньому з тупим боєм, голова, заповнена однією думкою, боліла, шкіра на спині здригалася, а в ноги впились маленькі, гострі й холодні голки. Очі ломило від напруженого розглядання темряви, з якої — він чекав — ось-ось устане щось і гаркне на них: «Стій, злодії!..»

Тепер, коли Челкаш шепнув «кордони!», Гаврило здригнувся: гостра, пекуча думка пройшла крізь нього, пройшла й зачепила тугу натягнуті нерви, — він хотів крикнути, покликати людей на допомогу собі... Він уже розтулив рота й підвівся трохи на лавці, випнувши груди, набрав у них багато повітря і розтулив рота, — але раптом, вражений жахом, що вдарив його, як нагаєм, заплющив очі і звалився з лавки.

...Спереду човна, далеко на обрії, з чорної води моря піднявся величезний огненно-блакитний меч, піднявся, розітнув темряву ночі, ковзнув своїм вістрям по хмарах у небі і ліг на груди моря широкою, голубою смугою. Він ліг, і — в смугу його сяйва з мороку впливли невидимі до того судна, чорні, мовчазні, обвішані пишною нічною млою. Здавалось, вони довго були на дні моря, затягнені туди могутньою силою бурі, і ось тепер піднялися звідти з веління вогненного меча, народженого морем, — піднялися, щоб подивитись на небо і на все, що поверх води... Їх такелаж обіймав собою щогли і здався чіпким баговинням, що сплигло з дна разом з цими чорними велетнями, обплутаними їх мережею. І він знову піднявся вгору з глибини моря, цей страшний блакитний меч, піднявся, виблискуючи, знов розітнув ніч

і знову ліг уже в іншому напрямі. І там, де він ліг, знову виринули снасті суден, невидимих до його появи.

Човен Челкаша спинився і похитувався на воді, ніби дивуючись. Гаврило лежав на дні, затуливши обличчя руками, а Челкаш штовхав його ногою і шипів несамовито, але тихо:

— Дурню, це крейсер митний... Це ліхтар електричний!.. Вставай, бовдуре! Адже на нас світло кинуть зараз! Занапастиш, чорт, і себе, і мене! Ну!..

І, нарешті, коли один з ударів каблуком чобота дужче за інші упав на спину Гаврила, він схопився, все ще боячись розплющити очі, сів на лавку і, помацки схопивши весла, зрушив човен.

— Тихше! Уб'ю ж бо! Ну, тихше!.. Ото дурень, чорт тебе побери!.. Чого ти злякався? Ну? Пика!.. Ліхтар — і тільки. Тихше веслами!.. Кислий чорт!.. За контрабандою це стежать. Нас не зачеплять — далеко відпливли вони. Не бійся, не зачеплять. Тепер ми... — Челкаш переможно оглянувся навколо. — Кінець, випливи!.. Ху-у!.. Ну-у, щасливий ти, бовдуре дурноверхий!..

Гаврило мовчав, веслував і, важко дихаючи, скося дивився туди, де все ще підіймався і опускався цей огненний меч. Він ніяк не міг повірити Челкашеві, що це тільки ліхтар. Холодне блакитне сяйво, що розрубувало пітьму, примушуючи море світитися срібним блиском, мало в собі щось нез'ясування, і Гаврило знову підпав гіпнозові тосчного страху. Він веслував, як машина, і все шулився, немов чекав удару зверху, і нічого, ніякого бажання не було вже в ньому — він був порожній і бездушний. Хвилювання цієї ночі вигризли, нарешті, з нього все людське.

А Челкаш торжествував. Його звичні до зворушень нерви вже заспокоїлись. У нього сласно здригалися вуса і в очах розгорявся вогник. Він почував себе чудово, по-свистував крізь зуби, глибоко вдихав вогке повітря моря, оглядався навколо й добродушно усміхався, коли його очі спинялися на Гаврилові.

Вітер пронісся й розбудив море, що раптом заграло частими брижами. Хмари зробилися ніби тонші й прозоріші, але все небо було затягнуте ними. Дарма що вітер, хоч іще легкий, вільно гасав над морем, хмари були нерухомі і наче думали якусь сіру нудну думу.

— Ну, ти, брат, очумайся, пора! Ач, як тебе — наче

з шкури твоєї весь дух вичавили, сама торба кісток зосталася! Кінець усьому вже. Гей!..

Гаврилові все ж було приємно чути людський голос, хоч це й говорив Челкаш.

— Я чую,— тихо сказав він.

— То ж бо! Лемішка... Ану, сідай до стерна, а я — на весла, стомився, мабуть!

Гаврило машинально перемінив місце. Коли Челкаш, міняючись з ним місцями, глянув йому в обличчя й помітив, що він хитається на тремтячих ногах, йому стало ще більше жалко парубка. Він ляпнув його по плечу.

— Ну, ну, не бійся! Заробив зате добре. Я тебе, брат, нагороджу щедро. Четвертний білет хочеш мати? га?

— Мені — нічого не треба. Тільки б на берег...

Челкаш махнув рукою, плюнув і почав веслувати, далеко назад закидаючи весла своїми довгими руками.

Море прокинулось. Воно гралось маленькими хвилями, народжуючи їх, прикрашаючи бахромою піни, зштовхуючи одну з одною і розбиваючи на дрібний пил. Піна, танучи, шипіла й зітхала, — і все навколо було заповнене музичним шумом і хлюпанням. Темрява наче стала живішою.

— Ну, скажи мені, — заговорив Челкаш, — прийдеш ти в село, оженишся, почнеш землю копати, хліб сіяти, жінка дітей народить, харчів не вистачатиме; ну, будеш ти все життя з шкури пнутися... Ну, і що? Багато в цьому смаку?

— Який там смак! — боязко й здригаючись, відповів Гаврило.

Де-не-де вітер проривав хмари і з розривів визирали блакитні клаптики неба з однією-двома зірочками на них. Відсвічені грайливим морем, ці зірочки стрибали по хвилях, то зникаючи, то знов блискаючи.

— Праворуч держи! — сказав Челкаш. — Скоро вже приїдемо. Егеж!.. Скінчили. Робота важна! От бачиш як?.. Ніч одна — і півтисячі я хапнув!

— Півтисячі? — з недовірою протяжно мовив Гаврило, але зараз же злякався й швидко спитав, штовхаючи ногою паки в човні: — А це що ж буде за річ?

— Це — дорога річ. Все це, коли по ціні продати, то й за тисячу перескочить. Ну, я не дорожусь... Ловко?

— Та-ак?.. — запитливо промовив Гаврило. — Якби мені отак-от! — зітхнув він, одразу згадавши село, убоге господарство, свою матір і все те далеке, рідне, заради

чого він ходив на роботу, заради чого так змучився цієї ночі. Його поійняла хвиля згадок про своє сільце, яке збігало по крутій горі вниз, до річки, схованої в гаю беріз, верб, горобини, черемухи...— Ех, добре б!..— сумно зітхнув він.

— Егеж!.. Я думаю, ти б зараз чавункою додому... Ну й полюбили б тебе дівки дома, а-ах як!.. Яку хоч бери! Хату б собі устругнув — ну, для хати грошей, мабуть, малувато...

— Це правда... На хату невивистачить. У нас дороге дерево.

— Ну що ж? Стару б полагодив. Коняка як? є?

— Коняка? Вона є, та дуже стара, чорт.

— Ну, значить, коняку. До-обру коняку! Корову... Овець... Птиці всякої... Га?

— Не кажи!.. Ох ти, господи! ото вже пожив би!

— Егеж, брат, життя було б нічогеньке... Я теж знаюся на цьому ділі. Було колись своє гніздо... Батько був з перших багатіїв у селі.

Челкаш веслував повільно. Човен колихався на хвилях, що пустотливо хлюпали в його борти, ледве посувався по темному морю, а воно грало дедалі жвавіше. Двоє людей мріяли, погойдуючись на воді і задумливо позираючи круг себе. Челкаш почав наводити Гаврила на думку про село, бажаючи трохи підбадьорити і заспокоїти його. Спочатку він говорив, посміюючись собі у вуса, але потім, подаючи репліки співрозмовникові й нагадуючи йому про радощі селянського життя, в яких сам давно зневірився, забув про них і згадував тільки тепер,— він поволі захопився і, замість того, щоб розпитувати парубка про село та його справи, непомітно для себе сам почав оповідати йому:

— Головне в селянському житті — це, брат, воля! Хазяїн ти є сам собі. У тебе твоя хата — гріш їй ціна — та вона твоя! У тебе земля своя — і всього її пригорща — та вона твоя! Король ти на своїй землі!.. У тебе є лице... Ти можеш від кожного вимагати поваги до тебе... Чи так? — натхненно закінчив Челкаш.

Гаврило дивився на нього з цікавістю і теж запалювався. Він під час цієї розмови встиг забути, з ким має діло, і бачив перед собою такого ж селянина, як і сам він, приліпленого навіки до землі потом багатьох поколінь, зв'язаного з нею спогадами дитинства, селянина,

який свавільно відлучився від неї й від турбот про неї і зазнав за це належної кари.

— Це, брат, правда! Ой, яка правда! Ось глянь-но на себе, що ти тепер без землі? Землі, брат, як матері, не забудеш надовго.

Челкаш отямився... Він відчув те дратуюче паління в грудях, яке виникало завжди, тільки-но його самолюбство — самолюбство одчайдушного молодця — зачепить хто-небудь, і особливо той, хто нічого не важив у його очах.

— Замолов!..— сказав він люто,— ти, може, думав, що я все це серйозно... Наставляй кишеню!

— Та, дивак-чоловік!..— знову сторопів Гаврило.— Хіба я про тебе кажу? Либонь таких, як ти,— багато! Ех, скільки нещасного народу на світі!.. Мандрівних...

— Сідай, тухтію, на весла! — коротко скомандував Челкаш, чомусь стримавши в собі цілу зливу запальної лайки, що ринула йому до горла.

Вони знову помінялися місцями, причому Челкаш, перелізаючи на корму через паки, відчув у собі гостре бажання дати Гаврилові штовхана, щоб той полетів у воду.

Коротка розмова стихла, але тепер навіть від Гаврилового мовчання на Челкаша віяло селом... Він згадував минуле, забуваючи керувати човном, який повернула хвиля і він плив кудись у море. Хвилі наче розуміли, що цей човен втратив мету, і, дедалі вище підкидаючи його, легко бавилися ним, спалахуючи під веслами своїм лагідним блакитним вогнем. А перед Челкашем швидко мчали картини минулого, далекого минулого, відмежованого від теперішнього цілим муром з одинадцяти років босяцького життя. Він устиг побачити себе дитиною, своє село, свою матір, червоношоку, пухлу жінку, з добрими сірими очима, батька — рудобородого велетня, з суворим обличчям; бачив себе нареченим, бачив дружину, чорнооку Анфісу, з довгою косою, повну, м'яку, веселу, знов себе, красенем, гвардійським солдатом; знову батька, вже сивого і зігнутого роботою, і матір, зморшкувату, осілу до землі; побачив і картину зустрічі його селом, коли він повернувся з служби; бачив, як пишався перед усім селом батько своїм Григорієм, вусатим, здоровим солдатом, бравим красенем... Пам'ять, цей бич нещасних, оживлює навіть каміння минулого і навіть в отруту, випиту колись, підливає краплі меду...

Челкаш почував себе обвіяним примирливим ласкавим струменем рідного повітря, що донесло з собою до слуху його і ласкаві слова матері, і солідні розмови побожного селянина-батька, багато забутих звуків і багато соковитого запаху матері-землі, яка тільки що відтала, тільки що зорана і тільки що вкрита смарагдовим шовком озимини... Він почував себе самотнім, вирваним і викинутим назавжди з того порядку життя, в якому виробилася та кров, що тече в його жилах.

— Гей! а куди ж ми ідемо? — спитав раптом Гаврило.

Челкаш кинувся й озирнувся тривожним поглядом хижака.

— Ач, чорт заніс!.. Повеслуй-но густіше...

— Задумався? — усміхаючись, спитав Гаврило.

— Стомився....

— То тепер ми, значить, уже не попадемося з цим? — Гаврило ткнув ногою в паки.

— Ні... Будь спокійний. Зараз ось здам і грошки одержу... Егеж!..

— П'ять сотень?

— Не менше.

— Це, той,—сума! Коли б мені, горопасі!.. Ех, і втяв би я пісеньку з ними!..

— По господарству?

— Ніяк інакше! Зараз би...

І Гаврило полетів на крилах мрії. А Челкаш мовчав. Вуса в нього обвисли, правий бік, захльостаний хвилями, був мокрий, очі запали і втратили блиск. Усе хижє в його постаті зм'якло, затушоване припущеною задумливістю, яка визирала навіть із складок його брудної сорочки.

Він круто повернув човен і спрямував його до чогось чорного, що висувалося з води.

Небо знов усе покрилось хмарами, і посипався дощ, дрібний, теплий, що весело дзвякав, падаючи на хребти хвиль.

— Стій! Тихше! — скомандував Челкаш.

Човен стукнувся носом об корпус барки.

— Сплять, чи що, чорти?..— бурчав Челкаш, чіпляючись багром за якесь мотуззя, що спадало з борту.— Трап давай!.. Дощ пішов ще, не міг раніше! Гей ви, губки!.. Гей!..

— Селкаш се? — почулося зверху ласкаве муркотіння.

- Ну, спускай трап!
- Калімера, Селкаш!
- Спускай трап, копчений диявол! — заревів Челкаш.
- О, сердитий прийшов сьогодні... Елоу!
- Лізь, Гаврило! — звернувся Челкаш до товариша.

За хвилину вони були на палубі, де три темні бородаті постаті, жваво балакаючи між собою чудною сюсюкаючою мовою, дивилися за борт у човен Челкаша. Четвертий, загорнутий у довгу хламиду, підійшов до нього і мовчки потис йому руку, потім підозріло оглянув Гаврила.

— Приготуй на ранок гроші,— коротко сказав йому Челкаш.— А тепер я спати йду. Гаврило, ходім! Їсти хочеш?

— Спати б...— відповів Гаврило і через п'ять хвилин хропів, а Челкаш, сидячи поряд з ним, приміряв собі на ногу чийсь чобіт і, замислено спльовуючи набік, сумно свистів крізь зуби. Потім він витягся поруч з Гаврилом, заклавши руки під голову, поводячи вусами.

Барка тихо похитувалась на грайливій воді, деś поскрипувало дерево жалібним звуком, дощ м'яко сипався на палубу, і хлюпали хвилі об борти... Все було сумне і звучало, як колискова пісня матері, що не має надій на щастя свого сина...

Челкаш, вишкіривши зуби, підвів голову, озирнувся навколо і, прошепотівши щось, знову ліг... Розкинувши ноги, він став схожим на великі ножиці.

III

Він прокинувся перший, тривожно оглянувся навколо, одразу заспокоївся і подивився на Гаврила, який ще спав. Той солодко хропів і уві сні усміхався чомусь своїм дитячим, здоровим, засмаглим обличчям. Челкаш зітхнув і поліз нагору по вузькій мотузяній драбині. В отвір трюму дивився свинцевий клапоть неба. Було видно, але по-осінньому нудно й сіро.

Челкаш повернувся години через дві. Обличчя в нього було червоне, вуса хвацько закручені догори. Він був узутий у довгі міцні чоботи, одягнений в куртку, шкіряні штани й скидався на мисливця. Весь його костюм був потертий, але міцний, і дуже личив йому, роблячи його

постать ширшою, приховуючи його кістлявість і надаючи йому войовничого вигляду.

— Гей, теля, вставай!..—штовхнув він ногою Гаврила.

Той схопився і, не впізнаючи його зі сну, злякано витріщив на нього мутні очі. Челкаш зареготав.

— Ач ти який!..—широко усміхнувся, нарешті, Гаврило.— Паном став!

— У нас це швидко. Ну, і лякливий же ти! Скільки разів помирати вчора вночі збирався?

— Та ти сам подумай, уперше я на такому ділі! Адже ж можна було душу занাপастити на все життя!

— Ну, а ще раз поїхав би? га?

— Ще?.. Та це ж — як тобі сказати? Задля якої користі?.. от що!

— Ну, коли б дві райдужні?

— Двісті карбованців, значить? Нічого... Це можна...

— Зажди! А як душу занапастити?..

— Та, може ж... і не занапастити! — усміхнувся Гаврило.— Не занапастити, а людиною на все життя станеш.

Челкаш весело реготав.

— Ну, гаразд! годі жарти жартувати. Ідьмо на берег...

І ось вони знов у човні. Челкаш біля стерна, Гаврило на веслах. Над ними небо, сіре, рівно затягнуте хмарами, і човном бавиться каламутнозелене море, шумливо підкидаючи його на хвилях, поки ще дрібних, які весело кидають у борти ясні, солоні бризки. Далеко проти носу човна видно жовту смугу піскуватого берега, а за кормою зникає вдалині море, порите зграями хвиль, оздоблених пишною білою піною. Там же, вдалині, видно багато суден; далеко ліворуч — цілий ліс щогол та білі купи будинків міста. Звідти по морю ллється глухий гомін, рокочучи і разом з хлюпанням хвиль створюючи гарну, сильну музику... І на все накинута тонке покривало попелястого туману, що віддаляє речі одну від одної...

— Ех, розгуляється на вечір добре! — кивнув Челкаш головою на море.

— Буря? — спитав Гаврило, з силою краючи хвилі веслами. Він був уже мокрий з голови до ніг від цих бризок, що їх розкидав по морю вітер.

— Еге!..— підтвердив Челкаш.

Гаврило допитливо подивився на нього...

— Ну, скільки ж тобі дали? — спитав він, нарешті, бачачи, що Челкаш не збирається почати розмови.

— Ось! — сказав Челкаш, простягаючи Гаврилові щось виїняте з кишені.

Гаврило побачив барвисті папірці, і все в його очах набуло яскравих, райдужних відтінків.

— Ех!.. А я ж думав: брехав ти мені!.. Це — скільки?

— П'ятсот сорок!

— Л-ловко!.. — прошепотів Гаврило, жадібними очима проводячи п'ятсот сорок, знову сховані в кишеню. — Е-ех!.. Якби отакі гроші!.. — і він пригнічено зітхнув.

— Гульнемо ми з тобою, парубче! — захоплено крикнув Челкаш. — Ех, і хильнемо... Не думай, я тобі, брат, виділю... Сорок виділю! га? Вдоволений? Хочеш, зараз дам?

— Коли не жаль тобі — чого ж? Я прийму!

Гаврило весь тремтів від гострого чекання, яке смоктало йому груди.

— Ах ти, бісова душа! Прийму! Візьми, брат, будь ласка! Дуже я тебе прошу, прийми! Не знаю, куди мені таку купу грошей подіти! Визволь ти мене, прийми-но, на!..

Челкаш подав Гаврилові кілька папірців. Той узяв їх тремтячою рукою, кинув весла і став ховати кудись за пазуху, жадібно прижмуривши очі, шумно втягуючи в себе повітря, наче пив щось пекуче. Челкаш з глузливою усмішкою поглядав на нього. А Гаврило вже знову схопив весла і веслував нервово, квапливо, наче лякаючись чогось і опустивши очі донизу. У нього здригалися плечі й вуха.

— А загребуший ти!.. Негаразд... А втім, що ж?.. Селянин... — замислено сказав Челкаш.

— Та з грошима ж що можна зробити!.. — вигукнув Гаврило, раптом весь спалахуючи пристрасним збудженням. І він уривчасто, кваплячись, наче доганяючи свої думки і з люту хапаючи слова, заговорив про життя на селі з грішми і без грошей. Шаноба, достаток, веселощі!..

Челкаш слухав його уважно, з серйозним обличчям і з очима, прижмуреними якоюсь думкою. Час від часу він усміхався вдоволеною усмішкою.

— Приїхали! — урвав він мову Гаврила.

Хвиля підхопила човен і ловко ткнула його в пісок.

— Ну, брат, тепер кінець. Човен треба витягти далі, щоб не змило. Прийдуть по нього. А ми з тобою — прощай!.. Звідси до міста верст вісім. Ти що, знову до міста повернешся? га?

На обличчі Челкаша сяяла добродушно-хитра усмішка, і весь він мав вигляд людини, яка задумала щось дуже приємне для себе і несподіване для Гаврила. Засунавши руки в кишеню, він шелестів там папірцями.

— Ні... я... не піду... я...— Гаврило задихався і давився чимось.

Челкаш глянув на нього.

— Чого це тебе корчить? — спитав він.

— Так...— Але обличчя Гаврилове то червоніло, то ставало сірим, і він м'явся на місці, чи то бажаючи кинутись на Челкаша, чи то шарпаний іншим бажанням, виконати яке йому було важко.

Челкашеві стало не по собі, коли він побачив таке збудження в цьому парубкові. Він чекав, чим воно вибухне.

Гаврило почав якось химерно сміятися сміхом, що скидався на ридання. Голова його була похнюплена, виразу його обличчя Челкаш не бачив, ледве видно було тільки Гаврилові вуха, які то червоніли, то блідли.

— Ну тебе до біса! — махнув рукою Челкаш. — Закохався ти в мене, чи що? Мнеться, як дівка!.. Чи розлучатися зо мною тяжко? Гей, сосун! Кажу, чого тобі? А то піду я!..

— Ідеш?! — дзвінко крикнув Гаврило.

Піскуватий і пустинний берег здригнувся від його крику, і намиті хвилями моря жовті хвилі піску наче сколихнулись. Здригнувся й Челкаш. Раптом Гаврило зірвався з свого місця, кинувся Челкашеві в ноги, обійняв їх своїми руками і смикнув до себе. Челкаш похитнувся, важко сів на пісок і, скрегонувши зубами, різко змахнув у повітрі своєю довгою рукою, стиснутою в кулак. Але він не встиг ударити, його спинив соромливий і прохальний шепіт Гаврила:

— Голубчику!.. Дай ти мені ці гроші! Дай, Христа ради! Що вони тобі?.. На одну ж ніч — тільки на ніч... А мені — роки потрібні... Дай — молитися за тебе буду! Вічно — в трьох церквах — за спасіння душі твоєї!.. Адже ж ти їх вітром... а я б — у землю! Ех, дай мені їх! Нащо вони тобі?.. Чи тобі дорого? Ніч одна — і багатий!

Зроби добре діло! Пропащий же ти... Нема тобі пуття...
А я б — ох! Дай ти їх мені!

Челкаш, зляканий, вражений і озлоблений, сидів на піску, відкинувшись назад і впираючись у нього руками, сидів, мовчав і страшно виричував очі на парубка, який уткнувся головою в його коліна і шепотів, задихаючись, свої благання. Він одіпхнув його, нарешті, схопився на ноги і, сунувши руку в кишеню, кинув на Гаврила папірці.

— Нà! Жери...— крикнув він, тремтячи від збудження, гострого жалю й ненависті до цього жадібного раба. І, кинувши гроші, він відчув себе героєм.

— Сам я хотів тобі більше дати. Розжалобився вчора я, згадав село... Подумав: дай, допоможу парубкові. Чекав я, що ти зробиш, попросиш — ні? А ти... Ех, вайло! Жебрак!.. Хіба через гроші можна так мордувати себе? Дурень! Жаднючі чорти!.. Себе не тямлять... За п'ятак себе продаєтє!..

— Голубчику!.. Спаси Христос тебе! Адже ж це тепер у мене що?.. я тепер... багач!..— верещав Гаврило в захваті, здригаючись і ховаючи гроші за пазуху.— Ех, ти, милий!.. Повік не забуду!.. Ніколи!.. І жінці, і дітям накажу — молись!

Челкаш слухав його радісні зойки, дивився на сяюче, спотворене захватом жадливості обличчя і відчував, що він — злодій, гультвіса, відірваний від усього рідного — ніколи не буде таким жаднючим, нищим, нестямним. Ніколи не стане таким!.. І ця думка й відчуття, наповнюючи його свідомість своєї свободи, затримували його біля Гаврила на пустинному морському березі.

— Ощасливив ти мене! — кричав Гаврило і, схопивши руку Челкаша, тикав нею собі в обличчя.

Челкаш мовчав і по-вовчому шкірив зуби. Гаврило все розливався:

— Я ж бо що думав? Ідемо ми сюди... думаю... гупну я його — тебе — веслом... рраз!.. грошенята — собі, його — в море... тебе б то... га? Хто, мовляв, почне шукати його? А й знайдуть, не стануть допитуватися — як та хто. Не такий, мовляв, він чоловік, щоб за нього бучу збивати!.. Непотрібний на землі! Кому за нього оступитися?

— Дай сюди гроші!..— ревноу Челкаш, хапаючи Гаврила за горло...

Гаврило рвонувся раз, два,— друга Челкашева рука

гадюкою обвилася круг нього... Тріск розідраної сорочки — і Гаврило лежав на піску, божевільно виривавши очі, хапаючи пальцями рук повітря й змахуючи ногами. Челкаш, прямий, сухий, хижий, зло вишкіривши зуби, сміявся дрібним, їдким сміхом, і його вуса нервово стрибали на вугластому, гострому обличчі. Ніколи, за все життя його не били так боляче, і ніколи він не був такий озлоблений.

— Що, щасливий ти? — крізь сміх спитав він Гаврила і, повернувшись до нього спиною, пішов геть, у напрямі до міста. Але він не ступив і п'яти кроків, як Гаврило кішкою вигнувся, скочив на ноги і, широко розмахнувшись у повітрі, кинув у нього круглий камінь, злісно крикнувши:

— Рраз!..

Челкаш крякнув, схопився руками за голову, хитнувся вперед, повернувся до Гаврила і впав обличчям у пісок. Гаврило завмер, дивлячись на нього. Ось він ворухнувся ногою, спробував підвести голову і витягся, здригнувшись, як струна. Тоді Гаврило кинувся тікати в далечінь, де над туманним степом висіла волохата чорна хмара й було темно. Хвилі шаруділи, вибігаючи на пісок, зливаючись з ним і знову збігаючи. Піна шипіла, і бризки води літали в повітрі.

Посипав дощ. Спочатку рідкий, він швидко перейшов у рясний, краплистий, що лив з неба тонкими струмочками. Вони сплitalи цілу сітку з ниток води — сітку, що відразу затигла собою далечінь степу і далечінь моря. Гаврило зник за нею. Довгий час нічого не було видно, крім дощу й довгої людини, яка лежала на піску біля моря. Аж ось з дощу знову виринув, бігцем, Гаврило, він летів птахом; підбігши до Челкаша, впав перед ним і почав перевертати його на землі. Його рука занурилась в теплий червоний слиз... Він здригнувся й відсахнувся з божевільним, блідим обличчям.

— Брат, устань же! — шепотів він під шум дощу у вухо Челкашеві.

Челкаш опритомнів і штовхнув Гаврила від себе, хрипко сказавши:

— Іди геть!..

— Брат! Прости!.. диявол це мене... — тремтячи, шепотів Гаврило, цілуючи Челкашеву руку.

— Іди... Іди... — хрипів той.

— Зніми гріх з душі!.. Рідний! Прости!..

— Про... іди ти!.. іди до диявола! — раптом крикнув Челкаш і сів на піску. Обличчя в нього було бліде, зле, очі мутні і заплющувалися, наче він дуже хотів спати. — Чого тобі ще? Зробив своє діло... іди! Геть! — і він хотів штовхнути прибитого горем Гаврила ногою, але не зміг і знову звалився б, якби Гаврило не вдержав його, обійнявши за плечі. Обличчя Челкаша було тепер нарівні з Гавриловим. Обидва були бліді й страшні.

— Тьху! — плюнув Челкаш у широко розплющені очі свого наймита.

Той покійно витерся рукавом і прошепотів:

— Що хоч роби... Слова не скажу. Прости ради Христа!

— Гидь! І блудити не вмієш!.. — зневажливо крикнув Челкаш, здер з-під своєї куртки сорочку і мовчки, зрідка скрегочучи зубами, став обв'язувати собі голову. — Гроші взяв? — крізь зуби процідив він.

— Не брав я їх, брат! Не треба мені!.. лихо від них!..

Челкаш сунув руку в кишеню своєї куртки, витяг пачку грошей, один райдужний папірець поклав назад у кишеню, а решту жбурнув Гаврилові.

— Візьми і йди собі!

— Не візьму, брат... Не можу! Прости!

— Бери, кажу!.. — заревів Челкаш, страшно поводячи очима.

— Прости!.. Тоді візьму... — боязко сказав Гаврило і впав у ноги Челкашеві на вогкий пісок, щедро поливаний дощем.

— Брешеш, візьмеш, гидь! — упевнено сказав Челкаш, і, з зусиллям підвівши його голову за волосся, він сунув йому гроші в обличчя.

— Бери! бери! Не даремно робив! Бери, не бійся! Не соромся, що людини мало не вбив! За таких людей, як я, ніхто не покарає. Ще спасибі скажуть, як дізнаються. На́, бери!

Гаврило бачив, що Челкаш сміється, і йому стало легше. Він міцно затис гроші в руці.

— Брат! а простиш мені? Не хочеш? га? — слізливо спитав він.

— Рідний!.. — у тон відповів Челкаш, зводячись на ноги й похитуючись. — За що? Нема за що! Сьогодні ти мене, завтра я тебе...

— Ех, брат, брат!..— скорботно зітхнув Гаврило, хитаючи головою.

Челкаш стояв перед ним і дивно усміхався, а ганчірка на його голові, потроху червоніючи, ставала схожою на турецьку феску.

Дощ лив, як з відра. Море глухо ремствувало, хвилі билися об берег шалено й гнівно.

Двоє людей помовчали.

— Ну, прощай! — глузливо сказав Челкаш, рушаючи в путь.

Він хитався, в нього тремтіли ноги, і він так химерно держав голову, наче боявся загубити її.

— Прости, брат!..— ще раз попросив Гаврило.

— Нічого! — холодно відповів Челкаш, рушаючи в путь.

Він пішов, заточуючись і все підтримуючи голову долонею лівої руки, а правою тихо смикаючи свій бурій вус.

Гаврило дивився йому вслід доти, поки він не зник у дощі, що все рясніше лив з хмар тонкими, нескінченними струмочками і обгортав степ непроникною сталевую на колір млою.

Потім Гаврило скинув свій мокрий картуз, перехрестився, подивився на гроші, затиснуті в долоні, вільно й глибоко зітхнув, сховав їх за пазуху і широкими, твердими кроками пішов берегом у бік, протилежний тому, де зник Челкаш.

Море вило, шпурляло великі, важкі хвилі на прибережний пісок, розбиваючи їх на бризки й піну. Дощ за попадливо сік воду й землю... вітер ревів... Усе кругом наповнювалося виттям, ревом, гуком... За дощем не видно було ні моря, ні неба.

Незабаром дощ і бризки хвиль змили червону пляму на тому місці, де лежав Челкаш, змили сліди Челкаша і сліди молодого парубка на прибережному піску... І на пустинному березі моря не залишилося нічого на спогад про маленьку драму, що розігралася між двома людьми.

ДВА БОСЯКИ

Нарис

Вперше я їх побачив у Севастополі. З групи, чоловік з двадцяти, «голодуючих з Росії», що прийшли до підрядчика-землекопа проситись на роботу — виймати землю під якусь канаву, різко виділялись дві високі худорляві постаті, що в них з першого погляду можна було пізнати босяків і з одягу, і з манір, і з тої безшабашної незалежності, з якою вони тримались серед приголомшених голодуючих, що скупчилися на подвір'ї підрядчика, який сидів на різьбленому ганку свого веселенького будиночка, навкруги обсадженого тополями.

Поскидавши шапки, голодуючі стояли, похнюпившись, говорили тихо й прохально, і з кожної зборки їх драних сірячин сяяла сумна свідомість безпорадності й тої пригнобленості духу, яка, пригнічуючи людину, робить її якимсь дерев'яним автоматом, що в одну мить ладен підкоритись чужій волі.

З підрядчиком говорив низенький чорнобородий мужик з жовтим обличчям і бистрими, але затуманеними смутком очима.

Куточки рота в нього опустились донизу, і до них від перенісся пролягли ті дві глибокі зморшки, які надають такого характерного страдницького і знеможеного виразу ликам святих на образах російської школи. Говорив він спроквола й округло:

— Будь благодійником, пане, візьми! Ми за всяку ціну згодні, нам би на шматок лишень, бо надто ми вже ослабли животами!

Позад нього зринали зітхання. Підрядчик, рихлотілий і гладкий чоловік середнього віку, з хворобливим обличчям і сірими примруженими очима, замислено барабаняв пальцями по своєму животу й розглядав артіль.

— Візьми, зроби ласку. Ми тобі в ніжки уклони-мось!..— І мужик почав осідати долу.

— Ну, ну! Не треба,— сказав підрядчик, махнувши рукою.— Гаразд, беру. Всіх беру. Півкарбованця на день, харчі ваші...

Мужик почухався і, зітхнувши, оглянув свою артіль. У кількох з його товаришів по сумних обличчях промайнула немовби невловна тінь, і вони теж зітхнули. Чорнобородий мужик крикнув і переступив з ноги на ногу.

— У тебе он роблять на твоїх харчах по шість гривень...— несміливо заявив він.

— Ну? — суворо запитав підрядчик.

— Нічого... ми б не згірш...

— Не згірш! Знаю я. Ті смоленські, зроду-звіку землекопи.

— Більше все наші, нібито...

— Які це ваші?

— Самарські... пензенські, сімб...

— А ти от що: хоч працювати,— іди й ставай, а не хоч,— забирайся... Ну? То ж то! Іди... Скільки чоловік?

— Нас? Нас вісімнадцятеро... А троє он не наші...— мужик кивнув головою в той бік, де стояв я і двоє босяків.

Підрядчик підвівся, подивився на нас, і на його гладкому обличчі з'явилася зла гримаса.

Щоки й губи затремтіли, він затис кулак і, піднісши його, гримнув:

— Ви знову прийшли, дияволи? Ах ти!.. Та чи скоро вас у каторгу зашлють! Де лопати? Де кирки? Злодюги! Мерзотники! Та якби мені час, я б вас засадив у одне місце...

Один з босяків, нижчий на зріст, в рудому капелюсі без крис і голений, пересмикнув плечима й спокійно заявив:

— А ти, Сергійку, не лайся... бо ми тебе спершу до мирового одведемо за образу словом. Збагнув? Лопати!.. Кирки!.. Дурепа жирна. Ти бачив, що ми твої лопати взяли?

Підрядчик затупотів ногами й закричав ще голосніше:

— Геть, чорти!.. Забирайтеся! Жени їх, хлопці, всіх трьох! Жени...

Хлопці нерішуче подивилися на нас і розступились. Другий босяк, в солдатському картузі старого взірця, з сивою бородою, широкою й хвилястою, і з чорними, помхурими очима, промовив густо й гучно:

— Не даси роботи?

— Забирайтеся!.. Іди геть!..

— Не горлай, Сергійку, луснеш! — порадив голений.— Ходімо, Маслов...

Його сивобородий товариш круто повернувся і, важно похитуючись, пішов з двору.

Голодуючі поквалливо розступалися перед його солідною й огрядною постаттю. Він дивився кудись вдалину через і мимо кремезних надволжан.

— Ну, то прощай, Сергійку! Здохнеш, бува, до зустрічі, все одно — я тобі й на тому світі прочухана дам...

Він теж пішов з двору, а я рушив за ними, ідучи позад них.

Маслов був у синій кретоновій блузі й штанах з бумазеї, а його товариш — в білій колись, а тепер сірій від бруду, коротенькій поварській куртці, надійти просто на голе тіло, і в новеньких картатих сірих штанах.

— От ми, Мишо, і знову ні з чим. Не везе, хвіст йому на потилицю! Треба нам з цієї діри забиратись... га? — заговорив голений.

— Ходімо... Куди? — відповів і запитав товариш.

— Як куди? Куди хочемо. Всі путі-дороги нам відкрито. Куди забажається, туди й подамось. В Астрахань, наприклад... А по дорозі на Кубань... Тепер там скоро молотьба.

— А по дорозі в Архангельськ... Тепер там скоро зима... Може й...

— Здохнемо від морозу? Буває. Та тільки ти не кисни. Негаразд воно з таким бородинцем...

— Нічого в нас нема?

— Тобто щодо харчу? Чисто!..

— Як же?

— Не знаю... Треба пошукати... Як бог не одступиться, то свиня не з'їсть... Краще ми її...

Товариші замовкли. Голений ішов, посвистуючи й заклавши руки за спину. Його товариш однією рукою гладив бороду, а другу засунув за пояс штанів.

— Серьожка розходився як!.. Не може... про лопати... Ото б нам тепер лопату! Можна б нею п'ятаків три-чотири загребти. «Геть!» — каже... І того вигнав через нас... Довгий тут стояв такий, бачив ти?

— Он він позаду йде... — не обертаючись, сказав Маслов.

Без сумніву, і його товариш знав, що я йду за два кроки позад нього; він не міг не чути постукування мого ціпка по панелі й моїх кроків, але, мабуть, йому чомусь не треба було виказувати це мені.

— А!.. — вигукнув він, озираючись і зразу змірявши мене підозрілим і допитливим поглядом насмішуватих карих очей. — Що, брат, прогнали? Через нас це. Звідки? Я сказав звідки.

Голений пішов поряд мене й перш за все безцеремонно обмацав мою торбину.

— Таж у тебе є хліб! — зробив він відкриття.

Маслов теж зупинився й теж недовіжливо зміряв мене своїми похмурими очима.

— Є! — сказав я. — І гроші є.

— І гроші! — здивувався голений. — Багато грошей?

— Вісімдесят чотири копійки! — гордо сповістив я.

— Дай мені двогривеника! — рішуче сказав Маслов і поклав мені на плече свою волохату, важку руку, не спускаючи з мене своїх очей, що спалахнули жадібним вогником.

— Ходімо всі разом! — запропонував я.

— Згода! — вигукнув голений. — Ай ти! Гаразд! Молодець!.. Тільки от що скажи мені: гроші в тебе є, хліб є...

— Ще й хохлацького сала два фунти! — поступово підносив я себе в очах нових знайомих.

Маслов вдоволено засміявся і з твердою певністю сказав:

— Все з'їмо, до крихти!

— Дв-ва ф-фунти сала!.. — здивувався голений. — І ти пішов до Серьожки найматись з усім цим, га?!.

— Ну? — спитав я, не розуміючи, в чому річ.

— Та навіщо? Адже в тебе харч є, гроші є! Чи ти дім мурований хочеш ставити? Тьху!.. Якби нам стільки... Зараз би в трактир. Чаю! Пляшку! Калача!.. Тррр!..

За годину від моїх капіталів залишалось саме тільки приємне відчуття живога тепла в шлунку й легенький туман у голові. Ми сиділи в закуреному трак-

тирі. Навколо нас коливався важкий, п'яний гамір і хмари тютюнового диму, а крізь розчинені вікна ми бачили море, синє й блискуче проти сонця.

Маслов дивився на нього, а голений, якого звали Степок, поклавши лікті на стіл, розмовляв зі мною. Поговоривши багато про що матеріальне, ми говорили вже про душу, і Степок викладав свої погляди в цьому питанні.

— Я, брат, думаю, що душа буває різна. Як життя на неї дихне,—от у чім річ. Дихне лагідно,—душа нічого, весела, ясна, а коли дихне вереснем,—душа буде тьмяна, кволє. Чоловік тут непевний. Він що може? Він росте собі, і душа росте. От він, приміром, доріс до двадцяти літ... Тут дивись обома, коли хочеш сам собі отаманом бути. В цей час душа чутлива... як струна. Терпи, значить... не давай їй деренчати од усякої дешиці... тримай себе в руках. Не зумів—край! Зараз тебе або в грудку стисне, або ж на всі чотири сторони потягне... шматуватиме... збагнув? Бо життя—як машина,—ходи обережно... тут коліщатка з гачечками, там—зубчики гостренькі, тут всілякі пудові тюті літають... Пильнуй, не лови гав, бо шкуру обдереш і кістки поламаєш. А без футляра душі неможливо... як частному приставу без канцелярії.

Закінчивши таким образним порівнянням своє, Степок смикнув товариша за блузу й звернувся до нього:

— Мишо! То як же, на Кубань, чи що? Тут нам не буде фарту, дуже вже ми всім очі намуляли...

— Ходім. Я люблю ходити...—не обертаючись, сказав Маслов.

— Зна-аю! Значить,—ідемо?! Здорово! Друже, ти як? Підеш з нами?—звернувся до мене Степок.

— Я туди й іду.

— Туди? Ну от, чудово! Виходить, утрюх. Ловко! Грошви заробимо—мішок. І потім у мене там суботниця одна чорноока є...

— Сектантка?—спитав я.

— Істинно! старовірка... заміж вийшла, а все по-старому мене любить...

— А я думав справді суботниця...—сказав я.

— От тобі хрест, правда!—забожився Степок.—Завжди вона мене по суботах ночувати до себе водить...—І він сміявся.

Маслов усе дивився в далечінь моря, спершившись лік-

тями на підвіконня. Волосся в нього було довге, по плечі, і це разом з блузою робило його схожим на художника.

А ще через годину ми вже простували дорогою на Ялту, вирішивши йти до Керчі берегом.

Коли сіло сонце, ми зупинились на нічліг, вибравши собі чудову нішу в горі, завішану природним драпрі з віття кущів, що росли край входу в цю нішу, немов спеціально призначену ласкавою природою Криму для ночівлі бродяг. З купи листя, настеленого в ній, та решток багаття видно було, що ми тут не перші гості.

Степок по дорозі напихав свої кишені яблуками й грушами, і навіть, відбігши від нас на півгодини, роздобув якимсь таємничим способом чималу буханку пшеничного хліба. Тепер він простягся під кущами й весело трошив яблука, кривлячись, як мавпа, що дуже личило його шорсткій, неправильній фізіономії, порослій густою щетиною. Маслов мовчки збирав хмиз. Я неподалік натрапив на струмок і вмивався крижаною водою.

Круг нас від дерев лягали мережчаті тіні...

— Ти що, багаття хочеш? — запитав Степок товариша.

— Еге...

— Таж тепло...

— Холодно буде вночі.

— Ну, орудуй...

Маслов зникав і з'являвся з величезними оберемками дрібного хмизу. Спалахнув вогонь. Волога пільма, що сповнювала наше приміщення, здригнулася й густими тінями почала плазувати по камінню то вгору, то вниз.

Маслов мовчав і посміхався, дивлячись на вогонь.

— Тепер ми піби розбійники, — раптом сказав він.

Я глянув на нього й здивувався. Він куди більше скидався на замріяну дитину, ніж на розбійника. Його чорні очі вже не були похмурі, і хоч були глибокі, але в них ясніла тільки лагідна добродушність й щось дуже сумовите. Зморшки від усмішки зробили його овальне обличчя округлішим і згладили неприємну надуту міну, яка раніше псувала це обличчя, досить ще свіже й благообразне, незважаючи на мішки під очима й червоні жилки, які виступали крізь густий загар шкіри щік.

— Дитятко! Іграшки все... — усміхнувся Степок. — От, дивись, Максиме, — звернувся він до мене, — душа в людини, яка може жити!.. Половинка — як сніг,

а друга — як сажа. Чому? Знов-таки тому, що життя по-різному дихає: з цього боку тепленько, а з того — холодком. І вийшла людина сама по собі дитина, а на людях — чорт...

— Почав гудіти! — невдоволено зауважив Маслов і відвернувся від вогню геть.

Крізь куші, що закривали вхід до нас, видно було вузьку смугу кам'янистої дороги, яка йшла повз них; за дорогою гора круто обривалась, з-за урвища визирали верхівки дерев, уже осяяні місяцем, а далеко за ними, на обрії, лежало нерухоме море, виблискуючи, як скло.

Мова Степка породжувала гучну луну... Більше не було звуків.

— Хіба я що сказав образливе? Нічого. От Максим каже... людина, каже, повинна свою душу берегти... тобто навчати... чи як там? А я кажу — людина непричетна до цього діла. Вона — як пір'інка: куди вітер дме — там вона і буде! І виходить що? Виходить — наплювати на все! Знай собі, літай веселіше, без усяких розумувань. А про що розумувати? Як не живи — здохнеш. Та й здохнеш невідомо коли, — може, зараз, а може, завтра. Начальство тобі цього не оголошує. Було якось зі мною, коли я ще в Москві артільником служив...

— Таж розказував ти вже про це. Не раз... Мовчав би... тепер. Чуєш, як тихо... Лист не шелесне... — Маслов почав говорити з роздратуванням, а кінчив задумливо й сумно.

— Лист — нехай. А я хочу про себе заявити, — не вгамовувався Степок, що чомусь все більше збуджувався, тоді як його товариш ставав все задумливішим і похмурішим. — Я хочу сказати, що, мовляв, я тут? Живу й таке інше... Мишо! Давай пісні заспіваємо! волгарської такої, га? Не можу я бачити тебе в такому настрої. У нас, московських, настроїв легкий, і ми в інших такий бачити хочемо. Що, справді! І не співали ми давно... Заспіваймо! Розважився б ти...

Степок раптом змінив веселий і жвавий тон на благо-гально-жалісний.

— Співати можна... Це не заважає, — погодився Маслов і, підсунувшись до товариша, сказав: — Ну, починай!

— Улюблену? — знову стрепенувся Степок.

Маслов кивнув головою. Вони сиділи проти мене по

другий бік багаття, і їх обличчя то яскраво освітлювались вогнем, то зникали в клубах диму. Степок став навколішки, доторкнувся рукою до горла, трохи закинув голову назад і приставив до горлянки палець.

«Ех, та й розжени-и...»

— тенорком почав Степок, блиснувши на мене очима. Він часто натискав пальцем на горло, і від цього довгі ноти бриніли дрібною треллю.

«Розжени ти, вітре, хмари грізнії!..»

— попросив Маслов, речитативом і дивно хитнув головою, ніби не сподіваючись, що вітер виконає його прохання.

«Ти розві-ій...»

— змахнувши рукою в повітрі й плавно поводячи нею, продовжував Степок пісню. Він підносив голос і наказував.

«Ти розвій нудьгу-журбу мою-у...»

— виводив Маслов речитатив, і поступово слова пісні народжували з себе ту сумовиту російську мелодію, переривану короткими криками, що завжди примушує увагу слухача малювати гинучого, його безнадійні скарги й стогін, і останні спалахи згасаючої енергії. Маслов співав баритонем, дуже густим і гнучким; іноді в голосі бриніло щось надтріснуте й хрипке, але це не псувало пісні, а тільки надавало їй більшої задушевності й тої простої краси, яка і є красою справжньою.

«...Щоб світило ясне сонечко...»

— все вище підносився Степок, мружачи очі й червоніючи з напруження.

«Щоб жилося мені, молодцю...»

— просив і жалівся Маслов, теж підвищуючи голос.

«Ех, та безжурно, вільно... весело!..»

Штучно вібруючий голос Степка урвався, а баритон Маслова ще виводив сильно й гарно:

«Гей, вільно... весело-о!..»

Степок встав і, змахнувши рукою, зайшовся, міцно заплющивши очі:

«Ех, та ходять в небі...»

«Хмари грізні-ї...»

— тужливо підхопив Маслов.

«А журба сточила серденько...»

— Е-е-ех! — гучно зітхнув Степок, не розплющуючи очей.

А в Маслова очі були розплющені, і він був блідий. Він сидів, простягнувши ноги, і, відкинувши корпус назад, спирався руками на землю. Випнуті наперед груди високо здіймались і опускались, і з розкритого рота хвилюю плинули слова пісні, тужливі, ридаючі... і все більш звучні.

Я дивився на нього, не спускаючи очей, і переживав те дивне й дуже почуття, яке так влучно охарактеризоване словами «за серце бере».

Голоси товаришів то зливались в один струмінь, а то знову звучали кожен окремо, відтінюючи виразність другого.

Маслов не ворухився. Степок стояв і розхитувався з боку в бік. На його шершавому обличчі сяяло блаженство, а вродливе лице Маслова нервово посіпувалось і, — здавалось, — все більше блідло, ніби з грудей співця, разом з голосом, виливалася й кров. Його сумовиті чорні очі дивилися просто на мене, але я почував, що він не бачить нічого — ні мене, ні гори, до якої притулювся... Видно було, що груди цієї людини вщерть сповнені тяжким, їдким болем, і що пісня — єдині ліки, які полегшують цей біль. Він водночас і виспівував свою тугу й майже відспівував себе... Часом судорога, що перебігала по його обличчю, примушувала мене ждати, що він от-от заплаче... і тоді я відчував бажання тікати від цієї людини, такої дужої, вродливої й замученої до сліз...

Пісня ридала то тихше, то гучніше... і з кожною новою нотою більше й більше ставала схожою на голосіння за померлим, а Маслов, відхиляючись назад, все більше випинав груди, немовби хотів тим полегшити вихід звукам, що переповнювали його. Степок виробляв дивовижні фіюритири й тріолі, постукуючи себе пальцем по горлу і,

не розплющуючи очей, хитав з боку в бік головою, поводя плечима, змахував рукою в повітрі... жив весь у пісні.

— Mon dieu! Comme c'est beau! Quelle poésie! Feu au montagne et la chanson¹. Це схоже на гномів. Je veux les voir...² — затріщав дзвінкий жіночий голос.

— Гей! Хто це співає? Ідіть сюди! — гукнув панський басок.

Пісня урвалась. Маслов широко розкрив рота й тупо глянув на дорогу... Степок здригнувся, вишкірив зуби й злісно примружив очі.

Крізь віття ми побачили двох коней; на одному з них сиділа тоненька дама в білій вуалі, а з другого зіскочив чоловік у світлому костюмі. Він кинув поводи на луку сідла й повернувся до дами.

— Зажди-и!.. — прошепотів Степок і несподівано прожогом кинувся на дорогу, зашарудівши кущами й дико виючи:

— Іде-ем... Ваше благородіє!!

— Ой!.. — вереснула дама.

— О чорт!.. Стій!..

Але злякані коні шарахнули й помчали... Здался, разом з тупотом, долинали верещання дами.

— Осел! Лови!.. — закричав пан, заміряючись на Степка хлистом.

— Коли б з гори не злетіли!.. — ухиляючись від удару, сказав Степок і нахилив голову в сторону шуму.

Пан метнувся й побіг туди, високо закидаючи ноги. Степок зареготав і сів на дорозі.

— От так смалить! Охо-хо-хо!.. Чорт його!..

Маслов похмуро й байдуже мовчав. Тупіт коней і пана пропав удаліні...

— А здорово я їх!.. Га, Мишо? — І Степок пирхнув. — От що знайшов... бачиш? — Він показав товаришеві гарненький хлистик і обшиту мереживом носову хустинку.

Той мовчки глянув на це.

— Розсипалася пані!.. Ні, я-ак він пострибав!.. Ах, буйвіл чортів!.. А за ці штучки ми півкарбованця піймаємо.

— Кинь! ну їх!.. — сказав Маслов, махнувши рукою.

¹ О боже, як це красиво! Яка поезія! Вогонь на горі і пісня! (Ред.)

² Я хочу їх бачити... (Ред.)

— Кинуть?! Навіщо ж? Вони пісню слухали? Ну — й квит! А може, мені б, не лякаючи їх, попросити в них на чай? га? Ч-чорт!.. От не здогадався!..

— Плюнь, Степок — постидався б!.. — роздратовано крикнув Маслов.

— Чого соромитись? На чай попросити?! Вони пісню слухали!

— Мовчи вже!.. — І Маслов міцно лайнув товариша. — Бо як садону... — Він тицьнув до нього кулаком і подивився на нього дикими очима, що зразу налилися кров'ю.

— Поїхало!.. — Степок скептично свиснув. — Що за панство таке? П-пе! Чи давно це з'явилось? Що, ти сам не робив такого?.. В Одесі, пригадуєш, у француза... і взагалі... Сміхота!

— Стюпка! Кинь, мовчи!.. Бо битимусь... — тихо й значливо заговорив Маслов.

Степок ліг на землю.

— А ти не ображай товариша... — ніби перепрошуючи, сказав він.

...Пісня зникла, як сон. І настрій, породжений нею, зник... Вогонь ледве горів. Маслов ламав хмиз і задумливо підкидав його в огонь. Незабаром захропів Степок... Я дивився на море крізь віття і на обличчя Маслова крізь дим багаття. Море було тихе й пустинне... а Маслов задумливий. Тіні від вогню перебігали по його бороді, щоках і по лобі...

— Ну, ти чого витріщаєш на мене очі? — сухо сказав він до мене.

Мабуть, йому хотілось залишитися наодинці із собою. Я відвернувся й ліг. Вночі, крізь сон, я чув тихий спів і, розплющивши очі, бачив Маслова. Він, усе так само сидячи біля вогнища, хитав головою і, дивлячись на вогонь, упівголоса співав.

А коли вранці я прокинувся, друзів уже не було. Вони, не розбудивши мене, пішли й узяли в мене з торбини дві моїх сорочки, благородно залишивши мені третю. Я вирішив, що вони передумали йти на Кубань, і пожалів за цим.

Найнявшись в одній з кубанських станиць на молотьбу, я поїхав на возі в степ разом з купою моторних козацьких дівчат і моїм супутником-грузином. Дівчата

співали й цокотіли. Станиця потонула вдалині, і навкруг нас розлігся широкий степ...

— На барабані стоїть кацап... Диявол такий, що ух! Очиська чорні, бородатий, злючий-презлючий!.. Тільки-но подавальники припізняться з снопом, як він гаркне!.. Працює, як вогонь... Горлає — труба! І жене, жене!.. Машиніст лається: «Машину, каже, псуєте!» А Тотенко своє: «А ти, каже, і оренду б одержував, і машина щоб не зношувалась!» А кацап реве: «Жени, давай!» І як лайнеться, то так і присядеш!..— розповідала одна з дівчат, що вже побувала в степу.

— Всі кацапи лаються здорово...— зауважила басом могутня махія з товстезною косою і жирними, червоними щокми, яка, відколи вирушили з двору, все трощила яблука, яких у неї в подолі було насипано з добру мірку.

— А негарні які вони всі!.. миршаві, недолугі!..— обізвалася з презирливим жалем чорнокоса вертка й тоненька змійка.

— Не всі!..— коротко сказала третя, темноруса, з овальним рішучим лицем.

Подруги зареготали, дивлячись на неї.

— Ач, оступилася за свого!..

Вдалині закурів димок.

— Он вона — молотарка, дихає...— сказала темноруса.

— Радієш, що вже близько? — запитали в неї.

— А й радію... Усяка б раділа...

— Добро яке! — скептично вигукнула одна з подруг.

— Либонь станичники кращі...

— Кому що до вподоби. Чого багато,—те не дороге...— стояла на своєму темноруса.

Попереду виростили золоті бугри снопів і за ними чорна труба молотарки... Маленькі люди сновигали навколо них, чути було гамір, сміх і характерне похапливе й жадібне торохтіння машини... Хмари куряві й полови, змішуючись з димом з труби, нерухомо зависли в повітрі, чорною шапкою накриваючи живий оазис в жовтавій пустині, що простяглася на всі боки.

Дівки сипонули з воза, ще не доїхавши до місця, і побігли до редутів з соломи, що були розставлені в ряд і сліпуче сяяли проти сонця.

— Обід! — вигукнули десь.

Торохтіння машини урвалось. Запорошені та обвішані

соломою люди, дехто в великих окулярах з сіткою, по-прямували в один бік. Хтось, зайшовши ззаду, ляснув мене по плечу.

— Маслов!..

— Я... Прийшов і ти? Ловко! А ми тоді тее... передумали було... та от прийшли все-таки. Куди ж іще йти?!

— І Степок тут?

— Тут... у Ханській, верстов з п'ятнадцять звідси. Гуляє... Кума в нього там є. Ти снопи подавав коли? Вмієш? Гаразд! Ну, то подавай мені... Бо ніхто не встигає. Погано працюють, чорти!.. не захоплює їх робота. А я не можу... Мені не до душі, коли оця сама машина жере та ще просить. Я завжди хочу їй у пельку стільки напхати, щоб вона подавилась... Щоб і їй, дияволу, теж важко прийшлось. Вона уминає, а я їй підсипаю, я їй підсипаю!.. на, жери, давись, тріщи... Ця здорова, стерво... тисяч до дванадцяти, мабуть, переб'є за день... А дві я вже наситив... Поламались. Трах! Хррр!.. готово! Стоп! Машиніст лає. Хазяїн стогне. А мені весело... їй-богу, весело! Отаку штуку паскудну вигадали!.. Мабуть, німецька паша... Коли ця чортова тварюка й завтра ви-стоїть, я її почастану! Шворня упхну в сніп... Трах! Всі зуби потрошити... свиняча щелепа!..

— Ти завіщо ж їх не любиш? — запитав я в нього, киваючи на молотарку.

— Та не знаю... Так... Дерев'яні вони, без усякого смислу, а наче живі. Пхаєш їй у пельку снопи — жере, засуну руку — обірве, упхни дитину — зжомрає. Я б заборонив усі машини, крім, хіба, пароплавних та залізничних... Ті — нічого, пихкає собі, везе... А всі інші — сволота. Я на одній ткацькій фабриці в Томашеві жив... усякої цієї погані там сила! Вертиться, крутиться, стукає... і все сама робить, а людина при ній дурень дурнем... Прикро! І тільки що—джик! черть! Готово! Була людина, а лишилось саме шмаття... Багато я бачив їх!.. А головне, звірієш від них. Стоїш, стоїш, і дійдеш до того, що так і кортить зло зробити!.. Без усякої причини, просто так, взяв би та й розтрошив що не є... геть би знищив... Така, знаєш, лють нападе, що, здається, малу дитину зубами б загриз... Справді. З цього самого фабричні і є всі шибеники та шибайголови... і вбивства з цього.

Ми сиділи з ним під копицею, вже надібраною до по-

ловини; в ній метушилися злякані миші-нориці, і вся вона звучала шарудінням. Маслов був збуджений, і його чорні очі яскраво блищали. В бороді, вусах і бровах у нього стирчала солома, і від його гарної, великої постаті віяло чимось дужим і здоровим.

— Ух! — зітхнув він. — От люблю в степу робити! Широчінь!.. Повітря!.. Люди от тільки — мерзота... гади. Зажерливі, — кожен намагається твоєї крові напитись, а який і ситий, то той хоч так укусить, заради згадки про себе. Ти в кого наймався? В хазяїна чи в хазяйки? Степок в обох найнявся, спершу — в нього, на тиждень, за десять карбованців, — карбованця завдатку взяв... Потім умудрився до неї, — і в неї завдаток утяв — два карбованці, та вночі з станиці й дременув! Ускочить коли-небудь — заб'ють на смерть. А хазяї скаржились мені: «От, каже, товариш твій шахрай який!» — «Що ж, мовляв, не я його жити вчив...» А воно певно... свиня Стюпка. А самі вони не шахраї? Зраділи, що цього року голодних багато, і давай замість двох карбованців на день — вісім або й шість гривень платити! А врожай он який!.. На сніп не менш торішнього, ще, гляди, й більше. То хіба їм не однаково за роботу дати й тепер стільки ж, скільки торік вони віддали? Скнари!.. Хоч би своїми руками робили!..

Певно, Маслов давно ні з ким не говорив і тепер надолужував згаяне, не цікавлячись, чи я його слухаю, і не дивлячись на мене.

— Ти чому обідати не йдеш? Не хочеш!.. Харчі тут, брат, погань сама... Самі тільки галушки та галушки... наче свиней годують. А як наймав, так мало не курей обіцяв, і вона, товстуха його, теж... «Харчуємо, каже, ми добре!..» Мокриця сита! Очі, брат, в неї бачив? Ага? Гарні очі... так тебе й голублять. І він сам — козак ставний. Ох, і гарний тут народ! не як у нас у Росії — виродки та замухрижки... Горілки не хочеш, часом? У мене пляшки з півтори є. Я четвертину взяв з собою. Дорога тут горілка. Ходім, почаству. Не забути мені, як ти тоді в Севастополі все, що було, згодував нам! Це добре! Нашому брату так і слід. Є — бери, нема, — ходім добувати. По-пташиному. Ні, і не так... бо пташка — господиня, в неї дім, хазяйство є... а ми ще чистіші... тож нам ще міцніше один за одного треба триматись. Багато нашого брата, і, дивлюсь я, щороку все більшає. Цього

року чималий буде прибуток, тучі народу з землі зірвало... А я спати хочу. Давай поспимо, га? А тоді встанемо й годуватимемо антихристове пузо.

Ми лягли на купу соломи й, погомонівши ще трохи, міцно поснули.

— Вставай!.. Вставай до барабана!.. Гей!..

Машина вже торохтіла. Віз з снопами стояв уже на поготові біля молотарки, другий під'їздив. Маслов хутко виліз до барабана й гукнув до мене:

— Давай з возу! Ще двох дівок сюди, розв'язувати снопи! На віз ставай двоє. Жи-вво! Валяй — давай!

Мені попалися добрячі вила, і я, пам'ятаючи бажання Маслова, почав сильно і часто кидати дівчатам снопи. Мій напарник, якийсь білобрисий вятич, «голодуючий», але спритний і веселий парубійко, не бажаючи відставати від мене, сопів і все намагався збити снопом котрусь із дівчат, що хапали снопи просто з вил.

— Дуй чимдуж, діточки!.. — збуджено покрикував Маслов.

Поглядаючи на нього, я бачив, як він, мало не видаючи з рук у дівчат розв'язані снопи, пхав їх у барабан, низько схиляючись над ним і ризкуючи всунути туди ж свою бороду.

— Давай, давай, давай!.. Поспішай, возись, повертайся!.. Годуй, диявола!.. — горлав він, червоніючи.

— Тихше подавай! Полова забиває!.. — гукав хтось.

— Зжере!.. Шквар, дівчата!.. Максиме, вилами дівок! Повертайтеся, ви, копухи!.. Махай рука-ами!..

Четверо дівчат, яких закидували снопами, гарячково метушились, боязко підсуваючи розв'язані снопи Маслову. Він загібав хлібне колосся й рівним товстезним шаром спускав у барабан, блискаючи чорними очима, насуплений, киплячи злобою, тою обдуманною, мстивою злобою, яка завжди досягає мети.

— Ох, ти ж! — зітхав вятич, підкидаючи снопи.

З нашого воза випрягли коня й повели його, подаючи нам на віз снопи з другого воза, поставленого поряд нашого. З мене котився градом піт, але, збуджуваний вигуками Маслова, я махав вилами щосили, з головою поринаючи в цей своєрідно поетичний і дикий процес годування дерев'яного звіра, який стогнав з жадоби. Маслов, червоний, пітний, з вишкіреними зубами, хрипко кричав, невгаваючи:

— Повертайся, дівки! Мокриці, повзай!.. Засипай їх снопами, хлопці!..

Дівчата й так уже не встигали розв'язувати...

— Солома не йде... Забило!.. Диявол! Чорт! Тихше!— кричали десь позаду.

— Молодця! Горілки ставлю... відро! Барабанщик, смали!.. Спасибі! До ладу... Хороше!..— кричав козак-хазяїн.

— Тихше, чорти!.. Зупиню машину!..— кричав машиніст.

— Нічого!.. Зжере... Орудуй, Максимко!.. Вятський, гни хребта!.. Дівки!.. Уб'ю, чортиці!!— скаженів Маслов.

Підо мною ходив віз, і здавалось,— все навкруги коливається й хоче відірватись від землі. Машина гарячково-покwapливо клацала щелепами й харчала. Шум оглушував і п'янив. Клята машина, справді, була безжална до нас, жеручи снопи з дивовижною швидкістю. На місці Маслова мені б теж захотілось звернути їй пожадливі щелепи. Високо попідтикавши спідниці, дівки на столі метались, як скажені, спонукувані Масловим, а він, по плечі засукавши рукава, зігнутий над барабаном, розкуйовджений і червоний, ставав страшний у своєму дикому натхненні... І раптом він низько нахилився й увесь здригнувся, ніби його щосили смикнули донизу... Щось тепле бризнуло мені на руки та обличчя. Вятський тихо зойкнув і кудись помчав. Машина гарячково гуркотіла...

— Ой, лишенько!!— огидно тонко й голосно зойкнула одна дівчина.

Маслов повозився й завмер.

— Ой!.. Зупиніть машину! — крикнула друга.

— Стій!.. Машиніст, стій!!—зойкнуло декілька голосів.

Я хотів стрибнути на стіл молотарки і, зірвавшись, упав на землю. Машина, торжествуючи, загарчала й замовкла... Стало сумно-тихо. Люди метушились мовчки або розмовляючи півголосом.

— ...Помер?

— ...Ну, хіба з цього помреши!..

— Стій!..— гукнув хазяїн.— Чого розпоряджаєшся? Вези прямо його в станицю...

— В таку спеку... Зав'язати б слід... Пилюка теж...

— Зав'яжуть баби...

Маслова спустили згори. Він був блідий і непритомний. Його несли, тримаючи за голову, за ноги й за праве плече. Замість лівої руки в нього метлялось якесь червоне шмаття, з якого цівками струміла, капала й бризкала кров. Між страшних шматків м'яса й просто з них стирчали білі шматки кісток і видно було жили...

— Ф-фа!..— сказав невеличкий вусатий машиніст.— Як розкачало!.. і кістки вщент. Сила, чорт її...

І, очевидно, задоволений роботою свого дітища, він задумливо посміхнувся й похитав головою, відходячи від Маслова. А той, блідий аж синій, не ворухився.

— Клади!

Маслова поклали на землю.

— Ану, я обв'яжу її...— тихо сказала якась баба і тут-таки, при людях, почала роздягатись. Скинувши сарафан, вона спустила й сорочку; потім, не дуже кваплячись, надягла сарафан і почала дерти сорочку.— Чиста! Лише вранці вдягнула. Йй-богу, правда! — Вона нахилилась над хворим і підняла пошматовану руку...— Господи благослови!

— Напріч? — розплющивши очі, спитав Маслов і одвернувся направо, ніби не бажаючи бачити понівечену руку.

— Надрізки потрощило, батеньку. Зовсім, певно, втратиш,— ласкаво сказала баба.

Маслов спокійно плюнув набік.

— Тихіше, ти! Адже не панчохи вивертаєш...— зауважив він, коли баба почала обв'язувати руку.

Я нахилився, щоб допомогти їй.

— От що, Максиме,— сказав він мені,— піди-но в Ханську до Степка. Там, проти церкви, козака Макарші хата... Піди, скажи йому, як от... відгризла, проклята... Вскочив я... Гляди, мабуть,— ціла, дияволова іграшка, не попсувала зубів об мої кістки... Іди мерщій... будь другом! Бо без нього я здохну тут... Рідної душі нема... Іди, га? — близько тут.

— Добре... прощай, брат! Я піду.

— Не повернешся сюди?

— Ні, не повернусь.

— Прощавай. Живі будемо...— він махнув рукою й посміхнувся...— Побачимося скоро. Дороги наші відомі... Прощай!

Він ще посміхнувся мені своїми чорними очима, в яких давно вже згасло збудження й світилася тільки туга й біль. Я пішов до Степка...

В Ханську я прийшов увечері години о сьомій, зразу знайшов хату козака Макарші й зайшов у двір. На цямрині сиділа дівчина-козачка й плела косу.

— Тобі чого? — спитала вона.

Я пояснив.

— Іди он на город. Та кинь ціпок, бо собаки по-рвуть...

Я кинув ціпок і пішов на город. Вийшло два собаки, понюхали мені ноги й, певно, вирішивши, що мною займатися не варт, байдуже пішли в кущі. Попереду лунав Степків голос:

— Ти кажеш — не можна? Наплювать — не можна!.. Дурило-чудило! мо-ожна!.. Нам все можна... Ти мені кум? І тобі можна... Ти гадаєш — кум, так і не можна? Та що таке кум? Стукаю я вночі до тебе в хату... так? Хто там? Я, пустіть на ніч. Гаразд!.. Ти кажеш, — іди, добрий чоловіче, йди! В мене жінка родить, іди! Так? ага!.. Я прийшов, жінка породила; ти кажеш — будь кумом, бо є таке повір'я... Це... О ба-а!.. Друже!.. Т-ти!.. От так май!.. Пташка божя! Відкіля? — закричав він, побачивши мене.

Він сидів у холодку, в затінку під віттям черешні, навпроти рудого козака в самій сорочці, п'яного, що безглуздо витріщив на мене безтямні і круглі очі пугача. Перед ними на якійсь барвистій ряднині стояла баклага вина, лежала купа яблук, варене м'ясо й огірки.

— Макаршо! Бачиш людину? — пхаючи мене до козака, кричав Степок.

— Б-бачу! — зітхнув Макарша і чомусь скрушно й жалісливо закліпав очима й захитав головою, ніби збираючись заплакати.

— Стривай, Степок... — сказав я.

— Бачиш?.. — не хотів стривати Степок, дошкульно підпихаючи мене ззаду кулаками й коліньми. — Ну, то цілуй його... Бо ж обидва ви щонайгірші п'яниці... значить — брати рідні, от і край. Ти знаєш, хто він такий, оцей чоловік? Та-а йди-и ти, опудало!..

Нарешті Степок допхав мене до козака, той розчепі-рив руки й смачно зацмокав губами. Степок нахилив мене, штовхнув, і я чиркнувся носом об мокрі вуса козака,

який ту ж мить вчепився мені за шию... Але я вивернувся з його рук.

— Ну, от! — вдовольнився Степок. — Тепер готово! Тепер, значить, друзі! Ти, Макаршо, ціни його... знаєш, хто це?.. Московський купецький син! ага-а?.. Пропив чо-т-тири триповерхові будинки і сім лавок з красним крамом!.. Мільйон! збагнув?

— Збагнув! Все пропив... і допив до штанів!.. — сказав козак і сумно махнув рукою.

— Ха-ха!.. Це він до штанів п'є!.. тобто доти, доки кума стягне з нього штани й тю-тю!.. Козаку до шинку немає дороги! А вдома горілки для чоловіка чортма! збагнув? — пояснив мені Степок.

— Маслов помер, — сказав я, вибравши, нарешті, хвилину.

Степок зразу замовк і з безпорадною, недовірливою усмішкою глянув на мене.

— На молотарці його покалічило... — додав я.

— Так! Моя правда!! — заявив Степок і, пополотнівши, безглуздо замахав руками. — Я йому, дурневі, казав, — бережись, чорт, не лізь!.. А він свої: «Не люблю, каже, я їх!» Покалічили, значить?.. Козаки?.. Оці-от?.. п'яниці?.. — Степок ткнув пальцем кума в лоб і заодно вже двигонув його в бік ногою. — Ехма!.. Як же тепер?.. Я ж бо що?.. Де ж Маслов?.. Що ти, чорт дерев'яний, мовчиш?! — раптом розлютився він, звернувшись до мене. — Кажі, як все це? Ну, поламав він машину, ну? Ну, вони його бити... ну? Він і помер... га? на смерть? Що т-ти, диявол, мовчиш?! — Він скорчив страшну пику й поліз на мене з кулаками: — Кажі, тичка суха!! Ну?.. Е, чорт з тобою! П'яний я чи ні?

Він крутився на місці, потирав руки, сплескував ними, тер собі лоб, смакав вуса й то блід, то червонів. Хміль виходив з його голови. Я не квапився казати правду, бажаючи знати, якою мірою ефект моєї розповіді Степкові про смерть товариша залежить від хмелю й скільки від ефекту залишиться, коли хміль вивітриться. Макарша дивився то на того, то на другого з нас і раптом дико заревів...

Степок неуважно глянув на нього, на мене, на свого коня й мовчки сів на землю. Я теж мовчав, міркуючи, що з цього може вийти, і чекаючи, коли винні пари цілком звільнять Степків мозок.

— Ти чого ревеш? — здивовано запитав він козака.
Той вив і мазав себе по обличчі руками.

— Ти чого, рудий чорт, ревеш?! — суворо повторив запитання Степок.

— Чоловік... вмер!.. — крізь сльози сказав козак.

— А тобі яке діло? Мовчи! Не твій чоловік. Дурень... Мовчи, кажу.

— Буду плакати... Бо жалію... чоловіків, які вмерли!..

— Я тобі в морду дам!..

Козак плакав і мотав головою.

— Ходімо звідси, Максиме! — рішуче підвівся з землі Степок. — Ходімо, куди не є.

Він стояв на ногах твердо, і його збудження потроху пропадало. Все-таки він ще для чогось раз у раз надував собі щоки і, з шумом випускаючи повітря, сильно розмахував руками.

— Тверезий я? га? Чорт її зна, голова яка! тріщить... третій день п'ю... й нічого не тямлю... Правда це? Помер уже він? Ех, брат, та кажи ти!

— Ні, не помер...

Степок зупинився і уважно глянув на мене.

— Ти, друже, так не жартуй!.. — значливо сказав він і багатообіцяюче повів плечима, стискаючи кулаки. — Не жартуй!.. Бо я з тебе душу виб'ю. Зрозумів? А тепер розкажуй все по порядку.

Тоді я розповів йому все по порядку, і, в міру того, як я оповідав, він опам'ятовувався. Я кінчив. Він замислено насупився й мовчав. За кущами, неподалік від нас, вовтузився й бурчав п'яний козак:

— Куме! Гей, куме, ледащі собаки прийшли... і поїдають усе. Геть!.. Степане! Хіба ж тобі вже й не треба м'яса, що тії пси... геть! Се кумове!.. геть!..

— Та-ак... Значить, машинка ручку гам-гам?! Непорядно й не весело... Піти до нього... Бо ж, мабуть, тепер йому капут... загине зовсім! Ах, чорти б вас забрали!.. Іду... До лікарні відвезли? Ну-ну... ід-ду. Такечки!.. Ти куди? Далі? Ну, йди далі... прощай! Скажи, жалко хлопця тобі? Жалко... Ххе!.. А мені як! П'ятий рік живемо душа в душу... Прощай, брат... На Беслан підеш? Ну, побачимось. Спитайся там Костьку Ігрока. Хороший хлопець... найщиріший нам друг, співака... Злодій тільки сильний. Скажи йому про Маслова. Кланяйтесь Маслову?

Поклонюсь... Н-ну, я зараз і тее... куму лише треба побачити... куму... А ти йдеш? Ночуй. А, ну йди. Зовсім йому руку? Е-ет... По плече... Спалити б оту штуку! га? Це дуже просто, засунув сірників їй у черево й готово... разом і хліб увесь згорів би... га? Їй-богу, згорів би... близько все. Ну, валяй... іди. Прощай, брат. Я теж уночі гайну туди.

Він потемнів і говорив, низько схиливши голову. Його короткі фрази падали, як каміння, і, сказавши щонебудь, він скидав на мене очима. В них було багато такого, що примусило мене впевнитись у любові Степка до товариша. Міцно потиснувши один одному руки, ми розійшлись.

На Беслані, станції, від якої в той час щойно почали прокладати владикавказо-петровську колію залізниці,— я не знайшов Степка.

Розпитавшись про Костьку Ігрока, дізнався, що цей суб'єкт поцупив болти та гайки і його посадили за крадіжку в тюрму, але, що «це пусте, і Костьці за це нічого не буде». Сповістивши таку приємну новину, обдертий і гострий чоловік, який розповів мені всю суть Костьчиних діянь, пояснив:

— Нічого не буде! Чому?.. А тому, що Костька помер в острозі з тифу... зрозумів?

Я зрозумів і, порадівши за Костьку, пішов через два дні з Беслана на Закавказзя.

Минуло з рік. Приїхавши до Астрахані з Баку, я, очікуючи на пароплав угору по Волзі, пішов блукати по місту, і потрапив на Кутум. На мені було довге картате пальто, з хлястиком ззаду, зовсім новеньке, на голові — капелюх, теж новенький, і на ногах — калоші, теж новенькі... Вельми культурний вигляд... І на носі темні окуляри...

Біля молодиці, що продавала з лотка підозріле м'ясо сірого кольору, від якого йшов кислий дух, стояв Степок, без шапки; худий, але веселий, як завжди, з лямкою за плечима, з гаком у руці, і відправляв у рот чималі ароматичні куски її товару, розплачуючись з нею поки що примовками. Спочатку я не наважувався підійти до нього, соромлячись своєї культурності... але переміг себе й підійшов, спершу скинувши окуляри й заховавши їх у кишеню.

— Степок!..

— Е... Ба... гля!.. Тю-тю-тю!.. Фрр!.. В рот тобі ноги прямо п'ятами! З чого це тебе так закомизило?! Ваше благородіє! Подайте товаришеві п'ятак на хліб і два на випивку!

І він, мстиво й зухвало примруживши очі, одною рукою взяв під козирок, а другу простяг мені догори долонею.

Після такого привітання моє культурне пальто не могло не почервоніти, калоші потьмяніли, капелюх зщулювся, і все це разом стало одразу мені вузьким, тісним і важким... Степок забрав руки й підморгнув:

— Скільки хапнув? тисячу? Більше! Кажі де, і я туди піду. От так чудасія, Іванівно! — звернувся він до торговки, що з дикою цікавістю витріщила на мене чорні круглі й опуклі, як у рака, очі.— Товариш адже! Вір господу, який нас укупі поряд бачив, як ми по різних місцях гуляли й таке інше... Холера мені в кишки, коли брешу! Спитай-но в нього, сам скаже! І... Отакий... га!..— Степок, приголомшений комічним подивом, сів передо мною навпочіпки.— Пан! Як мені по одній землі з вами ходити? На руках буду задля відмінності...

Я сказав Степкові кілька теплих і докірливих слів і запросив його до трактира; але це не справило на нього ніякого враження.

— Іванівно! Вникай! Іду в трактир... П'ю шампанське і їм... смажених солов'їв! Іва-анівно!!— на весь Кутум загорлав Степок, перекинувся на землі й — о негідник! — мазонував своїми личаками строкаті поли мого культурного пальта...

Я почував себе щонайбезглуздіше... Навколо нас збиралась юрба.

— Ходімо, Степок, якщо хочеш! — суворо сказав я.

— Слухаю, вашеблагоррр...— і він пострибав поряд мене, знявши капелюха й гордо озираючись на всі боки.

О, він тонко вмів мститись і на протязі десяти сажнів до дверей трактиру примусив мене відчувати стільки неприємного, скільки його не зустрінеш на добрих п'яти верстах. Але от двері трактиру зачинились за нами. Я сів до стола й запитав:

— Чаю хочеш?

Він раптом насупився й підозріло оглянув мене.

— Чи горілки?

— А що ти...— почав Степок, але запнувся.

— Ну? — спитав я.

— Дай мені карбованця... я піду... — глухо сказав він.

Але я умовив його залишитись і спитав про Маслова. Він подивився на мене й раптом посміхнувся знайомою мені посмішкою, яка подала надію, що ми зійдемося і він не буде знущатися з мене.

— Пам'ятаєш хіба Маслова? Ач!.. Помер Маслов... Антонів вогонь спалив його. Помер... Закопали усього в чорних плямах, ніби він з комином обнімався. Помер! Ех ти! Ото хлопець був він... для мене... егеж! Ду-уша!

Він знову замовк і якось отупів на хвилину, погас, зіщулювся... Принесли чай і горілку. Степок глянув на це й знову посміхнувся, але вже скептично.

— Ну ж бо, кажи, як забагатів... Цікаво...

Тоді я розповів йому. Він слухав уважно й мовчки. Я кінчив.

— Так!.. Виходить... що ж? Не з природи ти босяком був... а так, з цікавості?..

— Еге...

— Ач який? Теж цікавість... А тепер назад... не сподобалось? Л-ловко зроблено!..

— Я ще хочу походити.

— Н-ну... не знаю... Значить, просто ти... походиш, і все?..

— А що ж?

— Нічого... Так я... — він покусав вус. — Без усякої задачі, значить... походив і додому? На піч?..

— Ні, задача була. Хотів подивитись, що за люди...

— Навіщо?

— Щоб знати...

— Т-так!.. Більш нічого? Просто подивився, і все тут?

— Може, опишу... в газеті.

— В газеті? А кому це потрібно... знати про це? Або це так, для похвальби, — он, мовляв, як я можу?!

Хлопець бив влучно, треба бути справедливим. Хлопець знав людську душу — і скажу по совісті — дуже бентежив мене своїм запитанням.

— Ні, взагалі... щоб люди знали.

— Про нас?! — Степок широко посміхнувся і ехидно підняв брови.

— Про вас...

— Так!.. Так!.. трататак!..

Він підвівся й глянув на мене зло примруженими очима.

-- А знаєш що, Максиме? — спитав він.

— Що?

— Ду-уже це підлість велика! — виразно проговорив він, посварився на мене кулаком і, не попрощавшись, пішов.

Я сидів і дивився на чайні прибори, пляшку з горілкою... Дивився й думав про те, за що мене Степок лаяв? Правий він, чи ні?

— Давай карбованця! — простяг він руку в вікно.

Я дав.

— Ф-фу!.. Багатий, видно, дуже — аж три!.. Уррр! А ти в помийні ями не лазиш з цікавості? га?

— Ні.

— Шкода!.. я б тобі допоміг! У найглибшу запхав би!

І він зник.

МІЙ СУПУТНИК

I

Зустрів я його в одеській гавані. Днів три підряд мою увагу привертала ця приземкувата, кремезна постать і обличчя східного типу, обрамлене красивою борідкою. Він раз у раз мелькав передо мною: я бачив, як він годинами стояв на граніті молу, засунувши в рот набалдашник тростини і тужливо розглядаючи каламутну воду гавані чорними мигдалевидними очима; десять разів на день він проходив повз мене ходою безтурботної людини. Хто він?.. Я почав стежити за ним. А він, ніби навмисне піддразнюючи мене, дедалі частіше наvertався мені на очі і, нарешті, я звик розрізняти здалеку його модний, картатий, світлий костюм і чорний капелюх, його ліниву ходу і тупий, нудний погляд. Він був зовсім нез'ясовний тут, у гавані, серед свисту пароплавів і локомотивів, брязкоту ланцюгів, криків робітників, у шалено-нервовій метушні порту, яка охоплювала людину з усіх боків. Усі люди були заклопотані, стомлені, всі бігали, запорошені, спітнілі, кричали, лаялись. Серед трудової метушні повільно походжала ця дивна постать з мертвотно-нудним обличчям, байдужа до всього, всім чужа.

Нарешті, вже на четвертий день, в обід, я наштотхнувся на нього і вирішив будь-що дізнатись, хто він. Примостившись недалеко від нього з кавуном і хлібом, я почав їсти і розглядати його, придумуючи,— як би декатніше почати з ним розмову?

Він стояв, притулившись до купи цибикив чаю, і, без-

цільно поглядаючи навколо себе, тарабанив пальцями по своїй тростині, як по флейті.

Мені, людині в костюмі босяка, з лямкою вантажника на спині і забруднений у вугільному поросі, важко було викликати його, франта, на розмову. Але, хоч як це дивно, я побачив, що він не відриває очей від мене і вони розгоряються у нього неприємним, жадібним, тваринним вогнем. Я вирішив, що об'єкт моїх спостережень голодний, і, швидко озирнувшись навколо, спитав його тихенько:

— Хочете їсти?

Він здригнувся, пожадливо вишкірив мало не сотню міцних, здорових зубів і теж підозріло озирнувся.

На нас ніхто не звертав уваги. Тоді я сунув йому півкавуна і шматок пшеничного хліба. Він схопив усе це і зник, присівши за купою вантажу. Іноді звідти виставлялася його голова в зсунутому на потилицю капелюсі, який відкривав смуглявий, спітнілий лоб. Його обличчя блищало від широкої посмішки, і він чомусь підморгував мені, ні на мить не перестаючи жувати. Я зробив йому знак почекати мене, пішов купити м'яса, купив, приніс, віддав йому і став біля ящиків так, що зовсім заховав франта від сторонніх поглядів. Перед тим він їв і весь час хижо озирався, немов боявся, що в нього віднімуть шматок; тепер він став їсти спокійніше, але так швидко і жадібно, що мені стало боляче дивитися на цю зголоднілу людину, і я повернувся спиною до нього.

— Спасиби! Дуже спасиби! — Він потряс мене за плече, потім схопив мою руку, стиснув її і теж став що-сили трясати.

Через п'ять хвилин він уже розповідав мені, хто він.

Грузин, князь Шакро Птадзе, єдиний син у батька, багатого кутаїського поміщика, він був конторником на одній із станцій Закавказької залізниці і жив разом з товаришем. Цей товариш раптом зник, захопивши з собою гроші і цінні речі князя Шакро, і от князь кинувся доганяти його. Якимось випадково він дізнався, що товариш узяв квиток до Батума; князь Шакро подався туди ж. Але в Батумі виявилося, що товариш поїхав в Одесу. Тоді князь Шакро взяв у якогось Ваню Сванідзе, перукаря, — теж товариша, свого однолітка, але не схожого

прикметами,— паспорт і рушив в Одесу. Тут він заявив поліції про крадіжку, йому обіцяли знайти, він чекав два тижні, проїв усі свої гроші і ось уже другу добу не їв ані крихти.

Я слухав його розповідь, перемішану з лайкою; дивився на нього, вірив йому, і мені було жалко хлопчика,— йому йшов двадцятий рік, а що він був дуже наївний, можна було дати ще менше. Часто і з глибоким обуренням він згадував про міцну дружбу із злодієм-товаришем, який украв у нього такі речі, за які суворий батько Шакро напевно «зариже» сина «кинджалом», якщо син не знайде їх. Я подумав, що, коли не допомогти цьому хлопцеві, ненажерливе місто засмокче його. Я знав, які часом дрібні випадки поповнюють клас босяків; а тут для князя Шакро були в наявності всі шанси потрапити до цієї почесної, але не шанованої верстви суспільства. Мені захотілося допомогти йому. Я запропонував Шакро піти до поліцеймейстера просити квиток, він запнувся і сказав, що не піде. Чому? Виявилось, що він не заплатив грошей хазяїнові номерів, де проживав, а коли в нього стали вимагати гроші, він ударив когось; потім він зник і тепер справедливо гадає, що поліція не подякує за несплату цих грошей і за удар; та, до речі, він і нетвердо пам'ятає — один чи два, три чи чотири рази він вдарив.

Становище ускладнювалось. Я вирішив, що буду працювати, поки не зароблю для нього досить грошей на проїзд до Батума, але — на жаль! — виявилось, що це може статися не дуже швидко, бо зголоднілий Шакро їв за трьох і більше.

Тоді, через наплив «голодуючих», поденні ціни в гавані стояли низько, і з вісімдесяти копійок заробітку ми вдвох проїдали шістьдесят. Крім того, ще до зустрічі з князем, я вирішив піти в Крим, і мені не хотілося залишатися надовго в Одесі. І я запропонував князеві Шакро іти зі мною пішки на таких умовах: якщо я не знайду йому попутника до Тифліса, то сам доведу його, а якщо знайду, ми розпрощаємось.

Князь подивився на свої франтівські черевики, на капелюх, на штани, погладив курточку, подумав, зітхнув не раз і, нарешті, погодився. І от ми з ним подалися з Одеси в Тифліс.

Коли ми прийшли в Херсон, я знав мого супутника як хлопця наївно-дикого, дуже нерозвиненого, веселого — коли він був ситий, похмурого — коли голодний, знав його як сильну, добродушну тварину.

Дорогою він розповідав мені про Кавказ, про життя поміщиків-грузинів, про їх розваги і ставлення до селян. Його розповіді були цікаві, своєрідно красиві, але малювали передо мною оповідача дуже непринадно. Розповідає він, наприклад, такий випадок:

До одного багатого князя з'їхалися сусіди на гулянку; пили вино, їли чурек і шашлик, їли лаваш і пилав, і потім князь повів гостей у стайню. Осідлали коней. Князь узяв собі кращого і пустив його по полю. Гарячий кінь був! Гості хвалять його статі й прудкість, князь знову скаче, але раптом в поле вихоплюється селянин на білому коні і обганяє князя, — обганяє і... гордо сміється. Соромно князеві перед гостями!.. Насупив він суворо брови, підізвав жестом селянина, і коли той під'їхав до нього, то ударом шаблі князь відрубав йому голову і пострілом з револьвера в ухо вбив коня, а потім заявив про свій вчинок властям. І його засудили на каторгу...

Шакро переказує мені це тоном співчуття до князя. Я намагаюсь довести йому, що співчувати тут нема чого, але він повчально говорить мені:

— Кназів мало, селян багато. За одного селянина не можна судити князя. Що таке селянин? Ось! — Шакро показує мені грудку землі. — А князь — мов зоря!

Ми сперечаємось, він сердиться. Коли він сердиться, то вишкіряє зуби, як вовк, і обличчя в нього стає го- стрим.

— Мовчи, Максиме! Ти не знаєш кавказького життя! — кричить він мені.

Мої доводи безсилі перед його безпосередністю, і те, що для мене було ясно, йому — смішне. Коли я заводив його у безвихідь, довівши перевагу моїх поглядів, він не замислювався, а говорив мені:

— Іди на Кавказ, живи там. Побачиш, що я сказав правду. Всі так роблять, значить — так треба. Навіщо я буду тобі вірити, коли ти один тільки говориш — це не так, — а тисячі говорять — це так?

Тоді я мовчав, розуміючи, що треба заперечувати

не словами, а фактами людині, яка вірить в те, що життя, яким воно є, цілком законне і справедливе. Я мовчав, а він захоплено, цмокаючи губами, говорив про кавказьке життя, повне дикої краси, повне вогню й оригінальності. Ці розповіді, цікавлячи і захоплюючи мене, водночас обурювали й розлючували своєю жорстокістю, схилинням перед багатством і грубою силою. Одного разу я спитав його: чи знає він учення Христа?

— Звичайно! — здвигнувши плечима, відповів він.

Але далі виявилось, що він знає стільки: був Христос, який повстав проти єврейських законів, і євреї розіп'яли його за це на хресті. Але він був бог і тому не помер на хресті, а вознісся на небо і тоді дав людям новий закон життя...

— Який? — спитав я.

Він глянув на мене з насмішкуватим подивом і спитав:

— Ти христієнин? Ну! Я теж христієнин. На землі майже всі христієни. Ну, що ти питаєш? Бачиш, як усі живуть?.. Це і є закон Христа.

Я, збуджений, почав розповідати йому про життя Христа. Він слухав спочатку уважно, потім увага поволі зменшувалась і, нарешті, він позіхнув.

Побачивши, що мене не слухає його серце, я знову звертався до його розуму і говорив з ним про вигоди взаємодопомоги, про вигоди знання, про вигоди законності, про вигоди, все про вигоди... Але мої доводи розбивались на порох об кам'яну стіну його світорозуміння.

— Хто сильний, той сам собі закон! Йому не треба вчитись, він, і сліпий, знайде свій дорога! — ліниво заперечив мені князь Шакро.

Він умів бути вірним самому собі. Це викликало в мене повагу до нього; але він був дикий, жорстокий, і я відчував, як у мене часом спалахувала ненависть до Шакро. Проте я не втрачав надії знайти спільну з ним мову, ґрунт, на якому ми обидва змогли б зійтись і зрозуміти один одного.

Ми пройшли Перекоп і підходили до Яйли. Я мріяв про південний берег Криму, князь, наспівуючи крізь зуби чудернацьких пісень, був похмурий. У нас кінчилися всі гроші, заробити поки що ніде було. Ми прямували у Феодосію, там тоді розпочинались роботи по будівництву гавані.

Князь говорив мені, що він теж буде працювати і що, заробивши грошей, ми поїдемо морем до Батума. В Батумі в нього багато знайомих, і він зразу знайде мені службу двірника або сторожа. Він ляскав мене по плечу і поблажливо говорив, солодко прицмокуючи язиком:

— Я тобі влаштую т-таке життя! Цце, цце! Вино будеш пити — скільки хочиш, баранини — скільки хочиш! Женишся на грузинці, на товстій грузинці, цце, цце, цце! Вона тобі буде лаваш пекти, діти родить, багато діти, цце, цце!

Оте «цце, цце!» спочатку дивувало мене, потім стало дратувати, потім уже доводило до тужливої люті. В Росії таким звуком скликають свиней, на Кавказі ним висловлюють подив, жаль, задоволення, тугу.

Шакро уже досить-таки пошарпав свій модний костюм, і його черевики потріскали в багатьох місцях. Тростинку і капелюх ми продали в Херсоні. Замість капелюха він купив собі старий картуз залізничного чиновника.

Коли він вперше надів його на голову,— надів дуже набакир,— то запитав мене:

— Іде на мене? Красиво?

III

І от ми в Криму, пройшли Сімферополь і попрямували в Ялту.

Я йшов у німому захопленні перед красою природи цього кутка землі, який пестило море. Князь зітхав, журився і, сумно позираючи навколо себе, набивав свій порожній шлунок якимись дивними ягодами. Ознайомлення з їх поживними властивостями не завжди минало йому щасливо, і часто він із злим гумором говорив мені:

— Якщо мене виверне навиворіт, як піду далі? га? Скажи — як?

Нагоди щось заробити нам не траплялось, і ми, не маючи ні копійки на хліб, жили фруктами і надіями на майбутнє. А Шакро починав уже дорікати мені за лінощі і за «ротороззівайство», як він висловлювався. Він взагалі ставав нестерпний, але найбільш пригнічував мене розповідями про свій дивовижний апетит. Виявлялося, що він, поснідавши о дванадцятій годині «маленьким ба-

рашкем» з трьома пляшками вина, о другій годині міг, не дуже силкуючись, з'їдати за обідом три тарілки якоїсь «чахахбілі» або «чихіртми», миску пилаву, шампур¹ шашлику, «скільки хочиш толми», і ще багато всяких кавказьких наїдків і притому випивав вина «скільки хотив». Цілими днями він розповідав мені про свої гастрономічні нахили і знання — розповідав цмокаючи, з палаючими очима, вишкіряючи зуби, скрегочучи ними, голосно втягуючи в себе і ковтаючи голодну слину, яка густо бризкала з його красномовних вуст.

Одного разу, біля Ялти, я найнявся вичистити фруктовий сад від зрізаного гілля, взяв наперед за день плату і на цілого півкарбованця купив хліба і м'яса. Коли я приніс куплене, мене покликав садівник, і я пішов, віддавши ці покупки Шакро, який відмовився від роботи, сказавши, нібито у нього болить голова. Повернувшись через годину, я пересвідчився, що Шакро, говорячи про свій апетит, не розминався з правдою: від купленого мною не залишилося ані крихти. Це був нетовариський вчинок, але я промовчав, — собі на лихо, як виявилось згодом.

Шакро, помітивши мою мовчанку, скористався з неї по-своєму. Відтоді почалося щось на диво безглузде. Я працював, а він, відмовляючись під усякими приводами від роботи, їв, спав і підганяв мене. Мені було смішно й сумно дивитись на нього, здорового хлопця; коли я, стомлений, повертався, закінчивши роботу, до нього, він десь у затінку чекав на мене і так жадібно обмацував мене очима! Але ще сумніше й прикріше було бачити, що він сміється з мене за те, що я працюю. Він сміявся тому, що навчився просити Христа ради. Коли він почав жебрати, то спочатку соромився мене, а згодом, коли ми підходили до татарського хутора, він став на моїх очах готуватися просити милостині. Для цього він спирався на палицю і тяг ногу по землі, немов вона у нього боліла, бо знав, що скупі татари не подадуть здоровому хлопцеві. Я сперечався з ним, доводячи ганебність такого заняття...

— Я не умію працювати! — коротко відказував він мені.

Йому подавали мало. Я в той час починав хворіти.

¹ Ш а м п у р — залізний прут, на якому жарять шашлик.

День від дня дорога наша ставала важча, і мої відносини з Шакро гіршали. Він тепер уже настійливо вимагав, щоб я годував його.

— Ти мене ведеш? Веди! Хіба можна мені так далеко йти пішки? Я не звик. Я помирати можу від цього! Що ти мене мучиш, убиваєш? Якщо я помру, як буде все? Мати буде плакати, батько буде плакати, приятел будуть плакати! Скільки це сліз?

Я слухав такі розмови, але не сердився на них. У мене почала закрадатись дивна думка, яка спонукала мене все це терпіти. Бувало — спить він, а я сиджу поруч і, розглядаючи його спокійне, нерухоме обличчя, повторюю, немов догадуючись про щось:

— Мій супутник... супутник мій...

І в свідомості моїй часом неясно виникала думка, що Шакро тільки користується своїм правом, коли він так впевнено й сміливо вимагає від мене допомоги йому і турбот про нього. В цій вимозі був характер, була сила. Він мене поневолював, і я йому підкорявся і вивчав його, стежив за кожним тремтінням його фізіономії, намагаючись уявити собі, де і на чому він зупиниться в цьому процесі поневолення чужої індивідуальності. А він почував себе прекрасно, співав, спав і посміювався з мене, коли йому цього хотілось. Іноді ми з ним розходились днів на два, на три в різні сторони; я давав йому хліб і гроші, коли вони були, і говорив, де йому чекати на мене. Коли ми сходилися знову, він, попрощавшись зі мною підозріло і з сумною злістю, зустрічав так радісно, тріумфуючи, і завжди, сміючись, говорив:

— Я думав, ти втік один, кинув мене! Ха, ха, ха!..

Я давав йому їсти, розповідав про красиві місця, які бачив, і одного разу, говорячи про Бахчисарай, до речі розповів про Пушкіна і навів його вірші. На нього не справляло все це ніякого враження.

— Е, вірші! Це пісні, не вірші! Я знав один грузин, той співав пісня! Це пісня!.. Заспіває — ай, ай, ай!.. Голосно... дуже голосно співав! Немов у нього в горлі кинджалом ворочають!.. Він заризав один духанщик, Сибир тепер пішов.

Після кожного повернення до нього я все більше й нижче падав у його очах, і він не вмів приховувати цього від мене.

Справи наші йшли погано. Я ледве міг заробити кар-

бованець-півтора на тиждень, і, зрозуміло, цього було менше ніж мало на двох. Жебрання Шакро не давало економії в їжі. Його шлунок був маленькою прірвою, яка поглинала все без розбору — виноград, дині, солону рибу, хліб, сушені фрукти, — і з часом вона ніби збільшувалась і вимагала все більше жертв.

Шакро став квапити мене йти з Криму, резонно заявляючи мені, що вже — осінь, а путь ще далека. Я погодився з ним. До того ж я встиг оглянути цю частину Криму, і ми пішли на Феодосію, сподіваючись «загребти» там «грошву», якої в нас так і не було.

Відійшовши верст з двадцять від Алушти, ми зупинились ночувати. Я умовив Шакро йти берегом, хоч це був найдовший шлях, але мені хотілось надихатися морем. Ми розпалили багаття і лежали біля нього. Вечір був чудовий. Темнозелене море билось об скелі внизу під нами; голубе небо урочисто мовчало вгорі, а навколо нас тихо шуміли кущі й дерева. Сходив місяць. Від мережаної зелені чинар упали тіні, співала якась пташка, задержувато й голосно. Її срібні переливи танули в повітрі, повному тихого й лагідного шуму хвиль, і, коли вони зникали, чути було нервово скрекотання якоїсь комашки. Багаття горіло весело, і його вогонь здавався великим палаючим букетом червоних і жовтих квітів. Воно теж породжувало тіні, і ці тіні весело стрибали навколо нас, немов хизуючись своєю жвавистістю перед лінивими тінями місяця. Широкий обрій моря був пустинний, небо над ним безхмарне, і я почував себе на краю землі, де споглядав простір, — цю загадку, що чарує душу... Полохливе почуття близькості до чогось великого заповнювало мою душу, і серце трепетно завмирало.

Раптом Шакро голосно засміявся:

— Ха, ха, ха!.. Який у тебе дурний пика! Зовсім, як у барана! А, ха, ха, ха!..

Я злякався, немов надо мною раптом ударив грім. Але це було гірше. Це було смішно, так, але — як же це було прикро!.. Він, Шакро, плакав од сміху; я був ладен заплакати від іншої причини. В мене в горлі стояв камінь, я не міг говорити і дивився на Шакро дикими очима, і це ще більше посилювало його сміх. Він качався по землі, стиснувши живіт; а я все ще не міг отямитися від завданої мені образи. Мені завдали тяжкої образи, і ті нечисленні люди, які, я сподіваюсь, зрозуміють її,—

можливо, тому, що самі зазнали чогось подібного,— ті знову зваять у своїй душі цей тягар.

— Перестань!! — несамовито крикнув я.

Він злякався, здригнувся, але все ще не міг стриматися, пароксизми сміху все ще охоплювали його, він надував щоки, витріщав очі і раптом знову заходився реготом. Тоді я встав і пішов геть від нього. Я йшов довго, без думок, майже безтямно, сповнений пекучою отрутою образи. Я обіймав усю природу і мовчки, всією душею освідчувався їй в коханні, в палкому коханні людини, яка є трошки поетом... а природа, в особі Шакро, посміялася з мене за моє кохання! Я далеко зайшов би у складанні обвинувального акту проти природи, Шакро і всіх порядків життя, але за мною почулися швидкі кроки.

— Не сердися! — зніяковіло сказав Шакро, тихенько торкаючись мого плеча.— Ти молився? Я не знав.

Говорив він несміливо, як дитина, що завинила, і я, незважаючи на моє збудження, не міг не бачити його жалюгідної фізіономії, смішно скривленої збентеженням і страхом.

— Я тебе не зачеплю білше. Вірно! Николи!

Він заперечливо трусив головою.

— Я бачу, ти смирний. Працуєш. Мине не заставляєш. Думаю — чому? Значить — дурний він, як баран...

Це він мене втішав! Це він просив у мене пробачення! Звичайно, після таких втішань і пробачень мені не залишалося нічого більше, як пробачити йому не тільки минуле, а й майбутнє.

Через півгодини він міцно спав, а я сидів поряд і дивився на нього. Уві сні навіть сильна людина здається беззахисною і беспорядною,— Шакро був жалюгідний. Товсті губи, разом із зведеними бровами, робили його обличчя дитячим, боязко здивованим. Дихав він рівно, спокійно, але інколи вовтузився і марив, благально і квапливо говорячи по-грузинському. Навколо нас панувала та напружена тиша, від якої завжди ждеш чогось і яка, коли б тривала довго, доводила б людину до божевілля своїм цілковитим спокоєм і відсутністю звуку, цієї яскравої тіні руху. Тихий шерех хвиль не долинав до нас,— ми були в якійсь ямі, що поросла чіпкими кущами і здавалась волохатою пащею скам'янілої тварини. Я дивився на Шакро і думав:

«Це мій супутник... Я можу залишити його тут, але

не можу піти від нього, бо ім'я йому — легіон... Це супутник всього мого життя... він до могили проведе мене...»

Феодосія обманула наші сподівання. Коли ми прийшли, там було близько чотирьохсот чоловік, що, як і ми, сподівались знайти роботу і теж мусили задовольнятися роллю глядачів будівництва молу. Працювали турки, греки, грузини, смоленці, полтавчани. Скрізь — і в місті, і навколо нього — блукали групами сірі, пригнічені фігури «голодуючих» і никали вовчою риссю азовські і таврійські босяки.

Ми пішли в Керч.

Мій супутник додержував свого слова і не зачіпав мене; але він дуже голодував і просто-таки по-вовчому клацав зубами, побачивши, як хто-небудь їв, і жахав мене, описуючи кількість різної їжі, яку він міг би поглинати. З якогось часу він почав згадувати про жінок. Спочатку мимохідь, із зітханням жалю, потім частіше, з пожадливими усмішками «східного чела-века», він, нарешті, дійшов до того, що не міг уже проминути жодної особи жіночої статі, байдуже якого віку і зовнішності вона була, щоб не поділитися зі мною якою-небудь практично-філософською сальністю з приводу тієї чи іншої її риси. Він трактував про жінок так вільно, з таким знанням предмета і дивився на них з такої навдивовижу простої точки зору, що я тільки відпльовувався... Одного разу я спробував довести йому, що жінка — істота нічим не гірша від нього, але, побачивши, що він не тільки ображається на мене за мої погляди, а навіть ладен оскаженити від приниження, якого я йому, на його думку, завдавав,— залишив свої спроби до того часу, коли він буде ситий.

На Керч ми йшли уже не берегом, а степом, щоб скоротити дорогу, в торбині у нас був усього тільки один ячний корж фунтів у три, куплений у татарина за останній наш п'ятак. Спроби Шакро просити хліба по селах не приводили ні до чого, скрізь коротко відповідали: «Багато вас!..» Це була велика істина: справді, жахливо багато було людей, які шукали шматка хліба в цей тяжкий рік.

Мій супутник терпіти не міг «голодуючих» — його конкурентів у старцюванні. Запас життєвих сил, незважаючи на труднощі подорожі і погане харчування, не давав йому прибрати такого виснаженого і жалюгідного ви-

гляду, яким вони, по справедливості, могли пишатись, мов якоюсь перевагою, і він, ще здалеку побачивши їх, казав:

— Знову йдуть! Фу, фу, фу! Чого ходять? Чого йдуть? Хіба Расія тісна? Не розумію! Дуже дурний народ у Расії!

І коли я поясняв йому причини, які спонукали дурний російський народ ходити по Криму, шукаючи хліба, він, недовіжливо хитаючи головою, заперечував:

— Не розумію! Як можна? У нас у Грузії не буває таких дурниць!

Ми прийшли в Керч пізно ввечері і змушені були почувати під містком з пароплавної пристані на берег. Нам треба було сховатися: ми знали, що з Керчі, незадовго до нашого приходу, вивезли весь зайвий народ — босяків, ми побоювались, що потрапимо в поліцію; а через те, що Шакро подорожував з чужим паспортом, це могло спричинитись до серйозних ускладнень у нашій долі.

Хвилі протоки всю ніч щедро обсипали нас бризками, вдосвіта ми вилізли з-під містка мокрі і змерзлі. Цілий день ходили ми по берегу, і єдине, що пощастило заробити, — це гривеник, одержаний мною від якоїсь попаді, — я відніс їй мішок динь з базару.

Треба було переправитися через протоку в Тамань. Жоден човняр не погоджувався взяти нас гребцями на той берег, хоч як я просив про це. Всі були упереджені проти босяків, які незадовго перед нами накоїли тут багато геройських вчинків, а нас, не без підстав, залічували до їх категорії.

Коли звечоріло, я, сердитий на свої невдачі і на весь світ, наважився на трохи ризиковану витівку і з початком ночі здійснив її.

IV

Вночі я і Шакро тихенько підійшли до митної брандвахти, біля якої стояли три шлюпки, прив'язані ланцюгами до кілець, вгвинчених у кам'яну стіну набережної. Було темно, дув вітер, шлюпки стукались одна об одну, ланцюги дзвеніли... Я міг легко розхитати кільце і висмикнути його з каменя.

Над нами, на висоті аршин п'яти, ходив митний сол-

дат-вартовий і насвистував крізь зуби. Коли він зупинявся близько від нас, я припиняв роботу, але це було зайвою обережністю; він не міг припустити, що внизу пошию у воді сидить людина. До того ж ланцюги бряжчали безупинно і без моєї допомоги. Шакро уже простягся на дні шлюпки і шепотів мені щось, чого я не міг розібрати за шумом хвиль. Кільце в моїх руках... Хвиля підхопила човен і відкинула його від берега. Я тримався за ланцюг і плив біля човна, потім вліз у нього. Ми зняли дві настові дошки і, укріпивши їх в кочетах замість весел, попливли...

Грали хвилі, і Шакро, який сидів на кормі, то зникав з моїх очей, провалюючись разом з кормою, то злітав високо надо мною і кричав, майже падаючи на мене. Я порадив йому не кричати, коли він не хоче, щоб вартовий почув його. Тоді він замовк. Я бачив білу пляму на місці його обличчя. Він весь час тримав стерно. Нам ніколи було помінятися ролями, і ми боялися переходити в човні з місця на місце. Я кричав йому, як ставити човен, і він, зразу мене розуміючи, робив усе так швидко, немов народився моряком. Дошки, що заміняли нам весла, мало допомагали мені. Вітер дув нам в корму, і я не дуже турбувався про те, куди нас несе, пильнуючи тільки, щоб ніс стояв уперек протоки. Це було легко визначити, бо ще миготіли вогні Керчі. Хвилі зазирали до нас через борти і сердито шуміли; чим далі виносило нас у протоку, тим вони ставали вищі. Здалеку почувся вже рев, дикий і грізний... А човен усе мчав — швидше і швидше, було дуже важко тримати курс. Ми раз у раз провалювались у глибокі ями і злітали на водяні кручі, а ніч ставала дедалі темнішою, хмари опускались нижче. Вогні за кормою зникли в пітьмі, і тоді стало страшно. Здавалось, що простір гнівної води безмежний. Нічого не було видно, крім хвиль, які линули з темряви. Вони вибили одну дошку з моєї руки, я сам кинув другу на дно човна і міцно вхопився обома руками за борти. Шакро вив диким голосом щоразу, коли човен підскакував угору. Я відчував себе жалюгідним і безсилим у цій пітьмі, оточений розгніваною стихією і оглушений її шумом. Без надії в серці, охоплений злим розпачем, я бачив навколо тільки ці білуваті гривасті хвилі, що розсипалися на солоні бризки, і хмари надо мною, густі, кошлаті, теж були схожі на хвилі... Я розумів лише одно: все, що

діється навколо мене, може бути незмірно сильнішим, і мені було прикро, що воно стримується і не хоче бути таким. Смерть неминуча. Але цей безстрашний, все нівелюючий закон треба чимсь скрашувати — занадто вже він важкий і грубий. Коли б мені треба було згоріти в огні чи потонути у болотяній трясовині, я волів би вибрати перше — все ж якось пристойніше...

— Поставмо парус! — крикнув Шакро.

— Де він? — спитав я.

— Із мого чекменя...

— Кидай його сюди! Не випускай кермо!..

Шакро мовчки завовтузився на кормі.

— Держи!..

Він кинув мені свій чекмінь. Сяк-так повзаючи по дну човна, я відірвав від насту ще дошку, надів на неї рукав товстої одежі, поставив її до лави човна, притиснув ногами і тільки-но взяв у руки другий рукав і полу, як сталося щось несподіване... Човен стрибнув якось особливо високо, потім полетів униз, і я опинився у воді, тримаючи в одній руці чекмінь, а другою вчепившись за вірьовку, протягнуту з зовнішнього боку борту. Хвилі з шумом плигали через мою голову, я ковтав солоно-гірку воду. Вона налилась мені у вуха, рот, ніс... Міцно вчепившись руками у вірьовку, я підіймався й опускався на воді, стукаючись головою об борт, і, кинувши чекмінь на дно човна, намагався сам на нього стрибнути. Одно з десятка моїх зусиль було вдале, я осідлав човен і зразу ж побачив Шакро, який перекидався у воді, вчепившись обома руками за ту саму вірьовку, яку щойно я випустив. Вона, виявилось, обходила весь човен кругом, просунута в залізні кільця бортів.

— Живий! — крикнув я йому.

Він високо підскочив над водою і також гепнувся на дно човна. Я підхопив його, і ми опинились віч-на-віч один з одним. Я сидів на човні, немов на коні, всунувши ноги в мотузки, як у стремена, — але це було не надійно: перша-ліпша хвиля легко могла вибити мене з сідла. Шакро вчепився руками в мої коліна і ткнувся головою мені в груди. Він весь тремтів, і я почував, як тряслись його щелепи. Треба було щось робити! Дно було слизьке, немов змащене маслом. Я сказав Шакро, щоб він спустився знов у воду, тримаючись за вірьовку з од-

ного борту, а я так само влаштуюсь на другому. Замість відповіді він почав штурхати мене головою в груди. Хвилі, дико танцюючи, безупинно стрибали через нас, і ми ледве тримались; одну ногу мені боляче муляла вірьовка. Скрізь у полі зору народжувались високі горби води і з шумом зникали.

Я повторив сказане уже тоном наказу. Шакро ще дужче став стукати мене своєю головою у груди. Гаятися не можна було. Я відірвав од себе його руки одну по одній і став штовхати його у воду, пильнуючи, щоб він зачепився своїми руками за вірьовки. І тут сталось таке, що найбільше налякало мене тієї ночі.

— Топиш мене? — прошепотів Шакро і подивився мені в лице.

Це було справді страшно! Страшне було його запитання, ще страшніший тон запитання, в якому звучала і боязка покірливість, і просьба пощади, і останній подих людини, яка втратила надію уникнути фатального кінця. Але ще страшніші були його очі на мертвотно-блідому мокрому обличчі!..

Я крикнув йому:

— Держись міцніше! — і спустився в воду сам, тримаючись за вірьовку. Я ударився об щось ногою і в перший момент не міг нічого зрозуміти від болю. Але потім зрозумів. В мені спалахнуло щось гаряче, я сп'янів і відчув себе сильним, як ніколи...

— Земля! — крикнув я.

Можливо, великі мореплавці, які відкривали нові землі, побачивши їх, кричали це слово з більшим почуттям, ніж я, але навряд чи вони могли кричати голосніше за мене. Шакро завив і кинувся у воду. Але обидва швидко прохолонули: води було ще нам по груди, і ніде ми не бачили виразніших ознак сухого берега. Хвилі тут були слабші і вже не плигали, а ліниво перекочувались через нас. На щастя, я не випустив з рук човна. І от ми з Шакро стали по його бортах і, тримаючись за рятівні вірьовки, обережно пішли кудись, ведучи за собою човен.

Шакро щось бурмотів і сміявся. Я заклопотано поглядав навколо. Було темно. Позаду і праворуч від нас хвилі шуміли сильніше, попереду і ліворуч — тихше; ми пішли вліво. Грунт був твердий, піщаний, але весь в ямах; іноді ми не діставали дна і гребли ногами та од-

нією рукою, тримаючись другою за човен; іноді води було тільки по коліно. На глибоких місцях Шакро вив, а я тремтів від страху. І раптом — порятунок! — попереду заблищав огонь.

Шакро загорлав щосили; але я твердо пам'ятав, що човен казенний, і зразу примусив його згадати про це. Він замовк, але через кілька хвилин почувися його ридання. Я не міг заспокоїти його — не було чим.

Води ставало дедалі менше... по коліно... по кісточки... Ми все тягнули казенний човен; але тут у нас невисистило сил, і ми кинули його. На дорозі у нас лежав якийсь чорний корч. Ми перестрибнули через нього — і обидва босими ногами потрапили в якусь колючу траву. Це було боляче і з боку землі негостинно, але ми не звертали на це уваги і побігли на вогонь. Він був за версту від нас і, весело палаючи, здавалось, сміявся назустріч нам.

V

...Три величезні, кудлаті собаки, вискочивши звідкілься із темряви, кинулись на нас. Шакро, який весь час судорожно ридав, завив і впав на землю. Я шпурнув у собак мокрий чекмінь і нахилився, шукаючи рукою каменюку чи палицю. Нічого не було, тільки трава колола руки. Собаки дружно наскакували. Я засвистів щосили, встроївши в рот два пальці. Собаки відскочили, і зразу почувся тупіт і гомін — до нас бігли люди.

Через кілька хвилин ми були вже біля багаття серед чотирьох чабанів, вдягнених в овчини вовною наверх.

Двоє з них сиділи на землі і курили, один — високий, з чорною густою бородою і в козацькій папасі — стояв позаду нас, спершись на палицю з величезною шишкою з кореня на кінці; четвертий, молодий, русавий хлопець, допомагав роздягатись Шакро, який плакав. Сажнів за п'ять від нас земля на великому просторі була вкрита товстим шаром чогось густого, сірого і хвилястого, схожого на весняний сніг, що вже почав танути. Тільки довго й пильно вдивляючись, можна було побачити окремі фігури овець, які щільно притулились одна до одної. Було їх кілька тисяч, стиснутих сном і мороком ночі в густий, теплий і товстий шар, який вкривав степ. Іноді вони мекали жалібно й полохливо...

Я сушив чекмінь над вогнем і говорив чабанам все по правді, розповів і про спосіб, яким здобув човен.

— А де ж він, той човен? — запитав мене суворий сивий дід, який не зводив з мене очей.

Я сказав.

— Піди, Михале, глянь!..

Михал, — той, чорнобородий, — закинув палицю на плече і пішов до берега.

Шакро, тремтячи від холоду, попросив мене дати йому теплий, але ще мокрий чекмінь, та дід сказав:

— Зажди! Побігай спершу, щоб розігріти кров. Біжи навколо багаття, ну!

Шакро спочатку не зрозумів, але потім враз зірвався з місця і, голий, почав танцювати дикий танець, м'ячиком перелітаючи через багаття, кружляючи на одному місці, тупаючи ногами об землю, горлаючи щосили, розмахуючи руками. Це була кумедна картина. Два чабани качались по землі, регочучи на все горло, а дід з серйозним, спокійним обличчям старався відбивати долонями такт танцю, але не міг уловити його, придивлявся, як танцює Шакро, хитав головою і, ворущачи вусами, покрикував густим басом:

— Гай-га! Так, так! Гай-га! Буць, буць!

Освітлений вогнем багаття, Шакро звивався змією, стрибаючи на одній нозі, вибивав дрібушечки обома, і його блискуче від вогню тіло вкривалось великими краплями поту, які здавалися червоними, наче кров.

Тепер уже всі трое чабанів били в долоні, а я, тремтячи від холоду, сушився біля багаття і думав, що ця подія зробила б щасливим будь-якого поклонника Купера і Жюля Верна: корабельна аварія, і гостинні або-ригени, і танець дикуна навколо багаття...

Ось Шакро сидить уже на землі, закутаний у чекмінь, і щось їсть, поглядаючи на мене чорними очима, в яких щось іскрилось, збуджуючи в мені неприємне почуття. Одяг його сушився, розвішаний на палицях, встро-млених у землю коло багаття. Мені теж дали їсти хліба і солоного сала.

Прийшов Михал і сів поруч діда.

— Ну? — спитав дід.

— Є човен! — коротко сказав Михал.

— Його не змиє?

— Ні!

І вони всі замовкли, розглядаючи мене.

— Що ж? — спитав Михал, ні до кого не звертаючись, — відвести їх у станицю до отамана? — А може, — просто до митних?

Йому не відповіли. Шакро їв спокійно.

— Можна до отамана відвести... і до митних теж... І те добре, і друге, — сказав, помовчавши, дід.

— Почекай, діду... — почав я.

Але він не звернув на мене ніякої уваги.

— Ось так воно! Михале! Човен там?

— Еге, там...

— Що ж... його не змиє вода?

— Ні... не змиє.

— То нехай і стоїть там. А завтра човнярі поїдуть до Керчі і візьмуть його з собою. Чого б їм не взяти порожнього човна? Е? Ну от... А тепер ви... хлопці-обідранці... тее... як його?.. Не боялись ви обое? Ні? Те-те!.. А ще б півверсти, то й бути б вам у морі. Що ж би ви робили, коли б викинуло в море? Га? Потонули б, як сокири, обое!.. Потонули б, і — край.

Дід замовк і з глузливою усмішкою у вусах глянув на мене.

— Чого ж ти мовчиш, хлопче?

Мені набридли його розумування, що їх я, не розуміючи, сприймав як знущання з нас.

— Та оце слухаю тебе! — сказав я досить-таки сердито.

— Ну, і що ж? — поцікавився старий.

— Ну, й нічого.

— А чого ж ти дражнишся? Хіба годиться дражнити старшого від себе?

Я промовчав.

— А ти ще їсти не хочеш? — продовжував він.

— Не хочу.

— Ну, не їж. Не хочеш — і не їж. А може, на дорогу взяв би хліба?

Я здригнувся від радості, але і взнаки не дав.

— На дорогу взяв би... — спокійно сказав я.

— Еге!.. То дайте ж їм на дорогу хліба і сала там...

А може, ще є що-небудь? то й цього дайте.

— А хіба ж вони підуть? — спитав Михал.

Інші двоє підвели очі на старого.

— А що ж би їм з нами робити?

— Таж до отамана ми їх хотіли... а то — до митних...— розчаровано заявив Михал.

Шакро засовався коло багаття і зацікавлено вистромив голову з чекменя. Він був спокійний.

— А що їм робити в отамана? Нема чого, мабуть, їм у нього робити. Потім уже вони підуть до нього... як захчуть.

— А як же човен? — не згоджувався Михал.

— Човен? — перепитав дід.— А що ж човен? Стоїть він там?

— Стоїть...— відповів Михал.

— Ну, й нехай стоїть. А вранці Івашка віджене його до пристані... там його візьмуть до Керчі. Більше й нічого робити з човном.

Я пильно дивився на старого чабана і не міг помітити ані найменшого руху на його флегматичному, засмаглому й обвітреному обличчі, по якому стрибали тіні від багаття.

— Щоб не вийшло якого гріха часом...— почав здаватися Михал.

— Коли ти не даси волі язика, то гріха не повинно, мабуть, вийти. А якщо їх відвести до отамана, то це, я гадаю, морочливо буде і для нас і для них. Нам треба своє діло робити, їм — іти.— Гей! Далеко ще вам іти? — спитав дід, хоч я вже казав йому, як далеко.

— До Тифліса...

— Далека дорога! Ось бачиш, а — отаман затримає їх; а якщо затримає, коли вони дійдуть? То вже нехай ідуть собі, куди їм дорога. Га?

— А що ж? Нехай ідуть! — погодились дідові товариші, коли він, закінчивши свою повільну мову, щільно стулив губи і запитально глянув на них усіх, крутячи пальцями свою сиву бороду.

— Ну, то йдіть же к богу, хлопці! — махнув рукою дід.— А човен ми відправимо на місце. Адже так?

— Спасибі тобі, діду! — скинув я шапку.

— А за що ж спасибі?

— Спасибі, брат, спасибі! — схвильовано повторив я.

— Та за що ж спасибі? От дивно! Я кажу — ідіть к богу, а він мені — спасибі! Хіба ти боявся, що я к дяволу тебе пошлю, е?

— Був гріх, боявся!..— сказав я.

— О!..— і старий звів брови.— Навіщо ж мені направляти людину поганою дорогою? Вже краще я її тією

пошлю, якою сам іду. Можливо, ще зустрінемося, то вже — знайомі будемо. Може, допомогти один одному доведеться... До побачки!..

Він зняв свою кудлату баранячу шапку і вклонився нам. Вклонились і його товариші. Ми розпитали, як іти на Анапу, і пішли. Шакро сміявся чогось...

VI

— Ти чого смієшся? — спитав я його.

Я був захоплений старим чабаном і його життєвою мораллю, я був захоплений і свіжим досвітнім вітерцем, що повівав просто нам в груди, і тим, що небо очистилось від хмар, що незабаром на ясне небо вийде сонце і народиться блискучий красень-день...

Шакро хитро підморгнув мені і зареготав ще дужче. Я теж усміхався, чуючи його веселий, здоровий сміх. Дві-три години, проведені нами біля багаття чабанів, і смачний хліб з салом залишили від утомної подорожі лише легеньку ломоту в кістках; але це відчуття не заважало нашій радості.

— Ну, чого ти смієшся? Радий, що живий залишився, так? Живий, та ще й ситий?

Шакро заперечливо мотнув головою, штовхнув мене ліктем у бік, зробив мені гримасу, знову розсміявся і, нарешті, заговорив своєю ламаною мовою:

— Не розумиєш? чому смішно? Ни? Зараз будиш розумити! Знаєш, що я зробив би, коли б нас повели до цього отамана-таможана? Не знаєш? Я б сказав про тебе: він мене втопити хотів! І став би плакати. Тоді б мене стали жаліти і не кинули б у турму! Розумиєш?

Я хотів спочатку сприйняти це як жарт, але, — на жаль, — він зумів мене переконати в серйозності свого наміру. Він так ґрунтовно і докладно переконував мене в цьому, що я, замість того, щоб розлютуватися на нього за цей наївний цинізм, перейнявся до нього почуттям глибокого жалю. Що інше можна почувати до людини, яка з ясною усмішкою і найщирішим тоном розповідає тобі про свій намір убити тебе? Що з нею робити, коли вона дивиться на цей вчинок як на милий, дотепний жарт?

Я з запалом почав доводити Шакро всю неморальність

його наміру. Він дуже просто заперечував мені, кажучи, що я не розумію його користі, забуваю про те, що він проживає по чужому документу і що за це — не хвалять.

Раптом у мене майнула одна жорстока думка...

— Зачекай,— сказав я,— та ти віриш, що я справді хотів утопити тебе?

— Ни!.. Коли ти штовхав мене у воду — вірив, а коли ти сам ішов — не вірив!

— Слава богу! — зрадів я. — Ну, й за це спасиби!

— Ни, не гавари спасиби! Я тобі скажу спасиби! Там, коло вогну, тобі холодно було, мени холодно було... Чекмін твій,— ти не взяв собі, ти його висушив, дав мени. А собі нічого не взяв... От тебе спасиби! Ти дуже хороша людина — я розумію. Прийдем у Тифліс,— за все палучиш. До батько тебе паведу. Скажу батько — от людина! Годуй його, напувай його, а мене — до ішаків! От як скажу! Жити в нас будиш, садивником будиш, пити вино будиш, їсти чого хочиш! Ах, ах, ах! Дуже харащо тобі буде жити! Дуже просто!.. Пий, їж з одної миска зо мною!..

Він довго і докладно малював принади життя, яке мав влаштувати мені у себе в Тифлісі. А я під його мову думав про велике нещастя тих людей, які, озброївшись новою мораллю, новими бажаннями, самотні пішли вперед і зустрічають на своєму шляху супутників, чужих їм, нездатних розуміти їх... Тяжке життя таких самотніх! Вони — над землею, в повітрі... Але вони носяться в ньому, як насіння добрих злаків, хоч і рідко коли зогнивають в ґрунті родючому.

Світало. Морська далина вже блищала блідорожевим золотом.

— Я спати хочу! — сказав Шакро.

Ми зупинились. Він ліг в яму, вириту вітром у сухому піску недалеко від берега, і, з головою закутавшись в чекмін, скоро заснув. Я сидів поруч нього і дивився в море.

Воно жило своїм широким життям, сповненим могутнього руху. Зграї хвиль гомінливо котились на берег і розбивались об пісок, він слабо шипів, вбираючи воду. Змахуючи білими гривами, передові хвилі шумно билися грудьми в берег і відступали, відбиті ним, а їх уже зустрічали інші, які йшли підтримувати їх. Обнявшись міцно, в піні й бризках, вони знову котились на берег та били його, намагаючись розширити межі свого життя.

Від обрії до берега, на всьому просторі моря, народжувались ці гнучкі і сильні хвилі і все йшли, йшли суцільною масою, тісно зв'язані одна з одною єдністю мети... Сонце дедалі яскравіше освітлювало їх хребти, у далеких хвилях, на обрії, вони здавались криваво-червоними. Жодної краплини не зникало безслідно в цьому титанічному русі водяної маси, що, здавалось, натхненна якоюсь свідомою метою і от — досягає її цими широкими, ритмічними ударами. Захоплюючи була красива хоробрість передових, що задирливо стрибали на мовчазний берег, і приємно було дивитись, як слідом за ними спокійно і дружно йде все море, могутнє море, уже забарвлене сонцем у всі кольори райдуги і сповнене свідомості своєї краси і сили...

З-за мису, розтинаючи хвилі, вплив величезний пароплав і, важко колихаючись на схвильованому лоні моря, полинув по хребтах хвилях, які шалено кидались на його борти. Красивий і сильний, виблискуючи проти сонця своїм металом, іншим часом він, мабуть, міг би навести на думку про горду творчість людей, які підкоряють стихії... Але поруч мене лежала людина-стихія.

VII

Ми йшли по Терській області. Шакро був розпатланий і обшарпаний навдिवовижу і був страшенно злий, хоч уже не голодував тепер, бо заробітку було досить. Він, як виявилось, був нездатний до якої-небудь роботи. Одного разу спробував стати до молотарки відгортати солому і, попрацювавши півдня, покинув, натерши граблями криваві мозолі на долонях. Іншим разом стали корчувати держи-дерево, і він здер собі мотикою шкіру на шиї.

Йшли ми досить повільно, — два дні працюєш, день ідеш. Ів Шакро занадто нестримано, і, через його чревоугодництво, я ніяк не міг зібрати стільки грошей, щоб купити йому яку-небудь частину костюма. А в нього всі частини — були сонмом різноманітних дір, абияк зв'язаних різнокольоровими латками.

Одного разу в якійсь станиці він поцупив з моєї торбини на превелику силу, потай від нього заощаджені п'ять карбованців і ввечері з'явився в дім, де я працював на городі, п'яний і з якоюсь дебелою жінкою-козачкою, яка привіталась зі мною так:

— Здрастуй, еретик у проклятий!

А коли я, здивований таким епітетом, спитав її,— чому ж я еретик? — вона з апломбом відповіла мені:

— А тому, дияволе, що забороняєш хлопцеві жіночу стать любити! Хіба ти можеш забороняти, коли закон дозволяє?.. Анафема ти!..

Шакро стояв поруч неї і ствердно кивав головою. Він був дуже п'яний і коли робив якийсь рух, то весь розгвинчено хитався. Нижня губа його одвисла. Тьмяні очі дивились мені в обличчя безглуздо-вперто.

— Ну, ти, чого ж вирячив баньки на нас? Давай його гроші! — закричала хоробра жінка.

— Які гроші? — здивувався я.

— Давай, давай! А то я тебе у військову відведу! Давай ті півтораєста карбованців, що взяв у нього в Одесі!

Що мені було робити? Бісова баба під п'яну руку справді могла піти у військову хату, і тоді станичне начальство, суворе до всякого мандрівного люду, арештувало б нас. Хто знає, що могло б вийти з цього арешту для мене й Шакро! І от я почав дипломатично улашувати жінку, що, звичайно, потребувало не великих зусиль. Сяк-так за допомогою трьох пляшок вина я втихомирив її. Вона звалилася на землю між кавунів і заснула. Я поклав спати Шакро, а на другий день уранці ми з ним вийшли із станиці, залишивши жінку з кавунами.

Напівхворий з похмілля, з пом'ятим і опухлим обличчям, Шакро шохвилини плювався і тяжко зітхав. Я намагався заговорити з ним, але він не відповідав мені і тільки мотав своєю кудлатою головою, мов баран.

Ми йшли вузькою стежкою, по ній сюди й туди повзали маленькі червоні змійки, звиваючись у нас під ногами. Навколишня тиша навівала дрімоту. Слідом за нами по небу повільно сунули чорні зграї хмар. Зливаючись до купи, вони вкрили все небо позаду нас, тимчасом як попереду воно було ще ясне, хоч уже клапті хмаринок вибігли з нього і прудко мчали кудись вперед, обганяючи нас. Десь далеко рокотав грім, його буркотливі звуки щораз наближались. Падали краплини дощу. Трава металево шелестіла.

Нам ніде було сховатися. От стало темно, і трава зашелестіла голосніше, полохливо. Вдарив грім — і хмари здригнулись, спалахнувши синім вогнем. Крупний дощ полив струмками, і удари грому один за одним почали

без перерву рокотати в пустинному степу. Трава згиналась від поривів вітру й дощу і лягала на землю. Все трепетало, хвилювалось. Блискавки, осліплюючи очі, шматували хмари... У голубих спалахах їх вдалині вирізнялось пасмо гір, яскріючи синіми вогнями, срібне і холодне, а коли блискавки гасли, воно зникало, немов провалюючись у темну безодню. Все гриміло, здригалось, відбивало звуки і породжувало їх. Наче небо, мутне і гнівне, вогнем очищало себе від пороху та всякої мерзоти, що піднялась до нього з землі, і земля, здавалось, здригалася від страху перед гнівом його.

Шакро гарчав, як зляканий собака. А мені було весело, я немов піднісся над буденщиною, спостерігаючи цю могутню похмуру картину степової грози. Чудовий хаос захоплював і настроював на героїчний лад, полонив душу грізною гармонією...

І мені захотілось узяти участь у ній, виявити чим-небудь почуття захвату перед цією силою, яке переповнило мене. Голубе полум'я, що охоплювало небо, здавалось, горіло в моїх грудях; і — чим мені було виявити моє велике хвилювання і мій захват? Я заспівав — голосно, на всю силу. Ревів грім, спалахували блискавки, шаруділа трава, а я співав і почував повну спорідненість з усіма звуками... Я — шаленів; це простимо, бо не шкодило нікому, крім мене. Буря на морі і гроза в степу! — Я не знаю грандіозніших явищ у природі.

Отже, я кричав, твердо впевнений, що не потурбую нікого такою поведінкою і нікого не примушу гостро критикувати мої дії. Але раптом мене сильно смикнуло за ноги і я мимоволі сів у калюжу...

В обличчя мені дивився Шакро серйозними і гнівними очима.

— Ти збожеволив? Не збожеволив? Ни? Ну, заамовчи! Не кричи! Я тобі розірву глотку! Разумиєш?

Я здивувався і спочатку спитав, чим я йому заважаю...

— Лякаєш! Зразумив? Грім гримить — бог гаворить, а ти горлаєш... Що ти собі думаєш?

Я заявив йому, що маю право співати, коли хочу, так само як і він.

— А я не хочу! — категорично сказав він.

— Не співай! — погодився я.

— І ти не співай! — суворо навчав Шакро.

— Ні, я вже краще буду...

— Послухай, що ти думаєш? — гнівно заговорив Шакро. — Хто ти такий? Є в тебе дім? Є в тебе мати? Батько? Є родичі? Зимля? Хто ти на зимлі? Ти — людина, думаєш? Це я людина! У мене все є... — Він постукав себе в груди. — Я — князі! А ти... ти — нищо! Ничого нема! А мене знає Кутаїс, Тифліс!.. Разумиєш? Ти не йди проти мене! Ти мені служиш? — Будиш задоволений! Я заплачу тобі десят разів! білше! Ти так робиш мене? Ти не можеш робит інакше; ти сам гаварив, що бог велив служит усім без нагорода! Я тебе нагороджу! Чого ти мене мучиш? Учиш, лякаєш? Хочиш, щоб я був як ти? Це не добре! Ех, ех, ех!.. фу, фу!

Він говорив, цмокав, пирхав, зітхав... Я дивився йому в обличчя, роззявивши рот від подиву. Він, мабуть, виливав передо мною все обурення, образи й невдоволення мною, що накопичилися за весь час нашої подорожі. Для більшої переконливості він тицяв мене пальцем у груди і трусив за плече, а в особливо сильних місцях налізав на мене всією своєю тушею. Нас поливав дощ, над нами безнастанно гримів грім, і Шакро, щоб я почув його, кричав з усіх сил.

Трагікомізм мого становища виступив передо мною ясніше за все і примусив мене щиро розсміятися.

Шакро, плюнувши, одвернувся від мене.

VIII

...Чим ближче ми підходили до Тифліса, тим Шакро ставав більш зосередженим і похмурим. Щось нове з'явилося на його схудлому, але все-таки нерухомому обличчі. Недалеко від Владикавказа ми зайшли в черкеський аул і підрядились там збирати кукурудзу.

Попрацювавши два дні серед черкесів, які, майже не говорячи по-російському, безнастанно сміялися з нас і лаяли нас по-своєму, ми вирішили йти з аулу, налякані тим, що серед аульників дедалі зростало вороже ставлення до нас. Відійшовши верст десять від аулу, Шакро раптом витяг з-за пазухи пакунок лезгинського серпанку і хвастовито показав мені, скрикнувши:

— Більш не треба працювати! Продамо — всього купимо! Вистачить до Тифліса! Розумиєш?

Я був обурений до нестями, вихопив серпанок, кинув його геть і озирнувся назад. Черкеси не люблять жартувати. Незадовго перед цим ми чули від козаків таку історію: один босяк, ідучи з аулу, де він працював, забрав там залізну ложку. Черкеси догнали його, обшукали, знайшли у нього ложку і, розпоровши йому кинджалом живіт, засунули глибоко в рану ложку, а потім спокійно поїхали, залишивши його в степу, де козаки підняли його напівживим. Він розповів це їм і помер по дорозі в станицю. Козаки часто остерігали нас від черкесів, розповідаючи повчальні події в цьому дусі,— не вірити їм я не мав підстав.

Я став нагадувати Шакро про це. Він стояв передо мною, слухав і раптом, мовчки, вишкіривши зуби і примруживши очі, кішкою кинувся на мене. Хвилин п'ять ми добре-таки лупцювали один одного і, нарешті, Шакро з гнівом крикнув мені:

— Годі!..

Змучені, ми довго мовчали, сидячи один проти одного... Шакро з жалем глянув туди, куди я шпурнув крадений серпанок, і заговорив:

— За що бились? Фа, фа, фа!.. Дуже неразумно. Хіба я у тебе украв? Що тобі — жалко? Мені тебе жалко, тому й украв... Працуєш ти, я не вмію... Що мені робити? Хотів допомогти тобі...

Я спробував пояснити йому, що таке крадіжка...

— Будь ласка, ма-авчи! У тебе галава, як дерево... — зневажливо кинув він і пояснив: — Помирать будиш — красти будиш? Ну! А хіба це життя? Ма-авчи!

Боячись знову роздратувати його, я мовчав. Це був уже другий випадок крадіжки. Ще раніше, коли ми були в Чорномор'ї, він поцупив у греків-рибалок кишенькову вагу. Тоді ми теж мало не побились.

— Ну,— ідем далі? — сказав він, коли ми обидва трохи заспокоїлись, помирились і відпочили.

Пішли далі. Він день від дня ставав похмуріший і дивився на мене чудно, спідлоба. Якось, коли ми вже проминули Дар'яльську ущелину і спускалися з Гудауру, він заговорив:

— Ден-два мине — в Тифліс прийдем. Цце, цце! — поцмокав він язиком і розцвів увесь. — Прийду додому, де був? Мандрував! В лазню піду... ага! Їсти буду багато... ах, багато! Скажу матері — дуже їсти хочу!

Скажу батькові — прости мене! Я бачив багато лиха, життя бачив,— різний! Босяки дуже хорроший народ! Зустріну коли — дам руб, паведу в духан, скажу — пий вино, я сам був босяк! Скажу батько про тебе... ось чела-век,—був мине як старший брат... Учив мене... Бив мене, собака!.. Кормив. Тепер, скажу, корми ти його за це. Рік корми! Рік корми — от скільки! Чуеш, Максим?

Я любив слухати, коли він говорив так; в ньому було у такі моменти щось просте й дитяче. Така мова його була мені ще й тому цікава, що я не мав у Тифлісі ні однієї знайомої людини, а наближалась зима — на Гудаурі нас уже зустріла завірюха. Я надіявся трохи на Шакро.

Йшли ми швидко. От і Мцхет — стародавня столиця Іберії. Завтра прийдемо в Тифліс.

Ще здалека, верст за п'ять, я побачив столицю Кавказу, затиснуту між двома горами. Кінець подорожі! Я був радий чогось, Шакро — байдужий. Він тупими очима дивився вперед і спльовував набік голодну слину, раз у раз з болісною гримасою хапаючись за живіт. Це він необережно поїв сирої моркви, нарваної по дорозі.

— Ти думай, я—грузинський диварянин—підув мій місто вдень такий обірваний, гразний? Ни-и! Ми підождем вечора. Стій!

Ми сіли біля стіни якогось порожнього будинку і, скрутивши по останній цигарці, тремтячи від холоду, покурили. З Воєнно-Грузинської дороги дув гострий і сильний вітер. Шакро сидів, наспівуючи крізь зуби сумної пісеньки... Я думав про теплу кімнату й інші переваги осілого життя над життям кочовим.

— Ходімо! — підвівся Шакро з рішучим обличчям.

Смеркло. Місто світило вогні. Це було красиво: вогники поступово, один по одному, виплигували звідкілься у темряву, що обгорнула долину, де заховалось місто.

— Слухай! Ти дай мене цей башлик, щоб я закрити лице... а то пізнають мене знайомі, може...

Я дав башлик. Ми йдемо Ольгинською вулицею. Шакро насвистує щось рішуче.

— Максим! Бачиш станцію конки — Верійський міст? Сиди тут, жди! Будь ласка, жди! Я зайду в адин дом, спитаю товариша про своїх, батько, мати...

— Ти недовго?

— Зараз! Адин момент!..

Він швидко подався в якийсь темний і вузький провулок і зник в ньому — назавжди.

Я ніколи більше не зустрічав цю людину — мого супутника на протязі майже чотирьох місяців життя, але я часто згадую про нього з добрим почуттям і веселим сміхом.

Він мене багато чого навчив, цього не знайдеш в товстих фоліантах, написаних мудрецами, — бо мудрість життя завжди глибша й більша від мудрості людей.

ЯКОСЬ ВОСЕНИ

...Якось восени мені довелося потрапити в дуже неприємне й прикре становище: в місті, куди я тільки що приїхав і де в мене не було жодної знайомої людини,— я опинився без копійки в кишені і без квартири.

Попродавши в перші дні все те з одягу, без чого можна було обійтися, я пішов з міста у місцевість, що називалася Устье, де стояли пароплавні пристані і в навігаційний час вирувало жваве трудове життя, а тепер було пустинно й тихо—діло було останніми днями жовтня.

Чалапаючи ногами по вогкому піску та вперто розглядаючи його з бажанням знайти там які-небудь залишки поживних речовин, я блукав самотньо серед безлюдних будівель і торгових рундуків та думав про те, як добре бути ситим...

За даного стану культури голод душі можна задовольнити швидше, ніж голод тіла. Ви блукаєте по вулицях, вас оточують будинки, непогані на вигляд і,— можна, не помиляючись, сказати,— непогано обладнані всередині; це може викликати у вас відрадні думки про архітектуру, про гігієну та ще багато про що інше, мудре і високе; вам зустрічаються вигідно і тепло одягнені люди,— вони ввічливі, завжди обминають вас, делікатно не бажаючи помічати сумного факту вашого існування. Йй-богу, душа голодної людини завжди живиться краще й здоровіше за душу ситої,— ось положення, що з нього можна зробити дуже дотепний висновок на користь ситих!..

...Заходив вечір, ішов дощ, з півночі поривчасто дув вітер. Він свистів у порожніх рундуках і крамничках, стукав у забиті дошками вікна гостиниць, і хвилі ріки від його ударів пінилися, з шумом хлюпали на пісок берега, високо підкидаючи свої білі хребти, мчали одна за одною в каламутну долину, навально перестрибуючи одна через одну... Здавалося, що ріка почувала наближення зими і з острахом тікала кудись від оков криги, які міг цієї ж ночі накинути на неї північний вітер. Небо тяжке й похмуре, з нього безперестанку сипалися краплини дощу, що їх ледве можна було бачити оком; сумну елегію в природі навколо мене підкреслювали дві обламані й потворні верби і перекинутий догори дном човен біля їх коріння.

Перекинутий човен з проламаним дном і пограбовані холодним вітром дерева, жалюгідні й старі... Все навколо зруйноване, безплідне й мертве, а небо лле невичерпні сльози. Порожньо і похмуро було навколо — здавалося, все вмирає, незабаром залишуся живим я сам та й на мене теж чигає голодна смерть.

А мені тоді було сімнадцять років — хороший час!

Я ходив, ходив по холодному й вогкому піску, вистукуючи зубами трелі на честь голоду і холоду, і раптом, марно шукаючи їстівного, зайшовши за один з рундуків, — побачив за ним скулену на землі постать у жіночому одязі, що був мокрий від дощу і щільно прилип до схилених плечей. Спинившись над нею, я придивився, що вона робила? Виявилось, вона вигрібає руками яму в піску, підкопуючись під один з рундуків.

— Це навіщо тобі? — спитав я, присідаючи навпочіпки біля неї.

Вона тихо скрикнула й швидко схопилася на ноги. Тепер, коли вона стояла і дивилася на мене широко розплющеними сірими очима, повними страху, — я бачив, що це дівчина моїх літ, з дуже милим личком, на жаль, прикрашеним трьома великими синцями. Це його псувало, хоч синці були розташовані з надзвичайною пропорціональністю — по одному, однакового розміру, під очима і один — більший — на лобі, якраз над переніссям. У цій симетрії було видно роботу митця, що дуже набив руку в справі псування людських фізіономій.

Дівчина дивилася на мене, і страх в її очах поволі

згасав... Ось вона струсила з рук пісок, поправила ситцюву хустину на голові, зіщулилась і сказала:

— Ти, мабуть, теж їсти хочеш?.. Ну, рий, у мене руки стомилися. Там,— вона кивнула головою до рундука,— напевне, хліб є... В цьому рундуку торгують ще...

Я почав рити. А вона, трохи почекавши й подивившись на мене, присіла поруч і стала допомагати мені...

Ми працювали мовчки. Я не можу сказати тепер, чи пам'ятав я в той момент про карний кодекс, про мораль, власність та інші речі, що про них, на думку обізнаних людей, слід пам'ятати у кожну мить життя. Бажаючи бути якомога ближчим до правди, я повинен признатися,— здається, я був настільки захоплений справою підкопування під рундук, що зовсім забув про все інше, крім того, що могло бути в цьому рундуку...

Вечоріло. Пітьма — вогка, пронизуюча, холодна — дедалі більше густішала навколо нас. Хвилі шуміли начебто тихше, ніж раніше, а дощ барабанив по дошках рундука все гучніше й частіше... Десь уже проторохтіла тріскачка нічного сторожа...

— Є в ньому підлога чи нема? — тихо спитала моя помічниця.

Я не зрозумів, про що вона каже, і промовчав.

— Я кажу — чи є підлога в рундуку? Коли є, то ми даремно морочимось. Підкопаємо яму,— а там, може, товсті дошки ще... Як їх віддереш? Краще замок відбити... замок поганенький...

Хороші ідеї рідко навідують голови жінок; але, як ви бачите, вони все-таки навідують їх... Я завжди цінив хороші ідеї й завжди намагався користуватися ними скільки можливо.

Знайшовши замок, я смикнув його і вирвав разом з кільцями... Моя співучасниця вмить зігнулася і, як змія, гулькнула в чотирикутний отвір рундука, що відкрився. Звідти почувся її схвальний вигук:

— Молодець!

Одна маленька похвала жінки для мене дорожча за цілий дифірамб чоловіка, хоч би чоловік цей був красномовний, як усі стародавні промовці, узяті разом. Але тоді я був у менш чемному настрої, ніж тепер, і, не звернувши уваги на комплімент дівчини, коротко й з острахом спитав її:

— Є що-небудь?

Вона монотонно заходила перелічувати мені свої відкриття.

— Кошик з пляшками... Мішки порожні... Зонтик... Відро залізне.

Все це було не їстівне. Я почував, що мої надії згасають... Але раптом вона жваво крикнула:

— Ага! ось він..

— Хто?

— Хліб... Буханець... Тільки мокрий... Держи!

До ніг мені викотився буханець і за ним вона, моя відважна співучасниця. Я вже вломив шматочок, засунув його в рот і жував...

— Ану, дай мені... Та звідси треба й тікати. Куди б нам піти? — Вона запитливо подивилася в п'їтму на всі чотири сторони... Було темно, мокро, шумно... — Он там човен перекинутий... гайда туди?

— Ходімо! — І ми пішли, ламаючи на ходу нашу здобич і набиваючи нею роти... Дощ дужчав, ріка ревля, звідкись долинав протяжний глузливий свисток, — наче хтось великий, нікого не боячись, освистував всі земні порядки, і цей поганий осінній вечір, і нас, двох його героїв... Серце болісно нило від цього свисту; проте я жадбно їв, у чому мені не поступалася й дівчина, що йшла з лівого боку від мене

— Як тебе звати? — навіщось спитав я її.

— Наташа! — відповіла вона, голосно плямкаючи.

Я подивився на неї — у мене боляче стиснулося серце, я подивився в п'їтму поперед себе і — мені здалося, що іронічна пика моєї долі усміхається мені загадково й холодно...

...По дереву човна невгамовно стукав дощ, м'який шум його навівав сумні думки, і вітер свистів, влітаючи в проламане дно — в щілину, де билася якась трісочка, билась і трішала неспокійним і жалібним звуком. Хвилі ріки хлюпали на берег, вони звучали так монотонно й безнадійно, наче розповідали про щось нестерпно нудне й важке, що надокучило їм до огиди, про щось таке, від чого їм хотілося б утекти і про що все-таки треба говорити. Шум дощу зливався з хлюпанням хвиль, і над перекинутим човном плавало протяжне, тяжке зітхання землі, скривдженої і стомленої цими вічними змінами

ясного й теплого літа — осінню холодною, туманною й мокрою. Вітер гасав над пустинним берегом і запіненою рікою, гасав і співав тужних пісень...

Приміщення під човном було позбавлене комфорту; в ньому було тісно, мокро, в пробите дно сіялися дрібні холодні краплі дощу, вривалися струмені вітру... Ми сиділи мовчки й тремтіли від холоду. Мені хотілося спати, пам'ятаю. Наташа притулилася спиною до борту човна, зібгавшись в маленьку грудочку. Обхопивши руками коліна й поклавши на них підборіддя, вона вперто дивилася на ріку, широко розплющивши свої очі, — на білій плямі її обличчя вони здавалися величезними від синців під ними. Вона не рухалась, ця нерухомість і мовчанка — я почував — поволі породжує в мені страх перед моєю сусідкою... Мені хотілося заговорити до неї, але я не знав, з чого почати.

Вона заговорила сама.

— Отаке окаянне життя!.. — виразно, роздільно, з глибоким переконанням у тоні вимовила вона.

Але це була не скарга. В цих словах було занадто багато байдужості для скарги. Просто людина подумала, як уміла, подумала і зробила певний висновок, що його їй вистовила вголос та що на нього я не міг щось відказати, не суперечачи собі. Тому я мовчав. А вона, ніби не помічаючи мене, і далі сиділа нерухомо.

— Хоч би здохнути, або що... — знову промовила Наташа, цього разу тихо й задумливо. І знову в її словах не звучало жодної ноти скарги. Видно було, що людина, подумавши про життя, подивилася на себе і спокійно зробила висновок, що для охорони себе від знущань життя вона неспроможна зробити що-небудь інше, крім того, як саме — «здохнути».

Мені стало невимовно тоскно від такої ясності мислення, і я почував, що, коли мовчатиму ще, то напевне заплачу... А це було б соромно перед жінкою, тим більше, що ось — вона не плакала. Я вирішив заговорити до неї.

— Хто це тебе побив? — спитав я, не придумавши нічого розумнішого.

— Та все Пашка ж... — рівно й голосно відповіла вона.

— А він хто?..

— Полюбовник... Булочник один...

— Часто він тебе б'є?..

— Як нап'ється, то й б'є...

І раптом, присунувшись до мене, вона почала розповідати про себе, про Пашку і про взаємини, що існують між ними. Вона — «дівчина з тих, що гуляють і...», а він — булочник з рудими вусами і дуже добре грає на гармонію. Ходив він до неї в «заведеніє» і їй дуже сподобався, бо людина він весела і одягається чисто. Чумарка п'ятнадцять карбованців коштує, і чоботи «гармошкою» в нього... З цих причин вона в нього закохалася, і він став її «кредитним». А коли він став її «кредитним», то почав відбирати в неї ті гроші, що їй давали інші гості на цукерки, і, напиваючись на ці гроші, став бити її, — це б ще нічого, — а почав «водитися» з іншими дівчатами в неї на очах...

— Чи ж це мені не прикро? Я не гірша за всяких інших... Виходить, це він знущається з мене, падлюка. Позавчора я відпросилася в хазяйки погуляти, прийшла до нього, а в нього Дунька п'яна сидить. І він теж напідпитку. Я кажу йому: «Падлюка ти, падлюка! Шахай ти!» Він побив мене всю. І штовхав, і за волосся — всяко... Це б ще нічого! А от порвав усе... це як тепер? Як я до хазяйки прийду? Все порвав: і плаття, і кофточку — новеньку ще зовсім... і хустину здер з голови... Господи! Що ж мені тепер робити? — раптом заголосила вона тоскним, надірваним голосом.

І вітер вив, стаючи дедалі дужчим і холоднішим... У мене знову зуби стали цокотіти. А вона теж кулилася від холоду, присунувшись так близько до мене, що я вже бачив крізь пільму блиск її очей...

— Які всі ви мерзотники, мужчини! Розтоптала б я вас усіх, покалічила б. Хай би здихав котрий з вас... плюнула б у пику йому, а не пожаліла б! Підлі пики!.. Канючите, канючите, махаєте хвостом, як підлі собаки, а піддається вам дурна яка, і по всьому! Зараз ви її й під ноги собі... Шелихвости паршиві...

Лаялась вона дуже різноманітно, але в лайці її не було сили: ні злоби, ні ненависті до «паршивих шелихвостів» не чув я в ній. Взагалі тон її мови був невідповідно до змісту спокійний і голос сумовито бідний на ноти.

Але все це впливало на мене дужче за найкрасномовніші й найпереконливіші песимістичні книги і промови, що їх я чув чимало й раніше, і пізніше, і по цей день чую

і читаю. І це тому, бачите, що агонія вмираючого завжди значно природніша і сильніша за найточніші й найхудожніші описи смерті.

Мені було погано,—мабуть, більше від холоду, ніж від слів моєї сусідки по квартирі. Я тихенько застогнав і заскреготав зубами.

І майже в ту ж мить відчув на собі дві холодні маленькі руки,—одна з них торкнулася моєї шиї, друга лягла мені на обличчя, і разом з тим почулося тривожне, тихе, лагідне запитання:

— Ти чого?

Я ладен був подумати, що це питає мене хтось інший, а не Наташа, яка тільки що заявила, що всі чоловіки мерзотники, і зичила всім їм загиніти. Але вона заговорила вже швидко й квапливо...

— Чого ти? га? Холодно, чи що? Мерзнеш? Ох який ти! Сидить і мовчить... як сич! Та ти б давно сказав мені, що холодно, мовляв... Ну... лягай на землю... простягнися... і я ляжу... ось! Тепер обіймай мене руками... дужче... Ну ось, і повинно бути тобі тепло тепер... А потім — спинами одне до одного ляжемо... Як-небудь і перебудемо ніч... Ти що, запив, чи що? З роботи прогнали?.. Нічого!..

Вона мене втішала... Вона мене підбадьорювала...

Будь я тричі проклятий! — Скільки було іронії щодо мене в цьому факті! Подумайте! — Адже я в той час був серйозно заклопотаний долею людства, мріяв про реорганізацію соціального ладу, про політичні перевороти, читав різні диявольськи-мудрі книги, що глибина думки в них, мабуть, недосяжна була навіть для авторів їх,—я в той час всіляко старався приготувати з себе «велику активну силу». І ось саме мене зігрівала своїм тілом продажна жінка, нещасна, побита, затуркана істота, якій нема місця в житті і нема ціни, і якій я не догадався допомогти раніше, ніж вона мені допомогла, а коли б і догадався, то навряд чи зумів би допомогти їй чим-небудь.

Ох, я ладен був подумати, що це все робиться з мною уві сні, в безглуздому сні, в тяжкому сні...

Та де там! мені не можна було цього подумати, бо на мене сіялися холодні краплі дощу, міцно до моїх грудей притискалися груди жінки, в обличчя мені віяв її теплий подих, хоч і з легеньким букетом горілки... але —

такий живлющий... Вив і стогнав вітер, стукав дощ об човен, хлюпотіли хвилі, і обое ми, міцно стискаючи одне одного, все-таки тремтіли від холоду. Все це було цілком реально, і я певен, що ніхто не бачив такого тяжкого й поганого сну, як ця дійсність.

А Наташа все говорила про щось, говорила так лагідно й співчутливо, як тільки жінки можуть говорити. Під впливом її мови, наївної й ласкавої, всередині в мене тихо зажеврів якийсь вогник, і від нього щось розтало в моєму серці.

Тоді з моїх очей градом полилися сльози, що змили з серця мого багато злости, туги, глупоти і бруду, який накупів на ньому перед цією ніччю... А Наташа умовляла мене:

— Ну, годі, любий мій, не реви! Годі! Бог дасть, одужаєш, знову на роботу станеш... і все таке...

І все цілувала мене... Багато разів, без ліку, гаряче...

Це були перші жіночі поцілунки, подаровані мені життям, і це були найкращі поцілунки, бо всі інші після цих страшенно дорого коштували і майже нічого не давали мені.

— Ну, не реви ж, дивак! Я тебе завтра влаштую, коли тобі нема де притулитися...— наче крізь сон чув я тихий, переконливий шепіт...

...До світанку ми лежали в обіймах одне в одного...

А коли розвиднілося, вилізли з-під човна й пішли до міста... Потім по-дружньому попрощалися і більше не зустрічалися ніколи, хоч я з півроку розшукував по всіх трущобах цю милу Наташу, що з нею перебував описану тут ніч, якось восени...

Якщо вона вже вмерла — як це добре для неї! — земля їй пером! А якщо жива — мир її душі! Хай не прокинеться в душі її свідомість падіння... бо це було б стражданням зайвим і марним для життя...

ПІСНЯ ПРО СОКОЛА

Море величезне, ліниво зітхаючи попід берегом,— заснуло і нерухоме в далечині, залитий блакитним сявом місяця. М'яке й срібliste, воно злилося там з синім південним небом і міцно спить, відбиваючи в собі прозору тканину перистих хмарин, що не рухаються і не затуляють собою золотих візерунків зір. Здається, наче небо все нижче схиляється над морем, прагнучи зрозуміти те, про що шепочуть невгамовні хвилі, сонливо виповзаючи на берег.

Гори, порослі деревами, які потворно повигинав норд-ост, рвучкими помахами піднесли своє верхів'я до синьої пустині понад ними, суворі контури їхні закруглилися, вбрані в теплу й ласкаву імлу південної ночі.

Гори поважно-задумливі. З них на пишні зеленкуваті гребінці хвиль впали чорні тіні і вдягають їх, начебто прагнучи зупинити єдине рухання, заглушити неугавне плюскотіння води і зітхання піни,— всі звуки, що порушують таємну тишину, розлилу навколо разом з блакитним сріблом сяєва місяця, ще захованого за гірськими вершинами.

— А-ала-ах-а-акбар!..—тихо зітхає Надир-Рагім-Огли, старий кримський чабан, високий, сивий, спалений південним сонцем, сухий і мудрий дід.

Ми з ним лежимо на піску біля величезного каменя, відірваного від рідної гори, вдягненого тінню, порослого мохом,— біля каменя печального, похмурого. На той бік

його, який обернуто до моря, хвилі накидали баговиння, водоростів, і обвішаний ними камінь здається прив'язаним до вузької піщаної смужки, що відділяє море від гір. Полум'я нашого багаття осяює його з боку, обернутого до гір, воно здригається, і по старому каменю, поритому частою сіткою глибоких шпарин, бігають тіні.

Ми з Рагімом варимо юшку зі щойно впійманої риби і обидва перебуваємо в тому настрої, коли все здається примарним, натхненним, дозволяючи себе збагнути, коли на серці так чисто, легко, і нема інших бажань, крім бажання думати.

А море ластиться до берега, і хвилі звучать так ласкаво, наче просять пустити їх погрітися біля багаття. Інколи в загальній гармонії плюскотіння чути більш піднесену і грайливу ноту — це якась із хвиль, сміливіша, підповзла ближче до нас.

Рагім лежить грудьми на піску, головою до моря, і вдумливо дивиться в каламутну далечінь, підпершись ліктями і поклавши голову на долоні. Кудлата бараняча шапка сповзла йому на потилицю, від моря повіває свіжість на його високе чоло, все в дрібних зморшках. Він філософствує, не цікавлячись, чи я слухаю його, наче він розмовляє з морем:

— Вірна богові людина іде до раю. А та, що не служить богові й пророкові? Може, вона — ось у цій піні... І ті срібні плями на воді, може, теж вона... хто зна?

Темне, могутньо розмахнуте море яснішає, де-не-де на ньому з'являються недбало кинуті відблиски місяця. Він уже вплив з-за волохатих вершин гір і тепер задумливо лле своє сяйво на море, яке тихо зітхає йому назустріч, на берег і камінь, біля якого ми лежимо.

— Рагім!.. Розкажи казку... — прошу я старого.

— Навіщо? — питає Рагім, не повертаючись до мене.

— Так! Я люблю твої казки.

— Я тобі вже все розповів... Більше не знаю... — Це він хоче, щоб я попросив його. Я прошу.

— Хочеш, я розповім тобі пісню? — згоджується Рагім.

Я хочу почути стару пісню, і сумовитим речитативом, намагаючись зберегти своєрідну мелодію пісні, він розповідає.

«Між гір високих вліз Вуж і ліг там у вогкій паді, клубком згорнувшись, вдивившись в море.

«В високім небі блищало сонце, а гори жаром пашіли в небо, і бились хвилі внизу об камінь...

«З гори по кручах, у пільмі й бризках, навстріч до моря потік котився й гримів камінням...

«Весь в білій піні, потужний, сивий, він країв гору і в море ринув з виттям сердитим.

«Враз в падь вологу, де Вуж згорнувся, впав з неба Сокіл — розбив він груди, скривавив пір'я...

«З коротким зойком він впав на землю, грудьми ударив в безсильнім гніві об твердь камінну...

«Вужак злякався, відповз хутенько, та зрозумів він, що птиці жити дві-три хвилини...

«І він підсунувсь до птиці ближче і став сичати їй впрост у вічі:

«— Отож, вмираєш?

«— Так, я вмираю! — промовив Сокіл, зітхнувши тяжко.— Я жив на славу!.. Я знаю щастя!.. Я добре бився!.. Я бачив небо!.. Ти не побачиш його так близько!.. Ех, бідолахо!

«— Е, що там — небо? — порожнє місце... Як там повзтиму? Мені тут розкіш... і тепло, й вогко!

«Так Вуж промовив свободній птиці і засміявся в душі він з неї за цю балачку.

«І так подумав: «Літай чи півзай, кінець однакий: всі ляжуть в землю, все прахом буде...»

«Та стрепенувся сміливий Сокіл, підвівся трохи і падь вологу обвів очима.

«Крізь сірий камінь вода сочилась, стояла в паді тяжка задуха й гнилья смерділо.

«І скрикнув Сокіл з журбою й болем, всю міць зібравши:

«— О, хоч би в небо ще раз злетіти!.. Я до грудей би... врага притиснув... він захлинувся б моєю кров'ю!.. О, щастя битви!..

«А Вуж подумав: «Мабуть, в тім небі і справді можна пожити добре, як він так стогне!..»

«І вільній птиці він дав пораду: «А ти підсунься до краю прірви й донизу кинься. Можливо, крила тебе підхоплять і поживеш тоді ще трохи в твоїй стихії».

«Здрігнувся Сокіл і з гордим криком пішов до прірви, кінцями сковзнувши по мокрій скелі.

«І підійшов він, розправив крила, зітхнув глибоко, саяйнув очима і — вниз поринув.

«І сам, мов камінь, скотившись з кручі, він рвучко падав, зламавши крила, обдерши пір'я...

«Потоку хвиля його схопила і, кров обмивши, вдягнула в піну, помчала в море...

«А хвилі моря з журливим ревом об камінь бились... І трупа птиці ніде не видно в морських просторі...

II

«Між скель розлігшись, Вуж довго думав про смерть сміливця, про зліт до неба.

«І ось він глянув в ту даль, що вічно милує очі бажанням щастя.

«— А що він бачив, померлий Сокіл, у цій пустелі без дна і краю? Нащо такі-от, як він, померши, бентежать душу своїм стремлінням летіть до неба? Що їм там ясно? А я теж міг би все це пізнати, злетівши в небо хоч на хвилину.

«Сказав і — зваживсь. Кільцем згорнувшись, стрибнув в повітря і, наче стрічка, на сонці блиснув.

«Рождений повзатъ — літатъ не може!.. Про це забувши, він впав на камінь, але не вбився, а засміявся...

«— Так ось в чім розкіш злітань до неба! Вона — в падінні!.. Кумедні птиці! Землі не знають, на ній нудьгують й до неба прагнуть, життя шукають в жаркій пустелі. Там тільки пустка. Там безмір світла, та що там їсти, на що зіпертись живому тілу? Навіщо ж гордість? Нащо докори? На те, щоб ними прикрити безумні свої бажання, сховати за ними свою нездатність до справ життєвих? Кумедні птиці!.. Та не підманять мене вже більше промови їхні! Я сам все знаю! Я — бачив небо... Злетів до нього, його я змірив, пізнав падіння, та не розбився, а тільки дужче я в себе вірю. Хай ті, що землю любить не можуть, живуть обманом. Я знаю правду. І кличам їхнім я не повірю. Землі творіння — живу землею.

«І, запишавшись, клубком згорнувся він на камінні.

«Блищало море в ясному сяйві, і грізно хвилі об берег бились.

«Їх рев левиний гримів піснями про горду птицю, тремтіли скелі від їх ударів, і грізна пісня стрясала небо:

«Безумству смілих співаєм славу!

«Безумство смілих — ось мудрість людства! О, смілий Сокіл! В бою тяжкому зійшов ти кров'ю... Та час настане — й гарячі краплі твоєї крові сяйнуть, як іскри, в життєвій пільмі — і в багатьох серцях сміливих запалють спрагу свободи, світла!

«Ти вмер!.. Та в пісні сміливих серцем і сильних духом ти завше будеш зразком безсмертним, гордливим кличем до волі й світла!

«Безумству смілих співаєм пісню!..»

...Мовчить опалова далечінь моря, співуче хлюпають хвилі на пісок, і я мовчу, задивившись в даль моря. На воді все більше срібних плям од місячних променів... Наш казанок тихо закипає.

Одна з хвиль грайливо накочується на берег і, визивно зашумівши, повзе до голови Рагіма.

— Куди йдеш?.. Геть! — махає на неї Рагім рукою, і вона покірно скочується назад до моря.

Мене анітрохи не смішить і не лякає вихватка Рагіма, що одухотворює хвилі. Все навкруги виглядає дивно живим, м'яким, ласкавим. Море таке поважно спокійне, і чувається, що в свіжому подихові його на гори, ще не прохолоді після денної спеки, таїться багато могутньої, стриманої сили. По темносиньому небу золотим візерунком зірок написано щось урочисте, що чарує душу, бентежить розум солодким чеканням якогось одкровення.

Все дрімає, але дрімає напружено чуйно, і здається, наче ось наступної миті все стрепенеться і зазвучить стрункою гармонією невимовно солодких звуків. Ці звуки розкажуть про таємниці світу, з'ясують їх розумові, а потім загасять його, як примарний вогник, і потянуть за собою душу високо до темносиньої безодні, звідкіля їй назустріч тремтливі візерунки зірок теж зазвучать чудесною музикою одкровення...

«ВИВІД»

Сільською вулицею, серед білих мазанок, з диким виттям суне дивна процесія.

Іде юрба народу, йде густо, повільно й шумливо, — рухається, наче велика хвиля, а попереду неї виступає шершава конячинка, понуро опустивши голову. Підносячи одну з передніх ніг, вона так дивно стріпує головою, немов хоче ткнутись шорсткою мордою у дорожній порох, а коли вона переставляє задню ногу, її круп весь осідає до землі, і здається, що вона зараз упаде.

До передка воза прив'язано вірьовкою за руки маленьку, зовсім голу жінку, майже дівчинку. Вона йде якось дивно — боком, ноги її тремтять, підгинаються, її голова, у скуйовдженому темпорусому волоссі, підведена догори й трохи відкинута назад, очі широко розкриті, дивляться вдалину тупим поглядом, в якому нема нічого людського. Усе тіло її в синіх і криваво-червоних плямах, круглих і довгастих, ліва пружна, дівоча груди розсічена, і з неї сочиться кров. Вона створила червону смугу на животі і нижче по лівій нозі до коліна, а на голінці її заховує коричнева короста порошу. Здається, що з тіла цієї жінки здерто вузьку й довгу стрічку шкіри. І, мабуть, по животу жінки довго били поліном, а може, топтали його ногами в чоботях — живіт жахливо спух і страшенно посинів.

Ноги жінки, стрункі й маленькі, ледве ступають по сірій куряві, весь корпус вигинається, і не можна збаг-

нути, чому жінка ще тримається на ногах, суціль, як і все її тіло, вкритих синцями, чому вона не падає на землю і, висячи на руках, не тягнеться за возом по теплій землі...

А на возі стоїть великий мужик, у білій сорочці, у чорній смушковій шапці, з-під якої, перерізуючи йому лоба, звислося пасмо яскраворудого волосся; в одній руці він тримає віжки, в другій — батога і методично стьобає ним раз по спині коняки і раз по тілу маленької жінки, і без того вже добитої до втрати людської подоби. Очі рудого мужика налиті кров'ю і виблискують злим торжеством. Волосся відтіняє їх зеленуватий колір. Засукані по лікті рукава сорочки оголили міцні руки, густо порослі рудою шерстю; рот його відкритий, повний го-стрих білих зубів, і інколи мужик хрипко скрикує:

— Н-ну... відьма! Гей! Н-ну! Ага! Раз!..

Позаду воза й жінки, прив'язаної до нього, хмарою суне юрба і теж кричить, вие, свище, сміється, тюкає, підохочує. Біжать хлопчиська... Інколи один із них забігає вперед і кричить в обличчя жінці цинічні слова. Вибухи сміху в юрбі заглушають усі інші звуки і тонкий свист батога в повітрі. Ідуть жінки із збудженими обличчями, виблискуючи від втіхи очима. Йдуть чоловіки, кричать щось бридке тому, що стоїть на возі. Він обертається назад до них і регоче, широко розкриваючи рота. Удар батогом по тілу жінки. Батіг, тонкий і довгий, обвивається навколо плеча, і ось він захлеснувся під пахвою. Тоді мужик, який б'є, сильно смикає батіг до себе; жінка верескливо скрикує і, перекидаючись назад, падає в куряву спиною. Багато хто з юрби підскакує до неї і закриває її собою, нахиляючись над нею.

Коняка зупиняється, але за хвилину вона знов іде, а заюшена жінка, як і раніш, ступає за возом. І жалюгідна коняка, поволі плентаючи, усе мотає своєю шершавою головою, ніби хоче сказати:

«От яка підлість бути худобою! В усякій мерзоті люди примушують брати участь...»

А небо, південне небо, все чисте,— жодної хмаринки, сонце щедро лле палюче проміння...

.

Це я написав не вигадане мною зображення мордування правди — ні, на жаль, це не вигадка. Це зветься —

«вивід». Так карають чоловіки жінок за зраду; це побутова картина, звичай, і це я бачив у 1891 році, 15 липня, у селі Кандибівці, Херсонської губернії, Миколаївського повіту.

Я знав, що за зраду у нас, в Заволжі, жінок роздягають, мажуть дьогтем, обсипають курячим пір'ям і так водять по вулиці. Знав, що інколи винахідливі чоловіки або свекри влітку мажуть «зрадниць» патокою і прив'язують до дерева на поживу комахам. Чув, що зрідка зрадниць, зв'язаних, садовлять на мурашники. І от — бачив, що все це — можливе в середовищі людей неписьменних, безсовісних, здичавілих від вовчого життя в заздрощах і пожадливості.

НА ПЛОТАХ

Великоднє оповідання

I

...Важкі хмари поволі повзуть над сонною рікою; здається, що вони спускаються все нижче й нижче; здається, що вдалині їхнє сіре лахміття торкнулося поверхні швидких і каламутних весняних хвиль, і там, де воно торкнулося води,— піднялася до небес непроглядна стіна хмар, загородивши собою течію ріки та шлях плотам.

І хвилі, безуспішно підмиваючи цю стіну, б'ються об неї з тихим, жалібним рокотом, б'ються і, відкинуті нею, розбігаються вправо, вліво, де лежить вогка пільма весняної, свіжої ночі.

Та плоти пливуть уперед, і далечінь відсувається перед ними у простір, повний важких хмарних мас.

Берегів не видно — їх сховала ніч і відштовхнули кудись широкі хвилі розливу.

Ріка — немов море. Небо над нею окутане хмарами, важке, вогке й нудне.

Плоти сунуть по воді швидко й безшумно, а назустріч їм із пільми висувається пароплав, викидаючи з труби веселий натовп іскор і глухо б'ючи по воді лопатями коліс...

Два червоні ліхтарі на підводах все збільшуються, стають яскравішими, а ліхтар на щоглі тихо погойдуеться з боку в бік і таємничо підморгує пільмі.

Простір наповнено шумом розбиваної води та важкими зітханнями машини.

— По-оглядай! — лунає на плотах дужий грудний оклик.

Біля стернових весел, на хвості плота, стоять двоє: Митя — син плотаря, русавий, кволий, задумливий хлопець років двадцяти, і Сергій — наймит, похмурий, дужий хлоп'яга з рудою бородою; з її рамки виступають міцні, великі зуби, не закриті верхньою губою, насмішкувато задертою догори.

— Клади ліво! — знову стрясає пільму голосний крик спереду плотів.

— Знаємо й самі, чого горлаєш? — невдоволено бурчить Сергій і, зітхаючи, навалюється грудьми на весло.

— О-ух! Верни дужче, Митюк!

Митрій, упираючись ногами у вологі колоди, тягне до себе тонкими руками важку жердину — стерно — і хрипко кашляє.

— Гни... бери лівіше!.. Чорти, дияволи! — кричать спереду тривожно й розлючено.

— Горлай! Твій чахлий син соломини об коліно не переломить, а ти його на стерно ставиш та й горлаєш потім на всю ріку. Шкода було ще робітника найняти кощієвіснохачу. Ну, і рви тепер горлянку!..

Сергій бурчить уже голосно, очевидно, не побоюючись, що його почують, і навіть ніби бажаючи цього...

Пароплав мчить повз плоти, з гомоном викидаючи з-під коліс піняві хвилі. Колоди розгойдуються на воді, і сплетені із гілок пов'язі риплять жалібним і вогким звуком.

Освітлені вікна пароплава дивляться на ріку та плоти, мов ряд вогненних очей, віддзеркалюються на схвильованій воді світлими тремтячими плямами і зникають.

Хвилі сильно хлюпають на плоти, колоди стрибають, і Митрій, похитуючись на ногах, міцно припадає до стерна, боячись упасти.

— Ну, ну! — насмішкувато бурчить Сергій, — затанцював! От батько як гаркне на тебе знову... А то піде та садоне раз тобі в бік, тоді не так затанцюєш! Бери вправо! Ой-ну! О-о!..

І пружними, як сталеві пружини, руками Сергій могутньо повертає своє весло, глибоко розриваючи ним воду...

Енергійний, високий, трохи злий і насмішкуватий, він стоїть так, наче приріс до колод босими ногами, і в на-

пруженій позі, готовий кожної секунди повернути плоти, пильно дивиться вперед.

— Ач, батько у тебе, як обнімає Марьку! Ну й дияволи ж! Ні сорому, ні совісті! І чого ти, Митрію, не підеш куди від них, чортів поганих?.. га? Чуєш, чи що?

— Чую! — півголосом говорить Митрій, не дивлячись туди, де Сергій, крізь пільму, бачить його батька.

— Чую-у! Ех ти, тютю! — дражниться Сергій і регоче. — Діла! — продовжує він, підохочуваний апатією Митрія. — Ну й старик — чорт! Женив сина, відбив невістку і — правий! Старий галман!

Митрій мовчить і дивиться назад по ріці, де теж утворилася стіна густих хмар.

Тепер хмари всюди, і здається, що плоти не пливуть, а нерухомо стоять у цій густій і чорній воді, придушеній важкими темносіримі купами хмар, — упавши в неї з неба, вони загордили їй шлях.

Ріка здається бездонним виром, з усіх боків оточеним горами, високими до неба й одягнутими густим покривом туману.

Навкруги — нестерпно тихо, і вода наче жде чогось, слабо похлюпує на плоти. Багато суму і якесь боязке запитання чується в цьому бідному звуку, — він єдиний серед ночі і ще більше відтіняє її тишу...

— Вітрові б тепер дмухнути... — говорить Сергій. — Ні, не треба вітру — вітер дощу нажене, — заперечує він сам собі, набиваючи люльку.

Спалахує сірник, чути хрипіння в забитому чубуку, і червоний вогник, то розгоряючись, то згасаючи, освітлює широке обличчя Сергія, що хитається в пільмі.

— Митрію! — лунає його голос. Тепер він не такий похмурий, і в ньому виразніше звучить глузлива нота.

— Га? — півголосом відповідає Митрій, не одводячи очей від далини, де він пильно розглядає щось великими й сумними очима.

— Як же це, брат ти мій, га?

— Чого? — озивається Митрій незадоволено.

— Женився?! Сміхота! Як же це було? Ну, пішли ви, значить, з жінкою спати? Ну, як же?!

— Гей, ви там! По-гляда-ай! — загрозово пронеслося над рікою.

— Ач, реве, снохач анафемський! — з захопленням відзначає Сергій, і знову повертається до своєї теми. — Ну, скажи, чи що? Митю! Скажи вже! га?

— Відчепись, Серього! — адже говорив! — прохально шепоче Митрій; але, мабуть, знаючи, що від Сергія не відчепишся, поквалливо починає: — Ну, прийшли ми спати. Я й кажу їй: «Не можу я мужувати з тобою, Мар'є. Ти дівка здорова, я чоловік хворий, кволий. І зовсім я женитися не хотів, а батечко, мовляв, силоміць мене — женись, каже, та й годі! Я, мовляв, вашу сестру не люблю, а тебе більше за всіх. Моторна дуже... Так... і нічого я цього не можу... розумієш... Капость сама та гріх... Діти теж... За них одвіт богові дати треба...»

— Капость! — верещить Сергій і громогласно регоче. — Ну й що ж вона, Марька! га?

— Ну... «Що ж, говорить, мені робити тепер?» Плаче сидить. «Чим, каже, я тобі не до вподоби? Чи, каже, я потвора яка?» Безсоромна вона, Серього!.. «Що ж, говорить, мені з моїм здоров'ям до свекра, чи що, їти?» Я говорю: «Як хочеш, мовляв... Куди хочеш іди. Мені, мовляв, всупереч душі неможливо зробити... Дідусь Іван говорив — смертний гріх це діло. Тварюки ми з тобою, чи що, мовляв?» Плаче все. «Занапастили, говорить, мою дівочу красу». Жалко її було мені. «Нічого, мовляв, як-небудь обійдешся. А то, мовляв, у монастир іди». Вона лається: «Дурень ти, каже, Митько, падлюка...»

— А, м-матінко! — захопленим шепотом шипить Сергій. — Так ти їй і відколов — у монастир?

— Так і сказав, — просто говорить Митя.

— А вона тебе — дурнем? — підвищує тон Сергій.

— Так... вилаяла.

— За діло, брат! А-ах і за діло! Відлупцювати б ще треба! — раптом змінює тон Сергій. Тепер він говорить суворо і значливо. — Хіба ти можеш супроти закону їти? А ти — пішов! Установлено — ну, значить, і шабаш! Не смій суперечити. А ти ось що. Ото, вивернув корча! У монастир! Дурняча голова! Адже дівці що потрібно? Чи ж монастир? Ну й люди нині! Ти подумай — що вийшло? Сам ти ні бе, ні ме, ні ку-ку-рі-ку, дівку згубив... полюбовницею стариковою стала — старика в гріх снохацький увів. Скільки ти закону порушив? Го-олова!

— Закон, Сергію, в душі. Один закон про всіх; не роби такого, що проти душі твоєї, і нічого поганого

ти на землі не зробиш,— тихо й умиротворяюче говорив Митрій, труснувши головою.

— А ти от зробив! — енергійно заперечив Сергій.— В душі! Ач, теж... Мало чого в душі є. На все заборону накладати — не можна. Душа, душа... Її, брат, розуміти треба, а потім уже й тее...

— Ні, ти це не так, Сергію! — палко заговорив Митрій, наче спалахнув раптом.— Душа, брат, завжди чиста, як росинка. В шкаралупці вона, от що! Глибоко вона. А коли ти до неї прислухаєшся, то не помилишся. Завжди по-божому буде, коли по душі зроблено. Адже ж у душі бог, і закон, значить, у ній. Богом вона створена, богом у людину вдунута. Треба тільки в неї заглянути уміти. Треба тільки не жаліючи себе...

— Гей, ви! Демони сонні! Пильнуй! — розкотисто заgrimіло і попливло по ріці.

По силі звуку почувалося, що кричить людина здорова, енергійна, задоволена собою, людина з великою і ясно усвідомленою нею життєздатністю. Кричалося не тому, що окрик був викликаний плотарями, а тому, що душа була повна чогось, радісного й сильного,— це радісне, сильне — просилося на волю, і от — вирвалося у гримлячому, енергійному звуку.

— Ач, як дзявкнув, старий чорт! — з задоволенням відзначив Сергій, пильно дивлячись уперед.— Милуються, голубки! Завидно не буває, Митько?

Митрій байдуже глянув туди, до передніх весел, де дві людські постаті перебігали по плотах справа наліво і, зупиняючись близько одна од одної, іноді зливалися в одну щільну, темну масу.

— Не завидно? — повторив Сергій.

— Що мені? Їхній гріх — їхній одвіт,— тихо сказав Митя.

— Та-ак! — іронічно промовив Сергій і підсипав тю-тюну в люльку. Знову в півтьмі заблищав червоний вогник.

А ніч ставала все густіша, і сірі хмари, чорні, все нижче спускалися над тихою, широкою рікою.

— Де ж це ти, Митрію, нахапався такої мудрості, га? Чи вже в тебе це вроджене? Не в батька ти, браток. Герой у тебе батько. Дивись-но — півсотні років йому, а він яку кралечку милує! Сік самий жінка. І любить вона його — що вже тут! Любить, брат. Не можна не любити козиря такого. Король козирів, бардадин батько

у тебе. Працює — любо глянути, достаток великий; пошани — хоч одбавляй, і голова на місці. Та-ак. А ти от ні в матір, ні в батька. Митю? А що б батько зробив, коли б покійниця Анфіса жива була? Дивно! Подивився б я, як вона його... Теж баба була — козир, матка твоя... До пари Силанові.

Митрій мовчав, спершись ліктями на весло і дивлячись у воду.

Сергій теж замовк. Спереду плотів доносився дзвінкий жіночий сміх. Йому вторував басовитий сміх чоловіка. Заткані млою, їх постаті були ледве видні Сергієві, що з цікавістю дивився на них крізь пільму. Можна було бачити, що чоловік високий і стоїть біля весла, широко розставивши ноги, впівоборота до кругленької, маленької жінки, яка притулилася грудьми до другого весла, сажнів на півтора від першого. Вона погрожує чоловікові пальцем, розсипчасто й задьористо посміюючись. Сергій відвернувся з зітханням жалю і, зосереджено помовчавши, заговорив знову:

— Гай-гай! І добре ж їм отам. Мило! Мені б ото так, бурлаці безрідному! Ніколи б від такої баби не пішов! Ех ти! Так би всю й м'яв її в руках, не випускав. На, відчувай, як люблю... Чорт! Не везе от мені на бабу... Не люблять, видно, баби рудих. Та-ак. Капризна вона — баба ця... А шельма! Жадібна жити. Митю! Гей, спиш?

— Ні,— тихо відповів Митя.

— Отож! Як же ти, брат, життя проходити будеш! Адже якщо говорити правду — сам ти, як перст. Важко! Куди ж ти себе тепер призначиш? Життя тобі справжнього на людях не знайти. Смішний дуже. Чи ж це людина, яка постояти за себе не вміє! Треба, брат, зуби та кігті. Кожний тебе буде кривдити. Хіба ти можеш оборонитися? Чим тобі оборонитися? Ехе-хе! Чудний! Куди ж ти?

— Я? — знову стрепенувся Митя.— Я підю. Я, брат, восени тепер — на Кавказ, і — кінець! Господи! Тільки б скоріше від вас! Бездушні! Безбожні ви люди, тікати від вас — один рятунок! Навіщо ви живете? Де у вас бог? Слово у вас одне... Хіба ж ви во Христі живете? Ех, ви,— вовки ви! А там інші люди, живі душі їх во Христі, і серця їх мають любов і про спасіння світу піклуються. А ви? Ех ви! Звірі, капость рикаючі! Є інші люди. Бачив я їх. Кликали мене. До них і підю. Книгу святого писання

принесли мені вони. «Читай, говорять, людино божо, брате наш люб'язний, читай слово істинне!..» І читав я, і оновилася душа моя від слова божого. Піду. Покину вас, вовки безумні,— від плоті один одного гудеться ви. Анафема вам!

Митрій говорив це пристрасним шепотом і задихався від почуття презирливої злоби до безумних вовків, що переповнило його, від прагнення до тих людей, душі яких мислять про спасіння світу.

Сергій був приголомшений. Він помовчав, широко відкривши рота, держачи у руці свою люльку, подумав, озирнувся навкруги і сказав густим, похмурим голосом:

— Ач, як напустився!.. Злий теж. Даремно читав книжку. Хто її знає, яка там вона? Ну... валяй, валяй, утікай, а то зовсім зіпсуватися можеш. Гайда! Тікай, поки не озвірів зовсім... А що ж це за люди там, на Кавказі? Монахи? Чи, може, старовіри? Вони молокани, чи що? Га?

Але Митрій погас уже, так само швидко, як і спалахнув. Він повертав веслом, задихаючись від зусиль, і щось шепотів швидко й нервово.

Сергій довго ждав його відповіді і не діждався. Його здорову, нескладну натуру давила похмура, мертвенно тиха ніч, йому хотілося нагадати собі самому про життя, будити цю тишу звуками, всіляко тривожити й сполохувати це причаїле споглядальне мовчання важкої маси води, що повільно лилася в море, і непорушні купи хмар, сумовито застигли в повітрі. На тому кінці плота жили і його збуджували до життя.

Звідти раз у раз долітав то тихий, задоволений сміх, то уривчасті виклики, приглушені тишею і пільмою цієї ночі, сповненої запаху весни, що збуджувала палке бажання жити.

— Кинь, Митрію, куди повертаєш? Вилає старий, дивись,— зауважив він, нарешті, не витримуючи більше мовчання і бачачи, що Митрій безцільно свердлить воду веслом. Митрій зупинився, витер спітнілий лоб і завмер, притулившись грудьми до весла і важко дихаючи.

— Мало сьогодні пароплавів чомусь... Котру годину пливемо, а тільки один зустрівся.

І, бачачи, що Митрій не збирається відповісти, Сергій резонно пояснив сам собі:

— Це тому, що навігація ще не відкрилася. Починається тільки ще. А швидко ми спливемо в Казань —

здорово тягне Волга. Хребет у неї богатирський — все підніме. Ти чого стоїш? Розсердився, чи що, га, Митю? Гей!

— Ну шо? — незадоволено спитав Митрій.

— Нічого, чудак чоловік... Чого, кажу, мовчиш? Думаєш все? Кинь. Шкідливо це людині. Ех ти, мудрець, мудруєш ти, мудруєш, а що розуму ото в тебе нема, — це тобі і невтямки! Ха-ха!

І Сергій, посміявшись, свідомий своєї переваги, міцно крикнув, помовчав, засвистів був, але обірвав свист і продовжував розвивати свою думку далі:

— Думи! Хіба це для простої людини заняття? Он, глянь-но, батько твій не мудрує — живе. Милує твою дружину та посміюється з нею з тебе, дурня мудрого. Так-то! Ба, як вони? Ах ти, хай їм всячина! Мабуть, уже вагітна Марька! Не бійсь, не в тебе дитина буде. Така ж, треба думати, хвацька, як і Силан Петров. А твоєю ж вважатиметься дитина ота. Діла! Ха! «Татусю», — скаже тобі. А ти їй, значить, не татусь, а брат будеш. А татко в неї — дідусь! Ех ти, здорово! Ото які капосники! А молодці народи! Адже так, Митю?

— Сергію! — пролунав пристрасний, схвилюваний, мало не ридуючий шепіт. — Христа ради прошу, не рви ти моєї душі, не печи мене, відстань! Мовчи! Христом-богом прошу, не говори зі мною, не дражни мене, не сси моєї крові. Кинуся в річку я, гріх ляже на тебе великий! Душу мою згублю я, не займай ти мене! Богом клянусь — прошу!..

Тишу ночі розірвав болісно верескливий зойк, і Митрій, як стояв, сів на колоди, ніби його прибило щось важке, впавши на нього зверху з похмурих хмар, навислих над чорною рікою.

— Ну, ну, ну! — боязко забурчав Сергій, поглядаючи, як його товариш метався по колодах, немов обпечений вогнем. — Чудак чоловік! Отакий чудак... сказав би, певно... якщо не тее тобі... не цее...

— Всю дорогу ти мучиш мене... за що? Ворог я тобі? га? ворог? — палко шепотів Митя...

— Чудак ти, брат! Ах, який чудак! — збентежено і ображено бурмотів Сергій. — Хіба я знав що? Мені твоя душа невідома ж!

— Забути я хочу це, зрозумій! Забути на все життя! Ганьба моя... мука люта... Жорстокі ви люди! Піду я! Навіки піду... Не сила мені...

— Та йди!..— гаркнув Сергій на всю ріку, підкріпив вигук громоподібною цинічною лайкою і зразу осікся, якось зіщулився і присів, очевидно, теж пригнічений душевною драмою, яка розгорнулася перед ним і якої не зрозуміти тепер — він не міг уже.

— Гей, ви! — носився над рікою голос Силана Петрова.— Що у вас? Чого гавкаєте? а-гей?

Мабуть, Силану Петрову подобалось шуміти на ріці серед важкого мовчання своїм густим і міцним басом. Окрики лились один за одним, стрясаючи повітря, тепле й вогке, пригнічуючи своєю життєвою силою миршаву постать Митрія, що вже знову стояв біля весла. Сергій, на всю силу відповідаючи хазяїнові, в той самий час півголосом лаяв його міцною й солоною російською лайкою. Два голоси рвали тишу ночі, будили її, струшували і то зливалися в одну густу ноту, соковиту, як звук великої мідної труби, то, підвищуючись до фальцету, плавали в повітрі, гасли й гинули. Потім — знову стало тихо.

Крізь розрив у хмарах на темну воду впали жовті плями місячних променів і, поблискавши з хвилину, зникли, стерті вогкою питьмою.

Плоти пливли далі, посеред пільми й мовчання.

II

Біля одного з передніх весел стояв Силан Петров, у червоній сорочці з розстебнутим коміром, що оголяв його могутню шию й волохаті, тверді, як ковадло, груди. Шапка сивого волосся нависла йому на лоб, і з-під неї всміхалися великі, гарячі, карі очі. По лікоть засукані рукава сорочки оголяли жилаві руки, що міцно тримали весло, і, трохи подавшись корпусом уперед, він щось пильно розглядав у густій пільмі далини.

Марька стояла за три кроки від нього, до течії боком, і з усмішкою поглядала на широкогруду постать милого. Обое мовчали, зайняті спостереженням: він — за далиною, вона — за грою його жвавого бородатого обличчя.

— Багаття рибальське, мабуть! — повернувся він до неї обличчям.— Нічого. Держимо прямо! О-ох! — видихнув він із себе цілий стовп гарячого повітря, рівно вдаривши веслом вліво і могутньо проводячи ним по воді.— Не натужуйся надто, Машурко! — зауважив він, бачачи, що й вона робить теж спритний рух своїм веслом.

Кругленька, повна, з чорними меткими очима й рум'янцем на всю щоку, боса, в самому мокрому сарафані, що пристав до її тіла,— вона повернулася до Силана обличчям і, ласкаво усміхаючись, сказала:

— Надто вже ти бережеш мене. Таж я слава тобі господи!

— Цілую — не бережу! — пересмикнув плечима Силан.

— І не слід! — визивно прошепотіла вона.

Вони замовкли, озираючи одне одного жадібними поглядами.

Під плотами задумливо дзюрчала вода. Праворуч, далеко десь, заспівали півні.

Ледве помітно гойдаючись під ногами, плоти пливли вперед, туди, де п'яма уже рідшала й танула, а хмари набирали різкіших обрисів і світліших відтінків.

— Силане Петровичу! Знаєш, чого вони там верещали? Я знаю, їй-бо, знаю! Це Митрій скаржився на нас Серьожці, та й проскиглив так жалібно від туги, а Серьожка і лайнув нас.

Мар'я допитливо втупилася в обличчя Силана, тепер, після її слів,— суворо й холодно уперте.

— Ну, так що? — коротко спитав він.

— Так. Нічого.

— А коли нічого, то й говорити було нічого.

— Та ти не сердься!

— На тебе? І радий би іноді, та не сила.

— Любиш Машку? — пустотливо прошепотіла вона, нахилиючись до нього.

— Е-ех! — виразно крякнув Силан і, простягнувши до неї свої сильні руки, крізь зуби сказав: — Іди, чи що... Не дражни...

Вона вигнулася, як кішка, і м'яко пригорнулася до нього.

— Знову зіб'ємо плоти! — шепотів він, цілуючи її обличчя, що горіло під його губами.

— Годі вже! Світає... Видно нас з того кінця.

Вона спробувала відштовхнутися од нього. Але він ще міцніше притис її рукою.

— Видно? Нехай бачать! Нехай усі бачать! Плюю на всіх. Гріх роблю, це так. Знаю. Ну що ж? Дам одвіт господу. А все ж таки жінкою його ти не була. Вільна, виходить, ти сама своя... Важко йому? Знаю. А мені? Хіба снохачем бути приємно? Хоч воно, правда, ти не

дружина йому... А все ж! З моєю поважністю — як мені тепер? А перед богом не гріх? Гріх! Все знаю! І все порушив. Бо — варто. Один раз на світі живуть, і кожні-сінького дня померти можна. Ех, Мар'є! Місяць би мені один почекати Митьку женить! Нічого б цього не було. Зараз би після смерті Анфіси сватів я до тебе заслав — і шабаш! У законі. Без гріха, без сорому. Помилка моя була. Загризе вона мені років п'ять-десять, помилка ця. Помреш від неї раніш од смерті...

— Ну годі, кинь, не тривож себе. Говорилося про це не раз уже,— прошепотіла Мар'я і, тихенько звільнившись від його обіймів, підійшла до свого весла. Він почав працювати поривчасто й сильно, наче бажаючи дати вихід тому тягареві, що ліг йому на груди і затьмарив його гарне обличчя.

Світало.

І хмари, рідшаючи, ліниво розповзалися по небу, наче не бажаючи дати місце сонцю, що сходило. Вода ріки набула холодного блиску сталі.

— Знову він оце балакав. «Батечку, каже, хіба це не сором — ганьба тобі і мені? Покинь ти її, тебе тобто,— посміхнувся Силан Петров,— покинь, каже, увійди в міру». — «Сину, мовляв, мій милий, відійди геть, коли живий бути хочеш! Розірву на шматки, як ганчірку гнилу. Нічого від твоєї доброчесності не залишиться. На муку, мовляв, собі народив я тебе, виродка». Дрижить. «Батечку! хіба, каже, я винен?» — «Винен, мовляв, комар писклявий,— бо камінь ти на моїй дорозі. Винен, мовляв, бо постояти за себе не вмієш. Мертвечина, мовляв, ти, стерво тухле. Якби, мовляв, ти здоровий був,— хоч би вбити тебе можна було, а то й цього нема. Жалко тебе, потвору нещасну». Вие! — Ех, Мар'є! Нікудишні люди пішли. Інший би — гай-гай. Вибився б із петлі швидко. А ми — в ній. Та, може, так і затягнемо одне одного.

— Це ти про що? — боязко спитала Мар'я, з острахом дивлячись на нього, суворого, могутнього й холодного.

— Так... Помер би він... От що. Якби помер... добре б! Все б у колію ввійшло. Віддав би твоїм землю, замазав би їм пельку, а з тобою — в Сибір... або на Кубань! Хто така? Дружина моя! Зрозуміла? Документ би такий дістали... бумагу. Крамницю б відкрив у селі десь. І жили б. І гріх наш перед господом замолили б. Чи ба-

гато нам треба? Допомогли б людям жити, а вони допомогли б нам совість заспокоїти... Добре? га? Машо?!.

— Та-ак! — зітхнула вона і глибоко, примруживши очі, задумалась про щось.

Вони помовчали... Дзюрчала вода...

— Чахлий він... Може, скоро помре,— глухо сказав Силан Петров.

— Дай-но ти, господи, скоріше б! — молитовно вимовила Мар'я й перехрестилася.

Бризнули промені весняного сонця й заграли на воді золотом і веселкою. Дмхнув вітер, все здригнулося, ожило й засміялося. Голубе небо між хмарами теж усміхалося розфарбованій сонцем воді. А хмари залишилися вже позаду плотів.

Там, зібравшись у важку, темну масу, вони роздумливо й нерухомо стояли над широкою рікою, наче вибираючи шлях, яким скоріше відійдеш од живого сонця весни, багатого блиском і радістю, і ворога їм, матерям зимових завірюх, що запізнились відступити перед весною.

Спереду плотів сяяло чисте, ясне небо, і сонце, ще холодне по-вранішньому, але яскраве по-весняному, поважно і красиво сходило все вище в голубу пустиню неба з пурпурово-золотих хвиль ріки.

Праворуч від плотів було видно коричневий гірський берег у зеленій бахромі лісу, ліворуч — блідосмарагдовий килим лугів виблискував діамантами роси.

У повітрі поплив соковитий запах землі, тільки-но народженої трави і смолистий аромат хвої.

Силан Петров глянув на задні весла.

Сергій і Митрій наче приросли до них. Але ще важко було, за далиною, бачити вираз їхніх облич.

Він перевів очі на Мар'ю.

Їй було холодно. Стоячи біля весла, вона зіщулилась у грудку і стала зовсім круглою. Вся облита сонцем, вона дивилася вперед задумливими очима, і на її губах грала та загадкова й чарівна посмішка, яка і негарну жінку робить принадною і бажаною.

— Поглядай в обидва, хлоп'ята-а! О-о!.. — на все горло grimнув Силан Петров, відчуваючи могутній приплив бадьорості в своїх широких грудях.

І від його крику все навкруги ніби гойднулося. Довго по гірському берегу звучала луна.

СПРАВА З ЗАСТІВКАМИ

...Нас було троє приятелів — Сьомка Каргуза, я і Мишка — бородатий гігант з великими синіми очима, завжди ласкаво усміхненими до всього і завжди опухлими від пияцтва. Ми жили в полі, за містом, у старій напівзруйнованій будівлі, яка чомусь називалася «скляним заводом», може, тому, що в її вікнах не було жодної цілої шибки. Ми брали різні роботи: чистили подвір'я, рили канави, погреби, помийні ями, розбирали старі будівлі й паркани і одного разу навіть спробували збудувати курник. Але це нам не вдалося — Сьомка, що завжди ставився педантично чесно до взятих на себе обов'язків, усумнився в нашій обізнаності з архітектурою курників і якось опівдні, коли ми відпочивали, взяв та й відніс у шинок видані нам гвіздки, дві нові дошки й сокиру роботодавця. За це нас прогнали з роботи; але тому що взяти з нас було нічого — нам не пред'явили ніяких претензій. Ми перебивалися «з хліба на воду» і всі троє відчували цілком природне й законне в такому становищі невдоволення нашою долею.

Іноді воно набирало гострої форми, яка викликала в нас вороже почуття до всього навколишнього і спокушала на подвиги досить буйствені й передбачені «Уложенням про покарання, накладувані мировими суддями»; але взагалі ми були меланхолійно тупі, заклопотані підшукуванням заробітку і дуже слабо реагували на всі ті враження буття, від яких не можна було чим-небудь пожитися.

Ми всі троє зустрілися в нічліжному домі тижнів за два до факту, про який я хочу розповісти, вважаючи його цікавим.

Через два-три дні ми були вже друзями, ходили всюди разом, звіяряли один одному свої наміри й бажання, ділили порівну все, що перепадало кому-небудь одному з нас, і взагалі уклали між собою безмовний оборонний і наступальний союз проти життя, яке поведилося з нами вкрай вороже.

Ми дуже старанно відшукували протягом дня можливість щось розібрати, розпиляти, викопати, перенести, і якщо така можливість траплялася, то спочатку досить таки ревно бралися за роботу.

Але тому, мабуть, що в душі кожен із нас вважав себе призначеним для виконання вищих функцій, ніж, наприклад, копання помийних ям або очищення їх,— що ще гірше, додав для необізнаних з цією справою,— години через дві роботи нам вона переставала подобатись. Потім Сьомка починав сумніватися в її потрібності для життя.

— Копають яму... А для чого? Для помий. А просто б так лити на подвір'я? Не можна, бач. Тхнути, мовляв, буде. Ач ти! Помий будуть тхнути. Скажуть таке знічев'я. Викинь, наприклад, огірок солоний — чим він буде тхнути, коли він маленький? Полежить день — і нема його, згнив. Це от коли людину мертву викинути на сонце, вона, справді попотхне, бо ж гадина велика.

Такі Сьомчині сентенції дуже охолоджували наш трудовий запал... І це було доволі вигідно для нас, якщо робота була взята поденно, але при відрядній роботі завжди виходило так, що плату за неї забирали й проїдали ми раніше, ніж роботу доводили до кінця. Тоді ми йшли до хазяїна просити «прибавки»; а він в більшості випадків гнав нас і погрожував з допомогою поліції примусити нас докінчити працю, вже оплачену ним. Ми заперечували, що голодні ми не можемо працювати і більш чи менш збуджено наполягали на прибавці, чого в більшості випадків і досягали.

Звичайно це було непорядно, але, справді ж бо, це було дуже вигідно, і ми — не винні, якщо в житті утворено так недобре, що порядність вчинку майже завжди стоїть проти вигідності його.

Суперечки з роботодавцями завжди брав на себе

Сьомка і, воїстину, артистично вміло вів їх, викладаючи докази своєї правоти тоном людини, що замучена роботою і знемагає під тягарем її...

А Мишка дивився, мовчав і кліпав своїми голубими очима, раз у раз усміхаючись доброю, умиротворяючою посмішкою, ніби пробуючи сказати щось і не знаходячи в собі рішучості. Він говорив взагалі дуже мало і тільки сп'яну бував здатний сказати щось на зразок спічу.

— Братіки мої! — вигукував він тоді, усміхаючись, і при цьому його губи дивно здригались, в горлі дерло, і він деякий час після початку промови кашляв, придавлюючи горло рукою...

— Н-ну? — нетерпляче заохочував його Сьомка.

— Братіки ви мої! Живемо ми, як собаки... І навіть набагато гірше... А за що? Невідомо. Але, треба думати, з волі господа бога. Все робиться з його волі... га, братіки? Ну, от... Значить, ми гідні собачого становища, тому що люди ми погані. Погані ми люди, га? Ну, от... Я й кажу тепер: так нам, псам, і треба. Правду я кажу? Виходить — це нам по ділах наших. Значить, повинні ми терпіти нашу долю... га? Правда?

— Дурень! — байдуже відповідав Сьомка на тривожні й цікаві запитання товариша.

А той винувато щулився, боязко посміхався і мовчав, кліпаючи очима, що злипалися від сп'яніння.

Одного разу нам «пофартило».

Ми, чекаючи попиту на наші руки, тинялися по базару і натрапили на маленьку, суху бабусю з обличчям зморщеним і суворим. Голова в неї тряслася, і на совиному носі підстрибували великі окуляри у важкій срібній оправі: вона їх весь час поправляла, сяючи маленькими, сухо поблискуючими оченятами.

— Ви що — вільні? Роботи шукаєте? — спитала вона нас, коли ми всі троє з пожадливістю вступили в неї.

— Добре, — сказала вона, одержавши від Сьомки шанобливу і ствердну відповідь. — От мені треба розламати стару баню і вичистити колодязь... Скільки б ви взяли за це?

— Треба подивитися, пані, яка саме буде в них, у баньки вашої, величина, — ввічливо й резонно сказав Сьомка. — І знову ж колодязь... Різні вони бувають. Іноді дуже глибокі...

Нас запросили подивитись, і за годину ми, вже озбро-

ені сокирами і дрюччям, завзято розхитували крокви бані, взявшись розібрати її й вичистити колодязь за п'ять карбованців. Баня містилася в закутку старого занедбаного саду. Недалеко від неї в кушах вишні стояла альтанка, і з покрівлі бані ми бачили, що бабуся сидить в альтанці на лаві і, тримаючи на колінах велику розгорнуту книгу, уважно читає її... Іноді вона кидала на нас уважний і гострий погляд, книга на її колінах ворушилася, і проти сонця блищали її масивні, очевидно, срібні застібки...

Немає роботи спорішої, як робота руйнування...

Ми старанно возилися в клубах сухого та їдкого пилу, щохвилини чхаючи, кашляючи, сякаючись і протираючи очі; баня тріщала і розсипалася, стара, як її хазяйка...

— Ну лиш, наляж, братця, дружно-о! — командував Сьомка, й вінець за вінцем, крекчучи, падав на землю.

— Яка б це в неї книга? Товстенна така, — задумливо запитав Мишка, спираючись на дрюк і обтираючи долонею піт з обличчя. Вмить перетворившись на мулата, він поплював на руки, розмахнувся дрюком, бажаючи всадити його в щілину між колодами, всадив і додав так само задумливо: — Якщо євангеліє — занадто товсте начебто...

— А тобі що? — поцікавився Сьомка.

— Мені? Нічого... Люблю я послухати книгу... священну якщо... У нас в селі був солдат Африкан, так той бувало як почне псалтир читати... мов барабан б'є... Добре читав!

— Ну, то що ж? — знову спитав Сьомка, скручуючи цигарку...

— Нічого... Добре дуже... Хоч воно незрозуміло... а все-таки слово отаке... на вулиці ти його не почувеш... Незрозуміле воно, а відчуваєш, що це слово для душі.

— Незрозуміло, ти говориш... а все-таки видно, що дурний ти, як пень лісний... — передражнив Сьомка товариша.

— Звісно... ти завжди лаєшся... — зітхнув той.

— А з дурнями як говорити? Хіба вони можуть що розуміти? Валяй-но ось цю гнилизну... о-о!

Баня розсипалася, оточуючись уламками і потопаючи в хмарах пилу, від якого листя найближчих дерев уже посіріло. Липнєве сонце не щадило наших спин і пліч, розпарюючи їх...

— А книга у сріблі, — знову заговорив Мишка.

Сьомка підвів голову і пильно подивився в бік альтанки.

— Схоже на те,— коротко вирік він.

— Значить, євангеліє...

— Ну, і євангеліє... То що?

— Нічого...

— Цього добра в мене повні кишені. А ти, коли священне писання любиш, пішов би та й сказав їй: почитайте, мовляв, мені, бабусю. Нам, мовляв, цього взяти нема звідки... До церкви ми, через непристойність і брудоту нашу, не ходимо... а душа, мовляв, у нас тяж... як слід... на своєму місці... Піді-но, йди!

— А й справді... піду?

— І піди...

Миша кинув дрюк, обсмикнув сорочку, розмазав її рукавом пилку по лиці і стрибнув з бані вниз.

— Турне вона тебе, нечисту силу...— пробурчав Сьомка, скептично посміхаючись, але з надзвичайним зацікавленням проводжаючи постать товариша, який пробирався серед лопухів до альтанки. Він, високий, зігнутий, з оголеними брудними руками, незграбно розхитуючись на ходу й зачіпаючись за кущі, важко посувався вперед і усміхався соромливо й лагідно. Бабуся підвела голову назустріч босякові, що підходив, і спокійно міряла його очима.

На скельцях її окулярів і на їх срібній оправі грали промені сонця. Вона не «турнула» його, всупереч припущенню Сьомки. Нам не чути було через шум листя, про що говорив Мишка з хазяйкою; та ось ми бачимо, що він важко опускається на землю до ніг старої, і так, що його ніс майже торкається розгорнутої книги. Його обличчя поважне й спокійне; він — ми бачимо — дме в свою бороду, стараючись зігнати з неї пил, возиться і, нарешті, вмощується в незграбній позі, витягнувши вперед шию і очікувально розглядаючи сухі маленькі руки бабусі, що методично перегортають сторінки книги...

— Ач... кудлатий пес!.. Відпочинок собі зробив... Гайда — і ми? Чого так? Він там буде байдикувати, а ми — ламай за нього. Гайда?

За дві-три хвилини ми з Сьомкою теж сиділи на землі обіч нашого товариша. Бабуся ні слова не сказала навстріч нам, вона тільки подивилася на нас пильно і знову почала перегортати сторінки книги, шукаючи в ній

чогось... Ми сиділи в пишному зеленому кільці свіжого запашного листя, над нами було розкинуте ласкаве й м'яке безхмарне небо. Іноді пролітав вітерець, листя починало шелестіти тим таємничим звуком, який завжди так зм'якшує душу, породжує в ній тихе, умиротворяюче почуття й примушує задумуватися про щось непевне, але близьке людині, очищаючи її від внутрішнього бруду або принаймні примушуючи тимчасово забувати про нього й дихати легко й ново...

— «Павло, раб Ісуса Христа...» — пролунав голос бабусі. Він по-старечому деренчав і переривався, але був повний благочестя й суворої поважності. При перших звуках його Мишка побожно перехрестився, Сьомка засовався по землі, вишукуючи зручнішу позу. Бабуся оглянула його, не перестаючи читати.

— «Я вельми бажаю побачити вас, щоб дати вам деяке дарування духовне для ствердження вашого, тобто втішатися з вами вірою спільною, вашою і моєю».

Сьомка, як справжній язичник, голосно позіхнув, його товариш докірливо скинув на нього синіми очима і низько опустив свою патлату голову, всю в пилюці...

Бабуся, не перестаючи читати, теж суворо глянула на Сьомку, і це його збентежило. Він повів носом, скосив очі і — мабуть, бажаючи заглядити враження від свого позіху — глибоко і благочестиво зітхнув.

Кілька хвилин минуло спокійно. Вроzumливе й монотонне читання впливало заспокійливо.

— «Відкривається-бо гнів божий з неба на всяке нечестя і...»

— Чого тобі треба? — раптом крикнула читачка на Сьомку.

— А... а нічого! Ви звольте читати, — я слухаю! — смиренно пояснив він.

— Нащо ти торкаєш застібки своїм брудним ручищем? — сердилася стара.

— Цікаво... бо ж — робота дуже вже тонка. А я це розумію — слюсарна справа мені відома... От я і помацав.

— Слухай! — сухо наказала бабуся. — Скажи мені — про що я тобі читала?

— Це — будь ласка. Я ж розумію...

— Ну, говори...

— Проповідь... тобто повчання відносно віри, а також і нечестя... Дуже просто і... все вірно! Так за душу й бере!

Бабуся сумно потрясла головою і оглянула всіх нас з докором.

— Загиблі... Камені ви... Ідїть працювати!

— Вона тее... розсердилась начебто? — винувато посміхаючись, заявив Мишка.

А Сьомка почухався, позіхнув і, подивившись услїд хазяїці, що, не обертаючись, ішла вузькою доріжкою саду, задумливо промовив:

— А застїбки у книжці срібні...

І він посміхнувся на все обличчя, ніби смакуючи наперед щось.

Переночувавши в садку, біля руїн бані, вже зовсім розібраної нами за день, до полудня другого дня ми вичистили колодязь, вимокли у воді, забруднилися у грязюці і, чекаючи розрахунку, сиділи на подвір'ї біля ганку, розмовляючи один з одним і уявляючи собі ситний обід та вечерю у близькому майбутньому; зазирати ж у дальше — ніхто з нас не мав бажання...

— Ну, якого чорта стара відьма не йде ще, — нетерпляче, але півголосом обурювався Сьомка. — Здохла, чи що?

— Як він лається! — докірливо похитав головою Мишка. — І чого, наприклад, лається? Бабуся — справжня — божа. А він її лає. Отакий характер у людини...

— Розсудив... — посміхнувся його товариш. — Опудало... городне...

Приємна бесіда друзів була перервана появою хазяйки. Вона підійшла до нас і, простягаючи руку з грїшми, презирливо сказала:

— Одержуйте і... забирайтесь. Хотіла я вам віддати баню розпилати на дрова, та ви не варті цього.

Не удостоєні честі розпилати баню, чого, проте, ми й не потребували тепер, ми мовчки взяли гроші й пішли.

— Ах ти, стара кікімора! — почав Сьомка, тільки-но ми вийшли за ворота. — На тобі! Не варті! Жаба дохла! Ану, поскрипи тепер над своєю книгою...

Сунувши руку в кишеню, він витяг з неї дві блискучі металеві штучки і, торжествуючи, показав їх нам.

Мишка зупинився, зацікавлено витягуючи голову вперед і вгору до піднесеної руки Сьомки.

— Застїбки відламав? — спитав він здивовано.

— Вони ж... Срібні!.. Кому не треба — карбованець дасть.

— Ах ти! Коли це ти? Сховай... від гріха...

— І сховаю...

Ми мовчки пішли вулицею далі.

— Спритно...— задумливо говорив Мишка сам до себе.— Узяв та й відламав... Та-ак... А книга хороша... Старуха... образиться, певно, на нас...

— Ні... що ти! От вона покличе назад та на чай дасть...— глузував Сьомка.

— А скільки ти за них хочеш?

— Остання ціна — дев'ять гривень. Ні шага не скину... собі дорожче... Бачиш — ніготь зламав!

— Продай мені...— боязко попросив Мишка.

— Тобі? Ти що — запонки хочеш завести собі?.. Купи, хо-ороші запонки вийдуть... якраз до твоєї пики.

— Ні, справді, продай! — і Мишка знизив тон прохання...

— Купи, кажу... Скільки даси?

— Бери... скільки там є на мою пайку?

— Карбованець двадцять...

— А тобі скільки за них?

— Карбованець!

— Може, скинь... для друга!..

— Дурепа нетіпана! На якого диявола вони тобі?

— Та ти вже продай тільки...

Нарешті торг було закінчено, і застібки перейшли за дев'яносто копійок у руки Мишки.

Він зупинився і почав крутити їх у руках, нахиливши патлату голову й насупивши брови та пильно розглядаючи два шматочки срібла.

— Начепи їх на ніс собі...— порадив йому Сьомка.

— Навіщо? — серйозно відповів Мишка.— Не треба. Я їх бабусі віднесу. От, мовляв, ми, бабусю, ненавмисне захопили ці штучки, то ти їх... знову прилаштуй до місця... до книжки цієї самої... Тільки от ти їх з м'ясом видер... це як тепер?

— Та ти, чорт, справді понесеш? — роззявив рота Сьомка.

— А як?.. Бачиш, така книга... треба, щоб вона в повній цілості була... ламати від неї шматки різні не годиться... І бабуся теж... образиться... А їй помирати треба... От я й тее... Ви мене, братці, підждіть з хвилину... а я побіжу назад...

І раніше, ніж ми встигли вдержати його, він швидкими кроками зник за поворотом вулиці...

— Ну, й мокриця-людина! Жиделяга брудна! — обурився Сьомка, зрозумівши суть факту та його можливі наслідки.

І, страшенно лаючись через два слова на третє, він почав переко́нувати мене:

— Гайда, швидше! Провалить він нас... Тепер сидить, гадаю, мабуть, руки в нього назад... А стара відьма вже й по будочника послала!.. От тобі й водися з отаким капосником! Та він ні за цапову душу у в'язницю тебе засадить! Ні, який мерзотник-чоловік?! Яка, підлої душі, тварюка з товаришем так зробити може?! Ах ти, господи! Ну, й люди пішли! Гайда, чорт, чого ти розтяпився? Ждеш? Жди, чорт би вас усіх, шахраїв, забрав! Тьху, анафеми! Не йдеш? Ну так...

Побажавши мені чогось неймовірно поганого, Сьомка розлючено стусонув мене кулаком у бік і швидко пішов геть...

Мені хотілося знати, що робить Мишка з нашою колишньою хазяйкою, і я тихенько подався до її будинку. Я не вірив, що мене чекає якась небезпека чи неприємність.

І я не помилився.

Підійшовши до будинку і припавши оком до щілини в паркані, я побачив і почув тільки таке: стара сиділа на східцях ганку, тримала в руках «видрані з м'ясом» застібки своєї біблії і крізь окуляри допитливо й суворо дивилася в обличчя Мишки, що стояв до мене задом...

Незважаючи на суворий і сухий блиск її гострих очей, по куточках губ у неї утворилася м'яка складка шкіри; видно було, що бабуся хоче сховати добру усмішку, — усмішку прощення.

З-за спини старої дивилися якісь три пики: дві жіночі, одна червона й пов'язана строкатою хусткою, друга простоволоса, з більмом на лівому оці, а з-за її плечей висовувалася фізіономія мужчини, клиноподібна, з сивими бачками і з вихором на лобі... Вона раз у раз дивно підморгувала обома очима, ніби говорячи Мищі:

«Тікай, брат, швидше!»

Мишка мимрив, намагаючись пояснити:

— ...Така рідкісна книга. Ви, говорить, всі — тварюки і пси... собаки. Я й думаю... Господи — вірно! Так треба говорити по правді... сволота ми й окаянні люди... падлюки! І знову ж, думаю: пані — старенька, може, в неї і втіха одна, що от книга — і все тут... Тепер застібки... чи багато за них дадуть? А коли при книзі, то вони — річ! Я й подумав... дай-но, мовляв, я порадую бабусю божу, віднесу їй річ назад... До того ж ми, слава тобі господи, заробили дешицю на прожиток. Щасливо залишатися! Я вже піду.

— Почекай! — зупинила його стара. — Зрозумів ти, що я вчора читала?..

— Я? Де мені зрозуміти! Чую — це так... та й то — як чую! Хіба в нас уші для слова божого? Нам воно незрозуміле. Прощайте...

— Та-ак! — мовила протяжно стара. — Ні, ти зажди...

Мишка тужливо зітхнув на все подвір'я і по-ведмежому затупцював на місці. Його вже, очевидно, гнітила ця розмова...

— А хочеш ти, щоб я ще почитала тобі?

— Мм... товариші ждуть...

— Ти плюнь на них... Ти хороший хлопець... покинй їх.

— Добре... — тихо погодився Мишка.

— Покинеш? Так?

— Покину...

— Ну, от... молодець!.. Зовсім ти дитина... а борода он яка... до пояса майже... Одружений ти?..

— Удівець... вмерла жінка...

— А навіщо ти п'єш? Адже ти п'яниця?

— П'яниця... п'ю.

— Навіщо?

— П'ю? З дурного розуму п'ю. Дурний, ну й п'ю. Звичайно, якби людині розум... то хіба б вона сама себе псувала? — похмуро говорив Мишка.

— Правильно розсудив... Ну от, ти й набирайся розуму... наберись, та й поправся... ходи до церкви... слухай божє слово... в ньому вся мудрість.

— Воно, звичайно... — майже простогнав Мишка.

— А я ще почитаю тобі... хочеш?..

— Будь ласка...

Бабуся дістала звідкись з-поза себе біблію, порилася в ній, і на подвір'ї залунав її тремтячий голос:

— «Отже, невибачлива ти, всяка людино, судячи іншу, бо тим самим судом, яким судиш іншу, засуджуєш себе, тому що судячи іншу, робиш те саме!»

Мишка труснув головою і почухав собі ліве плече.

— «...Невже думаєш ти, людино, що втечеш від суду божого?»

— Пані! — плаксиво заговорив Мишка, — відпустіть мене ради бога... Я іншим разом краще прийду послухаю... А тепер дуже мені їсти хочеться... так тобі ось і зводить живіт... З вечора ми не ївши.

Пані сильно хлопнула книжкою.

— Ступай! Іди! — уривчасто й різко пролунало на подвір'ї.

— Покірно дякуємо! — І він мало не бігцем подався до воріт.

— Нерозкаяні душі... Звірину серця, — шипіло по подвір'ю вслід йому...

За півгодини ми з ним сиділи в трактирі й пили чай з калачем.

— Як буравом вона мене свердлила... — говорив Мишка, ласкаво усміхаючись мені своїми милими очима. — Стою я й думаю... Ах ти, господи! І навіщо тільки пішов я? На муку пішов... Узяти б їй в мене ці застібки та й відпустити мене, — вона розмову почала. Ото який народ-дивак! З ними хочеш по совісті робити, а вони своє гнуть... Я по простоті душі говорю їй: ось тобі, пані, твої застібки, не ремствуй на мене... а вона каже: ні, зажди, ти розкажи, навіщо ти їх мені приніс? І почала жили з мене тягти... Я — аж упрів від її розмови... справді, їй-богу.

Він усе посміхався своєю безмежно лагідною усмішкою...

Сьомка, надутий, скуйовджений і хмурий, серйозно сказав йому:

— Умри ти краще, пень милий! А то завтра тебе з такими твоїми викрутасами мухи або таргани з'їдять...

— Ну вже! Ти скажеш слово. Давай-но вип'ємо по скляночці... за закінчення справи!

І ми дружно випили по скляночці за закінчення цієї курйозної справи.

МАЛЕ-ЕНЬКА!..

...«І була вона, братіку, тілом ото мале-енька!..»

Щоразу, коли я згадую ці слова, з далини минулого мені всміхаються дві пари підсліпуватих, старечих очей, всміхаються такою тихою, лагідною усмішкою любові, співчуття, і у вухах лунають два надтріснуті голоси, які однаково характерно підкреслювали ту обставину, що «вона» була мале-енька!..

І мені стає так хороше й легко від цієї згадки, найкращої за всі десять місяців моїх мандрів пішки по звивистих шляхах нашої батьківщини, такої великої і такої смутної...

По дорозі з Задонська до Воронежа я наздогнав двох прочан — діда й бабусю. Обом їм на вигляд було років з півторасти; вони йшли так повільно й невміло, важко пересуваючи ступні по гарячій пилюці дороги, і в обох на обличчях і в одязі було ледь уловиме щось; це щось одразу дозволяло помітити, що старі йдуть здалеку.

— З Тобольської губернії простуємо... з божою поміччю! — ствердив старий мое припущення.

А бабуся на ходу ласкаво оглянула мене добрими, колись блакитними очима і, лагідно всміхаючись, додала, зітхаючи:

— Із самого Н-ського заводу, сільця Лисого будемо ми з батьком!

— Ото, мабуть, натомилися?

— Ми? Нічого! Поки рухаємось... повземо божою милістю!..

— Обітниця, чи що, а чи так, заради старості?

— Обітниця, братіку... Обіцянку, значить, дали київським і соловецьким угодникам божим... Так...— знову ствердив старий.— Мати! присядемо, спочинемо трошки?— звернувся він до супутниці.

— Ну, що ж? — згодилася та.

І от ми сіли у затінку біля старої придорожньої верби. День був жаркий, на небі ані хмаринки, попереду і позаду від нас звивався шлях і тікав у далину, завішану гарячою імлою. Навкруг було порожньо й тихо. Обабіч шляху непорушно стояло обрідне жито.

— Висмоктали землю!..— сказав старий, простягаючи мені кілька зірваних колосків.

Ми заговорили про землю і про жорстоку залежність від неї селянської долі. Стара слухала нас і зітхала, часом вставляючи в наші розмови хороше, досвідчене слівце.

— Коли б жива була вона, скільки накраяла б серденько своє на такий ниві! — раптом сказала стара, оглядівшись кругом на смуги низенького, погорілого жита, поцяткованого лисинками.

— Та-ак! Уже поклопоталася б...— хитнув головою старий.

І обоє вони раптом замовкли.

— Про кого це ви? — запитав я.

Старий лагідно всміхнувся.

— Тут... згадуємо про одну...

— Пожилиця наша була... панночка...— зітхнула стара.

І раптом обоє вони, дивлячись на мене, ніби змовившись між собою, мовили протяжно й жалісно, в унісон одне одному:

— Маню-унька така була тілом ото!..

Це було дивно і дуже боляче різнуло мене по серцю. Щось заупокійне звучало в їхніх старечих голосах... А вони раптом, поспішаючи й перебиваючи одне одного, почали розповідати так поквално, що мені, сидячи між них, залишалось тільки повертати голову від одного оповідача до другого.

— Привіз її до нас урядник і здав, значить, старості. «Влаштуй її на постій», каже...

— На квартиру, виходить, до кого-небудь! — пояснила стара.

— Її до нас і влаштували...

— Дивимось,— червона вся... тремтить ото від холоду...

— А сама така маню-унька...

— Аж у сльози ми...

— Господи, думавмо, куди її таку заслали?

— Для якої такої потреби? За яку таку провину?..

— А вона, чути, десь відсіля...

— З Росії, тобто...

— Ми її передусім на піч...

— А піч ото в нас вели-ика... та те-епла...— з жалем зітхнула стара.

— Ну, потім, значить... годувати її!

— Сміється!

— Оченятка ото чо-орні... як у миші...

— І вся ж вона, як миша... гладенька та кругленька...

— Віддихалась... плаче... Спасибі, каже, рідні!

— І почала вертіти!

— Ну вже й почала!..— захоплено вигукнув старий і засміявся, примруживши очі.

— Катається тобі ото по хаті, як клубок, і порядкує, і порядкує... І те, і це... і те поставить так, і це отак... «Цеберко з помиями геть, свиням, каже, несить...» Та сама його як ухопить рученятами, та й посковзнулась... та по самі плечі руки ті в поми-ні ото бабах! Ох ти...

І обоє вони засміялись, задихаючись і кашляючи до сліз.

— Поросята знову ж...

— Цілує їх просто в пики!..

— «Неможливо, каже, геть поросят!»

— За тиждень замучила он як!

— До поту бувало загонила...

— Регоче, кричить, ніжками тупотить...

— А то раптом нахмуриться вся, знітиться...

— Ніби помре!..

— Та в сльози... Вже плаче, плаче, аж її лихоманка трусить. Крутишся, крутишся біля неї... Чого їй? Незрозуміло... Хоч сама плач. І заплачеш бувало... Хто зна чого. Обіймеш її, та й зайдешся разом...

— Звісно... дитя ніби...

— А живемо ми ж самі. Сина в солдати віддали, а другий на золотих промислах...

— А їй вісімнадцятий, здається, рік...

— Та де там! Коли на вигляд давати, то ніяк не більше дванадцяти...

— Ну, це вже ти занадто!.. дванадцять!.. де вже!..

— А що, скажеш — більше?.. Ще б пак!

— Чого ж? Дівчина вона була в соку... А що мало-росла, так хіба це їй на докір?

— А хіба я докоряю? Диви!

— То ж то і є!..— лагідно поступилася стара.

Посперечавшись, старі обое і одразу замовкли.

— Ну, а що ж далі? — запитав я.

— Далі?.. нічого, братіку!..— зітхнув старий.

— Померла вона... Огневиця її спалила,— і по зморшкуватих щоках потекли дві сльозинки.

— Та-ак, брат, померла... Років зо два тільки з нами й пожила... Усе село її знало. Та що все село!.. Багато хто знав. Грамотійка була. На сходи ходила... Кричить собі бувало... Нічого, розумниця!..

— А головне діло — душа!.. Ох яка-а душа андельська!.. Усе до неї доходило, все її серденько відало!.. Адже панночка вона міська, в оксамитній кофточці... стрічечки... черевички... книжки читає і таке інше, а селянство розуміла, ох, як просто! Все знала! «І звідки це ти тільки, любонько?» — «У книжці, каже, прописано!..» Ну-у, скажу!.. І чого б то їй, навіщо? Заміж би пішла, господинею була, а тут ось заслали, і померла...

— І дивно!.. Навчає всіх... така манюнька!.. та всіх так сурйозно... І те не так, і інше не так...

— Грамотійка... що й говорити... Піклувальниця про все, та про всіх... Де хто хворий,— біжить, де хто...

— Помирала без пам'яті... марила тільки... «Мамо, каже, мамо!..» — жалісно так. Поїхали були за попом, може, мовляв, опам'ятається... А вона, любонька, не почекала... спокоїлась.

По обличчю старої текли сльози, і мені було так хо-роше, ніби це по мені плакали...

— Усе село зібралось до нас... Товпляться на вулиці й на дворі... Як?!. Як?!. Усі її любили, душі не чули в ній...

— Ох, дівчатко було золоте!..— зітхнув старий.

— Усією громадою й поховали... А потім до масниці сорок день вийшло, і здумались... гайда, мовляв, помоли-

мось за неї!.. І сусіди теж... «Що ж ви, каже, і справді?.. Ідїть-бо! Люди ви, значить, вільні, не робочі... А їй, може, зарахується». Ми й рушили.

— Так це ви за неї? — спитав я.

— За неї, дівчинку, рідний, за неї! Може, гляди, господь бог батечко прийме нашу грішну молитву, простить їй! І пішли от на першому тижні посту, якраз у вівторок вийшли. .

— За неї!..— повторив я.

— За неї, друже! — ствердив старий.

Мені хотїлсь ще багато разів почути, що, саме бажаючи помолитись за неї, вони пройшли тисячі верст. На мою думку, це було так чудово, що здавалось неймовірним. Я підказував їм інші поважні причини, бажаючи ще більше переконатись, що вони пішли саме «за неї», маленьку дівчинку з чорними очима... І на велике моє задоволення я, нарешті, переконався в цьому.

— Невже пішки все йдете?

— Ні, куди нам!.. Інколи й присядемо... Під'їдемо який день, а потім знову... трудимося помалу. Старі вже надто ми пішки ото все йти... Господь бачить, старі... Коли б нам її ніжки... ну, тоді інша справа!

І обоє вони знову навперебій заходилися говорити про неї, маленьку дівчинку, яку доля закинула далеко від дому і мами, і яка померла від огневиці.

.
Години через дві ми встали й пішли. Я думав про маленьку дівчинку, але не міг уявити її собі... і мене до болю вражало це безсилля уяви.

Руська людина погано вмїє уявляти собі хороше, світле...

Скоро нас наздогнав хохол на возі. Він меланхолійно оглянув нас і, трохи піднявши шапку на наш уклін, крикнув старим:

— Сідайте, підвезу до села!

Вони сіли і зникли в хмарі куряви... Я довго йшов у ній і дивився, як вдалині зникав віз із старими, котрі пройшли багато тисяч верст, щоб помолитись за маленьку дівчинку, яка примусила їх полюбити себе...

ХАН І ЙОГО СИН

«Був у Криму хан Мосолайма ель Асваб, і був у нього син Толайк Алгалла...»

Притулившись спиною до яскравокоричневого стовбура арбутуса, сліпий старець, татарин, почав цими словами одну із старовинних легенд півострова, багатого на спогади, а довкола оповідача, на каменях — уламках зруйнованого часом ханського палацу — сиділа купка татар в яскравих халатах, у тюбетейках, гаптованих золотом. Вечір був, сонце тихо сідало в море; його червоне проміння пронизувало темну масу зелені довкола руїн, яскравими плямами лягало на каміння, поросле мохом, оплетене чіпкою зеленню плюща. Вітер шумів у купі старих чинар, листя їхнє так шелестіло, ніби у повітрі струмували незримі для ока ручаї води.

Голос сліпого старця був кволий і тремтів, а кам'яне його обличчя не відбивало у своїх зморшках нічого, крім спокою; завчені слова лились одне за одним, і перед слухачами поставала картина минулих, багатих силою почуття, днів.

«Хан був старий, — говорив сліпець, — та жінок у гаремі було в нього багато. І вони любили старого, бо він мав ще доволі сили й вогню, і любові його ніжили й палили, а жінки завжди будуть любити того, хто вміє палко пестити, хоч би він був і сивий, хоч би й в зморшках було його обличчя — в силі краса, а не в ніжній шкірі й рум'янці щік.

«Хана всі любили, а він любив одну козачку-поло-
нянку із дніпровських степів і завжди пестив її охочіше,
ніж інших жінок гарему, в якому було триста дружин із
різних земель, і всі вони вродливі, як весняні квіти,
і всім їм жилося добре. Багато смачних і солодких страв
велів готувати для них хан і дозволяв їм завжди, коли
вони захочуть, танцювати, грати...

«А козачку він часто кликав до себе у башту, із якої
видно було море, там для козачки він мав усе, що по-
трібно жінці, щоб їй весело жилося: солодкі наїдки,
і різні тканини, і золото, і самоцвіти всіх кольорів, му-
зику і рідкісних птахів із далеких країн, і полум'яні лю-
бощі закоханого. В цій башті він тішився з нею цілі дні,
відпочиваючи від турбот свого життя і знаючи, що син
Алгалла не принизить слави ханства, гасаючи вовком по
руських степах і завжди повертаючись звідти з багатою
здобиччю, з новими жінками, з новою славою, залишаючи
там, позад себе, жах і попіл, трупи й кров.

«Одного разу повернувся він, Алгалла, з набігу на
руських, і було влаштовано багато свят на честь його, всі
мурзи острова зібралися на них, були забави і бенкет,
стріляли з луків в очі полонених, пробуючи силу руки,
і знову пили, славлячи хоробрість Алгалли, грози ворогів,
опори ханства. А старий хан був радий із слави сина.
Хороше було знати старому, що коли він помре,— хан-
ство буде у міцних руках.

«Хороше було йому це, і от він, бажаючи пока-
зати синові силу любові своєї, сказав йому при всіх
мурзах і беках,— тут, на бенкеті, з чашею в руці,
сказав:

«— Добрий ти син, Алгалла! Слава аллахові, і хай
прославиться ім'я пророка його!

«І всі прославили ім'я пророка хором могутніх голо-
сів. Тоді хан сказав:

«— Великий аллах! Ще за життя мого він воскресив
мою юність у хороброму синові моєму, і от бачу я ста-
рими очима, що, коли сховається сонце — і коли черва
сточить мені серце,— жити буду я у синові моєму! Ве-
ликий є аллах і Магомет, пророк його! Гарний син у мене
є, тверда його рука і ясний розум!.. Що хочеш ти взяти
із рук батька твого, Алгалла? Скажи, і я дам тобі все
по твоєму бажанню...

«І не завмер ще голос старого хана, як підвівся То-

лайк Алгалла і сказав, блиснувши очима, чорними, як море вночі, що горіли, як у гірського орла:

«— Дай мені руську полонянку, володарю-батьку.

«Помовчав хан — трохи помовчав, стільки часу, скільки треба, щоб угамувати дрож у серці,— і, помовчавши, твердо й голосно сказав:

«— Бери! Скінчимо бенкет,— ти візьмеш її.

«Спалахнув завзятий Алгалла, великою радістю блиснули орлині очі, встав він на весь зріст і сказав батькові-хану:

«— Знаю я, що ти даруєш мені, володарю-батьку! Знаю це я... Раб я твій — твій син. Візьми мою кров по краплі в годину — двадцятьма смертями я за тебе умру!

«— Не треба мені нічого! — сказав хан, і похилилась на груди його сива голова, увінчана славою довгих літ і багатьох подвигів.

«Невдовзі вони скінчили бенкет, і обидва мовчки, поруч один одного пішли з палацу в гарем.

«Ніч була темна, ні зірок, ні місяця не було видно з-за хмар, що густим килимом укрили небо.

«Довго йшли у темряві батько й син, і от заговорив хан ель Асваб:

«— Згасає з кожним днем життя моє — і все слабкіше б'ється старече моє серце, все менше вогню в грудях. Світлом і теплом мого життя були жагучі любові козачки... Скажи мені, Толайк, скажи, невже вона так потрібна тобі? Візьми сто, візьми усіх моїх дружин за неї одну!..

«Мовчав Толайк Алгалла, зітхаючи.

«— Скільки днів мені залишилось? Мало днів у мене на землі... Остання радість життя мого — ця руська дівчина. Вона знає мене, вона любить мене,— хто тепер, коли не буде її, полюбить мене, старого,— хто? Жодна з усіх, жодна, Алгалла!..

«Мовчав Алгалла...

«— Як я житиму, знаючи, що ти обіймаєш її, що тебе цілує вона? Перед жінкою немає ні батька, ні сина, Толайк! Перед жінкою всі ми — мужчини, мій сину... Боляче буде мені доживати мої дні... Нехай би усі старі рани відкрилися на тілі моїм, Толайк, і точили б кров мою, нехай би я краще не пережив ночі цієї, мій сину.

«Мовчав його син... Зупинилися вони біля дверей гарему і, схиливши голови на груди, стояли довго перед ними. Темінь була навколо, і хмарки бігли в небі, а вітер, хитаючи дерева, ніби виспівував, шумів деревами...

«— Давно я люблю її, батьку...— тихо мовив Алгалла.

«— Знаю... І знаю, що вона не любить тебе...— сказав хан.

«— Крається серце моє, коли я думаю про неї.

«— А моє старече серце чим повне тепер?

«І знову вони помовчали.

«— Мабуть, правду сказав мені мудрець-мулла — мужчині жінщина завжди шкідлива: коли вона гарна, вона збуджує в інших бажання владати нею, а мужа свого наражує на муки ревності; коли вона погана, чоловік її, заздрячи іншим, страждає від заздрощів; а коли вона не гарна і не погана, — мужчина робить її прекрасною і, зрозумівши, що він помилився, знову страждає через неї, цю жінчину...

«— Мудрість не ліки від болю серця, — сказав хан.

«— Пожаліймо один одного, батьку...

- «Підвів голову хан і сумно подивився на сина.

«— Уб'ємо її, — сказав Толайк.

«— Ти любиш себе більше, ніж її й мене, — подумавши, тихо мовив хан.

«— Адже й ти теж.

«І знову вони помовчали.

«— Так! І я теж, — сумно сказав хан. З горя він став дитиною.

«— Що ж, — уб'ємо?

«— Не можу я віддати її тобі, не можу, — сказав хан.

«— І я не можу більше терпіти — вирви в мене серце або дай її мені...

«Хан мовчав.

«— Киньмо її в море з гори.

«— Киньмо її в море з гори, — повторив хан слова сина, як луна синового голосу.

«І тоді вони увійшли в гарем, де вона вже спала на підлозі, на розкішному килимі. Зупинилися вони перед нею, дивилися; довго дивилися на неї. У старого хана сльози текли з очей на його срібну бороду і блищали в ній, як перлини, а син його стояв, блискаючи очима, і, скреготом зубів своїх стримуючи пристрасть, розбудив

козачку. Прокинулась вона — і на обличчі її, ніжному й рожевому, як зоря, розцвіли її очі, як волошки. Не помітила вона Алгаллу і потяглася червоними губами до хана.

«— Поцілуй мене, орле!

«— Збирайся... підеш з нами,— тихо сказав хан.

«Тут вона побачила Алгаллу і сльози в очах свого орла і — розумна вона була — зрозуміла все.

«— Іду,— сказала вона.— Іду. Ні тому, ні тому — так вирішили? Так і повинні вирішувати дужі серцем. Іду.

«І мовчки вони, всі троє, пішли до моря. Вузькими стежками йшли, вітер шумів, гучно шумів...

Ніжна вона була дівчина, хутко стомилась, але й горда була — не хотіла сказати їм про це.

«І, коли ханів син помітив, що вона відстає від них,— сказав він їй:

«— Боїшся?

«Вона блиснула очима на нього і показала йому скривавлену ногу...

«— Дай понесу тебе! — сказав Алгалла, простягаючи до неї руки. Але вона обняла за шию свого старого орла. Підняв її хан на свої руки, як пир'їну, і поніс; вона ж, сидючи на його руках, відхиляла гілки від його лиця, боячись, що вони поцілять йому в око. Довго вони йшли, і от уже чутно гул моря вдалині. Тут Толайк,— він ішов позаду них стежкою,— сказав батькові:

«— Пустити мене наперед, а то я хочу вдарити тебе кинджалом у шию.

«— Пройди,— аллах відомстить тобі за твоє бажання або простить,— його воля,— я ж, батько твій, прощаю тобі. Я знаю, що значить кохати.

«І от воно, море, перед ними, там, внизу, густе, чорне і без берегів. Глухо співають його хвилі біля самого низу скелі, і темно там, внизу, і холодно, і страшно.

«— Прощай! — сказав хан, цілуючи дівчину.

«— Прощай! — сказав Алгалла й уклонився їй.

«Вона заглянула туди, де співали хвилі, і відсахнулася назад, притиснувши руки до грудей.

«— Киньте мене,— сказала вона їм...

«Простяг до неї руки Алгалла і застогнав, а хан узяв її в руки свої, притис до грудей міцно, поцілував і, піднявши її над своєю головою,— кинув униз зі скелі.

«Там плескотіли й співали хвилі і стояв такий гомін, що обидва вони не чули, коли вона долетіла до води. Ні крику не чули, нічого. Хан ліг на каміння і мовчки став дивитися вниз, у темінь і далину, де море злилося з хмарами, звідки лунко пливли глухі сплески хвиль, і вітер перебігав, розвіваючи ханові сиву бороду. Толайк стояв над ним, затуливши обличчя руками,— камінь, нерухомий і мовчазний. Час минав, по небу одна за одною пливли хмари, гнані вітром. Темні й важкі вони були, як думи старого хана, що лежав над морем на високій скелі.

«— Ходімо, батьку,— сказав Толайк.

«— Почекай...— прошепотів хан, ніби слухаючи щось. І знову минуло багато часу, плескотіли хвилі внизу, а вітер налітав на скелю, шумів деревами.

«— Ходімо, батьку...

«— Почекай іще...

«Не один раз казав Толайк Алгалла:

«— Ходімо, батьку.

«Хан усе не йшов од місця, де втратив радість своїх останніх днів.

«Але — всьому є край! — підвівся він, могутній і гордий, встав, нахмутив брови й глухо сказав:

«— Ходім...

«Пішли вони, але скоро зупинився хан.

«— А чого я йду і куди, Толайк? — спитав він сина.— Навіщо мені жити тепер, коли все моє життя в ній було? Старий я, не полюблять уже мене більше, а коли ніхто тебе не любить — нерозумно жити на світі.

«— Слава і багатство є в тебе, батьку...

«— Дай мені один її поцілунок і візьми все це собі в нагороду. Це все мертве — тільки любов жінки жива. Нема такої любові — нема життя у чоловіка, убогий він, і жалюгідні дні його. Прощай, мій сину, благословіння аллахове над твоєю головою хай буде у всі дні і ночі життя твого.— І обернувся хан обличчям до моря.

«— Батьку,— сказав Толайк,— батьку!..— І не міг більше сказати нічого, бо нічого не можна сказати людині, якій посміхається смерть, нічого не скажеш їй такого, що повернуло б у душу їй любов до життя.

«— Пустя мене...

«— Аллах...

«— Він знає...

«Швидкими кроками підійшов хан до урвища і ки-

нувся вниз. Не зупинив його син, не встиг. І знову нічого не було чути — ні крику, ні шуму падіння хана. Тільки хвилі все плескотіли там, та вітер гудів дикі пісні.

«Довго дивився вниз Толайк Алгалла і потім вголос сказав:

«— І мені таке ж тверде серце дай, о аллах!

«І потім пішов він у темінь ночі...

«... Так загинув хан Мосолайма ель Асваб, і став у Криму ханом Толайк Алгалла...»

ТОВАРИШІ

I

Гаряче липнєве сонце сліпуче сяяло над Смолкіною, обливаючи її старі хати щедрим потоком яскравого проміння. Особливо багато сонця було на даху старостиної хати, недавно перекритої наново добре виструганим гонтом, жовтим і пахучим. Неділя, і майже всі люди вийшли на вулицю, рясно порослу травою, всіяну грудками за-сохлої грязі. Перед старостиною хатою зібралась велика група мужиків і баб: хто сидів на призьбі, хто просто на землі, інші стояли; серед них ганялися одне за одним дітлахи, раз у раз дістаючи від дорослих сердиті окрики та щиглі.

Центром юрби був високий чоловік з великими, опущеними вниз вусами. По його коричневому обличчю, вкритому густою сивою щетиною і сіткою глибоких зморщок, по сивому волоссю, що пасмами вибилося з-під брудного солом'яного бриля,—цьому чоловікові можна було дати років з п'ятдесят. Він дивився в землю, і ніздрі його великого хрящуватого носа здригались, а коли він підводив голову, кидаючи погляд на вікна старостиної хати, видні були його очі, великі, журливі,—вони глибоко ввалилися в орбіти, а густі брови кидали від себе тінь на темні зіниці. Одягнутий він був у коричневий, подертий підрысник монастирського послушника,—він ледве закривав йому коліна і був підперезаний вірьовкою. За спиною у нього клунок, у правій руці довгий ціпок з залізним наконечником, ліву він тримав за пазу-

хою. Навкружні оглядали його з підозрою, з глумом, із зневагою і, нарешті, з неприхованою радістю, що їм пощастило спіймати вовка раніше, ніж він встиг завдати шкоди їх стаду.

Він проходив селом і, підійшовши до вікна старости, попросив напитися. Староста дав йому квасу і заговорив з ним. Але перехожий відповідав, всупереч звичці прочан, дуже неохоче. Староста зажадав у нього документа, документа не було. І перехожого затримали, вирішивши відправити у волость. Староста обрав у конвоїри йому соцького і тепер, у хаті в себе, напучував його, лишивши арештанта серед юрби,— вона грубо знущалася з нього.

Та ось на ганку з'явився підсліпуватий дід з лисячим обличчям і сивою, клиноподібною борідкою. Він статечно опускав ноги в чоботях із східця на східць, і круглий його животик солідно коливався під довгою ситцьовою сорочкою. А з-за його плеча висувалося бородате чотирикутне обличчя соцького.

— Зрозумів, Єфимушко? — спитав староста в соцького.

— Чого тут не зрозуміти? Усе зрозумів. Мушу, значить, я проводити цю людину до станового і — все тут! — Сказавши свою промову роздільно і з комічною поважністю, соцький підморгнув публіці.

— А бумага?

— А бумага,— вона за пазухою в мене живе.

— То ж бо воно і є! — врозумливо сказав староста і додав, добре почувавши собі бік:

— З богом, значить, ідіть!

— Пішли! Рушили, чи що, отче? — посміхнувся соцький до арештанта.

— Ви б хоч підводу дали,— глухо відповів той на пропозицію соцького. Староста посміхнувся.

— Підво-оду? Диви який! Вашого брата, пройдисвіта, багато тут нишпорить по ланах, по селах... коней на всіх невивистачить. Пройдешся і піхтурою.

— Нічого, отче, ходім! — підбадьорливо заговорив соцький.— Ти думаєш, нам далеко? Дай бог, десятків зо два верст! Ми з тобою, отче, миттю домчимо. А там ти й відпочинеш...

— У холодній,— пояснив староста.

— Це нічого,— квапливо заявив соцький,— чоловікові, який, бува, втомився, і в тюрмі відпочинок. А крім того —

у холодній — холодок, — після жаркого дня в ній он як добре!

Арештант суворо оглянув свого конвоїра — той усміхався весело й широко.

— Ану, гайда, отче чесний! Прощавай, Василю Гавриловичу! Пішли!

— З господом, Єфимушко!.. Пильнуй в обидва.

— А зри — в три! — підкинув соцькому якийсь молодий парубок з юрби.

— Ну-ну! Мала я дитина, чи що?

І вони пішли, тримаючись близько до хат, щоб іти у смузі затінку. Чоловік у рясі йшов попереду, розгвинченою, але швидкою ходою звичного до ходіння. Соцький, із здоровим ціпком у руці, позаду нього.

Єфимушка був мужичок низенький на зріст, кремезний, з широким добрим обличчям у рамі русої, збитої в клоччя бороди, що починалася від його сірих ясных очей. Він майже весь час посміхався до чогось, показуючи жовті зуби і так наморщуючи перенісся, наче він хотів чхнути. Одягнутий він був у свитку, заткнувши її поли за пояс, щоб вони не плуталися в ногах, на голозі в нього стирчав темнозелений картуз без козирка, нагадуючи арештантський кашкет.

Ішли вони вузьким путівцем; він в'юном вився у хвилястому морі жита, і тіні подорожніх повзли по золоту колосся.

На обрії синіла грива лісу, ліворуч, безмежно далеко вглиб, розляглися засіяні лани; серед них лежала темна пляма села, за ним знову лани, тонучи в голубуватій млі.

Праворуч, з-за купи верб, встромився в синє небо оббитий бляхою і ще непофарбований шпиль дзвіниці — він так яскраво виблискував проти сонця, що на нього було боляче дивитися.

У небі дзвеніли жайворонки, у житах посміхалися волошки, і було жарко — майже душно. З-під ніг подорожніх злітала курява.

Єфимушка, відхаркнувшись, затягнув фальцетом:

Ге-ех-та-і з чого-й-то-о-о...

— Невистачає голосу, хай йому чорт! Та-ак... а було співав я... Вишенський учитель скаже: «Ану, Єфимушко, заводь!» І залемося ми з ним! Правильний хлопець був він...

— Хто він? — глухим басом спитав чоловік у рясі.

— А вишенський учитель...

— Вишенський — прізвище?

— Вишеньки — це, брат, село. А то вчитель Павло Михайлович. Перший сорт — чоловік був. Помер позаторік...

— Молодий?

— Тридцяти років не було...

— З чого помер?

— З засмучення, треба думати.

Співрозмовник Єфимушки скося глянув на нього і посміхнувся.

— Діло, бачиш, милий чоловіче, отаке вийшло — учив він, учив років сім підряд, і став кашляти. Кашляв, кашляв та й затужив... Ну, а з туги, звісно, почав пити горілку. Отець Олексій не любив його, і, як запив він, отець Олексій до міста бумагу й послав — отак, мовляв, і так — п'є учитель, це — спокуса. А з міста у відповідь теж бумагу прислали і вчительшу. Довга така, кошала, ніс величезний. Ну, Павло Михайлович бачить — кепська справа. Засмутився, мовляв, учив я, учив... ах ви, чорти! Подався з училища просто в лікарню та через п'ять днів і віддав богу душу... Тільки й всього...

Деякий час ішли мовчки. Ліс усе наближався до подорожніх з кожним кроком, виростаючи на їх очах і з нього стаючи зеленим.

— Лісом підемо? — спитав Єфимушчин супутник.

— Краєчок захопимо, з півверсти отак. А що? Га? Ач який! Птах ти, отче чесний, подивлюсь я на тебе!

І Єфимушка засміявся, хитаючи головою...

— Ти чого? — спитав арештант.

— Та так, нічого. Ах ти! Лісом, каже, підемо? Простий ти, любий чоловіче, інший би не спитав, який розумніший. Той би просто прийшов у ліс та й тее...

— Що?

— Нічого! Я, брат, тебе наскрізь бачу. Ех ти, голубе ти мій, тонка дудочка! Ні, ти цю думку — про ліс — облиш! Чи ти зі мною впораєшся? Та я трьох таких покладу, а на тебе на одну ліву руку вийду...¹ Зрозумів?

¹ «Вийти на одну руку» — означає битися з противником однією рукою, тоді як друга щільно прив'язана поясом до тулуба бійця. Противник же б'ється обома руками.

— Зрозумів! Йолоп ти! — коротко й виразно сказав арештант.

— Що? Відгадав я тебе? — торжествував Єфимушка.

— Опудало! Що ти відгадав? — криво посміхнувся арештант.

— Про ліс... Розумію я! Мовляв, я — це ти, — як прийдемо в ліс, цюкну там його — мене, значить, — цюкну та й загуляю по полях та по лісах? Чи не правда?

— Дурний ти, — знизав плечима відгаданий чоловік. — Ну, куди я піду?

— Та вже куди хочеш, — це твоє діло...

— Та куди? — Єфимушчин супутник чи то сердився, чи то дуже вже хотів почути від свого конвоїра вказівку, куди саме він міг би піти.

— Я тобі кажу, куди хочеш! — спокійно заявив Єфимушка.

— Нікуди мені, брат, тікати, нікуди! — тихо сказав його супутник.

— Н-ну! — недовірливо вимовив конвоїр і навіть махнув рукою. — Тікати завжди є куди. Земля ж, вона велика. Одній людині на ній завжди місце буде.

— Та тобі що? Хочеться, чи що, щоб я втік? — поцікавився арештант, посміхаючись.

— Ач який! Надто ти хороший! Хіба це порядок? Ти втечеш, а замість тебе кого в острог саджатимуть? Мене посадять. Ні, я так це, для розмови...

— Юродивий ти... а проте, здається, хороший мужик, — сказав, зітхнувши, Єфимушчин супутник. Єфимушка не загаявся погодитися з ним.

— Це точно, звуть мене юродивим деякі люди... І що хороший я мужик — це теж правда. Простий я, головна причина. Інші люди кажуть усе з підступцем та з хитринкою, а мені — чого? Я людина одна на світі. Хитрувати будеш — помреш, і правдою жити будеш — помреш. Так я все напрямки більше.

— Це добре! — байдуже зауважив супутник Єфимушки.

— А як же? Навіщо я стану кривити душею, коли я один, весь тут? Я, братіку, вільна людина. Як бажаю, так і живу, за своїм законом проходжу життя... Та-ак... А тебе як звати?

— Як? Ну... Іван Іванов...

— Так! З духовних, чи що?

— Н-ні...

— Ну? А я думав — з духовних...

— Це з одягу, чи що?

— От, от! Зовсім ти ніби монах-утікач, а то розстрижений піп... А от обличчя в тебе непідходяще, з обличчя ти нібито солдат... Бог тебе знає, що ти за людина? — І Єфимушка окинув перехожого цікавим поглядом. Той зітхнув, поправив бриля на голові, витер спітнілий лоб і запитав соцького:

— Тютюн куриш?

— Ах ти, боже мій! Звичайно, курю!

Він витягнув з-за пазухи засмальцьований кисет і, нахиливши голову, але не зупиняючись, став набивати тютюн у глиняну люльку.

— Ось на, закурюй! — Арештант зупинився і, нахилиючись до запаленого конвоїром сірника, втягнув у себе щокі. Синій димок поплив у повітрі.

— То з яких ти будеш? Міщанин, чи що?

— Дворянин, — коротко сказав арештант і сплюнув убік на колосся жита, уже оповите золотим блиском.

— Е-е! Ловко! Як же це ти без пашпорта гуляєш?

— А так і гуляю.

— Ну-ну! Діла! Не звичне, мабуть, отаке вовче життя для твого дворянства? Е-ех ти, сірома!

— Ну, гаразд, годі базікати, — сухо сказав сірома.

Але Єфимушка із зростаючим зацікавленням і співчуттям оглядав безпаспортну людину і, задумливо хитаючи головою, вів далі:

— А-ай! Як доля з людиною грає, як подумати! Таж воно, мабуть, і вірно, що ти з дворян, бо осанка в тебе розкішна. Давно ти живеш у такому вигляді?

Чоловік з розкішною осанкою похмуро глянув на Єфимушку і відмахнувся від нього рукою, наче від надокучливої оси.

— Облиш, кажу! Чого ти причепився, як баба?

— А ти не сердься, — заспокоїливо вимовив Єфимушка. — Я з щирого серця кажу... серце в мене добре дуже...

— Ну, і — твоє щастя... А от, що язик у тебе безу-
гавно меле, — це моє нещастя.

— Ну, гаразд! Я коли і помовчу... можна і помовчати, коли людина не хоче слухати твоєї розмови. А сердишся

ти все ж без причини... Хіба це моя вина, що тобі на бродяжному становищі довелося жити?

Арештант зупинився і так зіціпив зуби, що його вилиці випнулися двома гострими кутами, а сива щетина на них устала йоржем. Він зміряв Єфимушку з ніг до голови примруженими очима, що спалахнули злобою.

Та раніше, ніж Єфимушка помітив цю міміку, він знову став міряти землю широкими кроками.

На обличчя балакучого соцького ліг відбиток неуважної задумливості. Він поглядав угору, звідки лилися трелі жайворонків, і підсвистував їм крізь зуби, помахуючи ціпком у такт своїх кроків.

Підходили до узлісся. Ліс стояв нерухомим і темним муром — ні звуку не лунало з нього навстріч подорожнім. Сонце вже сідало, його скісне проміння забарвило вершини дерев у пурпур і золото. Від дерев віяло пахучою вогкістю; присмерк і зосереджене мовчання, наповнюючи ліс, породжували моторошне почуття.

Коли ліс стоїть перед очима темний і нерухомий, коли весь він оповитий таємничою тишею і кожне дерево немов чуйно прислухається до чогось, — тоді здається, що весь ліс сповнений чогось живого, що лише на часинку причайлось. І ждеш, що в наступну мить раптом вийде з нього щось величезне і незрозуміле людському розумові, вийде і заговорить могутнім голосом про великі таємниці творчості природи...

II

Підійшовши до узлісся, Єфимушка і його супутник вирішили відпочити і сіли на траву біля широкого дубового пня. Арештант поволі стягнув з пліч клунок і байдуже спитав соцького:

— Хліба хочеш?

— Даси, то пожую, — відповів Єфимушка, посміхаючись.

Вони мовчки стали жувати хліб. Єфимушка їв повільно і все зітхав, поглядаючи кудись у поле, ліворуч від себе. А його супутник, весь заглибившись у процес насичування, їв швидко і звучно плямав, вимірюючи очима окраєць хліба. Поле темніло, хліба, втративши свій золотистий блиск, стали рожевувато-жовтими; з південного

заходу пливли кошлаті хмарки, від них на поле падали тіні і повзли по колоссю до лісу. І від дерев теж лягали на землю тіні, а від тіней віяло на душу сумом.

— Слава тобі, господи! — проголосив Єфимушка, зібравши з поли свитини хлібні крихти і злизавши їх з долоні язиком. — Бог дав роток, дав і шматок! Друже! Посидьмо тут годинку? Встигнемо в холодну?

Друг кивнув головою.

— Ну, от!.. Місце дуже вже гарне, пам'ятне мені місце... Он там, ліворуч, панів Тучкових садиба була...

— Де? — швидко запитав арештант, обертаючись туди, куди Єфимушка махнув рукою...

— А он-он — за тим миском. Тут усе навколо їхнє. Багатющі пани були, та після волі пустилися берега... Я теж їхній був, — ми всі тут колишні їхні. Велика родина була... Полковник сам — Олександр Микитович Тучков. Діти були: четверо синів — куди всі тепер поділися? Мов вітром порозносило людей, як листя восени. Один тільки Іван Олександрович цілий, — от я тебе до нього і веду, він у нас становим... Старий.

Арештант засміявся. Сміявся він глухо, якимсь особливим внутрішнім сміхом, — груди й живіт у нього коливались, але обличчя лишалося нерухомим, тільки крізь вишкірені зуби виривалися глухі, наче гавкаючі звуки.

Єфимушка боязко зіщулився і, посунувши свого ціпка ближче до руки, спитав у супутника:

— Чого це ти? Нападає на тебе, чи що?..

— Нічого... це так! — сказав арештант уривчасто, але лагідно. — Розкажуй, знай...

— Та-ак... То от, значить, які діла, — були ото пани Тучкови, і немає їх... Хто помер, а хто зник, так ні слуху, ні духу про них і нема. Особливо один тут був... найменший. Віктором звався... Вітею. Товаришували ми з ним... У ту пору було нам з ним років по чотирнадцять... Який хлопчик був, пом'яни, господи, добром його душеньку! Ручай чистий! Так от весь день і лине, так оце й дзюрчить... Де то він тепер? Чи живий, чи вже нема?

— Чим такий хороший був? — тихо спитав Єфимушку його супутник.

— Всім! — вигукнув Єфимушка. — Красою, розумом, добрим серцем... Ах ти, мандрівний чоловіче, голубе ти мій, стигла яbedo! Подивився б ти тоді на нас двох... ай, ай, ай! В які гри ми гралися, яке розвеселе життя

було,— люлі малина! Бувало гукне: «Єфимко! Ходім на полювання!» Рушниця у нього була,— батько подарував на іменини,— і мені бувало поцупить рушницю. І зайдемо ми оце в ліси, та — днів на два, на три! Прийдемо додому — йому прочухан, мені хльоста; гляди, другого дня знову: «Єфимко,— по гриби!» Птиці ми з ним знищили — тисячі! Грибів цих поназбирали — пуди! Метеликів, жуків він ловив бувало і в коробки їх, на шпильки насаджував... Цікаво! Грамоти мене вчив... «Єфимко, каже, я тебе вчитиму». — «Шкварте!» Ну й почав... «Кажі, каже,— а!» Я горлаю: «а-а!» Сміх! Спочатку мені в жарт це діло було — навіщо вона, грамота, селянинові?.. Ну, він мене умовляє: «На те, каже, тобі, дурневі, й волю дано, щоб ти вчився... Знатимеш, каже, грамоту,— дізнаєшся, як жити треба і де правду шукати...» Звісно, мала дитина — перейнятлива, наслухався, мабуть, у старших отаких слів, і сам почав те саме казати... Пусте, звісно, це... У серці вона, грамота, серце й про правду каже... Воно — зірке... Так от, вчить він мене... так ухопився за цю справу,— дихнути мені не дає! Морoka! Я — благати! «Вітю, кажу, мені грамота не під силу, не можу я її подужати...» Так він на мене я-ак гаркне! «Татовим нагаєм засічу — вчись!» Ах ти, боже мій! Вчусь... Одного разу втік з уроку, просто скочив та й ходу! То він мене з рушницею шукав весь день — застрелити хотів. Опісля каже мені: «Якби, каже, зустрів я тебе того дня — застрелив би», каже! От який був гострий! Непохитний,— справжній пан... Любив він мене; полум'яна душа... Одного разу мені батько спину віжками розписав, а як він, Вітя, побачив це, прийшовши до нас у хату,— матінко моя,— що вийшло! Сполотнів увесь, затрусився, стиснув кулаки і до батенька на полаті лізе. «Це, каже, ти як смів?» Батько й каже — я, мовляв, отець! «Ага! Ну, гаразд, отець, сам один я з тобою не впораюсь, а спина в тебе буде така ж, як у Єфимки». Заплакав після цих слів та й побіг. І що ж ти скажеш, отче? Додержав-таки свого слова. Двірню, мабуть, умовив, чи що, тільки одного разу батенько прийшов додому, крекче; став був сорочку скидати, а вона присохла до спини в нього... Розсердився на мене батько в ту пору: «Через тебе, каже, мучуся, панський ти прихвосню». І здоровенного дав мені чосу... Ну, а про панського прихвосня — це він даремно,— я таким не був...

— Правильно, Єфиме, не був! — ствердно сказав арештант і весь здригнувся. — Це видно і зараз, не міг ти бути панським прихвоснем, — якось квапливо додав він.

— То ж бо воно і є! — вигукнув Єфимушка. — Просто я любив його, Вітю... Така це таланна дитина була, всі його любили — не тільки один я... Бувало слова він каже різні... не пам'ятаю я їх, тридцять років, мабуть, минуло з того часу... Ах, господи! Де то він тепер? Мабуть, коли живий, високе місце посідає, або... в самому вирі кипить... Життя людське таке! Кипить воно, кипить, а все нічого путнього не звариться... А люди гинуть... жалко людей, до смерті жалко! — Єфимушка, тяжко зітхнувши, схилив голову на груди... З хвилину тривало мовчання.

— А мене тобі жалко? — весело спитав арештант, і все обличчя в нього було освітлене гарною, доброю посмішкою...

— Таж, дивак-чоловік! — вигукнув Єфимушка, — як же тебе не жаліти? Що ти таке, коли подумати? Коли ти бродиш, то, мабуть, нема в тебе нічого свого на землі, ні кутка, ні трісочки... А може, ще й великий гріх ти носиш з собою, — хто тебе зна? Сірома ти — одне слово...

— Так, — сказав арештант.

І вони знову замовкли. Сонце вже сіло, і тіні погущішали. У повітрі пахло вологою землею, квітами й лісовою пліснявою... Довго сиділи мовчки.

— Та хоч як тут добре — все ж треба йти... Нам ще верстов з вісім zostалось... Гайда-но, отче, підводься!

— Посидьмо ще трохи, — попросив отець.

— Та я нічого, я сам люблю вночі біля лісу бути... Тільки коли ж ми прийдемо в волость? Лаятимуть мене — пізно, мовляв.

— Нічого, не лаятимуть...

— Хіба що ти словечко скажеш, — посміхнувся соцький.

— Можу.

— Та хіба?

— А що?

— Жартівник ти! Він тобі, становий, всипле перцю!

— Б'ється хіба?

— Лютий! І спритний — гахне кулаком у вухо, а виходить однаково наче косою по ногах.

— Ну, ми йому здачі дамо, — впевнено сказав арештант, дружньо поляпавши свого конвоїра по плечу.

Це було фамільярно і не сподобалось Єфимушці. Як там не є, а він все ж начальство, і цей птах мусить не забувати, що в Єфимушки за пазухою є мідна бляха! Єфимушка підвівся на ноги, взяв у руки свого ціпка, вивісив бляху на саму середину грудей і суворо сказав:

— Підводься, ходім!

— Не піду! — сказав арештант.

Єфимушка збентежився і, вирячивши очі, з півхвилини мовчав, не розуміючи — чого це арештант раптом став таким?

— Ну, не марудься, ходім, — м'якше сказав він.

— Не піду! — рішуче повторив арештант.

— Тобто як це не підеш? — закричав Єфимушка у здивуванні і гніві.

— Так. Хочу тут ночувати з тобою... Ану, розпалюй багаття.

— Я тобі дам ночувати! Я таке багаття на спині в тебе розпалю — знатимеш, — погрожував Єфимушка. Але в глибині душі він був здивований. Каже людина — не піду, — а опору ніякого не чинить, у бійку не лізе, лежить собі на землі та й більше нічого. Як тут бути?

— Не горлай, Єфиме, — спокійно порадив арештант.

Єфимушка знову замовчав і, переступаючи з ноги на ногу над своїм арештантом, дивився на нього великими очима. І той на нього дивився, дивився і посміхався. Єфимушка важко міркував, — як же тепер він має чинити?

І чого цей бродяга, такий похмурий і злий, раптом розбалувався? А що, коли навалитися на нього, скрутити йому руки, дати разів зо два по шиї та й кінець? І найсуворішим начальницьким тоном, який тільки був у його розпорядженні, Єфимушка сказав:

— Ну, ти, недогарку, от що, — покомизився і годі! Вставай, а то я тебе зв'яжу, так тоді підеш, надісь! Зрозумів? Ну? Гляди — битиму!

— Це мене? — посміхнувся арештант.

— А ти що думаєш?

— Це Вітю Тучкова ти, Єфиме, битимеш?

— Ах ти, — хай тобі всячина, — здивовано вигукнув Єфимушка, — та ти чого насправді? Що ти мені вигадки вигадуєш? Отакої!

— Ну, годі гримати, Єфимушко, час тобі впізнати

мене,— спокійно посміхаючись, сказав арештант і звівся на ноги,— здоров був, чи що!

Єфимушка позадував від простягнутої до нього руки і пильно дивився в обличчя свого арештанта. Потім губи в нього затремтіли і все обличчя зморщилось...

— Вікторе Олександровичу... Та невже, справді, ви це? — пошепки спитав він.

— Хочеш — документи покажу? А то,— найкраще,— давнину нагадаю... Ану — пам'ятаєш, як ти в Роменському бору у вовчу яму потрапив? А як я по гніздо поліз на дерево і повиснув на сучку вниз головою? А як ми в старій молочниці Петрівни вершки крали? І казки вона нам розповідала?

Єфимушка важко сів на землю і розгублено засміявся.

— Повіри? — спитав його арештант і теж сів поруч з ним, заглядаючи йому в обличчя і поклавши на плече його свою руку. Єфимушка мовчав. Навколо них стало зовсім темно. У лісі народився невиразний шум і шепіт. Далеко, десь у хаші, застогнав нічний птах.

— Що ж, Єфиме,— не радий зустрічі? Чи радий? Ех ти... свята душа! Як був дитиною, так і zostався... Єфиме? Та говори, чи що, чудисько любе!

Єфимушка став посилено сьятатися в полу свитки...

— Ну, брат! Ай, ай, ай! — докірливо захитав головою арештант.— Чого це ти? Соромся! Мабуть, тобі на шостий десяток роки йдуть, а ти отаким пустим ділом займаєшся? Облиш! — І він, обнявши соцького за плечі, легенько потрусив його. Соцький засміявся тремтливим сміхом і, нарешті, заговорив, не дивлячись на свого сусіда:

— Та хіба я що?.. Радий я... То це ви і є? Як мені в це повірити? Таке діло! Вітя... і в отакому вигляді! У холодну... Пашпорта нема... Хлібом годуєтесь... Тю-тюну нема... Господи! Це хіба порядок? Коли б це я був... а ви б хоч соцький... і то легше! А тепер що ж вийшло? Як мені дивитися у вічі вам? Я завжди про вас з радістю пам'ятав... Вітя,— думаєш бувало... То навіть серце залоскоче. А тепер — отакої! Господи... це ж — коли людям розповісти — не повірять.

Він бурмотів, вперто дивлячись на свої ноги, і все хався рукою то за груди, то за горло.

— А ти людям про все це й не кажи, не треба. І перестань... За мене не турбуйся... Папери в мене є, я не

показав їх старості, щоб не впізнали мене тут... У холодну мене брат Іван не посадить, а, навпаки, допоможе мені на ноги звестися... Лишуся я в нього, і будемо ми з тобою знову на полювання ходити... Бачиш, як добре все влаштовується?

Вітя говорив це лагідно, тим тоном, яким дорослі втішають засмучених дітей. Назустріч хмарі з-за лісу сходив місяць, і краї хмари, посріблені його промінням, набрали м'яких опалових відтінків. У житах підпідьомкали перепели, десь дирчав деркач... нічна мла ставала все гущіша.

— Це справді...— тихо почав Єфимушка,— Іван Олександрович за рідного брата подбає, і ви, значить, знову пристосуетесь до життя. Це все так... І на полювання підемо... Тільки все не те... Я думав, яких ви діл у житті понаробите... А воно — он що...

Вітя Тучков засміявся.

— Я, брат Єфимушко, наробив діл досить... Маєток, свою частину, прожив, на службі не вжився, був актором, потім сам держав акторів... Потім прогорів уцент, всім заборгував, вплутався в одну історію... ех! Усього було... І — все минулося!

Арештант махнув рукою і добродушно засміявся.

— Я, брат Єфимушко, тепер уже не пан... вилікувався від цього. Тепер ми з тобою так заживемо! та ну! опам'ятайся!

— Я ж нічого...— заговорив Єфимушка пригніченим голосом,— соромно мені тільки. Говорив я вам тут усяке таке... Неподобні слова і взагалі... Мужик, звісне діло... Так, кажете, заночуємо тут? Я й багаття розкладу...

— Ану, давай!..

Арештант витягнувся на землі горілиць, а соцький зник на узліссі, звідки зараз же почувся тріск сучків і шарудіння. Незабаром Єфимушка з'явився з оберемком хмизу, а через хвилину по маленькому горбку з дрібних сучків уже весело повзала змійка вогню.

Старі товариші замислено дивилися на неї, сидячи один проти одного і по черзі курячи люльку.

— Зовсім як тоді,— сумно говорив Єфимушка.

— Тільки часи не ті,— сказав Тучков.

— Та-ак, життя стало крутіше характером... Он воно як вас... обламало...

— Ну, це ще невідомо — чи воно мене, чи я його... — посміхнувся Тучков.

Замовкли...

Позаду їх височів темним муrom ліс, що тихо шепотів про щось, весело тріщало багаття, навколо нього безшумно танцювали тіні, і над полем лежала непроглядна темрява.

ЧИТАЧ

...Була ніч, коли я вийшов на вулицю з будинку, де, серед близьких мені людей, читав своє надруковане оповідання. Мене багато хвалили за нього, і, приємно-схвилюваний, я повільно простував безлюдною вулицею, вперше в моєму житті відчуваючи так повно насолоду жити.

Це було в лютому; ніч була ясна, і безхмарне небо, рясно заткане зірками, дихало бадьорим холодом на землю, вкриту пишними шатами щойно випалого снігу. Гілля дерев, перевішуючись через паркани, кидало на мою дорогу примхливе мереживо тіней, яскраво й радісно виблискували сніжинки в голубому, лагідному сяйві місяця. Ніде не було видно жодної живої істоти, і рипіння снігу під моїми ногами було єдиним звуком, який порушував урочисту тишу цієї ясної, пам'ятної мені ночі... Я думав:

«Добре бути чим-небудь на землі, серед людей!»

І уява, не жаліючи яскравих барв, малювала мені моє майбутнє...

— Так, ви написали гарненьку річ!.. Це — так! — задумливо сказав хтось за мою спиною.

Я здригнувся від несподіванки і оглянувся.

Маленький, одягнений у темне, чоловік порівнявся й пішов у ногу зі мною, знизу вгору дивлячись у моє обличчя і посміхаючись гострою посмішкою. У ньому все було гостре: погляд, вилиці, підборіддя з еспаньйолкою;

уся його маленька, суха фігурка колола очі своєю дивною вугластістю. Він ішов легко і якимось беззвучно, наче линув по снігу. Я не бачив його там, де читав, і, зрозуміла річ, був здивований його вигуком. Звідки, хто він?

— Ви... теж слухали? — спитав я.

— Так, мав приємність.

Говорив він тенором. Губи в нього були тонкі, чорні маленькі вуси не приховували їх посмішки. Вона не зникла, справляючи неприємне враження, я відчував, що за нею прихована якась ущиплива, непохвальна думка. Але я був занадто добре настроєний для того, щоб довго зупинятись у спостереженні над цією рисою мого супутника, і, промайнувши в очах моїх, наче тінь, вона швидко зникла перед ясністю мого вдовolenня собою. Я йшов поряд з ним, чекаючи, що він скаже, потай сподіваючись, що він збільшить кількість приємних хвилин, пережитих мною цього вечора. Людина жадібна, бо доля занадто рідко посміхається їй ласкаво.

— А добре почувати себе чимось винятковим? — запитав мій супутник.

Я не почув у його запитанні нічого особливого і поспішив погодитися з ним.

— Хе, хе, хе! — уїдливо засміявся він, нервово потираючи свої маленькі руки з тонкими, чіпкими пальцями.

— А ви весела людина!.. — сухо сказав я, ображений його сміхом.

— Так, я весела людина, — посміхаючись, ствердив він і хитнув головою. — І ще я дуже цікавий... Я завжди хочу знати; усе знати — це моє постійне прагнення, ось воно й підтримує в мені бадьорість. От і зараз я хочу знати — чого коштує вам ваш успіх?

Я подивився на нього і знехотя відповів йому:

— Близько місяця роботи... може, трохи більше...

— Ага! — жваво підхопив він. — Трошечки праці, потім часточка життєвого досвіду, який завжди чогось коштує... Але це недорого все ж, коли такою ціною ви набуваєте свідомість, що ось у даний момент кілька тисяч людей живуть вашою думкою, читаючи ваш твір. І потім з'являються надії на те, що, згодом... хе, хе!.. і коли ви помрете... хе, хе, хе!.. За все це можна більше дати, більше, ніж те, скільки дали ви нам, — чи не так?

Він знову засміявся своїм дрібним уїдливим сміхом, лукаво оглядаючи мене гострими, чорними очима.

Я теж подивився на нього згори вниз і, ображений, холодно запитав його:

— Пробачте... з ким я маю приємність розмовляти?

— Хто я? Ви не здогадуєтесь? А я, поки що, не скажу вам, хто я. Хіба для вас знати ім'я людини важливіше, ніж знати те, що вона скаже вам?

— Звичайно, ні... Але все це — дивно! — відповів я.

Він для чогось торкнув мене за рукав пальта й, тишенько посміюючись, заговорив:

— Та й нехай буде дивно,— чому б людині не дозволити собі інколи вийти з рамок звичайного й щоденного?.. І коли ви не від того, щоб зробити це — давайте поговоримо відверто? Уявіть, що я — читач... Якийсь дивний читач, дуже допитливий, що бажав би знати, навіщо і як роблять книгу... ви, наприклад? Давайте ж поговоримо.

— О, будь ласка! — сказав я. — Мені приємно... такі зустрічі й розмови... не щодня можливі. — Але я вже брехав йому, бо для мене все це ставало неприємним. Я думав: «Чого він хоче? І з якої речі я дозволю собі надавати цій вуличній зустрічі, з незнайомою мені людиною, характеру якогось диспуту?»

Проте я все ж повільно йшов поряд з ним, намагаючись вдати на обличчі моему вираз люб'язної уваги до мого супутника. Це, я пам'ятаю, погано вдавалося мені. Але все ж у мене поки що було багато ще бадьорого настрою, я не хотів образити цю людину, відмовившись говорити з нею, і вирішив стежити за собою.

Місяць сяяв у небі позаду нас, і наші тіні лежали в нас під ногами. Злившись в одну темну пляму, вони повзли перед нас по снігу, а я дивився на них і відчував у собі зародження чогось такого, що, як ці тіні, було темне, невловиме і, як вони, теж попереду мене.

Мій супутник помовчав з хвилинку і потім заговорив впевненим тоном володаря своїх думок:

— Нічого нема в житті важливішого й цікавішого, ніж мотиви людських вчинків... Чи не так?

Я кивнув головою.

— Ви згодні!.. То поговорімо ж одверто — не проминайте нагоди говорити відверто, поки ви ще молодий!..

«Химерний чоловік!» — подумав я і, зацікавлений його словами, спитав його, посміхаючись:

— Але про що говорити?

Він, глянувши мені в обличчя, з фамільярністю давнього знайомого, вигукнув:

— Поговорімо про мету літератури!

— Прошу... хоч, мені здається, вже пізно...

— О! для вас ще не пізно!..

Я зупинився, здивований цими словами,— він вимовив їх з такою серйозною впевненістю, і вони звучали — наче іносказання. Я зупинився, бажаючи про щось запитати в нього, але він, взявши мене за руку, тихо й настійливо повів уперед, кажучи мені:

— Не зупиняйтеся, бо зі мною ви на доброму шляху... Досить передмов! Скажіть,— чого хоче література?.. ви їй служите, ви повинні це знати.

Моє здивування збільшувалось на шкоду моему самовладанню. Чого треба від мене цій людині? Хто вона?

— Послухайте,— сказав я,— погодьтесь, що все, що відбувається поміж нас...

— Має свою достатню підставу,— вірте мені! Адже ніщо в світі не відбувається без достатньої до того підстави... Ходімо ж швидше, але не вперед, а вглиб...

Безперечно, цей дивак був цікавий, але він сердив мене. Я знову зробив нетерплячий рух уперед; він ішов за мною і спокійно говорив мені:

— Я розумію вас: вам важко в цю мить дати визначення мети, яку ставить собі література. Спробую я зробити це...

Він зітхнув і потім з усмішкою подивився мені в обличчя.

— Ви погодитеся зі мною, коли я скажу, що мета літератури — допомагати людині розуміти себе саму, збільшити її віру в себе і розвинути в ній прагнення до істини, боротися з пошлістю в людях, вміти знайти хороше в них, збуджувати в їх душах сором, гнів, мужність, робити все для того, щоб люди стали благородно сильними й могли одухотворити своє життя святим духом краси. Ось моя формула; вона, зрозуміло, неповна, схематична... доповнюйте її всім, що може одухотворити життя, і скажіть — ви згодні зі мною?

— Атож, це так...— сказав я.— Приблизно — це так. Прийнято думати, що, загалом, завдання літератури — облагородити людину...

— От якій великій справі ви служите! — поважно сказав цей чоловік... і знову він засміявся своїм ущипливим сміхом: — Хе, хе, хе!

— Проте до чого ви кажете все це? — спитав я, удаючи, наче його сміх не зачіпає мене.

— А як ви думаєте?

— Відверто кажучи...— почав я, придумуючи дошкульні слова, і замовк. Що означає говорити одверто? Ця людина недурна, вона повинна знати, які тісні межі людської відвертості і як стійко охороняє їх самолюбство. Глянувши в обличчя мого супутника, я відчув себе глибоко ураженим його посмішкою,— в ній було стільки іронії та зневаги! Я відчував, що починаю боятися чогось, побоювання це спонукує мене піти від нього.

— До побачення! — сухо сказав я, піднімаючи капелюх.

— Чому? — тихо вигукнув він.

— Я не люблю жартів, коли в них немає почуття міри.

— І — йдете?.. Справа ваша... але, знаєте, якщо ви тепер підете від мене, ми вже ніколи не зустрінемось.

Слово «ніколи» він підкреслив, і воно прозвучало у вухах моїх, наче вдар похоронного дзвона. Я ненавиджу це слово і боюсь його: воно завжди уявляється мені важким і холодним, чимось схожим на молот, призначений долею на те, щоб роздробляти людські надії. Це слово зупинило мене.

— Чого вам треба? — з тугою й злобою запитав я.

— Сядьмо тут, — знову посміхаючись, вимовив він і, міцно взявши мене за руку, потягнув її вниз.

У цю мить ми були в алеї міського саду, серед нерухомого, обледенілого гілля акації та бузку. Освітлене місяцем, воно висіло в повітрі над головою моєю, і мені здавалось, це вкрите кригою та інеем жорстке гілля проходить мені в груди, торкається серця.

Не розуміючи, збентежений вихваткою мого супутника, я дивився на нього й мовчав.

«Це хворий», — подумав я, бажаючи підбадьорити себе й пояснити собі його вчинки. Але він якось відгадав мою думку.

— Ти думаєш, що я ненормальний? Облиш це. Це така паскудна й шкідлива думка! Прикриваючись нею, як часто ми відмовляємось зрозуміти людину тільки тому, що вона оригінальніша від нас, і як стійко ця думка під-

тримує і ускладнює сумну зневажливість наших взаємовідносин!

— О, так...— сказав я, усе дужче відчуваючи в собі зніяковіння перед цим чоловіком.— Але, пробачте, я піду... Мені вже час...

— Іди,— сказав він, знизавши плечима.— Іди... але знай, що ти поспішаєш втратити себе...— Він випустив мою руку з своєї, і я пішов геть від нього.

Він лишився в саду на горі, що спускалася до Волги, на горі, вкритій білою пеленою снігу, перерізаний темними стрічками стежок. Перед ним розкривався широкий краєвид на мовчазну, понуру рівнину поза рікою. Цей чоловік лишився в саду, сів на одну з лав і став дивитися в безлюдну далечінь, а я йшов вздовж алеї й почував, що не піду від нього, але все ж ішов. Ішов я й думав: «Чи слід мені йти повільно, чи швидко для того, щоб показати йому,— чоловікові, що сидів там, позаду мене,— як мало він для мене означає?»

Ось він тихо насвистує щось знайоме... Я знаю, що це смішна й журлива пісня про сліпого, який узяв на себе роль ватажка сліпих. «Навіщо він саме її насвистує?» — подумав я.

І тут я збагнув, що з тієї хвилини, як я зустрівся із цим маленьким чоловічком, я увійшов у темне коло відчужань виняткових і дивних. Недавній, рівний і задоволений настрої мого духу оповився туманом чекання чогось важливого й важкого.

«Як будеш ти за ватажка?
Тобі ж незнана путь важка».

— згадував я слова пісні, яку насвистував той чоловік.

Я обернувся і подивився на нього. Спершись однією рукою на коліно і поклавши голову на долоню, він дивився на мене, свистів, і його чорні вуси ворушилися на обличчі, освітленому місяцем. Я вирішив повернутися назад, підштовхуваний якимось фатальним почуттям. Швидко підійшов я до нього, сів поряд і сказав йому, не хвилюючись, але гаряче:

— Послухайте, будемо говорити просто...

— Це потрібно для людей,— кивнув він головою.

— Ви, я відчуваю, маєте силу якогось впливу на мене і, очевидно, щось хочете сказати мені... так?

— Нарешті, ти знайшов у собі мужність слухати! — вигукнув він із сміхом; але тепер цей сміх був м'якший, і навіть щось подібне до радості почулося мені в ньому.

— То говоріть! — сказав я, — і коли можете, говоріть не так химерно...

— О, гаразд! Але погодься, що химерність же була потрібна для того, щоб привернути до мене твою увагу? Тепер притуплюється увага до простого і зрозумілого, як занадто холодного й жорстокого, а зігріти і пом'якшити щось ми не вміємо: ми самі холодні й жорстокі. Ми, здається, знову хочемо мрій, красивих вигадок, марення й химерності, бо життя, створене нами, бідне на барви, тьмяне, нудне! Дійсність, яку ми колись так палко хотіли перебудувати, зламала та зім'яла нас... Що ж робити? Спробуймо, може, вигадка та уява допоможуть людині знятися ненадовго над землею і знову наглянути на ній своє місце, яке вона втратила. Втратила, чи не так? Людина ж тепер не цар землі, а раб життя, втратила вона гордість своїм первородством, схилиючись перед фактами, чи не так? Із фактів, створених нею, вона робить висновок і каже собі: от непохитний закон! І, підкоряючись цьому законові, вона не помічає, що ставить собі перешкоди на шляху до вільної творчості життя, у боротьбі за своє право ламати для того, щоб творити. Та вона й не бореться більше, а тільки пристосовується... Заради чого їй боротися? Де в неї ті ідеали, заради яких вона пішла б на подвиг? Ось чому живеться так бідно й нудно, ось чому знесилів у людині дух творчості... Дехто сліпо шукає чогось, що, окриляючи розум, відновило б віру людей у самих себе. Часто йдуть не в тому напрямі, де переховується все те вічне, що об'єднує людей, де живе бог... Ті, хто помиляється на шляхах до істини, — загинуть! Нехай, не треба їм перешкоджати, не варт їх жаліти — людей багато! Важливе — прагнення, важливе — бажання душі знайти бога, і, коли в житті будуть душі, охоплені прагненням бога, він буде з ними і оживить їх, бо він — це нескінченне прагнення досконалості... Чи не так?

— Атож, — сказав я, — це так...

— А ти вмієш погоджуватися, — зауважив мій співрозмовник, ущипливо посміхаючись. Потім він помовчав, дивлячись удалину. Мені здалось, що він довго мовчить,

і я нетерпляче зітхнув. Тоді він, не звертаючи на мене свого погляду, який блукав удалині, запитав:

— Хто твій бог?

До цього запитання він говорив м'яко й лагідно, і мені приємно було його слухати: як і всі думаючи люди, він був трохи сумний, був близький мені, я розумів його, і моє збентеження перед ним згасало. І ось несподівано він ставить фатальне запитання, на яке так важко відповісти людині нашого часу, коли ця людина чесно ставиться до себе. Хто мій бог? Коли б я знав це!

Я був пригнічений запитанням, та й хто б, на моєму місці, зберіг цілковите самовладання? — А він дивився на мене своїми гострими очима, посміхався й ждав моєї відповіді.

— Ти мовчиш занадто довго для людини, яка могла б дати відповідь. Може, ти що скажеш мені, коли я спитаю тебе ось про що: ти пишеш, і тисячі людей читають тебе; що ж саме ти проповідуєш? І чи думав ти про твоє право повчати?

Уперше в житті я дивився так уважно вглиб себе. Нехай не думають, що я підношу або принижую себе на те, щоб привернути до себе увагу людей, — у жебраків не просять милостині. Я відкрив у собі чимало добрих почуттів і бажань, чимало того, що звичайно зветься хорошим, але почуття, яке б об'єднувало все це, стрункої та ясної думки, яка б охоплювала всі явища життя, я не знайшов у собі. У душі моїй багато ненависті; вона весь час жевріє там, інколи спалахує яскравим огнем гніву; але — ще більше сумнівів у душі моїй. Іноді вони так потрясають мій розум, так давлять серце, що довго я існую всередині спустошений... Ніщо не збуджує мене до життя, серце моє холодне, наче мертво, розум спить, а уяву давлять кошмари. І отак, сліпий, німий і глухий, живу я довгі дні й ночі, нічого не бажаючи, нічого не розуміючи; мені здається тоді, що я вже труп і лише з якогось дивного непорозуміння ще не закопаний у землю. Жах такого існування ще дужче посилюється усвідомленням необхідності жити, бо в смерті ще менше смислу, ще більше пітьми... Напевне, вона відбиває навіть і насолоду ненавидіти...

Що ж, насправді, я проповідую, я — такий, який я є? І що я можу сказати людям? Те, що вже давно казали їм і завжди кажуть, що знаходить собі слухачів,

але не робить людей кращими? Але чи маю я право проповідувати ці ідеї й поняття, коли сам я, вихований на них, часто роблю не так, як вони велять? Коли я йду проти них, чи означає це, що переконання в їх істинності — це шире моє переконання, закладене в основі мого «я»?.. Що ж відповім я тому, хто сидить поряд зі мною? А він уже втомився чекати моїх відповідей і знову заговорив:

— Я б не поставив тобі цих запитань, якби не бачив, що твоє честолюбство ще не встигло знищити твою честь. Ти маєш мужність слухати мене... із цього я роблю висновки, що твоя любов до себе розумна, бо для того, щоб посилити її, ти не уникаєш навіть мук. За це я полегшу тягар твого становища передо мною і говоритиму з тобою, як з винним, а не як із злочинцем.

— ...Колись серед нас жили великі майстри слова, тонкі знавці життя й людської душі, люди, одухотворені нестримним прагненням удосконалювати буття, одухотворені глибокою вірою в людину. Вони творили книги, яких ніколи не торкнеться забуття, бо в книгах тих втілено вічні істини, нетлінною красою віє з їх сторінок. Образи, накреслені в тих книгах, живуть, вони одушевлені силою натхнення. У тих книгах є й мужність, і гнів палаючий, у них бринить любов щира й свободна, і жодного зайвого слова немає в них. Звідти, я знаю, ти черпав поживу для душі своєї... Але, мабуть, погано живилася душа твоя, бо в тебе слова про правду і любов звучать фальшиво й лицемірно, наче ти насилуєш себе, коли говориш про це. Ти, наче місяць, чужим світлом світиш, світло твоє сумно-тьмяне, воно багато родить тіней, але слабо освітлює і не гріє воно нікого. Ти убогий для того, щоб дати людям щось справді-таки цінне, а те, що ти даєш, ти даєш не заради високої насолоди збагачувати життя красою думки й слова, а далеко більше для того, щоб піднести випадковий факт твого існування на рівень феномена, потрібного для людей. Ти даєш для того, щоб більше взяти від життя й людей. Ти убогий на подарунки, ти просто лихвар: даєш крихітку твого досвіду під проценти уваги до тебе. Твоє перо слабо копірсається в дійсності, тихенько ворухить дрібнички життя, і, описуючи буденні почуття буденних людей, ти відкриваєш їх розумові, може, й багато низьких істин, але чи можеш ти створити для них хоч би маленький обман, що звеличує душу?..

Ні! Ти певен, що це корисно — переривати сміття буднів і не вміти знаходити в них нічого, крім сумних крихітних істин, які встановлюють тільки те, що людина зла, дурна, безчесна, що вона цілком і завжди залежить від маси зовнішніх умов, що вона безсила й жалюгідна, самотня й сама по собі? Знаєш, її, мабуть, вже встигли перекопати в цьому! Бо душа її охолола і розум — тупий... Ще б пак! Вона дивиться на своє зображення в книгах, а книги,— особливо, коли їх написано з тією спритністю, яку так часто вважають за талант,— завжди трохи гіпноізують людину. Вона дивиться на себе в твоєму зображенні і, бачачи, яка вона погана, не бачить можливості бути кращою. Хіба ти вмієш показати їй цю можливість? Хіба ти можеш зробити це, коли ти сам... та я зглянусь на тебе за те, що, слухаючи мене, ти, я почуваю, думаєш не над тим, як би заперечити мені й виправдати себе. Так! Бо вчитель, коли він чесний, завжди повинен бути уважним учнем. Всі ви, учителі життя наших днів, далеко більше віднімаєте у людей, ніж даєте їм, бо ви усе тільки про хиби говорите, тільки їх бачите. А в людини ж мають бути й заслуги; у вас же вони існують? А ви, чим ви відрізняєтесь від звичайних, сірих людей, яких зображуєте так жорстоко й причепливо, вважаючи себе за проповідників, викривачів пороку заради торжества доброчесності? Але чи помічаєте ви, що чесноти й пороки — вашими зусиллями визначити їх — тільки сплутано, немов два клубки ниток, чорних і білих, що від близькості стали сірими, сприйнявши одне від одного частину початкового забарвлення? І навряд чи бог послав вас на землю... Він обрав би дужчих за вас. Він запалив би серця їх вогнем пристрасної любові до життя, до істини, до людей, і вони палали б у темряві нашого буття, наче світочі його сили й слави... Ви ж чадите, мов смолоскипи торжества сатани, і чад ваш, проймаючи розум і душу, отруєє їх отрутою недовіря до себе. Скажи: чого ви вчите?

Я відчував на щоці своїй гарячий подих цього чоловіка і не дивився на нього, боячись зустрітись з його поглядом. Його слова падали мені в мозок, немов огненні краплини, і від цього мені було боляче... Я з жахом розумів, як важко відповідати на нескладні запитання... і не відповів йому.

— Отже, я, уважний читач усього, що ти пишеш і що

пишуть подібні до тебе, запитую: навіщо ви пишете? А ви — багато пишете... Чи хочете ви пробудити добрі почуття в людських серцях? Але холодними й безсилими словами ви не зробите цього, ні! І ви не тільки не можете дати життю чогось нового, ви і старе даєте у зібганому, зім'ятому, позбавленому образу вигляді. Читаючи вас, нічого не навчаєшся, ні за що, крім вас, не соромишся. Усе будні, будні, буденні люди, буденні думки, події. Коли ж говоритимуть про дух бентежний і про потребу відродження духу? Де ж заклик до творчості життя, де наука мужності, де бадьорі слова, що окриляють душу?

— ...Ти можеш сказати мені: життя не дає інших образів, крім тих, які відтворюємо ми. Не кажи так, бо для людини, яка має щастя володіти словом, сором і ганьба визнавати своє безсилля перед життям, і те, що не може вона стати над ним. А коли ти стоїш на одному рівні з життям, коли ти не можеш силою уяви твоєї створити образи, яких нема в житті, але які потрібні для повчання його,— яка користь у твоїй роботі, і чим виправдаєш ти звання своє? Захаращуючи пам'ять і увагу людей сміттям фотографічних знімків з їх життя, бідного на події, подумай, чи не шкодиш ти людям? Бо — визнай! — ти не вмієш зображати так, щоб твоя картина життя збуджувала в людині мстивий сором і пекуче бажання створити інші форми буття... Чи можеш ти прискорити биття пульсу життя, чи можеш ти вдихнути в це життя енергію, як це робили інші?

Мій химерний співрозмовник зупинився на хвилину, а я мовчки думав про його слова.

— Я бачу навколо себе багато розумних людей, та обмаль серед них людей благородних, та й ті, хто є, розбиті й хворі душею. І чомусь завжди так бачу я: чим краща людина, чим чистіша й чесніша вона душею, тим менше в ній енергії, тим хворобливіша вона, і тяжко їй жити. Самотність і туга — доля таких людей. Але хоч скільки у них туги за кращим,— у них немає сил для створення його. Чи не тому вони такі розбиті й жалюгідні, що їм не дано, вчасно, допомоги словом, яке підбадьорило б душу?..

— ...І ще,— сказав далі мій химерний співрозмовник,— чи можеш ти збудити в людині життєрадісний сміх, який очищає душу? Подивись, люди ж зовсім розучилися

добре сміятися! Вони сміються зло, сміються підло, часто сміються крізь сльози, але ніколи не почувеш серед них радісного, щирого сміху, того сміху, який повинен би стрясати груди дорослих, бо добрий сміх оздоровляє душу... Для людини необхідно сміятись, адже сміх — одна з нечисленних переваг її над тваринами. Чи можеш ти збудити в людях будь-який інший сміх, крім сміху осуду, крім пошлого сміху з тебе, людини, яка лише тому смішна, що гідна жалю? Зрозумій, — твоє право проповідати повинно мати достатню підставу у твоїй здібності збуджувати в людях щирі почуття, що ними, наче молотками, одні форми життя треба розбити й зруйнувати для того, щоб створити інші, вільніші, замість тісних. Гнів, ненависть, мужність, сором, огида і, нарешті, лютий відчай — ось важелі, якими можна зруйнувати все на землі. Чи можеш ти створити такі важелі? Чи можеш ти привести їх у рух? На те, щоб мати право промовляти до народу, треба мати в душі або велику ненависть до його вад, або велику любов до нього за його страждання; коли ж немає в душі твоїй цих почуттів, будь скромний і багато подумай перед тим, як щось сказати...

Уже світало, але на душі моїй усе більше густішала темрява. А чоловік, для якого не було таємниць у душі моїй, усе говорив. Інколи в мене спалахувала думка:

«Чи людина він?»

Але, захоплений його словами, я не міг думати над цією загадкою, і знову мені в мозок, наче голки, встромлялися його слова.

— Життя все ж росте і вишир, і вглиб, хоч росте воно повільно, бо у вас немає сили та вміння прискорити його рухи. Росте життя, і з кожним днем люди вчаться запитувати. Хто відповідатиме їм? Мусили б ви, апостоли-самозванці. Але чи розумієте ви життя в такій мірі, щоб пояснювати його іншим? Чи розумієте ви запити свого часу, чи передчуваєте майбутнє, і що ви можете сказати для збудження людини, розбещеної мерзотністю життя, занепакої духом? Вона занепадала духом, її інтерес до життя низький, бажання жити гідно в ній вичерпується, вона хоче жити просто, як свиня, і — ви чуєте? — вже вона нахабно сміється, коли промовляють слово — ідеал: людина стає тільки купкою кісток, вкритих м'ясом і товстою шкірою, — цю паскудну купу рухає не дух, а похоті. Вона вимагає уваги — швидше! допомагайте їй

жити, поки вона ще людина! Але що ви можете зробити для збудження в ній жадоби життя, коли ви тільки ниєте, стогнете, охкаєте або байдуже малюєте, як вона розкладається? Над життям носиться запах гниття; боягузливість, холопство проймають серця, лінощі в'яжуть розум і руки м'якими путами... Що ви вносите в цей хаос мерзотності? Які ви всі дрібні, які мізерні, як вас багато! О, якби з'явилась сувора й любляча людина з полум'яним серцем і могутнім всеосяжним розумом! У задусі ганебного мовчання пролунали б віщі слова, наче удари дзвона, і, може, здригнулись би нікчемні душі живих мерців...

Після цих слів він довго мовчав. Я не дивився на нього. Не пам'ятаю, чого було більше в мені — чи сорому, чи жаху?

— Що ти можеш сказати мені? — пролунало байдужне запитання.

— Нічого! — відповів я.

І знову було мовчання.

— А як же ти тепер житимеш?

— Не знаю!.. — відповів я.

— Що ж ти говоритимеш?

Я промовчав.

— Немає мудрості над мовчанням!..

Нестерпна була пауза між цими його словами й сміхом, що розлігся слідом за ними. Він сміявся з насолодою, мов людина, якій давно вже не випадало нагоди посміятися так легко й приємно. У мене серце кров'ю плакало від цього клятого сміху.

— Хе, хе! І це ти — вчитель життя? Ти, якого так легко збентежити? Тепер, я вважаю, ти зрозумів, хто я? так? Хе, хе, хе... І кожен із вас, юнаків, які народилися старими, так само б збентежився, коли б схотів мати справу зі мною. Лише той, хто надягнув на себе броню брехні, нахабства й безсоромності, не здригнеться перед судом свого сумління. Так от який ти міцний: поштовх — і ти падаєш! Скажи мені, ну скажи мені хоч що-небудь у своє виправдання, спростуй те, що я сказав! Визволи серце твоє від сорому й болю. Будь хоч на хвилину міцний, впевнений у собі, і я візьму назад те, що кинув тобі в обличчя. Я схилюсь перед тобою... Покажи мені в душі твоїй що-небудь таке, що допомогло б мені визнати в тобі вчителя! Мені потрібен учитель, бо я людина; я заплу-

тався в темряві життя й шукаю виходу до світла, до істини, краси, до нового життя,— вкажи мені шляхи! Я людина,— ненавидь мене, бий, але витягай з твані моєї байдужості до життя! Я хочу бути кращим, ніж я є; — як це зробити? Учи!

Я думав: чи можу я, чи можу задовольнити ті вимоги, які людина; по праву своєму, ставить до мене? Життя гасне, людський розум усе щільніше охоплює тьма сумнівів, і потрібно знайти вихід. Де шлях? Одне лише я знаю — не щастя треба прагнути, для чого щастя? Не в щасті смисл життя, і задоволенням собою не буде вдоволена людина; вона все-таки стоїть над цим. Смисл життя в красі й силі поривання до мети, і потрібно, щоб кожний момент буття мав свою високу мету. Це було б можливе,— але не в старих рамках життя, в яких усім так тісно і де нема свободи людському духові...

А він знову сміявся, але вже тихо, сміхом людини, серце якої роз'їдене думами.

— Скільки було людей на землі, але як небагато поставлено на ній пам'ятників людям! Чого б це? Та проклятімо минуле,— занадто багато воно збуджує заздрощів до себе. Бо в сучасному зовсім немає таких людей, хто після смерті лишив би за собою будь-який слід на землі. Дрімає людина... І — ніхто не будить її. Дрімає вона і — обертається на тварину. Бич їй потрібен і вогненна ласка любові, слідом за ударом бича. Не бійся зробити їй боляче: коли ти, люблячи, б'єш, вона зрозуміє твій удар і прийме його як заслужений. Коли ж їй буде боляче й соромно за себе, ти палко обласкай її — і вона відродиться... Люди? Це все ще діти, хоч інколи вони вражають злочинством своїх діл і зіпсованістю думки. І вони завжди потребують любові до них, постійного піклування про свіжу й здорову поживу для їх душ... А ти вмієш любити людей?

— Любити людей? — перепитав я з сумнівом, бо, да- лебі, не знаю, чи люблю я людей. Треба бути щирим — я не знаю цього. Хто скаже про себе: от — я люблю людей! Той, хто уважно стежить за собою, довго подумає над цим питанням перед тим, як наважиться сказати: люблю. Усі знають, який далекий від кожного з нас наш ближній.

— Ти мовчиш? Все одно — я розумію тебе й безмовного... І я йду від тебе...

— Вже? — тихо спитав я. Бо, хоч який страшний він був для мене, сам я для себе — ще страшніший...

— Так, я йду... Не раз ще я прийду до тебе. Чекай! І він пішов.

Як пішов? Я не помітив цього. Він швидко й безшумно пішов, як зникають тіні... А я іще довго лишався на лаві в саду, не відчуваючи холоду зовні і не помічаючи, що вже сонце зійшло і яскраво виблискує проміння його на обледенілому гіллі дерев. Дивно було мені бачити ясний день і сонце, що сяє, як завжди, байдуже, і цю стару, змучену землю, одягнену покривом снігу, сліпуче блискотливого в сонячному промінні...

ДЗВІН

Начерк

Церква Трох святителів стояла на горі, а по схилу гори розкинулось маленьке повітове місто; воно сповзало до підгір'я, яке обмивала річка, і з церковної дзвіниці було видне до останньої хатини.

Маленьке місто, що утопало в зелені, коли дивитися на нього згори, справляло дивне враження: здавалося, що колись воно стояло на вершині гори і чиеюсь силою було скинуте з неї вниз.

Збентежена юрба одноманітних будиночків кинулася під гору та спинилася в хаотичному безладді, стримана і роз'єднана деревами й кущами, що вкривали гору веселою, живою масою.

І ось на пишному яскравозеленому тлі там і тут прозирають темні плями дахів і стін. У центрі їх струнко здіймається вгору дзвіниця іншої міської церкви; металевий хрест її, відбиваючи проміння сонця, сяє над полоненим містом, наче маяк, що показує його жителям пункт, до якого вони мають прагнути.

Ця дзвіниця та ще пожежна каланча — дві найвищі точки в морі зелені, а над ними високо на горі, в гушавині лип, стоїть Трохсвятська церква — біла, яскрава, з золотими банями. Вона збудована вже давно якимось багатієм-поміщиком, що обрав місцем для неї старий парк на краю гори. З трьох боків її оточують могутні старі липи, отінюючи її стіни своїм пахучим гіллям; з четвертого, до міста, липи зрубано. Церковна паперть гостинно

дивиться на місто, і здається, що ліс розступився перед нею для того, щоб не заважати людям здалеку бачити важкі двері в дім божий.

Років з п'ять тому її ремонтував наново перший міський багатій — купець Антип Микитович Прахов. Він розширив її, визолотив іконостаси і бані, підвищив дзвіницю і пожертвував дзвін — дуже великий, понад шістсот пудів. Такого дзвона ще не було в місті.

Коли його піднімали на дзвіницю, це коштувало великих зусиль жертвувачу і чималого труда городянам — дзвін ішов дуже важко — «нехотя», як говорили в місті.

Народ вибивався з сил, піднімаючи його, він то чіплявся за карнизи будівлі, то вірьовки плутались і рвалися... В натовпі людей, що стомилися працювати в жаркий літній день, раз у раз чути було вигуки:

— Ще б пак легко він пішов! Треба пам'ятати, ким і на які гроші він вилитий...

І, говорячи так, городяни скоса поглядали на Прахова, який метушився серед них. А він, збуджений і енергійний, владно і ласкаво погукував на них:

— Ну-ну, хлоп'ятка, разом! Дружніш бери, православні! Для господа бога трудитесь.

Охкаючи та ухкаючи, з напруженими, спітнілими обличчями городяни тягли вірьовки і напівголосно говорили одне одному:

— Для бога, авжеж! Розкажуй! Знаєш ти, шкуродер, бога. Для похвальби, скажи...

— Бери-и! — збуджено кричав Прахов, сам хапаючись за вірьовку.

Це був чоловік років п'ятдесяти, високий на зріст, огрядний, з чорним волоссям, яке вже густо посріблила сивина, з великими розумними очима, що дивилися на все з-під густих брів сухо та іронічно недовірливо. Його великий, горбатий ніс надавав широкому обличчю в густій чорній бороді виразу хижості й сили; високий зморшкуватий лоб, владний гучний голос, впевнені рухи — все це відразу ж примушувало відчувати в Прахові натуру, незламно горду, цільну і незнайому з болісними ваганнями духу, з докорами совісті.

Його, як людину дуже багату і бездушну, ніхто не любив у місті, але він був сильний своїм багатством і характером, і всі боялися його, і це ще більше посилювало нелюбов до нього.

І хоча, піднімаючи дзвін, про Прахова говорили багато непохвального, проте голосно лунали лише такі слова:

— Дай, господи, здоров'я Антипові Микитовичу,— піклується він у нас про храм божий!

Але Прахов був занадто розумний, щоб вірити в щирість таких слів; він байдуже ставився до похвали й не гнівався, коли його гудили. Тільки коли дзвін вже підняли й укріпили, Прахов почув щось таке, що дуже стривожило його тоді.

Хтось із городян, які присіли відпочити на церковній паперті, не помічаючи, що Антип Микитович стоїть неподалік, замислено і якимось особливо серйозно сказав:

— А мусить-таки цей самий дзвін тріснути...

Прахов насупив брови, потім посміхнувся собі в бороду і мовчки пішов додому.

В день першої пречистої дзвін уперше вдарив до ранньої обідні. Антип Микитович, завмираючи від тривожного бажання почути його звук, сам тремтливими руками розгойдав било дзвона, і, коли густий, співучий удар, сколихнувши повітря, поплив над містом за ріку, на луки,— у Прахова завмерло серце і підігнулись коліна від гордості й захоплення. Могутній, вдоволений, він стояв на дзвіниці, широко розставивши ноги, і, розгойдуючи било по лікоть засуканими мускулястими руками, бив важким залізом дзвінку мідь,— бив, п'яніючи від насолоди, шалено вдаряючи билем, весь спітнілий, тремтячий, блискаючи очима.

І могутні звуки благовісту пливли в свіжому повітрі літнього ранку, пливли, далеко розносячи свій заклик.

А коли благовіст скінчився, Прахов сів на бильця в прорізі дзвіниці і, відчуваючи, що у нього всередині ще й досі звучать плавні мідні удари, став, важко дихаючи, дивитися вниз на місто, тільки що оббризане першим промінням сонця.

Він бачив, як вулицями йшли люди й дивилися вгору на гору і на дзвіницю, де сидів він. Їхніх голосів йому, звичайно, не було чути, але іноді вони показували вгору руками, і йому було приємно бачити це.

А ще приємніше для нього було те, що всі ці люди, там, унизу, були такі маленькі, жалюгідненькі, підленькі. Він вдоволено посміхався, розуміючи, що кожному з них було б так само, як і йому, приємно дзвонити у свій

дзвін, стоячи високо над землею, в прохолодному ранковому повітрі — вище за всіх. Лише він один на все місто має право на цю насолоду. Тепер все місто говоритиме про дзвін і про Прахова.

Пригадають, звичайно, всі гріхи купцеві.

Дарма! У нього є свій дзвін, який гуде гучніше за всі людські поговори,— гуде, скликаючи людей до служби божої в храм його... А їх поговори — що йому їх поговори?

«Не судить, то й вас не осудять». «Хто з вас безгрішний — нехай перший візьме камінь...» Вони всі там, унизу, вважають себе безгрішними, всі кидають в нього брудом усяких пліток... Що спонукає їх до цього, як не заздрість на його достаток, на його вміння працювати з користю?

І відколи він підняв дзвін, він став ще більш гордим, жорстоким і глузливо недовірливим у ставленні до людей.

«Стривайте! — думав він сам собі, сухо посміхаючись.— Ось незабаром вибори, подивимось, хто буде міським головою!»

Він знав, що оберуть його. Інакше неможливо, тому що більшість людей, які мають вплив у місті, будуть на його боці. Той заборгував йому, цей від нього годується, третій бажає заручитися його дружбою,— всі вони віддадуть йому в місті перше місце, тому що для них вигідніше поступитися, аніж самим зайняти це місце. Знайдуться уперті люди, котрі покладуть йому в урну й чорних, та їх мало.

Він буде головою, буде. Все місто попаде йому в руки, і захоче Антип Микитович Прахов,— буде вичавлювати з міста всі його соки досуха; він робитиме це розумненько, і ніхто не перешкодить йому. А може, він захоче бути доброю і хорошою людиною,—тоді він все своє багатство віддасть на справу благоустрою міста. Набудує богаділень, ще церкву збудує, забрукує й вирівняє вулиці. На все його воля, бо він багатий. Гроші — це сила, за яку сильніший тільки сам господь бог на небі. Та бог милостивий до нього; все його життя безперервна праця, і завжди йому щастить.

Часто Антип Микитович замислювався, пригадуючи, скільки людей на його очах плакало, скаржилось і лаяло його. Багато, з його ласки, зазнали і зазнають злиднів і горя, розоряючись під тиском його капіталу. І, коли він

згадував це, — серце йому неприємно щипало якесь їдке почуття. Але незабаром він бадьоро стріпував своєю великою головою і напівголосно говорить:

— Бог того хоче, видно. Чи я винний в тому, що з таланом уродився? Живеш на землі, так не лови гав. Не від мене це. Бог того хоче...

І він знову брався до своїх операцій, все поширюючи їх коло. Він скуповував, перекупував, продавав; його руки, як сітка залізна, вкрили весь повіт. Він знав його, як свою кишеню.

Отож так він і жив, все ширше розгортаючи свої бажання, все більше жадаючи зосередити в своїх руках сили — грошей.

...П'ять років усі дванадесяті свята і всі недільні обідні Антип Микитович сам дзвонив у свій дзвін, і тішився його звуками.

Находив великдень. Цього року він був пізній: вже всі дерева розпустились, а липи, що оточували нагірну церкву, готові були зацвісти і струміли тонким ароматом. Земля дихала соковитою вологою, і місто все утопало в молодій, світлій зелені. Річка ще не увійшла в береги, але на луках уже утворилися зелені острови. На страстному тижні Антип Микитович говорив. Суворо дотримуючись цього обряду, причастившись святих тайн, він лише випив чаю з проскурою і — як завжди це робив — вирішив до ранку нічого не їсти. Цілий день він провозився вдома, готуючись зустріти свято, як належить християнинові й видатній особі в місті. Надвечір ліг відпочити, наказавши жінці розбудити його о десятій годині, щоб піти до церкви і пильно подивитися, чи все там гаразд. Прахов любив похвалитись перед парафіянами красою й багатством своєї церкви: він зрання звелів прибрати її всередині і зовні зеленню, накупив силу різнобарвних площок і ліхтарів і підрядив теслярів зробити якнайбільше «фігур» — зірок, хрестів, сяєв...

До одинадцятої години він був уже в церкві і, обійшовши навколо неї, визнав, що все зроблено прекрасно. Це настроїло його на лагідний, товариський лад.

— Все гаразд, Лука? — спитав він у церковного прислужника, похмурого старика-солдата, який порався біля панікадила, стоячи на високій драбині.

Лука, який рідко говорив що-небудь ствердно і звичайно довго думав, перше ніж сказати своє слово, поди-

вився з драбини вниз, тримаючи в руках запалену воскову свічку, і похмуро відповів:

— Здається, все б.

— А ти воском на мене не капай!

— Хіба ж я капаю?..— байдуже мовив Лука.

— А навіщо ж я казав би? Бачиш—на рукав попало...

— Чи ба... Тільки мені звідси не видно.

— Злізь та поглянь...— посміхнувся Антип Микитович, який вважав Луку за людину придуркуватую.

— А... мабуть, злізу.

— Ну-ну, опудало! Роби-но діло. Доробляй,— пробурчав Прахов, одходячи від драбини.

У церкві було похмуро і моторошно. Де-не-де горіли лампади; від їх тремтливих вогників по стінах, по підлозі й образах бігали тіні. Пахло свіжою зеленню, ладаном і горілим льоном гнотів.

Опуклості іконостасу виблискували в сутінку, ніби чийсь великі тьмяні очі, і темні лики ікон у металі риз дивились похмуро й поважно. Кожен крок будив гучну луку, і все в храмі було таємниче, здавалося зосередженим на одній думі, яка охоплювала собою кожну деталь. І чутлива тиша немовби ждала чогось. Пророк Ісая дивився з лівого криласу вогненними очима; обличчя його було суворо натхненним, і щось караюче таїлося в глибоких зморшках його опуклого лоба. А на правому криласі Ієремія сидів на камені, виснажений, замислений і скорботний; він дивився на церковного старосту сумними очима, нахилившись вперед, і наче хотів сказати щось зворушливе і просте.

Прахов зітхнув і перехрестився. Потім він згадав, як їздив замовляти ікони і як торгувався з майстром за пророків на бокові двері в олтар. Майстер все правив триста. І Антипові Микитовичу ледве-ледве вдалося виторгувати на пророках сорок карбованців. Євангелісти трохи менші і значно гіршої роботи і то коштували майже чотириста карбованців.

Півморок і мертвотна тиша храму гнітили Антипа Микитовича; він поглянув на годинник: було двадцять хвилин на дванадцяту. Але йому хотілося вийти на повітря.

— Лука! Коли хто питає мене, скажи, що він, мовляв, на дзвіницю поліз! — кинув він старому й пішов з церкви.

— Я скажу,— виразно пролунав йому вслід рівний голос Луки і розплився в гучний, тривалий звук, від якого Прахову стало моторошно...

— Який незграбний цей солдат. Змінити його треба...— невдоволено сказав він, піднімаючись на дзвіницю.

...Ніч була темна й урочисто тиха.

Місяць зайшов, і в темному м'якому небі задумливо сяяли промені зірок. Вдалині над променями поволі, ледве помітно здіймалася вгору, гасячи зірки на шляху своєму, пишна, чорна хмара, і край її немовби димів густим опаловим димом. Віти дерев над містом теж здавались темною хмариною; де-не-де в ній просвічували смуги вогнів, що виривалися з вікон будинків. По білому тлі стін церкви там, у місті, рухались якісь плями.

«Це хлопчак готує ілюмінацію...» — подумав Антип Микитович, і витягши годинник, нахилився до ліхтаря, що стояв на балюстраді в прорізі дзвіниці. Була вже без десяти хвилин дванадцята.

Це стурбувало Прахова, і він, тривожно насупивши брови, кинув погляд на міську церкву. Йому було б прикро, коли б там ударили до утрені раніш за нього: він уже п'ять разів підряд перший сповіщав збір до великодньої утрені могутнім ударом у свій дзвін. Він скинув з себе піддъовку і, засукавши рукава сорочки, гучно крикнув униз:

— Хлоп'ятка! Запалюй ілюмінацію!

Потім він, поплювавши на руки, став під дзвін і, однією рукою тихенько розгойдуючи било, другою взяв годинник і почав стежити за рухом хвилинної стрілки, скося поглядаючи на міську дзвіницю, по стінах якої вже спалахнули ліхтарики, утворюючи собою вогненні зображення зірок і хрестів. До нього вбігло троє хлопчаків з запаленими ліхтарями і теж почали, жваво тупцяючи, запалювати скляночки на дерев'яних хрестах, вставлених у вікна дзвіниці.

Була без трьох хвилин дванадцята. Антип Микитович вирішив ударити, хутко засунув годинник у кишеню жилета, перехрестився і штовхнув било дзвона вправо, впіймав його обома руками і з завмиранням серця штовхнув дужче, ще дужче...

...Густий, урочистий мідний звук поплив із дзвіниці над місто, і, оглушений, сп'янілий від його сили, Прахов,

посміхаючись і зажмуривши від насолоди очі, розкрив рота і стояв, глибоко дихаючи, немов хотів разом з повітрям ще увібрати в себе гудіння міді, яка здригалася над його головою від зробленого ним удару. І там, унизу, ударили в дзвін.

— Гай-гай! — з жалем зітхнув Антип Микитович, слухаючи, як сумно і слабко вібрує звук тристапудового міського дзвона. І він ударив ще раз, ударив і знову чекав відповіді.

Два дзвони неначе розмовляли між собою монотонними, але повними різної сили і значення гучними голосами.

Дзвін Прахова звучав густо й поважно; кожен удар його з силою стрясав повітря, і дзвін владно плів униз широкою, могутньою хвилею. У відповідь йому лунав тонкий і більш вібруючий звук, він плів у повітрі не так довго, як перший... і щось стогнуче, пригнічене було в ньому.

Антип Микитович, посміхаючись, п'яний від гудіння міді, що стрясало його нерви, все з більшою силою кидав било на край дзвона, все частіше й частіше ударяв його. Він волів би цілком заглушити дзвін міської церкви, хоча й тепер удари знизу долітали до його вух слабкими, як повітря. Прахову стало жарко. Широко розставивши ноги і укріпивши на них свій міцний тулуб, який ще не втратив гнучкості молодості, він на всю свою силу кидав залізо в мідь і разом із звуком її напівголосно вигукував:

— E-ex!

В очах у нього все гойдалось, і вогні на дзвіниці внизу стрибали разом з нею то вправо, то вліво. Йому здавалось, що підлога під ним теж ходить з боку на бік і сама дзвіниця, разом з билем дзвона, розгойдується в повітрі.

Дзвін гудів урочисто й поважно; все стрясалося, і Антипові Микитовичу здавалося, що він блаженно літає у повітрі...

Та ось ще удар,— і дзвін його якось дивно брязнув. Прахов гадав, що це від слабого удару і з усієї своєї сили кинув било в стінку дзвона. Тоді народився дивний, хворобливий, деренчливий звук. Він був такий короткий, жалюгідний, пролунав і вмер, одразу ж і погас, але вже не тік рівною хвилею туди, вниз, де, як і раніше, волав і ридав до неба маленький, убого вібруючий дзвін.

На Антипа Микитовича звідкілясь війнуло холодом, і він завмер, випустивши з рук било дзвона. Йому не вірилось... Мідь над його головою якось дивно хрипіла... Він простягнув до неї руки й тихо почав водити по ній пальцем. Вона була тепла, але він уже відчував, як вона холодне під його рукою. Дзвін вниз ніби гучніше звучав з кожною хвилиною.

Прахов здригнувся від голови до ніг. Він виявив. Тепер у нього не було сумніву — дзвін тріснув: тонка щілина розірвала його край, і Антип Микитович, міцно стиснувши його обома руками, притулився до нього лобом і завмер...

Йому болів поперек, в голові шумно гула луна дзвона, і коліна його тремтіли. Він дивився на місто... В ньому блукали якісь дивні маленькі вогники; вони з'являлися звідусіль і все пливли в п'ятні в одному напрямку — вгору. Це городяни йшли до утрні з ліхтарями в руках.

Всі вони, певно, вже знають, що дзвін тріснув.

— Покарав ти мене, господи! Жорстоко покарав... Зломив гординю мою, — покійно й тихо сказав Прахов, боязкими очима дивлячись в темне небо, де хмара вже погасила всі зірки.

Завтра все місто говоритиме про дзвін, і ніхто не пожаліє Антипа Микитовича Прахова, ніхто не знає, як боляче і нестерпно йому стояти тут, на дзвіниці й почувати себе поваленим на землю, розбитим. Він пригадав слова, які почув п'ять років тому на паперті, коли дзвін ще тільки підняли:

— А мусить-таки цей самий дзвін тріснути...

...Довго терпів господь жертву людини, та стала вона противна йому, і він відкинув її від себе.

Вогні, блимаючи в п'ятні, все вище виповзали вгору. Чути було звуки людського гомону; вони народжувалися і зникали так хутко, як тіні сонячного, але вітряного дня.

— Господи! — молився Антип Микитович, все обмацуючи тремтячими від хвилювання руками тріщину дзвона. — Господи! Жорстока відплата твоя! Навіщо ти сьогодні, в найрадісний день з усіх днів твоїх, покарав мене? Чи вже я такий грішний, як ніхто на землі? Всі радітимуть з воскресіння твого, — мене ж ти віддав на поталу і глум. Вороги мої глумитимуться з мене... ехидно глумитимуться. Сонце зійде, всі будуть радісні й веселі, я ж з твоєї ласки, — убитий буду. Царю небесний, утіши-

телю душі!.. Даруй мені гріхи мої!.. Чи я більш грішний за інших?.. Он Єлізаров у брата свого рідного жінку спокусив... з дочкою його навіть... з племінницею рідною... та хіба мало грішників на землі? Невже ж лише я один вартий покарання в світлий день воскресіння твого?! О господи... хіба я з своєї волі! Життя таке... Не я створив його, господи,— всі ми грішні перед тобою... Даруй мені: серцем каюсь тобі. Як інакше жити мені, коли є чимало таких, що живуть гірше за мене, і не караєш ти їх?

Він стояв, припавши до металу дзвона, і бурмотів напівголосно висохлим від хвилювання язиком свої молитви й скарги, пригнічений вихором думок, спогадів, які спалахували й гасли в ньому, неначе іскри. Він почував себе несправедливо скривдженим, над міру покараним. У ньому билось якесь сильне слово до бога, але він ніяк не міг вимовити його. Передранкова прохолода охопила його розгарячене тіло; він здригнувся і надів підбювку, відійшовши від дзвона... Коли він ішов, то погладив його рукою, немовби жалюючи гучну мідь. Він сів на верхню сходинку і, спустивши ноги вниз, замислився, дивлячись удалину й відчуваючи в собі тоскний холод, що стискав серце.

...Знизу хтось ішов... Ось на повороті сходів з'явилась лиса голова Луки. Він мало не наштотхнувся на Прахова, спинився, почував поперек і байдуже заговорив:

— А я ото... до обідні вдарити йду... Як дзвін? Лопнув, кажуть?

— В полієлей удар-но...— коротко кинув йому Антип Микитович.

— Це можна... Лопнув, мабуть, і справді... От лисенько! Під світле христове воскресіння і— раптом... Гріхи, видно, наші... Не стерпіла мідь...

В міру того як він спускався все нижче рипучими східцями сходів, спокійний голос його ставав раз у раз слабкішим і нарешті завмер. Прахов, коли Лука виходив, дивився згори вниз на його лисину і думав, — жаліє його Лука чи ні? І, по тому, як лисина блищала металево холодно,— Прахов зробив висновок, що Луці байдуже і що він анітрохи не жаліє його.

— Господи помилуй! — зітхнув він.

В голові його невгамовно звучала луна дзвона, і кожен удар мав дивну властивість будити минуле.

Виникали в пам'яті картини й події, давно вже забуті ним. І їдке почуття туги палило йому серце, все посилюючись і зростаючи. Згадуючи минуле життя, він бачив у ньому багато такого, чого б він міг би й не робити і що не обтяжувало б тепер його душу. Багато було в його житті зайвої жорстокості до людей і пожадливості до грошей...

...А вже день наставав.

Там, на обрії, звідки впливала в небо хмара, виблискувала білорожева смужка світла, і тьмяні плями води на луках стали світліші, неначе курява лежала на них і тепер знялася.

Хмара в небі над дзвіницею розірвалася на пишні темні шматки, і вони поволі розповзались у просторі, відкриваючи голубі плями неба з зірками, що вже втрачали свій блиск у передчутті світанку...

— Христос воскрес! — ледве долинув до дзвіниці вигук священика.

Антип Микитович здригнувся і став на ноги... Там, внизу, пролунав дивний гул, схожий на раптовий порив вітру, який налетів на ліс.

Прахов знав, що це парафіяни відповідають священикові:

— Воістину воскрес!

Потім у повітрі полинули дзвінки голоси півчих, і серед них гудів бас, як дріт телеграфу під час зимової віхоли. Все це долітало до слуху Антипа Микитовича слабко і не зворушувало його серця... Він стояв без шапки, тримаючись за бильця сходів, і, дивлячись вдалину, думав:

«Господь простить мене... люди не забудуть! Не з богом я живу, а на землі з людьми... І от вони завтра скажуть про мене одне одному: «І мідь, скажуть, не витерпіла гріхів Прахова...» Які вони мені судді? А судитимуть... Я ж слухатиму їх, і буде це мені... господи, боже мій! Невже ж таки й справді я найтяжчий грішник в місті, і, крім мене, не було кого тобі покарати в день воскресіння твого?»

Постало в уяві, як завтра всі городяни з сяючими обличчями цілуватимуться одне з одним, кажучи:

— Христос воскрес!

І відповідаючи:

— Воістину!

І до нього прийдуть і теж цілуватимуть його, і, мабуть, всі вони, цілуючи, подумають про нього:

«Що, брат? Побив тебе господь? Саме в світлу утренью дав тобі... А ти ж заносився! Ну, от і повалений нині — радій!»

А котрі, може, лицемірно пожаліють його... І всі поцілунки будуть Іудиними...

«Говорив я цьому, анафемі, там на заводі—товстіший виливай! «Дзвонити, каже, не так буде — не можна!» Ну, от, завтра й буде дзвонити!» — з тугою подумав Прахов, потираючи собі пруди...

— О господи, господи! — зітхнув він і закрив очі. Він, власне, не занепав духом, але йому стало гірко й боляче від хвилювання самолюбства його, враженого цим випадком із дзвоном. І він хотів би, щоб день не настав.

Та вже бризнули промені сонця і, як вогненне віяло, простяглися в синяві небес. Плями яскравої зелені й води на луках відбили в собі сонце, на зелень наче пил золотий упав, і вода заграла райдугою. Вогненний край сонця здіймався з-за хмарки, і вся вона, пишна, як дим, була завітчана пурпуром і золотом. Неосяжний простір заливала вода під час повені, і тепер далеко, аж до самого обрію, по луках були розкидані срібні плями, немовби дзеркала різноманітних форм були розкидані по зелені луків і відбивали в собі голубе небо.

У міській церкві дзвонили «в усі». Лука теж ударив «в усі». Місто наче тріпотіло, все облите яскравим світлом; зелень, що оточувала його, тихо коливалась під подувом ранкового вітру; здавалося, місто коливається, хоче попливти туди, в широке, просторе заріччя, все залите сонцем і помережане плямами смарагдової зелені й перламутрової води.

...Народ виходив з церкви, линув невиразний гомін, і в ньому раз у раз спалахували окремі вигуки:

— Христос воскрес!

Зціпивши зуби, Антип Микитович дивився вниз із дзвіниці. Із церкви лилась хвиля людей і, розбігаючись на окремі струмочки, йшла під гору. Дзвінки голоси дітвори звучали так само весело, як і дзвони в умілих руках Луки. Поліелей гудів...

Прахов з тугою прислухався до веселого гамору, придивився до яскравого світла і тихо пішов сходами вниз,

відчуваючи пристрасне бажання зустріти людину, таку саму скривджену, як і він сам, або ж самому скривдити когось... Боляче скривдити, так, щоб та людина теж не відчувала свята.

Обличчя Антипа Микитовича було суворе, брови на-
суплені, губи міцно стулені, і ніс опустився на вуса. Він переступав одразу через дві сходинки і так дивився своїми хижими очима з-під крутих брів,— наче на бій виходив.

— Христос воскрес! — все гучніше линуло йому на-
зустріч...

— Господи! Жорстоко! — зітхнувши, сказав Прахов,
на мить спинився і труснув головою...

А потім так само, як і раніше, твердо і впевнено,
з бойовим виглядом, пішов далі.

НУДЬГА

I

...Помолившись богу, Тихон Павлович повагом роздягся і, чухаючи спину, підійшов до ліжка, наглухо зашпененого барвистою ситцьовою запоною.

— Господи, благослови! — прошепотів він, потім голосно позіхнув, перехрестивши рот, відсмикнув запону і став дивитись на огрядну, покриту м'якими складками простирала, фігуру дружини.

Зосереджено й детально розглянувши цю нерухому, придушену сном купу жирного тіла, Тихон Павлович суворо насупив брови і тихо сказав:

— Махия!..

Потім одвернувся до стола, погасив лампу і знову забурчав:

— Таж сказав я тобі, чортові: ходімо спати на сінник; ні, не пішла! Колода дубова! Ану, посунься трохи!

І, ткнувши дружину кулаком у бік, він улігся з нею поряд, не вкриваючись протиралом, а потім ще раз сильно штовхнув дружину ліктем. Вона замукала, завовтузилась, повернулась до нього спиною і знову захропла. Тихон Павлович з прикрістю зітхнув і вступив очі крізь щілини в запоні в стелю, де тремтіли тіні, породжені місячним світлом і негасимою лампадою, що горіла в кутку перед образом Спаса нерукотворенного. У відчинене вікно лився з саду, разом з тихим і теплим нічним вітром, шелест листя, запах землі і сиріої шкіри,

сьогодні ранком зідраної з Гнідка і розіпненої на стіні комори. Долинав м'який звук падіння крапель води з млинового колеса; у гаю, за греблею, кричав птах; хмурий, стогнучий звук плавав у повітрі; коли він зникав — листя дерев шуміло дужче, ніби злякане ним, і звідкись долинала дзвінка пісня комара.

Постеживши за тінями, що тремтіли на стелі, Тихон Павлович перевів очі в передній кут кімнати. Там, колиханий вітром, тихо мигтів вогник лампадки; від цього лице Спасителя то прояснювалось, то темнішало, і Тихонові Павловичу здалося, що воно думає глибоку, тяжку думу. Він зітхнув і побожно перехрестився.

Десь прокричав півень.

— Невже дванадцята вже? — спитав сам себе Тихон Павлович. Прокричав другий півень, третій... Ще і ще. Нарешті десь за стіною на всю силу гаркнув Рудий, з пташника йому відповів Чорний, і весь пташник сполошився, лунко сповіщаючи північ.

— О, чорти,—сердито завоштузився Тихон Павлович,—заснути не можу... щоб ви тріснули!

Коли він вилаявся, йому стало якось легше: проклята, незрозуміла журба, що напала на нього з часу останньої поїздки до міста, менше давила його, коли він сердився,—а коли він сердився сильно, так і зовсім зникала... Але за ці дні дома все йшло так рівно, гладенько, що й виляється добре, щоб цілком розважити душу, не можна було—ні з ким і ні за що,—усі підтягнулись, помітивши, що «сам» сильно не в настрої. Тихон Павлович бачив, що домашні бояться його і чекають грози, і — чого раніше з ним ніколи не було — почував себе винним перед усіма. Йому було соромно за те, що всі такі хмурі і уникають його, і ще більше опановувало його тяжке, незрозуміле почуття, привезене з міста.

Навіть Кузьма Косяк, новий засипайло, орловець, зубоскал і задирака, молодий хлопець, могутній, з веселими і синіми очима і рівним рядом дрібних білих зубів, завжди оскалених задириливою усмішкою,—навіть цей Кузьма, з яким завжди було за що всмак полаятись, став поштивий і послужливий; пісень, на які він був великий мастак, більше не співав, влучними приказками на всі боки на сипав, і Тихон Павлович, помічаючи за ним усе це, невдоволено думав собі: «Добрий, видно, я, чорт,

став!» І, думаючи так, все більше підкорявся чомусь, що невідступно ссало його серце.

Тихон Павлович любив почувати себе задоволеним собою і своїм життям, і коли чув так, то навмисно і штучно посилював свій настрій постійним нагадуванням собі про свою заможність, про повагу до нього сусідів і про все інше, що підносило його в своїх очах. Домашні знали за ним цю слабкість, яка могла і не бути честолюбством, а тільки бажанням ситої і здорової істоти якомога повніше утішити себе відчуттям своєї ситості і здоров'я. Цей настрій, породжуючи у Тихона Павловича добродушну точку зору на речі, хоч і не дозволяв йому упустити своє, але створив серед знайомих репутацію щиро-сердої людини. І от раптом стійке, життєрадісне почуття кудись провалилось, відлетіло, погасло, а на місці його з'явилося щось нове, тяжке і темне.

— Фу ти, господи! — прошепотів Тихон Павлович, лежачи поряд з дружиною і прислухаючись до м'яких зітхань ночі за вікном. Від зігрітої пухової перини йому стало жарко; він неспокійно повозився, прокляв дружину, спустив ноги на підлогу і сів на ліжку, обтираючи спітніле обличчя.

У Болотному, селі верстов за п'ять від млина, пролунали звуки сторожового дзвона. Сумовиті мідні звуки, злітаючи з дзвіниці, тихо плавали в повітрі і безслідно танули. У саду тріснула гілка, а в гаю знов загукала птиця бугай, ніби сміючись хмурим сміхом.

Тихон Павлович встав, підійшов до вікна і сів у глибоке шкіряне крісло, недавно куплене за два карбованці у збіднілої сусідки, старухи-поміщиці. Коли холодна шкіра торкнулася його тіла, він здригнувся і оглянувся.

Було моторошно. Крізь квіти на підвіконні і віття клена перед вікном проникли в кімнату промені місяця і намалювали на підлозі тіньовий, тремтячий узор. Одна з плям, у центрі узору, була дуже схожа на голову хазяйки крісла. Як і тоді, під час торгу, ця голова, у темному, мохнатому чепці, докірливо хитається, і старечі губи шамкають йому, мельникові:

— Побійся бога, батечку! Крісло покійник Федір Петрович перед самою смертю купив, вісімнадцять карбованців дав. А чи ж давно він помер? Зовсім нова річ, а ти півтора карбованця даєш!..

І покійник Федір Петрович тут-таки, на підлозі: он його велика, кудлата голова з густими хохляцькими вусами.

— Господи, помилуй! — зітхнув Тихон Павлович. Потім він встав з крісла, поставив квіти з підвіконня на підлогу, а сам увівся на їх місце.

За вікном було тихо, журливо. Дереву в саду стояли нерухомо, злиті ніччю в суцільну, темну стіну, за нею ввижалось щось страшне. А з колеса млина дзвінко і монотонно капала вода, ніби відлічуючи час. Під самим вікном сонно похитувались довгі стебла рожі. Тихон Павлович перехрестився і закрив очі. Тоді в його уяві стала поволі формуватися міська історія, що вибила його з колії.

По закурений, залитий жаркими променями сонця вулиці тихо йде похоронна процесія. Ризи священика і диякона сліплять очі своїм блиском; у руках диякона побрязкує кадило, маленькі клуби голубого диму тануть у повітрі.

— Свя-я...— тоненьким тенором виводить маленький, сивенький священик.

— ...тий! — громовим басом гуде високий диякон у густій шапці чорного волосся.

— Бо-о-же,— зливаються обидва голоси разом і линуть у безхмарну височінь до сліпуче сяючого сонця, де так пустинно і спокійно.

— Безсме-е-ртний! — реве диякон, покриваючи своїм дужим голосом усі звуки вулиці,— деренчання джок, шум кроків по бруку і стриманий гомін великої юрби, що проводить покійника,— реве і, широко розкриваючи очі, повертає своє бородате обличчя до публіки, ніби хоче сказати їй:

«Ого! Як я здорово вивів ноту?!»

У домовині лежить пан у сюртуку, з худим і гострим лицем. На цьому обличчі застигла поважна, спокійна міна. Домовину несуть нерівно, і голова покійника зосереджено похитується з боку на бік. Тихон Павлович глянув на лице небіжчика, зітхнув, перехрестився і, втягнутий юрбою, пішов за труною, поглядаючи на диякона, що цікавив його масивністю голосу і фігури. Диякон ішов і співав, а коли не співав, то розмовляв з ким-небудь з тих, що йшли поряд з ним. Очевидно, чоловік у домовині не навівав дияконові сумних дум про те, що й

Диякон підлягає цій натуральній повинності, що прийде час, і його ось так само понесуть вулицею для того, щоб закопати в землю; а він, лежачи в домовині, буде так само струшувати головою і не виведе вже в той час жодної, навіть найлегшої ноти.

Тихону Павловичу стало неприємно дивитись на веселого диякона; він зупинився і, пропустивши мимо себе багато публіки, спитав у якогось гімназиста:

— Кого це ховають, голубе?

Той кинув на нього погляд і нічого не сказав у відповідь. Це образило Тихона Павловича...

— Такий молоденький хлопчисько, а не має ніякої поваги до старших! Бити б вас! Ти що думаєш, я не дізнаюся, чого мені треба? Яка цяця!

Він пішов далі і знову опинився біля домовини. Домовину несли четверо, причому йшли дуже швидко і не в ногу. У одного з тих, що несли, все спало з носа пенсне, і він, кидаючи його знову на перенісся, неодмінно змахував при цьому густою гривовою рудого волосся.

«А покійник, видно, легенький,— подумав Тихон Павлович,— чиновник, треба гадати,— вони здебільшого сухорляві...»

Йшли так швидко, ніби чоловік, що лежав у домовині, ще за життя устиг усім страшенно набриднути і всі старались якомога швидше позбутися його. Тихон Павлович помітив це.

«Ач як женуть! Куди спішать? Теж люди божі! Мабуть, гляди, як живий був чоловік, так і те і се, а помер — валяй швидше в яму: нам ніколи!»

Мельник засмутився: буде час, і його ось так понесуть. Може, скоро вже — йому сорок сім років.

«А це що таке?» — спитав сам себе Тихон Павлович, побачивши на віку домовини вінки, стрічки з написами золотими буквами і квіти. «Та-ак... Значить, персона все-таки важна. А ось проводжаючі — голодранець-народ». — Кого це ховають? — спитав він благообразного пана в окулярах і з кучерявою бородою, що порівнявся з ним.

— Письменника... — тихо відповів той і, окинувши постать Тихона Павловича поглядом, врозумливо додав: — Сочинителя...

— Розуміємо, — швидко відгукнувся Тихон Павлович. — «Ниву» передплачуємо, донька читала про них. Чи з важних будуть покійні?

— Н-ні... Не з важних...— посміхнувся його співрозмовник.

— Так... Нічого... Все-таки заслужений світові чоловік. Інакша слава сонцю, інакша слава місяцю... зоря-бже від зорі різниться славою... Однак — вінки...

У Тихона Павловича невідомо чому щеміло серце, погано так щеміло — то ніби вщипне його, то якось здавить.

А голосистий диякон усе співав:

— Свя-тий безсмертний!

І деренкучий тенор священика, ледве пробиваючись крізь гущу дияконового басу, боязко й тихо просив:

— По-милуй на-ас...

Глухо тупала ногами юрба проводжаючих, здіймаючи на дорозі куряву; покійник усе хитав головою, і над усім цим байдуже сяяло жарке, липнече небо.

Тихона Павловича охопило якесь пригнічення — не хотілось ні думати, ні розмовляти. Охоплений загальним смутним настроєм юрби, ішов, відчуваючи набридливе ниття десь глибоко в грудях і не знаходячи ні сил, ні бажання позбутися його.

Прийшли на кладовище, спинились біля ями і поставили домовину на пагорб вийнятої з ями землі. Зробили це якось незграбно, невміло. Покійник присунувся до боку домовини, потім знову прибрав попередню позу; здавалось, він подивився навколо і лишився задоволений тим, що його перестали трясти і скоро перестануть пекти на сонці. Диякон усе старався, стрясаючи повітря; священик не відставав від нього; хтось із юрби підспівував глухим голосом. Звуки носились по кладовищу і, плутаючись між хрестами та миршавими деревами, давили Тихона Павловича.

І ось воно — найголовніше.

Благообразний пан, якого Тихон Павлович питав про покійника, підійшов до краю могили і, провівши рукою по волоссі, сказав:

— Панове!..

Він так це сказав, що мельник навіть здригнувся і втупив у нього погляд. Очі у пана дивно блищали. Він то опускав їх у домовину, то оглядав публіку, і пауза між його вигуком і початком промови була така довга, що всі, хто був на кладовищі, встигли притихнути і завмерти в чеканні. І от почувся м'який, грудний, такий

вдумливий і печальний голос. Промовець плавно помахував рукою в такт своїм словам; його очі горіли під окулярами, і хоч Тихон Павлович погано розумів те, що говорив цей пан, однак він дізнався з його промови, що покійник був бідний, хоч двадцять років він невтомно працював на користь людей, що у нього не було сім'ї, що за життя ніхто ним не цікавився і ніхто його не цинив і що він помер у лікарні, самотній, яким був усе своє життя. Тихону Павловичу стало жалко покійника, ниючий біль у грудях посилювався. Він став пильно дивитися на нього, змірив очима його худе, змарніле обличчя, маленьку, тонку і пряму фігурку і раптом вирішив, що цей покійник схожий на цвях. Він усміхнувся своїй думці. І в той же час благообразний пан, підвищивши голос, промовив:

— Удари долі один за одним падали йому на голову, і от вони, нарешті, забили цю людину, що присвятила всю себе невдячній, чорній підготовчій роботі по створенню на землі хорошого життя для людей! Для всіх людей, без різниці...

Якраз у цей час очі оратора спинилися на обличчі Тихона Павловича і, піймавши його усмішку, суворо блиснули. Мельник знімав і поточився назад, почуваючи себе винним і перед покійником, і перед тією людиною, що розповідала про нього.

Сонце пекло нещадно, синє небо дивилось спокійно на ниву мертвих, на юрбу навколо свіжої могили, а голос оратора все звучав, печальний і задушевний.

Тихон Павлович крутив головою, розглядав хмурі обличчя слухачів і відчував, що не його самого,— усіх охоплює нудьга.

— Засипали ми наші душі мотлохом повсякденних турбот і звикли жити без душі, до того звикли, що й не помічаємо, які всі ми стали дерев'яні, бездушні, мертві. І люди такі, як він, незрозумілі нам...— слухав Тихон Павлович.

«Правильно! — сказав він тоді сам собі. — Це так... Хіба я не забув про свою душу?! Господи!»

Він зітхнув і відкрив очі. Струмінь теплого повітря влився у вікно з саду і обдав замріяного чоловіка запахом росистої трави, квітів і затхлої води зі ставу. Тіні на підлозі тремтіли дужче, ніби пробуючи піднятися і полетіти. Мельник підвівся з підвіконня, знову присунув

крісло до вікна і підійшов до ліжка. Розметавшись по перині, дружина сопла і хропла, широко розкинувши пухлі руки. Ці руки й оголені груди показались Тихонові Павловичу чимсь недоречним цієї ночі і ніби таким, що прикро зачіпало його. Сердито накинувши на тіло дружини простирало, він узяв подушку і, знову підійшовши до вікна, сів у крісло, поклав подушку на підвіконня, сперся ліктями на неї і став думати.

Він раптом згадав зграю білих голубів, що плавала високо в небі над кладовищем у пам'ятний день похорону. Він, закривши очі, уявив собі ці білі цятки в голубому небі... і мовчки попіркнув себе:

«Що, брат, видно, приспічило? От і живи тепер... Мучся!»

Неповсякденні, неспокійні, гальмуючі правильну течію життя думи ворушилились у незвичній до них голові мельника, одна за одною з'являлись, зникали і знову з'являлись, але вже тяжчі. Так ясного літнього дня по небу пробіжить легкий обривок хмаринки і зникне, розтанувши в променях сонця... але ось ще один... ще... ще... і чорна грозова хмара, насупившись і глухо гуркочучи, повільно повзе над землею. У мельника від його дум з'явилась якась особлива, незнайома йому раніше, здатність усе підмічати і запам'ятовувати і до всього прикладати питання: «А навіщо це потрібно?»

«Пригнічуємо ми душу!» — згадав мельник вигук оратора і зіщулився.

«Правильно — не живе душа. Справи все — головна причина; про душу й подумати ніколи. А вона раптом і тее... і повстала, значить. Пустий час вибрала та й піднеслася... От тобі й маєш! І для чого дуже вже багато справ починати, коли однаково помреш? Для чого готуємо себе, коли життя гольцем взяти? Для смерті... З чим підемо перед лице господа? От душа і нагадує: стрепенись, мовляв, чоловіче, тому що час твій тобі невідомий... Господи, помилуй!»

Тихон Павлович здригнувся, перехрестився і подивився в куток на лик Спасителя. Тіні від лампади все тремтіли на ньому, він був суворий і, здавалось, усе думав свою велику думу. У мельника в грудях стало холодно. А що як він зараз от... або ні, завтра... А що як він завтра помре! Це буває з людиною — зразу, без усякої недуги упала та й померла...

— Анно! — голосно кличе Тихон Павлович. — Анно, прокинься ти хоч на хвилинку, ради бога. Чоловік му-читься, а вона спить!

Але дружина не чує, поійнята сном. Не діждавшись її відповіді, Тихон Павлович підвівся, одягся і, супроводжуваний її хропінням, вийшов з кімнати на ганок, постояв на ньому з хвилину і рушив у сад. Уже світало. Схід бліднув, червона смуга зорі лежала на краю сизої хмари, що нерухомо застигла на горизонті. Клені і липи тихо хитали вершинами; роса падала невидимими для ока краплями; десь далеко драв деркач, а за ставом у гаю сумно посвистував шпак. Холоднуvато... і шпаків, мабуть, холодно...

«А й голова у цього пана! Великі у нього думи... От би з ним по ширості поговорити. Він би мені й пояснив, що й до чого... А хіба я сам що можу? Зовсім і не до того у мене голова пристосована».

Мельник сумно поник непристосованою до великих дум головою і все-таки думав далі:

«Хіба з'їздити мені до вчителя в Ямки? Він теж тее... голова! Піп Олексій говорить, що це він мене протяг у газеті. Ач, жовтопикий гаспид!»

Тихон Павлович згадав, як йому було соромно, коли дочка прочитала в газеті про його вдалу операцію з кирюшинськими мужиками, і як вона, закривши лице газетою, тихенько спитала:

— Таточку, хіба це так було?

Він розлютився тоді.

— Хіба грабіжник батько твій? «Так було»! Дурна, чого там вчать у гімназії вас?

А було саме так, як написав учитель. Але — не признатися ж у цьому перед дочкою! Що вона розуміє? Тепер він квит з кирюшинськими: коли в нього греблю трохи не розмило і вони її укріплювали — половину свого повернули назад: по три карбованці за день на рило зідрали з нього. Війна! Сплохував — і край, — капут тобі. Так... А учитель при цьому був.

«Що, каже, купче, і вас притиснули? — І сміється. Лице у нього сухе, жовте, строге. — Плохі ж ви все-таки, купче... Жадібні, а плохуваті».

Мельник сердиться і відчуває — правда! І жадібний — правда, і плохий — теж правда.

«Чи скоро, о господи, розвидниться?» — сумно по-

думав він. Скоро вже: ясна смуга на краю хмари стала і яскравіша і ширша.

Он десь розмовляють люди. Мельник підійшов до тину і ліг на лаві біля нього, почувачи, що йому неможеться від безсоння. А голоси людей все наближались...

— Не проси, Мотре, не трать даремно слів—не лишуся!

Тихон Павлович здригнувся і підвівся на лаві, спершись на лікоть. Говорили близько, за тином, у кущах бузини. Це Кузьма Косяк, засипайло, з кимось.

— Не проси, кажу! Не в моїй це силі, щоб тут лишитись; піду я за Кубань.

— А я ж як, Кузю? Ти подумай, як я без тебе буду? Таж люблю я тебе, соколика, лю-у-блю, вільний ти мій! — відповідало Кузі низьке жіноче контральто.

— Е, Мотре! Багато хто мене вже любив, з усіма я розпрощався, і нічого собі — повиходили заміж та позакисали в роботі! Зустрінеш іноді, подивившись — своїм очам не віриш. Та хіба це вони — ті самі, яких я цілував та милував? Е, ні! Та — відьма, а та ще більша. Ні вже, Мотре, не мені на роду написано женитись, ні, дурочко, не мені. Волю мою ні на яку дружину, ні на які хати не поміняю. Народився я, чуєш, під тином і помру під ним. Доля така. Поки не посивію, вздовж та впоперек тинятимусь... А на одному місці скучно мені...

— А мені ж? Кузю, мені ж? Я ж куди дінусь без тебе? Подумай-но! Невже ти мене вже не любиш? Невже ти мене не жалієш?

— Тебе, тебе... А тебе я тут залишу... за вдівця Чекмарьова заміж вийдеш... Діти в нього є... та нічого, сам він мужик хороший.

— Не лю-убиш ти мене!.. — тихо сказала жінка.

— Видно, що люблю, коли розмовляю. Не любив би, то не возився б. З дівками тому і час гають, що люблять їх, а коли їх не любити — куди вони тоді? І жаль мені тебе... але ж як кого не жалко, а себе завжди жальніше. Було б, мабуть, набагато гірше, коли б ми з тобою, полаявшись, розсталися. Правда ж? А тепер ось щиро — любовно, ласкаво все виходить. Я, значить, у свою піду сторону, ти — у свою, кому куди доля судила. Ех, чого там балакати! Цілуй, чи що, ще разочок, горличко!

Звуки поцілунків долинули до слуху Тихона Павловича і розтанули в шелесті листя. Шпак заспівав дужче і веселіше, півні за млином зустрічали світанок.

— Ох, любий ти мій, Кузю... хороший ти мій! Візьми ти мене, нещасну! — знову голосно зашепотіла дівчина.

— От тобі й на! Вона знов за своє... Я її цілую, милую, як путню, а вона мені каменем на шию висне. Ну й дівка! І завжди отака морока з вами.

— Так, — хіба я не людина?..

— Ну, людина. А я? Я, значить, не людина? Скаже теж... Зійшлись ми з тобою по любові... ну, і прийшов час розійтись. Теж треба по любові. Тобі жити треба, і мені теж; зв'язувати одне одного нам не слід... А ти рюмаєш! Дурочко! А ти згадай: солодко цілуватися зі мною? Ну? Ех, ти... кваша...

Знову зазвучали поцілунки, перепинювані палким, переривчастим шепотом і глибокими стогнучими зітханнями.

Раптом вершини дерев, і все навколо, і саме небо немов здригнулось і усміхнулось свіжою, рум'яною усмішкою — це перший сонячний промінь глянув на землю. І, ніби вітаючи його, пролунав лагідний шум пробудження сонного саду, війнув вітерець, свіжий, підбадьорливий, сповнений різноманітних запахів.

Голосна тенорова мова Кузьми Косяка, тужливо-пристрасне контральто дівчини ніби пом'якшили ніючий біль у грудях Тихона Павловича.

«О чорт! — мислено вигукував він на адресу засипайла. — Ах ти, жевжик!»

І, почувачи заздрість до цього вільного чоловіка, до його впевненості в своїй правоті, він встав, зітхнув і хотів піти додому.

— Час, Мотре! Час мені на роботу! Гляди, прийди ж!

— Не прийшла б, та незмога мені не прийти, соколе мій! — якось простогнала дівчина.

— Е, не журись! Час прийде — сльози витре. А до того часу ми ще побачимось не раз. Чи так? Прощай! За спиною Тихона Павловича затріщав пліт.

Як у полі вітер
Грає-виграє...

— Ет!.. Добридень, хазяїне!

Тихон Павлович скинув з голови картуз і зніяковіло подививсь на робітника.

— Здоров!

З-під розстебнутої червоної сорочки видно було ши-

рокі, смагляві груди робітника, що дихали глибоко і рівно, руді вуса насмішкувато ворушились, білі густі зуби виблискували з-під вусів, сині великі очі хитро примружились, і весь Кузьма видався своєму господареві таким гордим і важним, що мельникові захотілось швидше піти від нього, щоб засипало не помітив своєї переваги над хазяїном.

— Все гуляєш?

— Поки є охота та час — чого ж не гуляти? Інший час прийде — працюватиму! Чию сьогодні засиплю? Домолоти попове жито чи що? Та про круподерну машину треба б потурбуватись!

— Так, це треба... От я теє... — проговорив Тихон Павлович і раптом якось мимоволі докінчив: — А я, брат, лежав тут на лавці та й чув, як ти... з дівкою обходився... Ловко ти з ними вмієш...

— Діло знайоме! — сказав Кузьма.

— Багато, мабуть, ти їх, дівок отих, понівечив?

— А не лічив... Яке нівечення? Я ж не калічу їх...

— Воно так, а все-таки... Наприклад, невже тобі, Кузьмо, не жалко дівки?..

— Жалко... завжди буває жалко...

— А якщо, приміром, дитина? Адже ж бувало, га?

— Може й бувало, — хто їх знає...

Кузьмі, очевидно, починав набридати допит. Він переступав з ноги на ногу і, з досадою стуливши губи, крикнув.

А Тихону Павловичу сподобалось те, що робітник ніяковіє від його допиту, і він, уже суворо насупивши брови, провадив далі:

— А гріх — як? Адже гріх!

— Чого гріх?

— А так от робити...

— Та діти ж одним порядком родяться, чи від чоловіка воно, чи від перехожого, — сказав Кузьма і скептично сплюнув убік.

— Це ти зовсім даремно. Від чоловіка — воно законне, а якщо від тебе — куди його? Вона, дівка, візьме та — від сорому — в ставок дитину й кине. А на тобі — гріх! — діймав мельник робітника, відчуваючи при цьому якесь задоволення.

— Таж, хазяїне, коли добре подумати, — серйозно і сухо заговорив Кузьма, — то виходить, що, як

не живи, всяк грішно! І так грішно, і отак от грішно,— пояснив Кузьма, махнувши рукою вправо і вліво.— Сказав — грішно, промовчав — грішно, зробив — грішно, і не зробив — грішно. Хіба тут розбереш? У монастир, чи що, йти? Неохота.

Помовчали. Від свіжості ранку Кузьма здригнувся.

— Веселе у тебе життя, брат, легке,— зітхнув Тихон Павлович.

— Не скаржусь,— сказав Кузьма, знижуючи плечима.

— Життя приємне... так!.. Ну, що ж? Іди засипай!

— Попове?

— Сип попове. Як ти це просто судиш... справді! Усе грішно... Та-ак... Легкий ти, Кузьмо... як пузир.

Кузьма пильно подививсь на хазяїна.

— Йй-богу. Он Митька у мене пускає: надує його на соломинку, а він весь — райдугою грає і летить, полетить — і лопне.

Кузьма усміхнувся.

— Ач прирівняли до чого!

— Адже правильно. А підеш ти від мене?

— Піду.

— Та,— куди тобі? Жив би, платні прибавлю.

— Ні, не треба. Тоскно тут, все одно піду.

— Шкода мені тебе відпускати: робітник ти хороший,— задумливо сказав Тихон Павлович.

— Ні, я піду вже. І мені теж вас буде шкода — звик. А піду, бо тягне! Самому проти себе не слід сперечатися. Коли хто проти себе засперечається, пиши — пропав чоловік.

— От оце правильно, Кузьмо. Ах, правильно! — Тихон Павлович навіть спалахнув увесь і потряс головою, міцно примруживши очі.— От я теж... сперечаюсь...

— Тихоне Павловичу! Іди чай пити,— крикнула звідкись дружина.

— Іду! Іди й ти, Кузьмо, починай з богом.

Кузьма скоса глянув у лице хазяїнові і пішов, посвистуючи.

У просторій, чистій кімнаті біля вікна стояв стіл з самоваром, що шумів на ньому, з окрайцем білого хліба і глечиком молока. За столом сиділа дружина — здорова, свіжа, рум'яна, благодущна, і всюди в кімнаті було багато ласкавого і нежаркого ранкового сонця.

Тихон Павлович повагом, покусуючи бороду, підійшов до столу, тримаючи руки за спиною і хмуро поглядаючи в спину дружини.

— Доброго ранку, Павловичу! — сказала вона, обертаючи до нього голову і привітно усміхаючись. — Що це ти знову сьогодні вночі не спав? Ти б полікувався чим. А то думки вже мене обсідали стали...

— То ж то ти від думок і гула всю ніч, як фабрична труба, — усміхнувся мельник.

— Вже ти скажеш... Слава господові, хоч усміхнувся, а то вже ти останні дні і не смієшся, зовсім пропав сміх у тебе... Сердитий все.

— Пропаде, не бійсь, від такого життя, — неголосно сказав Тихон Павлович.

— Невже що негаразд у ділах? — тривожно спитала дружина.

— Не о хлібі единому, сказано в писанії... Ну от і справдилось. Схопило за серце і ссе... і ссатиме, доки простору не даси душі... Завалили ми душу всяким мотлохом, вона і стогне без повітря.

— У церкву треба пожертвувати — от і пройде все, — порадила дружина.

Мельник мовчав, думаючи про батюшку Олексія. Дуже жадібний піп; багато разів він підставляв ногу мельникові в його операціях з навколишніми селянами...

— А то ще сироту взяти...

— От оце хіба. У Дябилкіних, наприклад.

— Налити ще чаю? Ти чого накрив чашку?

— Не хочу.

Тихон Павлович дивився в обличчя дружини, і вона здавалась йому такою жирною, солодкою, нерозумною. Чого вона все посміхається?

— А лікаря все ж би треба покликати. Покликати?

— Іди ти із лікарем разом, — злісно сказав мельник і, вийшовши в другу кімнату, наткнувся на сина, що спав на підлозі. Тихон Павлович спинився над ним і став пильно дивитись на чорну кучеряву голову, що потонула в складках подушки і збитому в купу простиралі. На смаглявих щоках і на лобі дитини виступили дрібні крапельки поту.

«Ач... розкидався, — подумав Тихон Павлович. — Спиш... А яка тобі в житті дорога лежить?..»

— Тихоне Павловичу-у! Вас Кузьма кличе!

Це кричить з круподерки косорота Марфутка. Мельник у неї торік ненароком усю сім'ю розорив і тепер згадав це. Хома, Марфутчин батько, йдучи на заробітки кудись, говорив йому, стоячи біля ганку:

— Не можна, значить, відстрочку? Та-ак... Ну, то гаразд. Прощай, значить, Павловичу! Бог тобі суддя. Гадати треба, не минуть тобі даром наші сирітські сльози, завиєш, значить, і ти, друже милий! Прощай!

І довго Хома стояв перед ганком, чухаючи то бік, то спину, і, з напруженим обличчям повторюючи одне й те ж слово по п'ять разів, тягнув за душу Тихона Павловича.

— Не можна відстрочки? Та-ак...

Нарешті мельник його прогнав...

«Так, різні діла бувають,— думав він тепер.— Інше, справді, не по закону. А не зробити його не можна. Ганьба репутації буде».

Та його не заспокоїли ці міркування. Думи, збираючись, давили груди все тяжче.

— Поїду в Ямки,— раптом вирішив він.— Марфо, скажи Єгорові — хай коня запряже.

Біля дверей у круподерню стояв Кузьма, весь сивий від пилу, і, посвистуючи, дививсь у небо, де в променях сонця танула маленька пишна хмарка. У круподерні щось бухало і скрипіло; з-за неї з млина летіли срібні сплески води і густий шерех. Все повітря було сповнене тяжких, охкаючих звуків і заслане тонкою димкою пилу.

— Тихоне Павловичу, пас от-от перетреться,— сказав Кузьма, спльовуючи вбік.

— Візьми там у жінки новий... Ідуть діла? — спитав Тихон Павлович у робітника і зразу ж помітив за собою, що ніколи він раніше не говорив з робітником так ласкаво, як сьогодні.

— Крутяться,— відповів Кузьма, спідлоба спостерігаючи хазяїна.

— Ну, й добре... А ти — пузир, значить?

— Ну, пузир, коли хочете,— погодився Кузьма і знизав плечима.

— Легке у тебе життя!..

— А нащо воно, тяжке?

— Правильно! — Мельник зітхнув.— А якщо... вмирати доведеться... Тоді як?

— Доведеться — ляжемо і помремо,— все підозріліше оглядаючи хазяїна, відповів Кузьма.

— Та-ак. А інші-другі люди?

— А що інші? І вони помруть, прийде і їх час...

— Еге-е! — зітхнув Тихон Павлович. — Це так — всі помруть... Сумно це для людини...

Кузьма ворухнув вусами, запустив одну руку в своє руде волосся, другу сунув у кишеню шароварів і, переступивши з ноги на ногу, раптом широко посміхнувся.

— Ви б, хазяїне, поїхали до міста та й гульнули там на всі заставки; от воно вам і допомогло б!

Кузьма торкнувся рукою плеча хазяїна і зареготав. Його рух і сміх вразили мельника. Він ніби перестав усвідомлювати себе і розгублено усміхався робітникові, в той же час відчуваючи себе до болю ображеним Кузьмою.

— Ах ти, Кузьма... Як ти це? В Ямки я поїду, це справді... до вчителя...

— Паняйте! Там Дуняша Дикова такою вас розмовою почастує, що всі думки повискакують, як блохи, — напучував Кузьма хазяїна.

Хвилин через п'ять ситий гнідко Лукич солідною, швидкою рисою біг по звивистій м'якій дорозі, з обох боків глухо зарослій кущами ліщини і калини. Гнучкі гілки зачіпали Тихона Павловича за голову, заглядали йому в обличчя і, коли лист попадав у губи, мельник повертав головою, відпльовувався і все думав про своє життя, що похитнулося.

«Погано все, погано, — думалось йому. — Теж... життя! Живеш собі, як усі, і нічого б... Та раптом напала ось на тебе така роздумлива смуга, і все перевернулось догори дном».

У дивному, стрибучому безладді облягали думи голову мельника, і всі вони незвичні, чужі йому. Шкода колишніх спокійних днів, коли все було так ясно і хороше.

Бувало після вечірнього чаю, сидячи на ганку, він примушував Митьку читати страшні оповідання з «Вокруг света». Біля нього вся родина — дружина, дочка, — а навколо так тихо, по-рідному. Душа спокійна, думати ні про що. Іноді трапиться цікава картинка: зображені на ній дерева з таким величезним узорчастим листям; річка тече; широчінь, далина, простір, не наші російські — пустельні й нудні, — а такі манливі. Сімейство міркує: «От би де млина поставити!» Поговоривши про це, знову всі потонуть у чомусь такому теплому і м'якому, як пуховик,

і вже говорити не хочеться більше. Так би все і сидів мовчки, не рухаючись.

Показались Ямки. Розсипані по пагорку стодоли, комірчини і хатки, здавалось, були кимсь одразу кинуті на землю, та так і прихилились злякано і прибито, не сміючи вишикуватись в одну рівну лінію. Брудносірі, мізерні, вони здавались ще жалюгіднішими і злиденнішими під покровом безстрасного глибокого неба, що розкинулося над ними задумливо і важно.

«Ач ти, теж людське житло! — думав Тихон Павлович, під'їжджаючи до них. — У кожній такій хоромині людська душа живе. До вчителя їду... Для розмови... Чудно... Буде він мені дорікати, скаже: «Ох, ти, чоловіче, подумай ти про душу!» А я йому: «Валяй, не соромся! Каюся — грішний... У газеті ти написав правильно, — обдурих я їх. Хоч і вони мене обдурили, але вони мене — один раз, а я їх — три! Хочеш писати — пиши! Катай! Та перше поясни, чому раніш нічого у мене, ніякої дурості не було, а тепер от я закрутився? Кінець це чоловікові чи його власний нерозум? Доля судила, чи сам він вигадав?..»

Лукич форкав від куряви, мотав головою і, солідно викидаючи ноги, підвозив свого грішного хазяїна до Ямок.

Ось і школа, схожа більше на біляну, перекинуту догори дном, ніж на храм науки. Біля одного з трьох вікон сидить учитель, стругаючи ножом якусь паличку, і байдуже дивиться, як під'їздить мельник.

— Доброго здоров'я, Олександрє Івановичу! У гості до тебе прискакав; приймеш, чи ні?

— Милості прошу, — сказав учитель і відійшов од вікна.

Сухий тон учителя і його серйозне, худе, жорстке обличчя збентежили Тихона Павловича, і його серце неприємно стиснулось.

Він довго порпався біля візка, зав'язуючи віжки за передок, перше ніж увійти в школу, а проходячи мимо одного вікна, побачив, що вчитель ставить на полицю якусь товсту книгу і посміхається, — уїдливо так посміхається.

— Ще раз здрастуй! — з вимушеною розв'язністю сказав мельник, подаючи руку вчителеві. — Ф-фу, як жарко.

Учитель мовчки сунув йому холодні, кістляві пальці і, кивнувши головою на лаву, коротко мовив:

— Сідайте...

— Сяду,— погодився мельник і сів на лаву біля вікна, де перше сидів учитель, який тепер, заклавши руки за спину і покашлюючи, походжав по кімнаті.

Мовчання. Тихон Павлович сидів, потирав лівою рукою коліно, а пальцями правої розчісував бороду, пильно дивлячись у стіну.

Учитель підійшов до полиці і став розглядати книги на ній, мов бажаючи переконатися,— чи ті це книги, які стояли тут до приїзду гостя? Обом їм було ніяково, і обидва вони це відчували, від чого мовчання ставало все тяжчим...

— Діло яке маєте до мене? — спитав учитель, підходячи від полиці до гостя і дивлячись йому в вічі. Лоб у нього зморщився, брови хмуро зійшлися. Йому хотілось кашляти, але він чомусь утримувався від цього, міцно стуливши губи. На лиці в нього з'явилися бурі плями, худі, запалі груди здіймались високо і нервово.

— Хм-мм...— мугикнув мельник, відводячи очі вбік від учителя, і подумав собі: «Недолугий який... Недовго ти, брат, наскрипиш...» — Як би тобі, Олександрє Івановичу, сказати?

І, говорячи, мельник думає: «Теж — цяця... Як отой... покійник... Над цим слів говорити нікому буде... Так одинцем і загине. Закопають його мужички в землю — і край. Хоч і він теж пише... однак у нього кишка тонка, видно. Пише,— а на селі живе... Як би мені почати розмову?»

— Може, чай станете пити? — спитав учитель і, нарешті, страшенно закашлявся, схопившись за груди руками. Обличчя в нього стало сіре, весь він вигинався, і в грудях щось свистіло, бухикало, скрипіло, ніби там був схований старий стінний годинник і тепер він збирався бити.

— Можна й чаю попити,— вирішив Тихон Павлович.— А здорово ти кашляєш! Здається, з чого б це? Пора літня — тепло... га?

— Так уже...— говорить учитель, опускаючись на стілець. Мельник відчув, що на нього війнуло холодною скукою від цих простих слів, які нічого не говорять.

— Іванівно! Поставте самовар,— крикнув учитель у вікно.— Ну, так от... Ви, значить, хочете говорити зі мною...

— Аякже...— згодився мельник, киваючи головою.

— Добре... Я догадуюсь, про що саме...

— Невже? — мовив Тихон Павлович і недовірливо усміхнувся.

— Звісно, про те, що я написав про вас у газеті,— насуплюючи брови, говорить учитель, турботливо віддуває щоки і ще суворіше хмурить лоб.

— Так я й думав, що це ти писав! Неодмінно, мовляв, це він! Тому, що тільки двоє можуть це — ти та піп Олексій. Він теж сердитий на мене...

— Як це — теж? Хіба я на вас сердитий? — здивувався вчитель.

— Аякже ж!

— Та за що?

— А хто тебе знає! Написав — та й край; а я розумій, як хочу...

— Дозвольте! Я писав не з особистої неприязні до вас, а з почуття справедливості,— здригаючись, проговорив учитель і, піднявши тон, додав, спалахнувши: — Ви не маєте ніякого права говорити, що я написав тому, що був сердитий...

— Говори! — скептично махнув рукою мельник. — А чому ж ти писав?

— Тому, що ви обійшлись з кирюшинськими селянами нечесно!

— О! от як ахнув! Нечесно! А вони, коли в мене греблю прорвало, чесно робили? Не бійсь, ти ж про них не написав?!

— Але, дозвольте! — все більше розпалювався вчитель.

Лице у нього покрилось червоними плямами, він став заїкатися, очевидно, бажаючи сказати багато і не знаходячи потрібних слів. У нього дивно здригалися уші, блищали очі. І мельник, дивлячись на нього, теж закипав.

— Чого — дозвольте! Про мене написав — і про них пиши. Коли я з ними зробив не по совісті, так ти знаєш, що й вони зі мною зробили так само; перед твоїми очима було. Однак ось ти мовчиш! А кажеш — по справедливості! Ех ти...

— Ну, далі що ж? — спитав учитель і, раптом якось увесь вигнувшись, кашляючи і поспішаючи, швидко ковтаючи слова, зачастив:

— Ви не розумієте... я не міг... я... Ви підозрюєте

мене чорт зна в чому! Яка в мене може бути проти вас ворожість? Тобто — ні... вона є! Вона завжди буде! — раптом високо викрикнув він.

— Ну, от! Ага! А кажеш: по спра-аведливості! Як же по справедливості, коли по злобі? Ех ти! І жити он тобі недовго лишилось, а ти людей баламутиш! Мене дочка як цією твоєю писулькою змазала! Рідна дочка — зрозумій!

— Дозвольте! — уже кричав учитель. — Яке мені діло до вашої дочки? Я не кажу, що до вас особисто відчуваю ворожість, а кажу — до групи, класу.

— Ти мені хитромудрих слів не говори, не треба! Я й так тебе розумію добре.

— Ні, я... Ви ображаєте мене вашими підозрами! Ви можете заперечити мені фактами, довести, що я неправильно зрозумів подію, що я неправий... але говорити...

— Я все з тобою можу говорити, — стукнувши себе в груди долонею і встаючи з стільця, з усвідомленням власної гідності заявив мельник: — Я — особа в окрузі... Мене за сто верст кругом знають і поважають, а тобі вся ціна вісімнадцять карбованців на місяць.

— Я не хочу... Учитель тупнув ногою і, весь тремтячи, задихнувся від хвилювання і приступу кашлю. І, поки він кашляв, зі стогоном корчачись від болю і нестачі повітря в хворих легенях, Тихон Павлович, стоячи перед ним у позі переможця, голосно і чітко, з червоним збудженим лицем і усвідомленням своєї правоти, відчеканював йому:

— Ех ти, справедлива людина! Викриваєш іншого, а сам себе теж ось викрив! Яка тобі ціна після цього? Я був до тебе, як до розумного, поговорити приїхав... поговорити щиро... А ти що? Чи зрозумів ти мене? Написав! Ну що ж? І написав! А хто читав? Один піп читав... Я все такий самий, як був, так і лишився... Я приїхав до тебе з душею, а не з ворожістю, а ти гнеш собі своє та кричиш на мене. Чи можеш ти на мене кричати? Вісімнадцять карбованців на місяць одержує, живе без усякого закону, один, як перст, а туди ж — справедливість! Е-ех! Прощай, брат! Не гніваюсь я на тебе за твоє зухвальство, а жалко мені тебе... Жалко... Прощай! Погане твоє життя, і ми всі помremo... не треба цього забувати... так!

Тихонові Павловичу під кінець його мови зробилося мало чи не до сліз сумно. Учитель, охоплений припадком кашлю, сидів на стільці зігнувшись і, низько нагнувши вперед голову, весь тремтів. Однією рукою він тримався за бік, а другою судорожно махав у повітрі, мабуть, бажаючи спинити розлютованого купця.

Мельникові було жалко дивитись на нього, і в той же час йому хотілося сказати щось таке зворушливе, що защемило б серце вчителя тим же почуттям, яким сповнене його, мельникове, серце. Але зворушливих слів не було, хоч голос тремтів і переливався нотами низькими і ніби плачучими. Мельник усвідомлював, що все, що сталося між ним і вчителем, дуже образливе для обох, і йому захотілось припинити швидше цю тяжку сцену.

— Прощай! Не згадуй лихом... станеш перед господом...— І, махнувши рукою, він глибоко насунув на голову картуз і спішно вийшов геть.

— Ні, дозвольте...— пролунав услід йому хриплий, збуджений вигук учителя.

— Нехай! — буркнув собі під ніс мельник, відв'язуючи віжки.

— Верніться... Ми повинні...— з'явився учитель біля вікна. Він висунувся до половини на вулицю, тримаючись однією рукою за лутку, а другою сильно жестикулюючи.

— Ніхто нічого не повинен... Всі ми — люди...— бурмотів Тихон Павлович, заносючи ногу на підніжку візка.

— Верніться! — крикнув учитель.

Він дуже дивно крикнув. Тихон Павлович обернувся і поглянув на нього. Лице у нього було страшне, очі мутні, лоб у поту, і горло спазматично стискувалось.

Мельника кольнуло щось.

— Е... другим разом приїду! Все одно!

Він боляче вдарив віжками Лукича, який відразу підхопив візок у жваву рись. Учитель щось кричав навздогін.

— Катай! — крикнув Тихон Павлович ще раз, ударивши коня, і навіть скрипнув зубами, бажаючи заглушити гірке почуття, що сповнювало його.

Виїхавши за село, він трохи охолонув. Лукич швидко дріботів ногами по звивистій дорозі серед золотої пустині спілого хліба. Попереду дороги, на горизонті, збиралась хмара: темносизі, волохаті хмари сповзались у важку, майже чорну масу, і вона сунула назустріч мельникові, кидаючи від себе на землю густу тінь. І на

душу йому лягали тіні. Він смикнув віжками і, не думаючи; повернув уліво, на ширшу і вкочену колію. Хмара лишилась тепер праворуч, а попереду, в жовтому морі хліба, було видно малий темний острівець лісу і де-не-де серед пагористої пустині, яскраво залитої сонцем, впадали у вічі широкі чорні смуги зораної землі, одинокі серед пишного поля. З них на душу мельника віяло чимсь спорідненим їй. Лукич біг, і назустріч йому, зеленіючи, наближався острівець лісу, все рельєфніше виступаючи на яскравожовтому фоні поля і мутноголубому небі.

«А це ж я на станцію їду! — подумав мельник, коли з-за пагорба показалась лінія телеграфних стовпів. — Чи не поїхати мені в місто? Коня зі станції додому відішлю з ким-небудь... Та-ак. До вчителя з'їздив, поговорив. Учитель! А ти учти — учи, та й сам теж підучуйся, розумій все навколо себе, як воно і що. Який би це дідько загнав мене до тебе, коли б душа до того не потягла? І повинен ти, вчителю, завжди на такій точці стояти, щоб людині до тебе дістатися можна було. А то — он як! — вперся зі строгістю своєю вище комина, та й взявся звідти пророкувати... Доброчесності стопудові!»

Чим довше він думав, тим ясніше ставало, що учитель винен перед ним, і мельникові було приємно усвідомлювати це...

«Ех, люди! Не можете ви звертати уваги на іншого, коли він вам не потрібен і ви його не боїтесь. А ще вчителі! Видно, додержання своєї строгості дорожче вам за чужу душу...»

Лукич бадьоро підбігав до станції, а назустріч йому, з свистом, розвиваючи в повітрі товстий жмут білої пари, наближався поїзд, сповнюючи повітря тяжким гуркотом.

І гуркотові поїзда відповідали розкати грому з хмари, що охопила півтюмою уже майже дві третини неба. Через кілька хвилин Тихон Павлович сидів у вагоні і мчав по степу, стежачи очима за смугами хліба і зораної землі, що мелькали мимо вікон.

Чорне небо раз у раз рвали вогненні стріли блискавки, і грім гуркотів над швидко пролітаючим поїздом. Шум коліс на стиках рейок і брязкіт зчеплень зникали в реві грому, а невловимо швидкі блискавки, мелькаючи мимо вікон, сліпили очі.

«Чого мені в місто?» — тоскно запитував себе мельник. Його струшувало, похитувало; спалахи блискавки примушували його щоразу жмурити очі, гуркіт грому — здригатись і хреститись. І нарешті він задрімав.

II

«Куди ж би мені піти? До кого?» — спитав себе Тихон Павлович, відійшовши від вокзалу кварталів зо два, і відчув, що нікого з знайомих йому не хочеться бачити, та й взагалі нічого не хочеться.

Усю дорогу він спав; приїхавши до міста, пішов у гостиницю, їв там солянку, пив чай і дивився в вікно, як ішов дощ.

Дощ ішов великий, довго йшов — години три, ці години мельник провів у думках, що навіяли на нього якесь заціпеніння. Потім він вирішив поїхати назад додому, та, коли прийшов на вокзал, виявилось, що поїзд уже відійшов. Він сів на платформі вокзалу, дивлячись, як маневрували поїзди, метушилились різні замурзані люди — мастильники, складачі, зчіпники, кондуктори товарних поїздів. Поїзди приходили і відходили, і Тихонові Павловичу вся ця метушня станційного життя здавалась якоюсь безпідставною, непродуманою. Навіщо треба так метушитись і турбуватись, так багато відвозити і привозити, коли всі люди помруть? Треба б більше дбати про спокій... І мельникові страшенно захотілось спокою, глибокого, сонного, без дум і без турбот. Це бажання потягло його кудись. Тоді він пішов у місто і йшов тепер холодний і байдужий до всього.

На вулиці — тихо і темно. По небу швидко летіли обривки хмар, по бруку і стінах будинків повзли густі тіні. Повітря було вологе, задушливе, пахло свіжим листом, прілою землею і тяжким запахом міста. Пролітаючи над садами, вітер шелестів листям дерев — тихий і м'який шепіт линув у повітрі. Вулиця була вузька безлюдна і пригнічена цією задумливою тишею, а глухий гуркіт прольотки, що чувся вдалині, звучав образливо-нахабно. Мельник ішов, заклавши руки за спину, і ніс з собою свої безформені напівдуми, напіввідчуття, що оповивали серце його холодом і туманом.

Раптом звідкілясь вирвався натовп химерних, ніби

зчеплених між собою, звуків духової музики і полинув над містом у шалено гучному вальсі. Одна нота була така важка, уривчаста — уф, уф! Вона зовсім не в'язалася з іншими і, тяжко зітхаючи, лізла вище за всі інші... Здавалось, щось велике і тяжке важкими стрибками пробує вирватись на волю і не може.

«Зайти, чи що?» — спитав себе мельник, спинившись біля розчинених воріт з двома яскравими ліхтарями. Просто з воріт кудись у далеч тяглася алея акацій. І, ще не зваживши, [чи] слід йому йти в сад, Тихон Павлович уже йшов по ній, дивлячись на ліхтарі, що були розвішані вздовж алеї на дроті і кидали на буру доріжку різнобарвні плями. Алея круто звернула праворуч, і Тихон Павлович побачив естраду, на ній грав військовий оркестр, перед естрадою — лавочки, на них якісь темні фігури. Йому не захотілось йти туди, — він сів на одну з лав, що стояли по боках алеї.

Шуміли дерева, і над ними по небу, все більш очищаючи його, мчали клапті хмар. Якесь жінка пройшла мимо Тихона Павловича... Він байдуже подивився їй у спину, вона повернулася і знову пройшла мимо. Тоді він про себе вилаяв її... Раптом вона звернула до нього, сіла з ним поряд і заглянула йому в обличчя. Перед ним мигнули темні, допитливі очі, великі червоні губи і прямий, гарний ніс. Він статечно і байдливо відсунувся, і йому стало ще нудніше.

— Нудно, купче? — спитала його сусідка.

— Еге-е... — протяг він, але зараз же схаменувся і хмуро сказав їй: — Забирайся геть... нема чого даром теревені правити... Не з таких...

Вона засміялась глибоким, грудним сміхом.

— Сердитий... Не бійсь, не зачеплю... Мені самій нудно, от я і спитала...

Він помовчав, чекаючи, що вона встане і піде. Але вона не йшла, а, позіхаючи, і далі сиділа поряд з ним. Він скося подивився на неї — вона дуже молода і красива. Музика перестала грати і знову почала, на цей раз щось не таке галасливе.

— Чого ж ти стирчиш тут, коли тобі нудно? — раптом спитав Тихон Павлович свою сусідку.

— А ти? — не дивлячись на нього, лагідно мовила вона.

— Я приїжджий... куди я піду?..

— У номер, де спинився, іди, або в трактир.
— Ач яка! — сказав Тихон Павлович і, помовчавши, додав: — Певно, там теж нудно самому...
— Компанію знайди...
— На вулиці, чи що, мені її підбирати?
— У трактирі завжди компанія є.
— Це, припустімо, так... — зітхнув мельник і подумав: «А що, справді — чи не піти мені в трактир? І цю взяти з собою... Може, що й вийде?» — Ти підеш зі мною в трактир? — спитав він.

Вона відповіла не зразу, якимось зам'ялась.

— А чого ж... Людина тільки тут одна буде шукати мене.

— Ну, яка там людина?

— Ні, справді... Майстровий один.

— Нащо він тобі? Плюнь, ходім...

Йому рішуче стала подобатись думка про хорошу гулянку.

— Так, я йду... Він, певно, назустріч попаде...

— Дуже потрібно! — сказав мельник, підіймаючись з лави. — Гайда!

Вона встала і пішла, висока, струнка, в білій хусточці на голові, поряд з ним, кремезним чоловіком, у піддъвці до п'ят.

— Ні, коли б зустріти його, добре було б, — говорила вона і для чогось пояснила: — Це безрукий...

— Це ж як?

— Відірвало йому руки на машині.

— Так нащо тобі він? — трохи здивувався Тихон Павлович.

— А він співає дуже гарно.

— Ну?

— Ми з ним сьогодні хотіли на річку піти, в гай...

— Так... — усміхнувся мельник. — Ну, так що ж тепер?

— А нічого, — коротко сказала вона.

Вони вийшли з саду, і мельник, спитавши, куди треба йти, гукнув візника. Підстрибуючи по нерівному бруку, прольотка з деренчанням покотила між двома рядами будинків. Було ще не пізно. З вікон на вулицю лилося світло ламп і звуки голосів. Проїжджаючи мимо одного маленького білого будинку за палісадником, Тихон Павлович почув розкати басистого сміху, якому вторив сміх жінки, дзвінкий і задушевний.

«Живуть люди... не дуріють... не мудрують», — подумав він з гіркотою, і йому стало прикро за себе.

— Так кажеш — без рук? — помовчавши, спитав він жінку.

Вона близько притулилась до нього, тримаючись однією рукою за крило прольотки, а другою за його коліно.

— Миша? Еге... — сказала вона.

— Так. Він хто ж тобі буде? Любий друг, чи що?

— Н-ну! Теж... Він уже старий, хворий. Він давній наш знайомий — малою мене бувало на руках носив.

— Он воно що! А батько у тебе хто?

— Маляром був.

— Помер?

— В холеру помер... Скоро і приїдемо.

— Так... А ти до цього чим займалась? — цікавився мельник, почувавши, що коли він говорить, то йому легше.

— Швачка, — відповіла вона.

Через кілька хвилин вони сиділи в кутку великого трактирного залу. Трактир був брудний, тісний, пахучий. Посеред залу за одним з столів галасувала компанія п'яних; біля одного з вікон, заставлених вазонами герані і фуксій, пили чай двоє підозрілих людей; один — лисий, з яструбиним носом, щохвилини кашляв; другий — чорний, з солдатськими вусами, меланхолійно свистів крізь зуби, дивлячись у свою склянку. У кутку, біля кахляної груби, сидів сивенький старичок з благочестивим, стомленим лицем і солодко примруженими очима. Ще кілька чоловік дуже дивно розкидані по великій закоптілій кімнаті, і ніхто не звертав уваги один на одного.

Мельник зі своєю подругою усілися в темному кутку, біля дверей у малу кімнатку, їм добре було видно весь трактир, освітлений п'ятьма стінними лампами. Їхній стіл стояв біля відкритого вікна; з вулиці на них віяв теплий вітер, густий від змішаних запахів.

— Тебе як звати, кралечко?

— Анна.

— Ану, Аннушко, вип'ємо для знайомства.

Він налив з поставленої перед ним пляшки дві чарки горілки; цокнулись і випили. Аннушка зняла з голови хустку і стала ще краща: волосся в неї було хвилясте, каштанове, очі — довгасті, карі. Вона то примружувала

їх, то відкривала, перебираючи пальцями повної і білої руки зборки ситцьової кофточки на грудях.

— А танцювати ти вмієш? — спитав Тихон Павлович, розглядивши її і вирішивши, що вона має бути особливо гарна в танці, коли іде отак боком і поводить плечем, підманюючи до себе очима...

— Танцюю... — відповіла вона, знову наливаючи чарки.

— І випиваєш-таки, видно? — усміхнувся мельник.

— А як же? Таке життя... Нам не пити не можна... — спокійно заявила вона.

— Хіба вже так тяжко? — допитувався мельник, не приховуючи недовіря до неї і глузливо посміхаючись.

Вона відповіла не зразу: спочатку оправила волосся на голові, відламала шматочок чорного хліба, понюхала його з виглядом завзятої п'яниці, потім поклала в рот і, поволі пережовуючи, заговорила:

— Певно, коли і вас примусити цілуватися з усякою бабою, яка того від вас захоче, так і вам, дарма що ви мужчина, огидно це стане. А наша сестра повинна... А серед вас же хороших дуже мало, більше все... такі, що, так і дивись, занудить. Знов же і гріх... Ми не бездушні якісь — бога пам'ятаємо... совісно. Іноді — особливо з похмілля — так моторошно стане, що от взяла б та й сунула голову в петлю... Ну, зараз візьмеш півпляшки, та й оглушиш себе натшесерце... І втягнешся... Без горілки на таке діло не можна виходити — занудгуєш...

Ще з початку її мови Тихон Павлович відчув, що її очі якось щипають його за серце, спинившись на його обличчі і ніби стараючись запам'ятати його. Коли вона сказала «такі», зробивши паузу перед цим словом, він відчув, що в цій паузі багато образливого для нього. А потім вона заговорила про бога. Він запросив її з собою зовсім не для цього. І в душі його спалахнула досада на неї. Він суворо і солідно заговорив:

— Кому що призначено, той і повинен нести свій тягар... та-ак. А ось я приїхав з тобою сюди для веселості, а не для пісних розмов. Розмова така — зовсім ні до чого у нашому ділі. Хочу я розгулятись і щоб з тріском... зрозуміло? Сто карбованців кину, але щоб був відпочинок душі. Щоб вихор був! Чи можеш ти мені

в цьому ділі допомогти? Починай — десятку дам! Але щоб — ось як було!

Він повів рукою по шиї і мотнув головою, зажмуривши очі.

Вона зрозуміла його і теж зразу спалахнула. До цієї пори він їй здавався м'ялом, бороданем-сім'янином, який і согрішити хоче тільки до певної межі; але тепер їй стало ясно, що він може розгулятися широко. І, блиснувши очима, вона встала з стільця, накидаючи на голову хустку і кажучи:

— Так би ви зразу й сказали, а то чешете язик, і неможливо зрозуміти — для чого? Посидьте, я за хвилину повернусь. Зараз буде гармоніст, пісень будемо співати, потанцюємо... А ви, поки я ходитиму, переберіться от сюди... — вона вказала рукою на сусідню кімнату, — та замовте чаю, горілки ще і закуски... Ану, я хильну ще одну!

Вона «хильнула» чарку горілки, посміхнулась і зникла.

А він покликав полового, замовив йому все, що було треба, і перейшов у сусідню кімнату. У ній було три вікна, всі на вулицю; в одному простінку висіла картинка, що зображала полювання на ведмедя, а в другому — голу жінку. Тихон Павлович подивився на них і сів за круглий столик, що стояв перед широким шкіряним диваном, над яким знов-таки висіла картина, що зображала чи то луки, чи то море в тиху погоду. В сусідній кімнаті гула публіка, що все прибувала, дзвеніли склянки, баккали пробки.

«Спробую розважитись... — думав Тихон Павлович, наливаючи собі горілки. — А ось, може, опісля оживу. Годі, повозився з собою. Якби можна було мені розуміти, як воно і що — інша річ. Але розуміти я не можу. Томить мене, а що томить? — невідомо. Ну, припустімо, померла людина — ну, то й що ж? Річ зрозуміла — жила, — того й померла. І я помру... Душу забувати не треба — це точно. Але чого вона хоче? Якби я міг це розуміти! — Він пригадав Кузьку. — От він дає простір собі. Живе... і ніяким думам не підвладний. А в нього ж теж душа, якщо правильно розсудити. І в учителя душа. Однак усі люди — різні. Ось і ця молодичка — теж: жити — каже — совісно. А чого совісно, коли доля така? Без божої волі і волосинка з голови не впаде...»

Він тяжко зітхнув, випив і, відкинувшись на спинку дивана, прислухався до себе.

Чомусь йому уявилась велика труба військової музики в саду.

— Уф, уф,— ричала вона, вибиваючись з юрми інших нот. Потім він ясно згадав деренчання прольотки, що так грубо порушувало зажурену тишу вечора.

«Хіба можна самого себе розуміти, коли людина, можна сказати, як млин: цілий день всяку всячину перетирає своїм розумом?» — з образою на когось подумав Тихон Павлович.

Йому здавалось, що він ніби роздвоївся: одна його половинка непомітно для другої намагається кудись штовхнути її. Він обережно обходив сам себе, як обходив він різних мужичків, що мали з ним справи.

«Хіба я сперечаюсь? — доводив він собі, хмурячи лоб.— Грішний і закоснів — розумію... Але як мені випростатись? Прийде піст — говітиму, а до того часу — вже як-не-як — треба переносити».

І все-таки, кінець кінцем, він ясно відчував, що самому йому не годиться залишатись тут довго, що його знов потроху охоплює і засмоктує нудьга.

«І чого ця чортова краля провалилась?» — з обуренням подумав він, і в ту ж мить відчинились двері.

Перед ним стояв високий чоловік у червоній сорочці, пусті рукава якої вільно метлялися по боках, спадаючи з плечей. Клиноподібна руса борода здовжувала бліде, змарніле лице з гарячково виблискуючими сірими очима; довга шия з вигнутим і висунутим уперед кадиком надавала цій дивній фігурі журавлиного вигляду. На ногах у нього були валянки і плисові шаровари, витерті на колінах. Йому було, напевне, років під п'ятдесят, але очі молодили його. Він зміряв Тихона Павловича поглядом.

— Значить, ви і є купець?..

— Я...

— Налийте мені чарочку.

— Будь ласка.

— І піднесіть.

— Можу.

Мельник налив горілки, підніс її до губів безрукого, і той зразу, потягнувши в себе повітря, з якимсь особливим свистом висьорбнув усе, що там було, до краплини.

— Закуски треба?

— Не вживаю після першої чарки.

— Налити ще?

— Уклінно дякую...

Він говорив високим металічним голосом, після двох чарок очі його заблищали ще яскравіше, а на щоках спалахнули дві червоні плями. Тихон Павлович дав йому шматок хліба з якоюсь рибою, той узяв його губами, сів на диван і, нахиливши голову над столом, поклав закуску на край стола і їв. Кусаючи, він далеко витягав нижню губу і притримував нею їжу, щоб не падала на підлогу. Тихон Павлович дививсь на нього, і йому було шкода цього скаліченого чоловіка.

— Як оце-от руки?..— спитав він з співчутливою нотою в тоні запитання.

— Дуже просто: попав п'яним у приводний пас — раз, два! — три місяці у лікарні, і — пішов у старці! — швидко розповідав каліка.

— Боляче, мабуть, як було! — мовив Тихон Павлович, цмокаючи губами.

— Це минуло. А що минуло, того й нема. Погано от те, що є, а то б усе наплювати.

— Тобто як? — не зрозумів Тихон Павлович.

— Дуже просто: жити без рук неможливо. Навіть милостині прийняти нічим — от яка підлість! Ротом ловити — зуби виб'ють.

— Це правильно, — засміявся Тихон Павлович.

У каліці було щось жваве, підбадьорююче, і його очі блищали так розумно. Тихон Павлович подумав, що, певно, він хороший, веселий хлопець, дарма що без рук.

— Аннушка — скоро? — спитав мельник.

Безрукий швидко підвів голову і гостро подивився в обличчя Тихона Павловича. Тому здалося, що це якийсь особливий, неприязний погляд, і він скосив очі вбік, трохи зніяковівши.

— Ви де її підчепили? — спитав безрукий.

— У саду...

— А!..

— А що?

— Так...

— Гарна дівиця, — сказав Тихон Павлович, почувавши, що неприязнь до нього все зростає у його співбесідника.

— Теж каліка... — коротко мовив той.

— Тобто як?

— Душі нема. У мене машиною руки вирвало, а у неї душу — життям. Життя у бідних людей прокляте — калічить без усякого резону. Жорстоке життя.

Помовчали. Безрукий совався по дивану, ніби розпалюваний якимсь нетерпінням, а Тихон Павлович, спідлоба поглядаючи на нього, відчував себе ніяково, лютився і чогось боявся.

— Ще чарочку?

— Давайте... Та більше не треба, а то не буду співати.

— У півчих були?

— Я? Усім був — годинникарем був, півчим був, мастильником на залізниці був, роговими виробами торгував, прикажчиком у лісній торгівлі... Давно живу!

— Та-ак... Он як... — сказав Тихон Павлович, вражуваний жвавістю співбесідника. Знову помовчали.

— А довго не йде Аннушка...

— Анюта? — якось весь перекосився безрукий. — Прийде! — І він сухо засміявся. — Неодмінно прийде... Ви їй десять карбованців хотіли дати? Прийде — ще б пак! За десять карбованців, коли вона за карр... ех! — Він, звиваючись своїм довгим тілом, закашлявся. — Я цю Анюту з шести літ знаю. Н-да... Я її на руках носив, пряники їй купував, а тепер сам от живу під її охороною. Я їй було пряники, а вона мені тепер хліб і горілку... Часи мінливі. А люди — тварюки. А втім, все держиться в своїх законах, і людина на землі не більше, як нікчемна гнида. Все в порядку, нити й плакати не варто — ні до чого не приведе. Живи і чекай, коли тебе зламає, а якщо зламало — чекай смерті! Тільки і є на землі, всіх розумних слів. Зрозуміли? І Анюта, і я, і ви — всі ми в молодості нашої втратили все, а знайшли до цього часу дулю з маслом! І більше нічого. Всякі розмови — пусте, дурниці. Я раніш був іншого погляду на життя і дуже турбувався за себе і за інших — як, мовляв, і що, і з якої речі, і в чому суть, і навіщо, і для чого... Нині — чорт з ним! Проходить життя певним порядком, ну, й прохось, — так, значить, треба, і я тут ні при чім. Закони; проти них неможливо йти... І ні для чого, бо навіть і той, хто все знає, нічого не знає. Уже повірте мені на цей раз — з найрозумнішими людьми вів у цих справах роз-

мови — з студентами і з багатьма священнослужителями церкви. Х-хе!

Він горів і кипів, цей безрукий каліка, кидаючи одну за одною свої уривчасті і туманні фрази Тихонові Павловичу. Тон його мови був чудний: в ньому звучала і гірка образа, і безнадійність, насмішка, і страх перед законами і силами — словами, які він виголошував з якимсь особливим підкреслюванням і зниженням голосу.

Тихон Павлович мало зрозумів з його мови, але вона нав'язала йому якусь нервозну боязнь, він почував, що каліка щось пояснює йому. І, коли безрукий зробив паузу, задихаючись від усього сказаного, він боязко і задумливо спитав його:

— Значить, людині нікуди податись?

— Ні на вершок! — блиснувши очима, сказав безрукий і, посунувшись усім корпусом до Тихона Павловича, додав голосом здавленим і строгим: — Закони! Таємні причини і сили — розумієте? — Підняв угору брови і багатозначно хитнув головою. — Нікому нічого не відомо... Тьма! — Він зіщулився, ввібравши в себе голову, і мельникові здалося, що коли б його співбесідник мав руки, то він, напевне, посварився б на нього пальцем.

— Н-да! — протяг мельник, задумливо мнучи бороду і наморщуючи лоб. — Ну, а як же душа?

— Душа?.. Немовляти, малих дітей у шинках та інших таких місцях бачили? Ось — душа на землі! Випробування їй дано...

— Значить, як же тепер, якщо совість?..

— Ось — ідуть... — кивнув головою безрукий.

У дверях стояла Аннушка, вона розчервонілась і важко дихала; з-за її плеча висувалась вусата фізіономія у кашкеті, по-молодецькому зсунутому на вухо, і з насмішкувато примруженими очима.

— Михайле Антоновичу! Костя прийшов...

— Костя? — стрепенувся безрукий. — Діло! Яка розкіш! Костю, йди сюди!.. Ось, купче, людина, так би мовити, талант! Ось — душа!

З-під ліктя Аннушки виринув худий і жовтий юнак, сутулуватий, з запалими грудьми, з тонкими губами; вони були в нього напіввідкриті, і з-за них видно було два ряди зубів, чорних, пошкоджених винним каменем.

У кімнаті зразу стало шумно — ті, що прийшли, внесли з собою цілу хвилю різноманітних звуків. Вусатий

чоловік з насмішкуватими очима, виявилося, був гармоніст; він зразу ж сів у куток дивана і поставив собі на коліна велику гармонію з незліченною кількістю клапанів і взяв якийсь надзвичайно високий і жвавий акорд, після чого переможно глянув на Тихона Павловича і налив собі чарку горілки.

Крім Аннушки, прийшла ще дівчиця — Таня, як назвав її молодий чоловік у піджаку, не то ремісник-«чистяк», не то дрібний прикажчик. Вони сіли до вікна, а Аннушка, гармоніст, Тихон Павлович, безрукий і Костя згрупувалися біля стола. Там, у великій кімнаті, народу набралось багато, гудів могутній п'яний шум.

Безрукий і Костя говорили щось між собою стиха; обличчя Кості освітлювалось глибоко впалими голубими очима, під ними були великі темні плями. Він був у піддъовці, в червоній сорочці і чоботях з набором. Аннушка щось шепотіла гармоністові, лукаво усміхаючись, а той слухав її і байдужно поглядав на мельника.

Всі відчували себе трохи ніяково, особливо Тихон Павлович, що розгубився, побачивши стількох незнайомих осіб. Від випитої горілки і розмови з безруким в голові у нього стояв туман.

Мельник крикнув, бажаючи звернути на себе увагу, і його зрозуміли. Всі якось заметушилися, зразу присунулись ближче до стола; Аннушка скочила з дивана і сіла поряд з мельником на стілець; пара від вікна теж підійшла до стола.

— Для початку вип'ємо, панове компанія! — виголосив Тихон Павлович, і йому дуже сподобалось те, що він сказав ці слова так статечно, солідно, вагомо.

Випили. Безрукому подав Костя, що сидів поряд з ним.

— Ви, значить,— звернувся Тихон Павлович до безрукого,— як людина така...— Він зам'явся, глянувши на плечі такої людини.— Ви й командуйте всім. Щоб було весело, щоб ходором ходило все... Вип'ємо ще по одній для розв'язки!

— Можна,— згодився безрукий. У міру того, як він пив, у нього все більше розширялись очі і в кадику починало щось клекотіти.— Вип'ємо і заспіваємо хором! Гаразд? Добре буде! Ти, Костю, підвивай-виводь, Аннушка заведе, а ви, Марку Івановичу, підтягніть на гармонії.

Усі заговорили разом. Юнак у піджаку вважав, що хору не вийде — мало голосів; гармоніст погодився з ним і, очевидно, бажаючи показатись обізнаним, уживав усякі спеціальні терміни.

— Ніяк не вийде, бо всі мажорні голоси, і буде один крик. Трійб — от це буде якраз, — утрюх, значить, треба співати.

Аннушка, випивши і підбадьорившись, лащицалась кішкою до мельника. Він старався додержувати солідності, але вже масляно усміхався і вщипнув її за бік. Вона тихенько зойкнула і вдарила його по руці. Вони захопились потроху, а навколо них все гарячіше розгорявся спір про те, що і як співати.

— Марку Івановичу, це не так! — з смутком у голосі вигукував безрукий.

— Ні, так! — глухим басом відрубав гармоніст.

Костя не брав участі в спорі: відвалившись спиною в куток дивана, він випнув груди, напівзакрив очі і раптом чомусь зблід.

— Костенько, заводь! — крикнула Таня високим контральто і сперлась на стіл, підперши щоку рукою. Її кавалер почав щось шепотіти їй на вухо, скошуючи очі на мельника, що обійняв свою сусідку за талію і підносив до її губів чарку запіканки. Вона маніжилась, відвертаючи голову вбік. Таня подивилась на неї лінивим поглядом тьмяних синіх очей і знову сіла в тій же позі, кинувши гармоністові:

— Годі вам!

А безрукий, нахилившись до нього корпусом і бризкаючи слиною, гучним дзвінким голосом кричав:

— І знов не так! Треба починати з жалю, щоб привести душу в порядок, змусити її прислухатись.

— Тобто як же це? — скептично заперечував гармоніст, хмурячи брови і поводячи вусами.

— А так — вона чуйна до жалю... Розумієте? От ви їй одразу і закиньте вудочку — «Лучинушкою», наприклад, або «Ой сідало сонце красне» — вона і прищулиться, замре. А тут ви її приголомшите зразу «Чоботами» або «У лузях», та з дробом, з полум'ям, з танцем — щоб пекло! Опечете її, вона і стрепенеться! Тоді і піде все в хід. Тут уже почнеться просто шаленство — чогось хочеться і нічого не треба! Журба і радість — так усе й заграє райдугую!..

Безрукий задихався від збудження і дивно погойдував корпусом, ніби збираючись пірнути на підлогу під ноги гармоніста. Галас у трактирі ставав усе більш хаотичним, оглушливим, п'яним.

І раптом у нього ви'ялася висока тенорова нота, болісно віброуюча, протяжна, сумовита:

«Гей, та у негоду-у...»

— Ш-ш-ш! — змією засичав безрукий, швидко підвівши вгору голову і обводячи публіку широко розкритими очима з виразом у них і прохання, і якоїсь боязні, і задоволення. Публіка зразу притихла, уставилась очима на Костю, що сидів на дивані з блідим лицем і судорожно відкритими губами, з яких, звиваючись все вище, лились красиві, печальні звуки...

— Таню, підтягни, голубонько! — шепотів, благаючи, безрукий.

«Вітер віє, завиває...»

— одразу перейшов Костя на речитатив.

Таня байдуже, з виглядом людини, що говорить: «Можу — мені все одно!», подивилась на Костю і, міцніше приклавши руку до щоки, підтягла раніше, ніж Костя кінчив свій речитатив:

«А мою голіво-оньку...»

— «Зла журба терзає!..» — протяг далі Костя, нерухомий і весь заглиблений у себе. Малий він був, сухий, жовтий. Голос Кості, високий, металічний тенор, дрижав, ридаючи, і завмирав у журбі, але перш ніж він завмирав, чулося густе контральто Тані. Воно задумливо і печально пливло з її горла, рівне, безнадійно спокійне; це робило слова пісні ще сумнішими. На порозі кімнати стояв натовп людей з червоними, збудженими і пітними фізіономіями; за ним, десь там, у кімнаті, як і раніш, звучали склянки і гули п'яні голоси, але вони все слабшали, а натовп біля дверей протискувався далі в кімнату.

«Гей, та й піду я в поле...»

— сумовито розповідав Костя з червоними плямами на своєму лиці.

«В поле-е...»

— підхопила Таня, і голос її звучав тільки як байдужа луна чужої скорботи.

«Пошукаю долі...»

Голоси злились і дружним, теплим струменем рівно потекли по кімнаті, проїнятії запахом горілки, тютюну і поту, раптом задрижали, забились, заридали, ніби їм стало тісно і тоскно тут. Потім голос Кості обірвався і замовк, а Таня вела далі:

«Матінко-пустине-е...»

— «Матінко-пустине!» — знову вступив Костя тоскним криком,—

«Прийми сиротину-у...»

— «Прийми сиротину»,— вступив третій, новий голос. Він злився з голосом Кості і, дзвенячи в унісон йому, гнучкий, теж тремтячий, бувши ніби луною, тінню основного звуку, заплакав і застогнав, виспівуючи самі лише голосні. Це співав безрукий, закривши очі і вигнувши свій кадик. Контральто Тані звучало — низьке, рівне, густе, і воно стало чимось таким, як широка смуга оксамиту, що звивалася в просторі, а на ньому, на цьому оксамиті, у фантастичних узорах дрижали золоті і срібні нитки голосів безрукого і Кості.

Публіка була пригнічена цією розповіддю сироти про шукання своєї долі. Тихон Павлович давно вже нерухомо сидів на стільці, низько звисивши на груди голову і жадібно вслухаючись у звуки пісні. Вони знову будили в ньому його нудьгу, але тепер до неї домішувалось відчуття їдко-солодке, що приємно кололо серце. Він почував себе так, ніби його обливало щось тепле і густе, як свіже молоко, обливало і, проходячи всередину його істоти, наповнювало собою всі жили, очишало кров, тривожило його нудьгу і, розвиваючи її і збільшуючи, дедалі все пом'якшувало. У душі мельника виріс дивний солодкий біль, ніби крижина нудьги, що давила його серце, танула, розпадалась на шматки, і вони кололи його там, усередині.

Аннушка поклала на плече сусіда свою голову і замерла в цій позі, втупивши очі в землю. Гармоніст задумливо підкручував вуса, а чоловік у піджаку відійшов до вікна і став там, притулившись до стіни і смішно ви-

тягнувши голову у напрямі до співаків, ніби він ротом ловив звуки пісні. Натоп у дверях шелестів одягом і глухо бурчав, злившись в одну велику тварину.

Трое співаків співали, самі себе зачарувавши піснею, і вона звучала, то хмура і пристрасна, як молитва покайного грішника, то печальна і лагідна, як плач хворої дитини, то сповнена відчайдушною і безнадійною журби, як усяка хороша російська пісня.

«Е я сиджу-у край мо-оря-а...»

— ридав Костя, у якого від напруження виступив піт на лобі і котився по щоках, як сльози.

«Ео-а, е-оо-е-о-а!»

— вторив йому безрукий самими голосними. Він міцно зажмури́в очі, і ніздрі його нервово тремтіли, тремтіли і губи і підборіддя.

«Долі я чекаю-у!»

— голосом, повним безнадії, і похитуючи головою, співала Таня і усміхалась такою журливою, гострою усмішкою.

«Душу мою...»

— дзвенів і плакав тенор Кості.

«Сльози-и-и...»

Сльози обмивають!..»

— дрижав голос безрукого.

Звуки все плакали, пливли; здавалось, що от-от вони обірвуться і умруть, але вони знову відроджувались, оживляючи вмираючу ноту, знову підіймали її кудись високо; там вона билась і плакала, падала вниз; фальцет безрукого відтіняв її агонію, а Таня все співала, і Костя знов ридав, то обганяючи її слова, то повторюючи їх, і, напевне, не було кінця у цієї плачущої та благаючої пісні — розповіді про шукання долі людиною.

— Братці! — глухо крикнув Тихон Павлович, зіскакуючи з стільця. — Більше не можу! Христа ради, більше не можу!

Лице у нього було червоне і все в сльозах, борода, змочена ними, зжужмилась, і в очах, широко відкритих, зляканих, сповнених болючого напруження, виблискувало щось дике і запальне, жалюгідне і гаряче. Встаючи, він

відштовхнув Аннушку, вона трохи не впала, оправилась і, ніби прокинувшись, дивилась на безрукого очима тьманими і тупими — важким поглядом стомленої тварини.

— Душу мою пройняли! Годі — нудьга моя! Взяли ви мене за серце... тобто, години у мене такої не було в житті!

Таня тупо дивилась на нього, і з її губ усе лились рівні, соковиті ноти, теплі, але без вогню.

— Братці! Як жар горить в мені тепер — ось яка нудьга! Що тепер я зроблю? На ніж піду! — глухо гудів мельник, страшно витріщаючи очі і розтираючи груди обома руками. — Гуляймо! З тріском! Ех ти, життя!

Безрукий і Таня обірвали пісню. Таня зразу ж налила собі півсклянки горілки і вихлюпнула її собі в рот з такою швидкістю, ніби у неї там жар горів і вона хотіла швидше погасити його. Схвильований і втомлений, безрукий мовчки віддихувався. Він якось одразу змарнів, у нього запали щоки, і очі дивились тупо, тьмяно і безтямно.

— Налий мені запіканки, Марку Івановичу!

— Славно співали, — тихо сказав гармоніст, підносячи до його рота склянку.

Натовп опам'ятався, і знявся хаотичний галас і гомін. Почулись схвальні вигуки, ласкаві лайки.

«Доле, моя доле, де ж ти...» —

— раптом знову заридав тенор Кості.

Він увесь час співав з закритими очима і, охоплений своєю піснею, мабуть, не чув нічого, зробив паузу і от — знову заспівав. Почувся регіт. Реготали ті, що стояли біля дверей, і з ними реготала Таня. Здалось смішним це захоплення Кості, і сміх розбудив його. Широко відкривши очі, палаючий і нервовий, він подививсь на веселі фізіономії, знітився, зблід і якось одразу погас; перетворився на того худого, жовтого хлопця, яким він увійшов сюди.

— Ясочко, пий! — частував Тихон Павлович Аннушку. — Пий, гуляй! Пиячу! Порішив би я себе самого...

Гармоніст узяв у руки гармонію, подумав, підвівши голову вгору, і загравав щось жваве.

— От як дійняли купця! — штовхав його безрукий під столом ногою. Гармоніст мовчки кивав головою. Біля стола Тихона Павловича з'явилися якісь нахабні фігури

і пили його горілку. Він пив з усіма і швидко п'янів. І Аннушка п'яніла.

— Танцювати хочу, Марко, грай комаринського! — кричала вона, поводячи плечима. Безрукий, нахмурившись, дививсь на неї з дивана і кусав собі губи.

— Ну, Михайле Антоновичу, не сердься! Все одно ж! — усміхнулася вона йому, помітивши його міну. — Раз жити на світі...

— Баба, хоч чотири життя хай живе, все тварюкою буде! — зло кинув він їй.

— Друже! не лайся! Вона — мила дівиця, я її люблю! — бушував мельник. — Зворушили ви мені душу і очистили її. Почуваю я тепер себе — ах як! В огонь би поліз...

— Людина нікуди не повинна лізти... Ти от налий-но мені!

— Не лізти нікуди? Це — правильно! Руку! Та, руки в тебе нема. Ну, поцілуймося. — Він обійняв безрукого і став цілувати його. Костя наливав собі горілки і пив її чарку за чаркою, бачивши, що ніхто за ним не стежить.

— Грай руської! Хочу танцювати! — все ще стояла на своєму Аннушка. Гармоніст узяв якийсь дивовижний акорд і заграє «По вулиці мостовій».

Уперши руки в боки і поводячи плечима, Аннушка, принадно гарна, палаючи від збудження, павою пропливла мимо розпаленого вином мельника і визивно підморгнула йому оком.

— Ех ти! Піду і я! — молодецьки крикнув він і, гучно тупаючи ногами, пустився вслід за нею.

Безрукий дививсь на нього, страшно оскаливши зуби і поводячи білками.

Знову зібрався натовп і реготав, дивлячись на та-нець.

— Загуляв Тихон! — загрозово вигукнув мельник. — На світ народився чоловік! Ех ти!

Уночі, на п'ятий день після описаного, Тихон Павлович повертався зі станції додому, на хутір.

З болем у голові, розбитий і хмурий, він трясся на возі і відчував у грудях огидний, гіркий осадок після чотириденної гульні. Уявляючи собі, як дружина зустріне його і заспіває: «Що, батечку, знову зірвався з цепу?» і почне говорити про літа, сиву бороду, дітей, сором, про

своє нещасне життя,— Тихон Павлович зічувавсь і озлоблено плював на дорогу, глухо бурмочучи:

— Н-ну й життя!..

— Про що ви? — запитував його візник, балакучий «Пантелей зі станції», якого іменували так, щоб відрізнити від другого Пантелея — «зайшлого».

— Нічого, нічого! Вези, знай! — сердито бурчав Тихон Павлович.

— Ага! Це буває: думає, думає людина і заговорить сама з собою вголос. Буває це від багатьох дум, коли... — невгавав візник.

— Мовчи ото! — обривав його Тихон Павлович.

— Що ж! Можна і помовчати... — погоджувався Пантелей і через який час знову починав говорити.

Хмура ніч окутала весь степ важкою пільмою, і в небі нерухомо стояли ще сірі хмари. В однім місці на них була біляста, дивна пляма — це місяць хотів пробитися крізь хмари і не міг. Приїхали до греблі.

— Стій! — сказав Тихон Павлович, зійшов з воза і подививсь навколо. Кроків за сорок від нього темною, незграбною купою вимальовувався у темряві ночі хутір; праворуч, поряд з ним — гребля. Темна вода в річці була нерухома і страхала цією нерухомістю. Все навколо було таке тихе і моторошне. Густо одіті тінню верби на греблі стояли прямо, строго і суворо. Десь падали краплі... Раптом на річку налетів вітер з гаю; вода злякано сколихнулася, і почувся тихий, жалібний плеск... І дерева, струшуючи сон, теж зашуміли.

Тихон Павлович подививсь, як вода, зачеплена вітром, знову засинала, заспокоюючись поступово, але ще поки вкрита дрібними брижами і ніби тремтяча, подививсь, глибоко зітхнув і пішов до хутора, глухо бурмочучи:

— Життя... Коливання саме тільки... брижі.

Але його не заспокоювало це і, відчуючи себе винним перед усіма і перед самим собою, він спинився, взяв у руки бороду, смикнув себе за неї, хитнув головою і голосно мовив:

— Старий ти чорт, Тишку!..

— Що? — відгукнувся з темряви «Пантелей зі станції».

— Нічого, іди ти...

Десь півні проспівали.

АРТИСТ

З натури

Натовп робітників-крючників розташувався біля залізничного насипу, чекаючи, коли їм подадуть вагони для розвантаження, і, ліниво перекидаючись короткими зауваженнями, нудьгував. Обличчя стомлені, в поті і бруді, пози в'ялі, розмова не в'яжеться, більшість куняє, заклавши руки за голову... Здалеку, з виставки і з гостиниць, до них линуть жваві звуки бравурної музики, невідразний гомін, шипіння струменів фонтана, з іншого боку від них з гуркотом і пронизливим свистом носяться взад і вперед паровози.

— От нудьга...— каже велетень з рудою бородою, в студентському кашкеті...

— А ти он слухай — музика, — позіхаючи, радить йому рябий, кремезний товариш.

— Веселяться люди... котрі мають час на це, — сентенційно говорить літній мужичок з лисиною і обличчям суздальського типу...

Пауза. Сонце то сховається в хмару, то знову визирає, і робітників раз у раз одягає тінь. Гул музики лине чимдалі задьористіше, і гуркіт паровозів немов гасне в ньому...

— Ач як наярюють, — з усмішкою заздрості говорить молодий кругловидий парубок...

— А ти піди туди та й затанцюй їм під музику, — озивається лисий. — Може, тобі дадуть...

— По шиї!... — доказує бородань слова лисого.

Дехто з натовпу регоче.

— Оця сама їхня веселість не нашого характеру... не зрозуміла, значить, нам,— киваючи головою на виставку, говорить рябий і кремезний робітник.— Нам коли б от Мирон кузню зобразив, це б дуже нашому брату приємно,— докінчує він.

— Можу! В рот тобі кілок з сучками! — чути з натовпу, і цей веселий вигук зразу викликає в ньому пожвавлення... Усі зсуваються коло сліпого на одне око, вихрестого мужичка зі зморшкуватим обличчям і з ріденькою, кущиком, рослинністю на шиї, підборідді й щоках...

— Ану, Мироне, зобрази! — заохочують його, усміхаючись і трохи запобігаючи перед ним. Він сів навпочіпки в центрі натовпу, що з цікавістю оточив його суцільним кільцем, взяв у руку жменю піску, підніс кулак до рота і верескливо крикнув:

— Кую! Гуп!

З його жмені вилетіла струминка піску.

— Лум! Пш-ши! Гуп! Трр...

Він дув у свій кулак куточком рота, з кулака вилітав у вигляді іскор пісок, другою рукою він гатив себе по випнутому животі. Чулися лункі удари, лице його здригалось, око блискало, ноги вибивали по землі частий дроб. Він увесь здригався і смикався, наче в плясці святого Вігта, і то басом кричав: «Гуп! Ох!», то шипів, кривлячись.

А з кулака на всі боки летіли струминки піску, і живіт звучав, як барабан. Здалеку линула мрійлива мелодія вальса. Легкі звуки, що ніжили душу, пливли в повітрі й танули. Мирон робив такий на подив різноманітний шум — він шипів, висвистував, бив себе в груди і живіт, аж луна йшла,— ціла какофонія найдивовижніших звуків... Шипіло залізо, занурене у воду, іскри тріскотіли, глухо гулав молот... курів димок. Піт виступив на лобі артиста...

— Гуп! Кую! Ш-ш-ш!.. Все!

— Вагони подали!

Сміючись, натовп робітників, жвавий, з пробудженою енергією, пішов вивантажувати товари. Мирон торжествував, блискаючи своїм оком...

Здалеку все ще линули тихі звуки мелодії вальса.

ЗЛОДІЙ

З натури

Років семи хлоп'я давно вже нищпорило біля крамаревого лотка з усяким дріб'язком — з гребінцями, щіточками, милом, гаманцями. Крамар був захоплений продажем гаманця якимсь двом парнягам, що із зосередженими обличчями роздивлялися на річ. З недовір'ям слухаючи переконливу мову крамаря, вони один по одному то колупали пальцями замок гаманця, то, піднісши його до носа, роздивлялися на світло, потім клали гаманець на лоток і твердо говорили:

— Сорок копійок!

Вони якось копіювали один одного — один до дрібниць повторював рухи другого й усі його гримаси. Крамар з обуренням говорив їм:

— Сорок? Е-ех ви! Та він мені самому шість гривень коштує! Та стривайте,— затримував він їх,— хочете — п'ятдесят п'ять?

— Сорок копійок! — монотонно повторювали покупці. І торг починався знову.

Але хоч як був заклопотаний крамар — високий рудий чолов'яга, з шахраюватими очима та з чіпкими пальцями, вкритими густою шерстю на суглобах,— все ж він одним оком уперто стежив за всіма рухами хлоп'яти. Біля лотка стояло, крім цих парняг, ще душ трое, стежачи за торгом, і хлоп'я, крутячись між ними, також стежило за крамарем. Хлопець був босий, в брудній і порваній сорочці, без пояса, в штанах, що колись були плисові,

а тепер здавалися пошитими з мішка, на його веснянкуватому, загорілому й замурзаному обличчі світилися спідлоба сірі, жваві оченята, і в їхньому блиску була жадоба...

— Ну, нехай вже сорок п'ять! — рішуче махнувши рукою, мовив один з покупців.

— Сорок п'ять! — як відлуння промовив його товариш, і вони обоє з чеканням в очах вступились в крамаря. Той криво посміхнувся й жалібно заговорив:

— Хлопці, невже на збиток мені торгувати? Мабуть, я теж і їм, і п'ю, і жінку та дітей маю,— мушу ж я копіяку здобути, чи як?

— Як собі хочете! — мовили покупці й рушили геть від лотка. За ними пішли й глядачі. Скориставшись цим рухом, хлопчик зігнувся, шурхнув між двома парнягами, блискавично викинув уперед руку, схопив з лотка кусок мила й... шкереберть полетів на землю.

— Ага, синку! — торжествуючи сказав крамар і поволік до себе хлопця по землі, тримаючи за ногу. Він вхопив його знизу з-під лотка, і тепер хлопчисько, звиваючись ужем, чіплявся руками за брук і, дригаючи вільною ногою, з переляканим червоним обличчям їхав на животі під лоток. Ось рудий дядько схопив його й за другу ногу, смикнувши хлопчика до себе, та так, що той підборіддям ударився об камінь бруку — і, нарешті, хлопець опинився віч-на-віч з крамарем. Стоячи міцно затиснутий коліньми та чіпкими пальцями рудого дядька, що лежали у нього на плечах, хлопчик смоктав розбиту губу і, спльовуючи убік кров і слину, покірно чекав, опустивши вздовж тулуба руки та поклавши їх долоні на крамареве коліно.

Той, з задоволенням у великих темних очах, з вищиреними посмішкою зубами, що блищали з густої рудої бороди, оглядав хлопчиська й мовчав, очевидно, придумуючи кару для злодія.

А в злодія нерівно здіймалися маленькі груди й здригалися плечі... На його рябому обличчі відбивалися переляк, і туга, і чекання...

— Н-ну...—почав крамар, хмурячи брови й зіцілюючи зуби,— та й що ж я тепер з тобою зроблю, га?

Хлопчик здвигнув плечем.

— В острог мені тебе заховати, чи прочухана дати? Вибирай... Що тобі до смаку...

— Простіть, дядечку,— тоскно вимовив злодій.

— Про-ости-ити? Скажи на милість! Дивись ти! Як же так, синку, я маю тебе простити? Ти, злодій, крам у мене викрав. Виходить, слід тебе в тюрму запроторити. Бо як я тебе, одного злодія, прошу, інший — другого простить, — то хто ж тоді в тюрмі сидітиме, га, скажи?

— Дядечку, я більше не бу-уду... — з сльозми в очах та з тремтячими губами упівголоса, переконливо озвався хлопчик.

— Це мені байдуже! Ні, ти скажи — хто буде в острозі темному сидіти, коли злодіїв прощати?

Хлопчик тихо заплакав, і сльози потекли по його щоках, залишаючи на них смуги...

— Кажи, бісеня, — хто? — злісно блиснувши очима, гукнув крамар і смикнув злодія за вухо...

— Ро-о...збійн...ики... — стримуючи ридання, тихо мовив хлопчик.

Мабуть, це сподобалося крамареві — він засміявся задоволено й голосно.

— От, пройдисвіт! Ловко відрізав! Розбійники... меткий ти хлопчина — бути тобі арештантом. Ну, кажи, навіщо ти мило поцупив?..

— Дядечку! Христом богом заприсягаюсь — більше не буду! Ніколи вже не буду! — дзвінко вигукнув хлопець.

— Шш! Не горлай мені! Можливо, я тебе ще й прощу, а коли будеш горлати, то прийде свистун з оселедцем — тоді, браток, плакала твоя справа. Забере він тебе й засадить у острог, кине в яму, а там пацюки, жаби, гадюки, і кожнісінького дня тебе вийматимуть з ями та й — шмагати!

Хлопчикові плечі судорожно затремтіли, а в широко розкритих очах відбився жах. Злодій сіпнувся з крамаревих колін, але той міцно стискав його плечі своїми чіпкими пальцями і дав йому щигля в лоб.

— Ось тобі, покуштуй! Чи бачили такого, втікати захотів... Ну, кажи — навіщо тобі мило?

— Про-одав би... — покійно відповів хлопчик.

— Так... Продав би... Ну, а куди ж гроші подів би?

— Фунт хліба... вагового... купив би...

— Н-ну?

— Баварського... квасу... півпляшки...

— Дивись ти! — посміхнувся крамар. — А ще?

— Нічого більше вже не можна...—зітхнув хлопець.—
За мило лише вісім копійок дають.

— Он як! то ти вже не вперше його крадеш? Та-ак!
Як же мені простити тобі, коли ти такий злочинець?

Злодій схилив голову й замовк.

— А хіба в тебе немає хліба вдома?..

Злодій зітхнув і похитав головою, розмазавши доло-
нею сльози по щоці.

— Хіба тебе батько-мати хлібом не годують?

— Немає батька...

— А де ж він?

— Не знаю.

— А мати?

— Пиячить вона...

— Та-ак! — протяжно мовив крамар. Йому вже стала
надокучати морока з цим злодієм. Він навіть позіхнув.

— Дядечку! Відпустіть мене...— тихо мовив хлопчик
і, крутячи головою, поцілував спочатку одну, потім
другу шершаву руку рудого крамаря. Тому сподобалися
ці поцілунки. Він посміхнувся собі в бороду. Може б,
він і ще помучив би хлоп'я заради своєї розваги, та це
вже ставало нудним. До того ж здалеку на його лоток
з крамом подивлялися дві жінки з маленькою дівчинкою.
Крамар зітхнув.

— Мабуть-таки, йди...

Злодій рвонувся, і лице його спалахнуло радістю...

— Ку-уди! Е, стривай, я спочатку намну тобі вуха...

І рудий чоловік методично, рівномірними рухами руки
став метляти хлопцевою головою з боку в бік. Нарвавши
одне вухо, він узявся за друге. Обличчя його не відбивало
ні задоволення з цієї операції, анічогісінько,— воно було
байдуже, і лише потім він ляснув хлопчака по потилиці
й сказав йому:

— Ну, йди! Та пам'ятай мене.

Червоний, тримаючись руками за палаючі вуха,
хлопець відійшов убік кілька кроків і раптом повер-
нувся назад... Крамар здивувався.

— Чи не мало? — запитав він, зводячи брови.

— Дядечку...— тихо заговорив хлопець, благально
дивлячись в розжевріле крамареве обличчя.— Дайте мені
копійку!

— Підійди-но сюди...— мовив крамар, насуплюючи
брови.— Микито Єгоровичу! — гукнув він до когось через

вулицю, тримаючи хлопчика за плече. Хлопець глянув у напрямі голосу й здригнувся. Вулицю переходив суворий поліцейський, притримуючи рукою шаблю...

Хлопець кинув очима на крамареве обличчя. Воно теж було суворе. Тоді він заплакав, зіщулившись та здригаючись. Голова його якось ховалася в плечі.

— Куме! Будь другом, одведи ти мені його в часть!— тикаючи пальцем у злодієву голову, мовив крамар.

— Що поцупив?—просто спитав поліцейський, беручи злодія за руку.

— Кусок мила... Терте хлоп'я.

— Ми знайомі,— хитнув поліцейський головою.— Пішли, Мишка, чи як там тебе?

— Митька,— покірно сказав злодій.

— Митька... Гайда!.. Тут ми й пішака дійдемо з тобою — близько.

Вони пішли. Не встигаючи за поліцейським, хлопчик підстрибував по брукові. А крамар, дивлячись їм услід, позіхав та хрестив собі рота.

ЗА БОРТОМ

Елегія

„Навіть і мертвий на кладовищі покоїться серед подібних йому—подумайте, як тяжко живому бути самотнім!“

Луїза Аккерман

Тоскний дощ осені, невгаваючи, стукає в шибки вікон, і крізь них нічого не видно, крім тьми, нерухомої і густої. Ніби жаліючись на щось, звучить вода, збігаючи з даху, і цей сумний звук, разом з тихим шумом дощу,— все, що нагадує про існування руху та життя за вікном, у тьмі, що вкрила собою і небо і землю.

У кабінеті, затишно прибраному і освітленому робочою лампою з зеленим абажуром, біля столу, у глибокому кріслі, обличчям до вікна, сидить чоловік, високий і напівсивий, і, не відриваючи очей від тьми за вікном, вперто дивиться в неї великими сірими очима з-під нахмурених брів. Його порите зморшками, сухе, довге і сіре обличчя — нерухоме, губи міцно стулені, і він так тримається пальцями за ручки крісла, ніби чекає, що якась сила відірве його від крісла і кине в цю тьму, що навіває на душу холод і нудьгу. У вікно дме, світло лампи блимає, і по стінах кабінету безшумно повзають дивні тіні — цілі громаддя безформених, напівпрозорих, тремтячих плям. Вони так тремтять, ніби їм хочеться вирватись із кімнати туди, за вікно, і вони не можуть цього зробити і страждають від безсилля...

І чоловік, що сидить біля стола, іноді запитливо дивиться на них, ніби шукаючи в їхньому русі відповіді на думи, що охопили його. З усіх кутків його кімнати на нього дивляться темні очі самотності, і всі речі навколо, поринувши в напівтемряву, змінили свої контури

і втратили свій звичайний вигляд. Чоловік хотів би піти куди-небудь, де світліше і де є життя; але він — людина тяжкого і нетовариського характеру, він завжди не від того, щоб слухати, що говорять інші, але сам не вважає за потрібне багато говорити, бо він знає, що слово — занадто бідне не тільки для того, щоб точно передати всі відтінки думки, але й для того, щоб хоч схематично оформити цю думку, не залишаючи за нею в душі нічого недомовленого, ніякої тіні та осадку. Та й совісно якось говорити про те, що сказано не раз уже і багато разів сказано далеко краще, ніж можна сказати.

Серед людей, у вітальнях, він — ніби *memento mori*¹, його не люблять за його постійно зосереджений вигляд і ті холодні усмішки, якими він відмагається від спроб зав'язати з ним розмову. Він знає, що його тільки над силу терплять і що без нього його знайомі почувають себе вільніше. Він знає, що його вважають за людину, яка занадто багато думає про себе, що на його скептицизм дивляться як на прагнення бути оригінальним, що його підозрюють в хворобливій зневазі до всіх і до всього, в манії величі.

Його не ображає все це, і він далекий від бажання переконувати людей, що вони помиляються в оцінці його. Він певний, що все, що люди думають і роблять, — цілком достойне їх, що людину повільно змінює тільки час і що ніякі докази розуму неспроможні змусити її змінити навіть ті звички, які завідомо шкідливі їй. Безперечно, кожна людина заслуговує на все те, чим вона живе, — але є люди, які люблять бути більш нещасними, ніж визначено для них долею, — він належить до цієї категорії людей і нікого не винуватить у тому, що він лишився за бортом життя.

Хоч би що людина робила, — кінець кінцем вона відчує в собі фатальну пустоту і гірко пожалкує про ту енергію, яку вона розтратила за своє життя; а той, хто, поринувши в самого себе, плає в собі своє страждання, до кінця життя відчуватиме себе сповненим думки і героєм. Мати в собі що-небудь ґрунтовне — ось гарантія від злиденності духу, і немає нічого ґрунтовнішого за страждання.

Але все-таки він пішов би до людей, все-таки пі-

¹ Тут у значенні: нагадування про смерть. (Ред.)

шов би, хоч вони і не розуміють його і хоч він розуміє їх. Звичайно вони збираються в групи для того, щоб брехати одне перед одним, для того, щоб говорити про речі, які стоять далеко від буденного життя, але можуть дозволити кожному блиснути своїми знаннями і розумом, деякий час почванитися перед самим собою і одне перед одним.. Це так само звичайно для всіх компаній, як і нещиро.

Ці словесні турніри, формований тон суджень, штучна гарячковість,— все це тільки святкові вбрання. Їх люди беруть у запас в юності і живуть з ними часто все життя, не оновлюючи їх, від чого більшість людських поглядів така потріпана і стара, така пошла і зношена... Як і взагалі всі інші костюми людей — їхні переконання і погляди треба б якомога частіше провітрювати і очищати від плісняви часу щіткою скептицизму. Це гарантує їх свіжість на довгий час, і дбати про це слід кожному, хто хоче, щоб його переконання не перетворились у забобони. Не треба забувати, що кожен забобон — уламок старої істини, але слід пам'ятати, що чим вільніший розум, тим багатша людина.

Люди забувають це і судять одне про одного і про всі явища життя за шаблоном, набутим ними давно і не розширеним відповідно до потреб часу. Життя йде, воно завжди рухається,— і так легко розучитися розуміти його, міряючи його на стару мірку. Люди погано розуміють це, і ось чому вони не розуміють одне одного, всі такі чужі одне одному, черстві і так мало звертають одне на одного уваги...

...Але все-таки добре вміти жити з ними, уміти бути задоволеним ними, їхньою мовою, їхніми смаками, їхніми діями... Чому це так приємно, і чому цього іноді так дуже хочеться?

Улюблені теми їх розмов — політика, література, містечтво,— і коли вони говорять про це, їх ще можна слухати. Та коли темою розмови є людина — як боляче стає за людей! Скільки жовчі, іронії, злості, незрозуміння, скільки байдужості, і як мало бажання зрозуміти, як мало тепла в судженнях про людину...

А тимчасом «істинний шекінах — є людина». Так, саме вона свята святих, вона цілий світ,— світ складний, інтересний, глибокий... Чи вивчаться коли-небудь люди, якщо вже не розуміти, то хоч мовчки поважати одне

одного? Чи зрозуміють вони коли-небудь, що, крім людини — в світі нема нічого цікавого і що тільки людина — міра речей і творець життя?

Був час — він робив спроби зблизитися з людьми, ввійти в коло їх інтересів і жити, як всі. Але це вимагало поступок, а на них він не був здатний. Доводилось інтересуватися тим, що не інтересувало його, занадто часто треба було кривити душею для того, щоб бути як усі. Ті люди, які присвоїли собі епітети людей порядних і інтелігентних, занадто захоплені всім тим, що може підтримати і утвердити за ними право на ці епітети, і, вічно поійняті прагненням здаватися не тим, чим вони є, байдужі і холодні одне до одного. Життя кожного — тайна для кожного іншого, — тайна, яку одні бояться відкрити, інші не хочуть відгадати, — і люди живуть, з'єднані одне з одним тільки словами, кожен носить у собі цілий світ почуттів і дум, боліє ними, живе, живе і помирає, не висловившись. Ніхто не помічає печальної химерності нашого життя, ніхто не бачить того, що сам він — нерозгадана загадка — все життя обертається серед таких самих загадок і що знайомство людини з людиною тільки пусте слово, — слово без змісту. Ніхто нікого не знає і не хоче знати. Є кілька слів, якими люди визначають одне одного, але, коли говорять: «це людина розумна», таке визначення не охоплює людину, бо відтінки розуму надзвичайно різноманітні, як і характер його діяльності. Коли ж розум людини занадто витончений, або далекозорий, або вразливий, тоді говорять: «це людина хвора», що так само справедливо, як було б справедливо сказати про Наполеона, що він тільки солдат. Живість розуму вважається за легковажність, і все, що оригінальне, має назву ненормального. Загалом життя являє собою картину безумної суєти дуже нещасних, дуже злиднених духом істот, що говорять різними мовами і, не розуміючи одна одну, поспішно засуджують і опріділяють одна одну. Всі надзвичайно зайняті собою і кожен прагне показати, що його інтересує ще щось. Показати це потрібно для того, щоб звернути на себе увагу, викликати щодо себе у інших більше хороших почуттів. І фальш життя, звична всім, як повітря, все збільшується і роз'єднує людей.

Але іноді бувають моменти, коли поміж людьми — так хороше і життя сповнене принадного чару, коли душа

сповнена трепетом чекання чогось нового, в даліні майбутнього яскраво горять вогні надій на щось благородне, велике, і в душі людини грає ясна райдуга палких дум і почуттів. Ці моменти не часті... Але вони є. Вони є, і, хоч би вони були тільки «обман той, що підносить нас», — ними можна жити... Але тепер пізно вже повертатися в життя тому, хто сам себе викинув за його борт, пізно і ні з чим. Туди треба завжди приносити з собою що-небудь, а він що принесе? Своє напівсиве волосся, і темні думи, і недовіру до людей? З цим погано зустрінуть.

Залишається сидіти тут самотньо і слухати скорботний шум осіннього дощу, і чекати того дня, коли разом з сонцем і повітрям, які принесуть для тисяч людей життя і щастя, можливе на землі, до нього з'явиться смерть. Вона прийде і самим диханням зітре з книги життя одну з її сторінок — людину. Ця сторінка вся чисто списана подіями і думами, на ній багато можна б прочитати інтересного... Але вона зникне не прочитаною ніким, зникне, не лишивши за собою в житті ніякої тіні, ніякого спогаду...

«Навіщо ж потрібно було мені родитися, жити, так багато думати, так багато знати і внутрішньо пишатися собою за те, що я, стоячи осторонь життя, бачив його глибше, ніж інші, вивчив докладніше і... тепер хотів би поринути в нього, насититись його шумом, вдихати його в себе всіма порами, бути таким же тупим, вузьким і пошлим, як більшість людей, жити з ними їхніми почуттями, говорити їхніми словами, робити все, що вони роблять, і, як вони, непомітно для себе наблизитися до смерті, зустрітися з нею і — погаснути? Навіщо, кому потрібно було все це? І взагалі — кому потрібне життя кожної людини? Квіти, розцвітаючи і в'янучи, радують зір людини — можна думати, що це їхнє призначення. Але людина живе, збагачується досвідом, з кожним днем стає все повнішою і внутрішньо багатшою — в чому ж її призначення? Для кого вона живе і вічно творить і йде у землю з землі, залишаючи всі свої труди в спадщину тим, що лишилися, які теж зникнуть у годину, призначену для них? Навіщо взагалі потрібно жити?»

Тоскний дощ осені, не вмовкаючи, стукає в шибки вікон, і крізь них нічого не видно, крім п'їтьми, нерухомої і густої. Чоловік вперто дивиться в п'їтьму своїми сірими очима, і зморшки на лиці його вирізуються все глибше.

І тіні на стінах кімнати все коливаються безмовно і таємничо, ніби живі ієрогліфи, що розповідають смутну історію самотньої і знехтуваної, гордої і слабкої людської душі.

Чоловік цупко тримається своїми сухими пальцями за ручку крісел і сидить, як статуя, пригнічений своєю тугою, віч-на-віч з безмовною тьмою осінньої ночі. Сидить і відчуває, що він тільки людина і що тайни буття неосяжні для розуму його і недоступні для його розуміння. Йому шкода життя, яке йде осторонь його і з яким тепер у нього немає сил злитися. І всі думи, що обтяжували собою його мозок, зливаються кінець кінцем в одне просте і ясне, до болю просте і до болю ясне запитання:

«Навіщо я став вважати себе розумнішим, поряднішим, сильнішим духом за всіх людей і не вмів установити з ними міцного зв'язку, не вмів жити серед них?»

...Дош стукає в вікна,— і тьма дивиться в них.

«І от я прожив моє життя тільки для того, щоб переконатися в моїй помилці, і, думаючи три десятки літ, додумався тільки до іронії запитання — навіщо я вважав себе кращим за інших?»

Дош і тьма...

«Так, життя вміє покарати того, хто не хоче служити йому...»

По стінах кімнати безмовно рухаються напівпрозорі тіні. Всюди самотність. І вода, що стікає з дахів, звучить, як реквієм...

ЯК МЕНЕ ВІДБРИЛИ...

*Quasi una fantasia*¹

...Коли в мене бувають зайві гроші — я йду бритись.

Читач буде в близькому сусідстві з істиною, якщо він припустить, що я не дуже-то часто бриюсь, але він помилиться, коли подумає, що я розповідаю про цю інтимність, бажаючи познайомити його з моїми звичками, перше ніж це зроблять репортери. Ні, я далекий від думки, що інтерес читача до моєї скромної фігури викликає в нього бажання знати про мене стільки ж, скільки він знає про генералів від літератури. Боронь мене боже від такої думки, а мого читача,— припускаючи, що він у мене є,— від такого нескромного бажання! Я знаю собі ціну і знаю, що я ще увесь попереду і що таке становище триватиме до дня моєї смерті, після якої я вже буду весь позаду, бо після смерті моєї я маю намір не друкувати нічого більше ні в газетах, ні в журналах і зовсім відмовитись від участі в будь-яких земних справах. Порозумівшись з читачем і надавши йому право бажати якнайскорішого переселення мого в складове місце розумних, добрих, лихих, дурних, чесних, підлих, жалюгідних і всіх інших людей, яких, до речі, заведено завжди називати нашими предками, я повертаюсь до початку.

Отже, коли я маю на те можливість, то, спонукуваний звичаями пристойності, я виряджаюсь бритись, і завжди до одного й того ж перукаря. Я познайомився з ним

¹ Щось ніби фантазія. (Ред.)

ще тоді, коли в мене почала рости борода,— зараз нас з ним зв'язує близька дружба,— от які стали мої симпатії, або от які добрі бритви в мого перукаря!

Це людина вже літня, він розмовляє, вживаючи «слово-єр-с» і дуже любить літературу, співочих пташок та розумні розмови. Найбільше йому подобається говорити про літературу; з великою охотою він міркує про вплив духів у справах кохання, про спів чижів, про політику, зовнішню, звичайно. Він так само з задоволенням говорить про все, що може характеризувати мужика: як істоту дурну, але хитру, жадібну й темну і т. д. Завжди, коли він бриє, він розмовляє, а людина, піддаючись його операціям, слухає його й мимоволі забуває про те, що в неї можуть бути збриті разом з бородою вуха, ніс або губи, чого хоч іще й не траплялось, але що цілком можливе через перукареве захоплення літературою, чижами, політикою й усім іншим.

Як я вже сказав — ми з ним друзі, це цілком природно: він заробляє свій хліб бритвою, я пером, обидва знаряддя гострі, ось вам і ґрунт для зростання взаємних симпатій. Здебільшого вони мають далеко менше підстав для свого буття, що, проте, не дивно, бо саме буття — явище дуже неясно обґрунтоване, якщо тільки воно обґрунтоване...

Однак — до справи. Останнього разу, коли я брився, ми з перукарем прецікаво поговорили, а через те, що в житті взагалі не дуже багато цікавого, то я вважаю себе морально зобов'язаним розповісти вам це.

Як завжди, і останнього разу, ввійшовши до нього, я спитав його з посмішкою:

— Бриєте?

— Пишете? — відповів він мені так само посмішкою.

Ми віддавна вітаємо один одного в такій формі і не вважаємо її гіршою за всі інші...

Через хвилину він мене намилював, а наступної хвилини в голові в мене зродилась одна думка, дуже, — як я усвідомив це пізніше, — нетактовна.

— А що, ви мене... читаете?

— Пробував-с...

— І?

— Не читаю-с!

Через те, що ви читач, я гадаю — тільки читач, то ви не зрозумієте моїх почуттів після такої короткої відпо-

віді. Але скажу, що мені кортіло відказати на неї так:

«Зараз же зітріть з мене ваше погане смердюче мило, я йду бритись до іншого перукаря!»

Але я стримався. І навіть пішов далі — я запитав ласкаво і лагідно:

— А чому ж?

Він узяв мене пальцями за ніс, повернув його на південний захід і спокійнісінько відповів:

— Та нецікаво!

Уявіть собі, що хтось вам в очі сказав, ніби ваші діти — всі потворні виродки, але що всі хлопчики з-поміж них схожі на вас, як викапані, а всі дівчатка — на вашу дружину. Уявіть далі, що він-таки назвав вашу тещу жінкою божественною, яка заслуговує на всіляку шану й повагу, і рекомендував вам, коли ви надумаете показувати себе з родиною по ярмаркових балаганах як «гру природи», — здати антрепризу саме їй, вашій тещі, цій гідній жінці. Якщо вам пощастить уявити собі це, — ви, напевне, відчуєте дещо дуже близьке до того, що відчував я в ту мить, коли мій ніс дивився на південний захід.

Але, маючи, як і всі мої предки, величезну силу волі, я опанував себе. Адже рано чи пізно, але потрапиш у пекло, і тому треба ставитись стоїчно до мук на землі.

— Ви кажете — нецікаво? Це дуже цікаво... Я хотів сказати — дуже сумно й повчально для мене...

— Як вам завгодно! — досить-таки байдуже сказав він і повернув мого носа на південний схід.

— Зробіть ласку, мій старий друже, поясніть мені, чому саме нецікаво?.. — набивши собі на серце сталльні обручі терпіння, попросив я цього... критика, вибачайте на слові!

— З великою приємністю, — ласкаво погодився він, примусивши мого носа піднятись до неба, що ажніяк не відповідало моему настроєві.

— Передусім, ви пишете з життя, а не з голови...

— А, на ваш погляд, тільки ті пишуть цікаво, чиї голови стирчать за межами життя?..

Я іронізував, — це слід мені вибачити, бо будь-хто інший на моєму місці вже обернув би перукарню на купу руїн, відкусив би голову перукарєві, вирізав би всю його родину й з'їв сирцем усіх його співочих пташок. Я нічого такого не зробив.

— Ні, це навіщо ж!..— І цей недолюдок засміявся.— Я хочу сказати, що ви пишете про те, що вже є, і нічого не вигадуете самі. Хороші письменники, бачите, звичайно вигадують. А ви все пишете про осіб простого стану й правду. Як вони живуть, говорять, і які почуття мають, і яких зазнають від обставин життя й через власну свою дурість злигоднів та горя. І все це відоме мені й навіть краще відоме, ніж ви можете змалювати вашим пером. Узяв я раз ваш твір у газеті, прочитав його і бачу — цілком правильно, але дуже нудно й анітрошечки не цікаво. Ну, думаю собі, і дарма! Людина ще молода, виправиться й зрозуміє, як треба писати. Беру ваше писання вдруге. Те саме... На диво правильно й дуже нудотно... Ніякого зльоту почуттів опісля читання не настає й ніякого піднесення духу немає! Треба пробачити молодій людині, думаю собі. Ще раз прочитав, ще й ще... все те саме... Все життя, життя й ніякої фантазії. Ну, й вирішив я не читати вас... бо бачу, що манера ваша ніякої втіхи мені не може дати. Так з того часу й не читаю!

Я все це вислухав, і перукар не тільки залишився живий, але навіть не був покалічений мною. Таким дивовижним самовладанням я зобов'язаний знайомству з філософією Епіктета і Зенона, яку я з певністю рекомендую як братам-письменникам, так і всім іншим безталанним людям. З силою такої самої певності я міг би ще рекомендувати тільки одним один «далматський порошок» — це єдина річ на землі, яка так само необхідна людині, як необхідний їй стоїцизм.

— Ви, може б, назвали мені ваших улюблених письменників? — попросив я перукаря.

— З охотою! — погодився він, опускаючи донизу мого носа.— Пан Густав Емар, Понсон де-Террайль, П'єр Законне, Монтепен... дуже цікаві письменники!.. З російських — пан Гмирьов, Саліас, Пазухін, Кондратьєв, Вавілов, Хрущов-Сокольников, Рудниковський і багато інших, які наслідують приклад іноземців... Прекрасні письменники!

Мені стало так жалко себе, ніби я вдруге народився на світ божий.

— Послухайте, — благав я, — але чим саме, зрештою, я гірший за них, всіх отих...

— Незрівнянна відстань! — жахнувся цей Томас Торквемада, безжальний інквізитор, потвора без серця й

без почуттів.— Ви тільки зміркуйте: ви описуєте життя, і ніякого вам нема діла до його смислу! Доброчесність у вас ніякою увагою не користується, і ніяких любителів доброчесності, героїв ви не описуєте. Люди у вас, як всі люди, простісінькі — що в них цікавого? Такі люди по вулицях щодня сотнями ходять,— і я їх дуже добре бачу, брию деяких і всіх знаю. Навіщо ж мені читати їх описи? Досить добре відомий мені їх життєвий лад, і дуже вони нудно живуть. Ну... от ви й поміркуйте: беру я книжку письменника, який з фантазією пише і з власної своєї голови, а не з життя. Беру, читаю, і бачу — нічого подібного до описаного в тій книзі я не бачив за весь свій земний шлях. Шлях мій нудний — встаю й берусь пташок годувати. Погодую, повичищаю їм клітки й починаю брити. Брию, брию й до того доходжу, що ремствую навіть: «Господи! І навіщо в людей на головах волосся росте? Та невже ж не можна без цього? Бо ж все одно — стрижуться вони й бриються. Господи! Всі люди народжуються лисими — нащо ж у них волосся росте, коли більшість людей все одно наприкінці життя лисіє!» Бачите, в які думки я іноді загрузаю. І якби ото не було на світі цікавих книжок, — їй-богу, я б став філософом! Але, хвала творцеві, — цього не станеться зі мною, на світі є що почитати. Так ото ж, бачите ви, дуже мені нудно жити. І людське життя я знаю — їм теж нудно. Тісно, важко... Всі — ніби як у трясовині, одне одного давить, одне через одного лізуть, не знати куди, і все це без будь-яких почуттів і без тям. Дивишся, дивишся... і осточортіє тобі ця канитель тягуча. Куди подітись? «В землі — хробачня, в воді — чортівня, в лісі — сучки, в суді — крючки, — куди податись?» Певно, знаєте цю примовку? Дуже вірна й вельми ясно змальовує безвихідність життя. Бо живеш спочатку в сподіванні, що з тобою трапиться якась подія, після якої ти вже будеш не тим, чим ти є. І раптом — нема нічого! Ах, як це прикро!.. Потрудіться надути вашу ліву شوку!

Я попросив його сказати мені, яка саме шока в мене ліва, бо я такий був приголомшений його промовою, що зовсім втратив відчуження буття і навіть не міг виразно уявити, — чи я сиджу догори головою, за успадкованою від батьків звичкою, чи я сиджу якось ще інакше? Він визначив місцезнаходження моєї лівої шоки й вів далі:

— Ну, так от! Живучи таким життям, без усякого, так би мовити, глянцю, без прикрас і без будь-якої втіхи, і який мені інтерес читати ваші зображення життя, яке добре-таки набридло мені? І от, у вільний від бриття й стрижки час, беру я в руки любиму книжку, розгортаю й поринаю в неї... І бачу в ній зовсім не те, що існує насправді. Першим чином, люди — вельми зрозумілі панове. Цей падлюка, а цей дурень, цей благородний, а ця ангел з небес. Потім — почуття! Загаслі вулкани й страхітливі коловороти! Жорстока боротьба, шаленість вчинків, захват, струс всіляких порядків життя, бурі й прози, смерті, грабунки, жажливі діяння, швидке обертання людей у всьому цьому і — трах! Доброчесність піднесена, а порок покарано й повернуто в прах! Сліз із півштофа проллеш над такою зворушливою книгою! Хвилювань зазнаєш солодких цілий пуд. Розрив серця навіть можливий — от до чого зворушливі деякі фантазії панів письменників. І от, ви бачите, як діють вони, — учіться. Учіться, коли вам безталанну людину жалко! Я знаю, що в житті такого лиходійства й подолання пороку не буває, таж у ньому ще гірше можливе! Без щасливого кінця... А тут я бачу щасливий кінець і можу мріяти про можливість благородних почуттів і безстрашно героїських людей на нашій тісній і брудній вулиці. Спочиваю душею, мріючи, очищаю з серця порошок життя. Все обличчя накажете одеколоном змочити?

Я ладен був просити його змочити мені не тільки обличчя, але й серце, бо воно висохло в мене від його слів. Але я лише мовчки кивнув йому головою.

— Егеж! А ви — хіба ви можете відірвати людину від життя й піднести її до мрій? Ні, ви не тим пороком начинені. Вам ще ба-агато треба вчитись писати, щоб приносити собою людям втіху й розраду духу. Ви повзаєте, вибачайте на слові, по життю, а ті ширяють над життям. Їм і слава. А ви... повинні вчитись. Пудри накажете?..

Я наказав ще пудри, хоч він доволі вже пудрив мене, і я був дуже білий...

— Життя, бачите ви, є труд, а описання його повинно бути втіхою, не можна ж весь обід готувати з картоплі, коли людині хочеться і в неї є можливість бланманже їсти... я про фантазію кажу... Так от, я вас і вибрав! Прощу вас!

Егеж, так ось як він мене відбрав! Я все-таки без його допомоги підвівся з стільця.

— Ви на мене не образились за правду? — поцікавився він.

«Ах ти, анафемо! Я не образився? Будь ти проклятий!»

Ви гадаєте, я це вголос сказав? Даремно. Я людина все-таки культурна й приховувати мої справжні почуття вмію трохи гірше за вас. Я сказав йому:

— О, що ви! Навпаки... я дуже задоволений з вашої поважної розмови!

— До побачення! — сказав цей правнук Іуди Іскаріота, це жорно, цей млин... що перемолов мене на порошок, щоб йому провалитися в тартар!

— Від душі бажаю вам усього доброго й дякую за щирість... — міцно потис я йому руку.

— Якщо ви будете з голови катати, так і із вас вийде дуже цікавий письменник! — напучував він мене.

— Я спробую... — обіцяв я.

— Головне — ви не вагайтесь! Катайте на всю, й чим менше на життя схоже, тим воно краще... приємніше для серця... Фантазії більше, а вона викликає в людини піднесення почуттів до небес і отаке солодке трепетання серця... Відривайте людину від життя, — бачите: вона захлинулась ним!

Нарешті він дав мені спокій, і я пішов...

Але я прийшов додому вже не тим, чим вийшов з дому. Мені здається, що мені оббрили серце. Я страждаю від безсоння й ревматизму. У мене починається тик і, здається, скоро мене сушитимуть сухоти. В кишках вже сухісінько, у всіх. Я почуваю, що після цієї бесіди дні мої злічені...

...А що, коли цей перукар був єдиною людиною, яка мене читала?

Господи! І навіщо в світі існують читачі, коли з мене досить самих видавців?

ПОЕТ

Начерк

Коли Шура, прийшовши з гімназії, роздяглась і пройшла в їдальню, вона помітила, що мама, вже сидячи біля накритого столу, посміхнулась їй якось особливо. Ця обставина зараз же зачепила цікавість Шури, але вона була вже доросла й вважала нижчим за свою гідність виказувати себе запитаннями. Вона мовчки поцілувала маму в лоб і, мигцем глянувши на себе в дзеркало, сіла на своє місце. Тут їй знову впало в вічі щось незвичайне — стіл був сервірований «по-парадному» і на п'ять персон. Отже, хтось запрошений обідати, тільки й усього. Шура розчаровано зітхнула. Вона добре знала всіх знайомих тата з мамою й тьоті Зіни — серед них зовсім немає жодної цікавої людини. Господи! Які всі вони нудні, і як взагалі нудно на світі...

— Це хто? — кивнувши головою на прибор, байдуже спитала Шура.

Перед тим як відповісти їй, мама подивилася на свій годинник, потім на стінний, потім, нахиливши голову в напрямі вікна, до чогось прислухалась і, нарешті, всміхнувшись, сказала:

— Відгадай...

— Нецікаво... — сказала Шура, почувавши, що цікавість знову спалахує в ній. Вона згадала, що покоївка Люба, відчиняючи їй двері, теж якось незвичайно сказала:

— Прош-шу!

Люба взагалі дуже рідко говорила «прошу» і ніколи ще не говорила саме так, з шипінням. Шура дуже добре пам'ятає це, бо найменша нова рисочка в нудному, установленому в тісних рамках домашньому житті родини викликає дуже помітні жмури на його спокійній поверхні, і її добре запам'ятовує жадібна до вражень Шурина голівка.

— А може, й цікаво... спробуй, відгадай,— знову запропонувала мама.

Згадавши Любину інтонацію, Шура вже була переконана, що цікаво, дуже цікаво, але запитати прямо їй було чомусь ніяково.

— Хто-небудь приїхав...— немов байдуже сказала вона.

— Безперечно,— кивнула головою мама...— Але хто?

— Дядя Женя,— висловила припущення Шура, почувавочи, що в неї на щоках виступала краска.

— Ні, це не родич... Це проте хтось, кого ти — любиш...

Шура зробила круглі очі... але потім раптом схопилася з місця і кинулася мамі на шию:

— Мамонько! Невже?

— Стривай, стривай,— сміючись, мама відштовхувала її від себе,— не треба бути божевільною! Ну... от я йому все це скажу!

— Мамонько! Кримський? га? Приїхав? Тато його зустрічає? Так? І тьотя Зіна теж? Адже вони зараз, зараз будуть... Мамонько, я надягну сіру сукню! Ах, їдуть! Приїхали!

Уся червона й схвилювана — вона стрибала біля материного стільця, потім кинулася до дзеркала, побігла була до себе переодягатися, але, зачувши, як унизу цокнув замок у дверях, знову повернулася до дзеркала, поправила зачіску і статечно, вгамовуючи своє хвилювання, сіла на своє місце й заплющила очі. Коли вона розплющить їх, у цій кімнаті, так близько, всього тільки через один стілець від неї, сидітиме Кримський... Той поет, віршами якого вона зачитувалась і якого в гімназії вважали за найкращого поета з усіх сучасних. У нього такі ніжні, пестливі вірші, такі звучні... журливі... Господи! І ось він, живий, буде так близько до неї, буде говорити, читати свої нові твори, яких у гімназії її подруги ще не можуть знати! «Ах, яку річ написав Кримський!» — скаже вона їм завтра, вони запитають її —

яку; вона прочитає їм; тоді вони спитають, де це надруковано, і вона скромно,— неодмінно скромно! — скаже: «Ах, це ще не надруковано. Це він вчора читав мені у нас за обідом!..»

Яке здивування, які заздрощі! Ця злючка Кікіна — що з нею буде? Знатиме вона, що краще: мати сестру співачку чи знайомого поета? А всі інші!.. Проситимуть: «Шуро, покажи нам його!..» А... а коли він раптом закохається в неї? О! Це можливо... бо він поет... Поети завжди закохуються одразу... Господи! Які в нього вуси? Очі... великі й сумні, з темними колами під ними... Ніс орлиний... а вуси чорні. «Шуро! — скаже він, ламаючи руки й падаючи перед нею на коліна,— Шуро! Я побачив вас, «і зорею для мене знов життя запалало, і пройняв мені серце дрож чудових надій... Це ж бо ви! Я клянусь — вас душа моя знала...» Ах, він написав уже ці вірші! Отже...»

— Задуха, курява, якісь надзвичайно їдкі запахи. Цілу ніч я не міг заснути...

Голос, що повернув Шуру у світ дійсний із світу поезії і мрій, був дуже м'який і симпатичний, хоч у ньому бриніли хрипкі, буркотливі нотки розпещеної людини. Шура розплющила очі і підвелася з стільця назустріч високому худорлявому чоловікові, у чорній бархатній тужурці і широких сірих штанах.

— Добридень, панночко... Ви забули мене, так? Ну, звичайно...

— Я...— зніяковіла Шура,— я завжди читаю ваші вірші... але я була маленька, коли ви були в нас...

— Але... тепер ви доросла,— окидуючи її поглядом, всміхнувся поет, хотів ще щось сказати, але тільки пожував губами, як це роблять старики, і сів на стілець, кажучи Шуриному татові:

— А гарно, затишно в тебе, Михайле...

Шура, опустивши голівку, дивилася в свою тарілку і на її гладенькій поверхні відтворювала образ поета. Їй не подобались його сірі штани, стрижена голова й ріденькі руді вуси — о, все це було вкрай прозаїчне.

Потім ця манера жувати губами, синюваті голені щоки, і підборіддя... очі дуже світлі, навіть безбарвні, мішки під ними, широкий лоб у зморшках... Він зовсім як один чиновник на пошті, і зовні в ньому нічого, нічого нема поетичного... А які в нього руки? Шура скоса поди-

вилася на них... Вони були пухлі, з короткими товстими пальцями. На одному пальці перстень з агатом. Шура зітхнула, почувавши, що їй сумно.

— То ви читаете мої вірші?

Це він їй каже... Вона кивнула головою, почервонівши.

— Ну, й що ж... можу запитати — чи подобаються вони вам?

— О, та вони тут божеволіють від ваших віршів, — сказала мама.

— А! Це мені приємно...

— Зовсім ні, це неправда, — швидко заперечила Шура мамині слова, але її заперечення пролунало вже після слів поета...

Дівчинка зніяковіла — це вийшло безглуздо... А тато, мама, тьотя і він — сміються... Він навіть брови підняв чогось, і обличчя в нього стало клоунське... Навіщо він підняв брови? І навіщо сміється разом з усіма? Він — поет і повинен бути чуйний, делікатний... Хіба йому можуть здаватися смішними рум'янці її зніяківіння, як це здається іншим, хіба він такий самий, як усі? Він, мабуть, прикидається, щоб не здатися татові й мамі нелюб'язним... Потім він буде самим собою...

— А ви, Шуро, в якому класі?

— У шостому...

Навіщо йому знати це? І чому він зве її Шурою?

— А кого з учителів ви обожнюєте? Учителя малювання, звичайно?

— Слов...

— Ах, так, учителя словесності... — Розлігся оглушливий регіт...

Шурі здавалося, що її шматують, щипають, встромляють їй у тіло тисячі шпильок. Вона хотіла схопитися з-за стола і втекти куди-небудь. Їй стало холодно, і вона боялась, що не стримає сліз... Як це вона прохопилась?.. Тремтячи від обурення, що огорнуло її, вона глянула в обличчя поета очима, в яких спалахнув злий і нервовний вогник, і скоромовкою, боячись, що в неї не вистачить сил сказати все, що вона хоче, почала, ламаючи під столом пальці:

— Це смішить вас? Але це не може бути смішним — він найкращий з усіх вчителів, і ми всі його дуже любимо... Він цікаво розповідає... і читає нам... різні книжки...

вказує, що є нового в літературі, і взагалі... він дуже хороша людина... Запитайте, кого хочете, і в нашому класі і в сьомому. Навіщо ж сміятися? Звичайно, я...

— Шурко! Чого це ти? — вигукнув тато.

— Ми образили панночку, — лагідно сказав Кримський. — Я прошу вибачити...

Шурі було неприємно слухати його перепрошення, — їй здавалось, що вони нещирі і що йому зовсім нецікаво знати, як вона поставиться до його слів... І взагалі вона відчула себе чужою і непотрібною всім їм... Їй стало жалко себе, і до кінця обіду вона просиділа наче в тумані, прислухаючись, як наростає сум в її серці, тихий, ниючий сум.

«Так ось він який, поет! Такий самий, як усі», — думала вона після обіду, сидючи біля вікна у своїй кімнаті й уважно, наче щось нове, розглядаючи свої улюблені кущі бузку в саду під її вікном.

«Як усі... Але... чому ж тоді тато не пише віршів? Хіба він гірший за цього?» — І вона згадувала чаруючі серце, задумливі строфи поета, римовані фрази, в яких стільки журливої ніжності. Він ані словом не згадав про них за обідом. Мабуть, він звик писати їх, як Соня Сазікова звикла робити свої чудові квіти з цигаркового паперу. Усі їй заздять, а вона сміється та дивується — це ж так просто!..

У саду залунали голоси: це тато з Кримським. Якщо вони сядуть на лаву за бузком, вона почує всю їх розмову до слова. І, витягнувши шийку, Шура з палкою цікавістю подивилася — куди вони йдуть.

— Ну, а як купують твою останню збірку? — питав тато.

— Нічого, йде. Думаю про друге видання. Але купують більше з цікавості, а не через справжню потребу в поезії. Ця... наша вбога критика, як збірка вийшла, прокричала — декадентство! Публіці й цікаво знати, що таке, нарешті, оце декадентство, про яке стільки говорять і ніхто нічого зрозумілого не може сказати. Ну, і я виграю... купують, бажаючи поцікавитися декадентством...

Голос Кримського був журливо-насмішкуватий, в його словах звучала образа, і ця нотка знайшла споріднений відгук у маленькому сердечку дівчинки, яка підслухувала біля вікна.

— Та-ак,— сказав тато,— критика суворо ставиться до вашого брата.

— Усі вимагають громадянських звуків помсти й скорботи... Сидячи по своїх старих гніздах, вони вважають, що на помсту і скорботу в житті є попит... Зовсім даремно... ніяких громадян у житті немає, є в ньому люди дурні й самовдоволені і люди змучені й невдоволені з усього... А більше нічого немає... Панам критикам ця сумна обставина невідома... Вони мають справу з книжками, а не з життям, з старими традиціями, а не з новими віяннями... Молодь? «Молодь, друже мій, нині народжується стариками»,— незаперечно сказав хтось... Йй дуже мало діла до поезії і до всього того, що могло б очистити душу. А проте, облишмо цю нудну тему... Яка гарненька дочка в тебе...

— А, поет! ти вже помітив?

— Любий! — сконфужена й вся червона від радісного хвилювання прошепотіла Шура. З його слів вона зробила висновок, що його не розуміють і він скаржиться на це. Він знову став поетом в її очах. А потім ця несподівана похвала їй...

— До речі, пробач за нескромне запитання...

— Про дружину? Ну, брат, я не знаю, де вона... Років зо два тому чув, що вона десь на Кавказі вчителює... Уф! не можу без жаху згадати про неї... Є жінки, здатні чистотою своєї доброчесності і наївністю свого мозку вселяти самий тільки жах, щирий жах мені, прахові від праху. Моя дружина належить саме до цього сорту жінок... Мені ніколи не було шкода себе так сильно, як тоді, коли я розкусив її серце... серце християнки, яка хоче будь-що страждати,— нудний персонаж... А що, нам скоро дадуть чаю?

— Скоро... але ти не на тему говорив — я хотів запитати тебе, як ти тепер живеш... по-сімейному чи на самоті...

— З травня на самоті. Взимку жив з одним ангелом... Курйозна історія, друже! Поклонниця мого таланту, дівчина з вогником і не без освіти, що, проте, не заважало їй бути класичною дурепою... Зійшлися ми з нею зовсім випадково... принаймні у мене не було нічого умисного. Випив я трохи: це було на пікніку за містом... Чорт його знає, як вона опинилася в мене на квартирі... тільки вранці я прокидаюсь, дивлюсь: жона-

тий! Поздоровив себе, одягнувся і чекаю, що буде далі...

Тато голосно реготав, і дівчинці здавалося, що звуки його сміху розколюють у ній щось. Це було дуже боляче їй.

— Ах, чортовиння... н-ну?

— Ну, прокинулась. Почались сльози... мільйон поцілунків і стільки ж клятв. З тиждень ми страшенно шаліли, і я добре-таки змучився з нею...

— А батьки?

— Приховано. Потім життя потроху стало вступати в свої права, і почалося... чорт зна що! Насамперед вона стала доводити мені, що мої ніжні, чудові, чарівні вірші зовсім не гармоніюють з моїм халатом,— річ, за яку я заплатив шістдесят п'ять карбованців... Я протестую — вона плаче. Скандал! Зрештою, виявляється, на її думку, поет — істота в такій мірі неземна, що в квартирі його навіть не повинно існувати те приміщення, куди, в силу фізіологічних законів, мусить інколи ходити й поет. О, хай йому чорт, оцьому ідіотському вихованню, що так квасить жіночий мозок! Почалися спірки, сльози, істерики, посилення на материнство... вимагання поступок на всіх пунктах. Я втік і написав їй прозою, що поет насамперед потребує свободи.

— Ну й що ж? — повільно спитав тато.

— Плачу їй по двадцять п'ять карбованців на місяць...

Шурі було холодно, і вона вся тремтіла дрібним нервовим дрожем, продовжуючи дивитися в сад широко розплющеними очима...

— То ж то останнім часом твій песимізм забринів так голосно...

— Ти читав «Різноманітних спогадів юрма у тьмі нічній переді мною в'ється»?

— Ну?

— От там викладено все враження... весь осад цієї безглуздої історії.

— Гарно викладено... — зітхнув тато. — Взагалі, брат, ти великий майстер виразно зображати «сердечних хвилювань узори неясні».

— Чи ба, а ти, однак, й справді мене почитуєш?

— І навіть дуже. По ширості кажучи, у тебе чудесний вірш...

— Спасибі! Це не часто доводиться чути, хоч я — буду відвертий — знаю, що заслужив такий відзив...

— Безперечно, брат! Ходімо чай пити...

— Ти подивися, хто нині пише і як пише? Шкуродери, а не поети, насилують мову, мордують її... Я ціну цей скарб, стараюся...

Шура бачила, як вони йшли садом поряд і тато обіймав поета за талію... От їх голоси стали невиразні, стихли.

Шура випросталася на стільці повільно, так, наче на ній лежало щось важке і їй страшно трудно було ворухнутися...

— Шуро, йди чай пити! — долетів до неї мамин голос.

Вона підвелася, пішла й, проходячи мимо дзеркала, бачила, що обличчя в неї бліде, змарніле, наче злякане. І в очах її був такий туман, що, коли вона вийшла в їдальню, знайомі обличчя з'являлися перед нею якимись безформними білими плямами.

— Сподіваюсь, що панночка вже перестала сердитися на мене? — донісся до неї голос поета.

Вона мовчала, дивлячись на його гладенько стрижену голову і намагаючись пригадати, яким він, цей чоловік, здавався їй, коли вона читала його вірші й не знала його?

— Шурко, чому ж ти мовчиш? Яка ввічливість! — вигукнув тато.

— Ах! — скрикнула вона, схоплюючись із стільця, — чого вам треба? Відчепіться від мене... Обманщики...

І, з риданням кинувшись геть із їдальні, вона ще раз істерично крикнула:

— Обманщики!..

...Кілька секунд четверо людей біля столу сиділи мовчки, здивовано поглядаючи одне на одного. Потім мама й тьотя вийшли.

— Вже... чи не чула вона нашу розмову? — спитав тато поета.

— Хай йому чорт! — зніяковіло вигукнув той, засовавшись на стільці.

Увійшла мама і на звернуті до неї запитливі погляди відповіла, дивуючись, знизавши плечима:

— Плаче...

РОМАН

I

Героеві цього роману, Яшці, було одинадцять років, коли він вперше відчув у своєму маленькому серці со-
лодке томління любові. Він був «хлопчиком із друкарні»,
надзвичайно замузаним хлопчиком, від якого завжди
дуже відгонило друкарською фарбою, скипидаром та ін-
шими професійними ароматами. Такий самий замузаний,
обшарпаний, як і всі інші друкарські хлопчики, з таким
самим, як у них, обличчям в масці чорного масного
бруду,— Яшка відрізнявся від них великими, завжди ши-
роко розплющеними ясними очима, порівняною скром-
ністю поведінки і нахилом до чистоти. В обід він завжди
вмивався, себто розвозив по обличчю свинцевий порох
і бруд машин, які нерівно його вкривали,— рівним ша-
ром, і від цього його піклування про свою зовнішність
здавалося, що він не забруднений, а таким вже чорним
з'явився на світ. Рівний колорит бруду на його обличчі
дав йому серед однолітків право на прізвисько — Чистяк.

Кирпатий, з товстими губами, з великими очима і ку-
лястою, гладенько обстриженою головою, з обох боків
якої стирчали великі, відстовбурчені вуха,— серед набор-
щиків він був більше популярний під прізвиськом Руко-
мийник. Становище його в друкарні було аж ніяк не гірше
від становища інших однолітків: він зовсім не міг поскар-
житись на те, що його обминають роботою чи ляпасами,
і в цілому він плином свого життя був задоволений.
Після побоїв він звичайно плакав і люто лаяв того, хто

Його бив, але лаяв потихеньку, так, щоб, крім нього самого, ніхто не чув цієї лайки. В аналогічних випадках його однолітки поводитись точнісінько так, та й взагалі Яшка Чистяк, чи Рукомийник, майже нічим від них не відрізнявся. Платні він одержував два карбованці на місяць і всю цілком віддавав своїй тітці, вельми огрядній і завжди напівп'яній бабі, що торгувала на товчку дрантям. Не маючи батька й матері, Яшка жив у неї в темній чотирикутній дірі з одним вікном, що дивилося кудись у яму. Діра ця була частиною підвалу великого триповерхового будинку і правила за чудову квартиру,—взимку в ній було душно до нестями від майже повного браку повітря, а влітку прохолодно, як у льоху, через вологу, яка сповнювала діру. Яшчина тітка ставилась до нього не дуже люб'язно і частенько скаржилась богіві на тих людей, які помирають, залишаючи після себе нащадків на піклування їхніх родичів, аж ніяк не повинних у тому, що люди мають дурну звичку народжувати дітей і не вміють їх ставити на ноги без допомоги сторонніх осіб, нічим не зацікавлених у цій справі. Не раз траплялось, що Яшчина тітка ґрунтовно доводила правдивість своєї думки за допомогою потиличників і стусанів, щедро нагороджуючи ними небожа. Найчастіше вона робила це в нетверезому стані. А втім, треба сказати, що твереза вона була тільки тоді, коли прокидалась після пияцтва, до того ж цей час у неї цілком поглинало прагнення похмелитись,—прагнення, яке вона незабаром і здійснювала.

З огляду на вищезазначене, Яшка почував себе на вулиці набагато краще, аніж дома, і в одинадцять років був уже тонким знавцем міста і міського життя. На вулиці життя було і краще, ніж дома, і мало в собі більше рівності; образа, заподіяна Яшці на вулиці, негайно ж поверталась ним за допомогою спритно кинутого каменя, лайки чи навіть бійки,—у тому випадку, коли кривдник був рівний Яшці силою. Дома відплата була неможлива—Яшка не міг би впоратись з тіткою і настільки був переконаний у цьому, що навіть жодного разу не наважувався починати з нею відкритий бій. Іноді тільки він як маленьку помсту дозволяв собі дещо: так, наприклад, коли п'яна тітка засипала, він підливав під неї холодну воду, підсипав їй у табакерку перцю, а в черевики сухої гірчиці. Останній засіб був найоригінальніший,

і Яшка на самому собі спробував, як саме він діє. Йому товариші підсипали гірчиці у чоботи, і, коли вона розчинилась від поту,— обое чобіт являли собою чудові гірчичники. Яшка довго танцював після того, як догадався скинути чоботи, і, нарешті — навіть упав, задрав ноги догори і, бовтаючи ними в повітрі, заходився шалено верещати. Підшови так пекло, ніби їх підсмажували на плиті, між пальцями здулися пухирі, які потім лопнули і перетворились на виразки, що примусили Яшку довго ходити босоніж і ступати тільки на п'яти. Тітка разів зо два спробувала принаду цього приємного жарту, дуже поширеного серед інших розваг у Яшчиній друкарні. Але одного разу гірчиця трапилась не дуже міцна і не завдала тітці нічого особливого, крім легкого неспокою. Проте другим разом Яшка лишився задоволений — тітка нила і стогнала, гірше, ніж сам він після побоїв. Вона все ж таки не догадалась, у чім справа, і Яшка не раз ще сподівався в майбутньому полікувати її гірчичниками. Мені невідомо, чи справились його надії.

II

Якось Яшка чистив друкарський верстат, а для розваги лаявся із своїм товаришем по роботі, і все було добре, аж раптом колеса верстата чомусь прийшли в рух...

— Тпр-ру, чортів млин,— презирливо вигукнув Яшка, але в цей час щось смикнуло його за ногу, потягло кудись убік і вниз і м'яко, але боляче гепнуло об підлогу спиною. Яшка двічі розплющив і заплющив свої великі очі, в яких було багато болю й здивування, і знепритомнів.

Опам'ятався він у чотирикутній кімнаті з жовтими стінами. Був вечір, горіли лампи, а вікна були запнені темною тканиною. Ламп було три, і, крім них, було ще шість ліжок, які стояли по троє одне проти одного і також були вкриті жовтим. На всіх трьох ліжках, які стояли проти того, на якому лежав сам Яшка, спали люди; на одному, поруч із ним, лежав довгий чоловік з чорними вусами і величезними очима дивився просто в обличчя Яшки...

З другого боку від нього ліжко було порожнє, і Яшка, відчуваючи, що він боїться чорновусого сусіда, став дивитись на це ліжко, роздумуючи, куди він потрапив? Жовтий колір нагадав йому про острог, який зовні весь був забруднений жовтою фарбою, і ще про гімназію. Яшка прислухався — чи не бряжчать десь кайдани? Але було тихо, і тільки далеко десь там стогнали... і дуже погано пахло... Отже, це лікарня, а не острог і не гімназія... Ящї стало моторошно і дуже захотїлось заплакати, але він стримався, збагнувши, що його довгий сусід може йому за сльози дати прочухана. І, заплющивши очі, Яшка став пильно прислухатись... Найперше він почув бурчання у власному животі і зрозумїв, що хоче їсти... В ту ж хвилину він якось одразу пригадав те, що з ним трапилось до того часу, як він опинився тут, і разом із тим він злякався, відчувши, що в нього болить голова, спина і однієї ноги зовсім немає... Але виявилось, що це марна тривога: нога була з ним — коли він спробував поворухнути нею, вона дала про себе знати гострим болем.

Яшка міцно заплющив очі і щосили закричав... а потім, не розплющуючи очей, почав слухати... Десь пролунали м'які й квапливі звуки кроків, і над Яшкою прозвучав жіночий голос... не так, щоб дуже ласкавий:

— Ну, чого ти кричиш?.. га? Хлопчику! Чи, може, ти неприємний?

Очевидячки, в цій лікарні люди, які неприємні, не втрачали дару слова і сидїлка звикла з ними розмовляти і в той час, коли вони були без пам'яті. Ніби підохочуючи цю її звичку, Яшка подумав — що б таке їй сказати, і, розплющивши очі, заявив, хоч і кволим голосом, але з повною рішучістю:

— Я їсти хочу!

— Так чого ж ти кричиш на все горло? Бач який шибеник!..

І вона пішла, човгаючи туфлями по підлозі. Потім вона знову з'явилась, і Яшка вирішив, що буде до речі запитати її:

— Адже це, тітонько, лікарня?

На що вона повчально відповіла йому:

— А то що ж, заїзд?

Потім Яшка попоїв і заснув. Прокинувшись серед ночі, він розплющив очі і оглядївся. Все було пройняте тишею

і запахом ліків. І хтось тихо-тихо стогнав. Звук був такий дивний і так плавно розлягався у жовтій кімнаті, що здавався єдино живим серед цієї пахучої тиші і незвичної для Яшки нудотної чистоти. Ніби це жовті стіни дихали... Сусід Яшки по ліжку лежав витягнувшись, склавши руки на грудях, на обличчя його падало світло, губи були напіввідкриті і оголювали білі холодні зуби. Це було страшно. У Яшки тьохнуло серце, і він, натягнувши собі на голову ковдру, заплакав потихеньку, відчуваючи себе самотнім, забутим, загигаючим.

Так і потяглися дні за днями. Яшка поволі одужував і дуже марнів. Худоба обличчя зробила Яшчині очі ще більшими, і в них застиг тоскно-вичікувальний вираз. Обличчя йому відмили, і тепер було видно, що воно біле, гарненьке личко дитини, яка вже багато думає. Нудно йому було в лікарні, тоскно, самотньо.

Одного разу, прокинувшись серед дня, Яшка розплющив очі і здригнувся. Хтось дивився на нього й посміхався йому, так посміхався, що Яшка відчув себе зовсім здоровим і зробив рух, щоб сісти в ліжку. Але біль у нозі примусив його зморщитись, ойкнути і знову заплющити очі.

— Що в тебе болять, хлопчику? — спитали його. Ніхто ніколи і ні про що не запитував його так ласкаво.

Яшка поглянув — над ним схилилось чнесь біле, ніжне, майже прозоре обличчя, і прямо в очі йому дивились темні, ласкаво примружені очі, дивились і посміхались і ніби пестили Яшку чимось м'яким і теплим по всьому його маленькому тілу. Яшці здалося, що всього цього він давно вже чекав і що колись хтось так само дивився на нього... але це було невідомо коли. Яшка посміхнувся...

— Чого ти мовчиш?

Яшка знов усміхнувся й хитро хитнув головою, примруживши очі.

— Який милий!

Яшці плакати захотілось. Обхопити б цю чисто витончену шию і плакати довго й багато.

— Ну, скажи! Давно ти тут? Що в тебе болять? Чий ти?

У хлопчика залоскотало в горлі, і уривчастим голосом він спитав:

— А ти не підеш... ви не підете, коли я говоритиму з вами?

— Голубчику! Чого ти так думаєш?

— А коли я говоритиму... вам ні про що буде розпитувати, і тоді ви підете... Знов тоді я залишусь сам.— Тут Яшка заплакав сльозами образи й радості.

— Бідненький... Я не скоро підучу... он він спить ще...

— Хто? — швидко крізь сльози спитав Яшка.

— Брат.— І вона кивнула головою на його сусіда по ліжку...

— Так це ви не до мене прийшли? — розчаровано спитав Яшка.

— Адже ж я тебе не знала... Тепер буду вже і до тебе приходити...

— А оцей, довгий, і є брат? Він чого тут лежить? Теж машина його зіпсувала? — недовіжливо й зацікавлено спитав Яшка.

— Він... хворий, дуже хворий... Його не машина, а... так він... нездоровий...

— А ви хто така? Часто ви будете ходити? Кожного дня? А де ви працюєте? Ви, може, коректорша, чи швачка, чи просто пані? Очі от у вас дуже дивні... величезні!.. Поки брат хворіє тут, ви все й будете ходити сюди? Бач... ну коли б то він подовше хворів!

— Хлопчику мій бідний, голубчику!

Він знов заплакав, цей Яшка Чистяк. Вже надто добре промовляє вона ці слова! Він плакав і сякався в свої пальці, а вона витирала йому ніс хусточкою, від якої пахло квітами і весною. І Яшка відчував, що разом із сльозами з нього виходить його біль, а вдихаючи пахощі хусточки, він вдихає разом із ними бадьорість і силу... Потім вона цілувала його в очі, і в губи, і в щоки, і в лоб. І все це було незвідане Яшкою, все відкривало перед ним цілий світ нових почуттів.

Вона пішла, — він лишився мов уві сні і мов уві сні жив дев'ять днів. Дев'ять разів приходила вона, і весь цей час Яшка переживав безліч незведаних, солодко хвилюючих його душу відчуттів. Вона звичайно приходила, і підійшовши до його ліжка, поцілунком віталася з ним, а потім ішла до брата і сідала в ногах його ліжка так, щоб бачити й Яшку. Яшка, хмурячи брови, стежив за нею, слухав її розмову з братом, а коли вона поглядала на нього, Яшка манив її очима до себе. Почуття жагучих ревнощів до цього довгого й похмурого чоловіка зазнавав Яшка кожного разу, як тільки згадував про його існування.

Яшка хотів би, щоб він помер уже, чи що, швидше, цей довгий брат, тоді б вона ходила до нього одного, до Яшки. І кожного разу, коли брат із стогоном хапався за груди, Яшка здригався — помирає, чи що? Але той все не помирав, і Яшці гірко було це. Вперше йому випало на долю таке хороше, і от треба ділити це навпіл з якоюсь «гнилою жердиною», як нишком прозвав Яшка свого сусіда. Вона майже весь час сиділа в нього на ліжку і лише зрідка, ненадовго підходила до Яшки. Він хапав її за руку і, дивлячись на неї жадібними й благальними очима, тягнув до себе, мовчки, міцно... Вона потихеньку звільняла з його пальців свою руку і знову йшла туди, до брата, який ніколи не говорив і слова Яшці, та й з нею говорив мало. І кожного разу, коли вона виходила, Яшці хотілося лайнути її брата, в серці у нього щось кололо, і на очі набігали злі сльози. Багато мук і багато щастя зазнав він за ці дев'ять днів свого життя.

І от одного ранку, прокинувшись, Яшка побачив, що «гнилу жердину» перекладають з ліжка на ноші...

— Куди його тягнуть? — швидко спитав Яшка у сиділки.

— А тобі що? Ти ще туди не попадеш... либонь ось скоро тебе додому потурять... Набалувався тут.

— Помер, чи що? — із зворушливим проханням в очах ще запитав Яшка.

— Ну, звісно... Не живого либонь понесуть.

«Помер!» Яшка злякався трохи, бачачи це в'яле, біле м'ясо, позбавлене руху, якеś надломлене. Ще цієї ночі Яшка чув його стогони, кашель і рухи... Але скоро переляк змінила тиха радість — «вона» ходитиме тільки до нього одного, до Яшки. І, заплющивши очі, він почав чекати її. Він міг уже вставати з ліжка і ходити з допомогою костура, але лежав... Вона прийде і, як завжди, поцілує його, але вже не сяде туди, до брата. Нема вже його, того брата! Жагуча радість охоплювала Яшку від цієї думки, і потім вона змінювалась в його душі тихим і солодким спокоєм. Завжди тепер вона сидітиме з ним, Яшкою, і нікого в неї тут немає, крім нього... Але вона не прийшла...

— Ховає... — пояснив собі Яшка цей прикрий факт. — Поховає й прийде... Апельсинів, певно, принесе і книжку... І говоритиме... до-овго!

Вона не прийшла й другого дня, і третього, і жодного разу більше не бачив вже її Яшка протягом тих двох тижнів, які прожив у лікарні з часу смерті її брата...

III

Він довго, ретельно шукав «її» у місті після того, як вийшов з лікарні. Він виніс звідти відлюдність, мовчазну зосередженість і розуміння потреби знайти «її». Щонеділі і в неробочі дні він тинявся по місту всюди, де буває чиста публіка, і шукав, і не міг знайти. Схожих було багато, і всі вони кололи йому серце гострою згадкою про «неї», короточасну мрію його смутного життя, всі вони ще міцніше викарбовували в його маленькому серці її гарний, добрий образ, її ласкаві темні очі, її гарячі м'які уста, тоненьку постать її в чорній пишній сукні і маленьку голівку в чорному капелюсі з білим пером. Ніде не було «її», крім його серця. Зосереджений і похмурий, з великими смутними очима, знову замурзаний і знову пропахлий друкарською фарбою, він був трохи дивний як на друкарського хлопчика. У ньому не було жвавості дитинства, безтурботності і веселого серця ранньої весни його життя — все дитяче в ньому пожерла і спалила ця дев'ятиденна мрія.

Але долі, завжди такої дотепній у своїх жорстоких жартах над людьми, долі його бажано було, щоб він ще раз побачив її. Одного разу, повертаючись з товаришами з прогулянки в лісі і йдучи поштовим трактом, він побачив її. Минуло два роки, але вона була така ж, як і тоді в лікарні, сиділа у поштовому візку, і тройка коней мчала її в клубах куряви. Поруч з нею був ще хтось... військовий, бо в очах Яшки блиснули металеві гудзики. Це вона була, вона, він не помилився. Він ніби приріс до землі на мить і раптом з радісним криком кинувся слідом за тройкою.

Він біг, притиснувши лікті до боків і кричав, і в рот йому набився порох, гуркотіли колеса тарантаса на вибоях, і в голові Яшки шуміло, серце його билосся, він кричав, кричав... Тарантас, заглушаючи його голос, зникав у куряві... Дерев навалюно неслись кудись мимо Яшки Чистяка...

І коли, знесилівши від погоні, він упав у порох шляху

обличчям,— то зарідав, заплакав сльозами гіркої образи, злими сльозами розчарування.

Потім він намагався знайти її. Днів через три він рушив удалину, поштовим трактом, і йшов, запитуючи на кожній станції:

— Куди їхала позавчора пані з офіцером?

З нього сміялись. У повітовому місті, до якого він дійшов, нарешті, його заарештували за бездокументність і етапом відправили до губернії. Тоді він знову пішов до друкарні і, завжди похмурий, ніби загубив щось, мовчазний і злий, незабаром своїм способом життя перестав відрізнятися від товаришів. Пив горілку, як вони, відвідував з ними веселі будинки, грав у орлянку і карти і працював, працював, працював заради всього цього...

Тепер Яшка Чистяк — тридцятирічний похмурий п'яниця, який у своєму житті більше перебуває біля стойки в шинку, аніж біля каси із шрифтом. Він набув серед хазяїнів і робітників недоброї слави п'яниці, злодія і напівбожевільного... На вигляд йому можна дати років п'ятдесят, весь він обірваний і брудний, завжди побитий і напівп'яний... Очі в нього великі, вицвілі, запухлі...

Та коли, одного разу, в шинку він розповідав мені цю історію,— я бачив, як вони блищали таким ясным, хорошим вогнем. А закінчивши своє оповідання, він помовчав і додав:

— Тільки всього й було в моєму житті хорошого... Мало, брат, так... Спився ось. А про неї згадувати... приємно. Люблю я це. Хоч воно, може, коли б не вона... нічого б, жив я... А й то сказати — наплювати! Ну її до біса... Як не живи — помреш. Отже — однаково. А як вона була — є про що згадати...

ЗУСТРІЧ

Начерк

— Скільки ж звідси верст до цієї... як її?

— До Березянки? Верст з тридцять, мабуть... а може, і з лишком.

Питав високий чоловік у бобровій шапці і довгій верблюжій шубі, відповідав червонопикий, лисий мужик, низько підперезаний по забрудненому кожуху червоним поясом. Обидва вони стояли на ганку постійного двору, мужик, скинувши шапку, крутив її в руках і, переступаючи з ноги на ногу, колихав своїм великим животом, чекаючи, про що його ще питає проїжджий. А проїжджий, повільно очищаючи від бурульок кінці своїх пишно вбраних інеем вусів, дивився на сніг, який сліпучо блищав проти сонця, і задумливо мружив великі, стомлені очі.

— Верст сорок, значить? — спитав він.

— А може, і сорок... В горницю завітаєте чи по селу прогулюєтесь?

Село складалося з двох десятків кучугур снігу, на яскравому фоні його де-не-де стриміли закурені димарі, виглядали темні роги покрівель і стін, тьмяно дивились шибки покривлених вікон, а в одному вікні розбита шибка, заткнута червоною ганчіркою, була схожа на величезне витекле око. Кучугури снігу нерухомими білими хвилями лежали й на вулиці, промені холодного сонця всіяли їх мільйонами гостро виблискуючих іскор. Шугав вітер і враз гасив їх сяйво, здіймаючи білий димок, — але, погаслі на землі, вони спалахували в повітрі і з шур-

хотом десь зникали. Було дуже холодно, і дихання виривалося клубом білої пари з рота проїжджого просто на лисину мужика, який з ним говорив.

— Ходімо в горницю... А чи довго чекати?

— Зовсім трошки.. за півгодини ми вас спорядимо.

Радісно виснув блок у дверях, і червоне обличчя мужика освітілось щасливою усмішкою, коли він, відчинивши двері в сіни, з тривогою й надією спитав:

— Самоварчик зволите? Яечка, молочко... хлібець пшеничний?

— Неси, тільки дивись, брат, недовго порайся...

— Цю ж мить...— І він зник з швидкістю, якої важко було сподіватись від людини з таким животом.

Проїжджий скинув з себе шубу, потім зняв хутряне пальто і залишився в товстому сірому костюмі й у високих, по коліно, теплих чоботях.

Обличчя в нього було повне, сите, розчервонівшись од морозу, пасмо довгого волосся впало на високий лоб з тонкими зморшками, очі, великі й розумні, дивились задумливо... Він, позіхаючи, сів за стіл і озирнувся. Маленька, обклеєна газетним папером і аркушами якогось журналу з малюнками, кімната являла собою правильний чотирикутний ящик. Давно немита стеля була чорна від кіптяви, а стіни кімнати жовті від паперу, вицвілого й засидженого мухами. Біля стіни стояв великий стіл, який висувався до половини кімнати, по боках його — лави... Два вікна освітлювали все це. Тхнуло чимсь складним і неприємним. Було тихо і нестерпно нудно.

Проїжджий закурив цигарку, встав з лави і почав ходити по кімнаті. Одна з темних плям на стіні привернула його увагу своїм дивним виглядом, — вона зображувала дівчину з букетом квітів у руках, яка сиділа на верхівці дерева, одного з нею розміру. Він підійшов ближче й побачив, що це склеєні дві розірвані картинки, — у дівчини не було половини тулуба, і дерево було підклеєне як продовження дівиці. Проїжджий усміхнувся і став розглядати інші картинки. Одна зображувала знімок з групи «Чичерровакіо з сином, розстрілюваний австрійцями», поряд неї містилось «Стадо бізонів у пампасах». Поряд бізонів — портрет Тьєра, але у Тьєра було відірване ліве плече, і замість нього до Тьєра підклеїли «Берег ріки Міссісіпі». Було й ще багато подібних картинок, перемішаних з газетними аркушами,

і один з них великим заголовком звіщав: «Х-а Газета» № 221-й 1867 року, серпня 29-го дня...

Проїжджий усміхнувся так, як усміхаються, зустрівши хорошого знайомого,—з цікавістю, з радістю і збентеженням, що було викликане неясним почуттям збентеження.

Він дивився, усміхаючись, на заголовок жовтого аркуша, що будив у ньому спогади про минуле, про день, коли він вперше прийшов у редакцію цієї газети з першим своїм рукописом, і про другий день, коли цей рукопис під заголовком «За правду» з'явився у фейлетоні газети. Майже тридцять років минуло відтоді... Давно вже не існує ця газета, і дуже недовго вона існувала. Навколо неї гуртувались все такі гарячі голови і чесні серця, її редакція завжди являла собою щось ніби хімічну реторту, в якій з різноманітних явищ життя виварювались статті, повні переконливих висновків, що тоді переконували. Все, що робилось там, робилось палко; скільки ширості, скільки молодой енергії кипіло в цих людях...

Проїжджий відійшов від стіни і знову сів за стіл, тепло усміхаючись своїм спогадам. Вони будили в ньому те ж оновлююче душу почуття, яке будять спогади дитинства. Він думав, що все це було, так, і все це було добре і чесне, але він не забував і того, що все це тепер частково забуте, частково висміяне і що сам він далеко від настроїв та ідей того часу, коли він починав жити. Він тепер — письменник для салонної публіки, поставщик витончених новел, жрець мистецтва, а не поборник напряду.

Червонопикий мужик вніс великий яскраво вичищений самовар. Самовар був чимсь розгніваний — він шипів, бурлив, із свистом випускав з отвору кришки струмисько пари і, здавалося, ладен був зіскочити з стола і кудись бігти. Вся кімната сповнилась звуками протестуючого шепоту, і шибки у вікнах зразу спітніли. Мужик вийшов, потім вніс дорожній саквояж проїжджого, тарілку, на якій лежало з десяток яєць, глечик молока, хліб. Потім він став біля дверей і, поправляючи пояс, запитливо втупився очима в пана, а той, задумавшись, не бачив його. Мужик важко зітхнув і спитав:

— Іти мені?

— Іди,—тихо сказав проїжджий, не дивлячись на нього.

«Чому це замолоду життя завжди здається таким про-

стим і зрозумілим?» — думав проїжджий, поглядаючи на стіну. Самовар, ніби незадоволений тим, що на нього не звертають уваги, все дужче кипів і неначе захлинався від обурення. Але проїжджий, що сидів проти нього, все більше задумувався. Згадувалось багато чого, і все це так тепло зворушувало душу, оповиваючи її ніжним диханням ласки, яка з'явилась із забутої далини. Тоді він жив у такій самій брудненькій і маленькій комірчині, як ця, а поряд з ним жив один товариш, людина стійка до фанатизму, яка згодом дорого заплатила за цю стійкість. В тому ж будинку жила й «вона»... Тепер вона його дружина, і незабаром мине двадцять п'ять років від дня весілля. Тоді вона була цензором його сумління, джерелом його натхнень, тепер... вона його дружина, зв'язана з ним холодною звичкою одне до одного, яка склалася за ці чверть століття. Чверть століття!..

Самовар рішуче втрачав самовладання.

Тепер і тоді — які епохи! Одна — вся в яскравих вогнях, сповнена енергії, самозабуття, донкіхотства, епоха великих реформ, великих надій, великих помилок: трагічне і смішне, бадьоре і мрійне — все переплутувалось у ній і все було — велике принаймні. Тепер — туманно й сіро, храми порожні, боги забуті, душі — вбогі, іноді спалахує де-не-де світло, але це блукаючий вогонь, і все життя принаймні — дріб'язкове й бідне.

Проїжджий встав і, закривши руки за спину, знову підійшов до стіни. Як потрапив сюди, в глушину, цей старий газетний аркуш? І проїжджий став читати його, усміхаючись йому. Самовар трохи заспокоївся і почав скептично посвистувати, десь мукало теля і гавкав собака. Сніг хрустів під вікном.

Маленькі літери, поруділі, замашені брудом, засижені мухами, на превелику силу складались у слова і фрази, але ці слова, ці фрази були добре знайомі проїжджому, і у відповідь на них в його душі бриніло щось, чого вже давно-давно вона не почувала. Ця щирість і цей вогонь, сміливий вогонь переконання, які ввійшли в плоть і кров автора, — де ж вони тепер? Тільки в старих людей, бійців за свободу.

Відвівши очі вбік, проїжджий побачив осколок дзеркала, прикріплений цвяшками до стіни, і дзеркало показало йому, що вуса в нього сиві і волосся на голові теж дуже посріблене роками.

Йому стало ніяково перед самим собою, і він, потерши лоб, зітхнув. Так, він зрадив, він холодний і байдужий до тих людей, які тоді були такі близькі йому і яким тепер нема місця в житті... Чи його це провина? Життя завжди сильніше за людину. Сумнів вічно ворогує з вірою.

— Коні вже готові... коли треба! — почувся голос мужика, що заглянув у двері.

— Добре... я зараз, — озвався проїжджий. — Я вип'ю склянку і поїду...

— Та про мене — як вам завгодно, — промовив мужик і зник.

У віці проїжджому впав краєчок газетного аркуша. Він одклеївся, скрутився в трубочку і ніби запрошував розгорнути його. Проїжджий так і зробив. Потім він зігнувся і швидко випростався з червоним від хвилювання обличчям. На звороті сторінки газети був надрукований фейлетон, його підпис стояв у куточку. Йому зробилось і жаль себе і якось радісно. Хіба для того, хвилюючись і палаючи, писав він, щоб його працею обклеювали стіни постоялих дворів? Плоди перших, найсвіжіших соків його мозку, плоди хвилювань кращих днів його юності... І водночас він відчував щось радісне, гостре від цієї зустрічі з самим собою, з тією людиною, яку він давно вже пережив, від якої в ньому, теперішньому, не залишилось майже нічого.

«Хоч би у формі фейлетона, що був написаний понад чверть століття тому і залишився на брудному аркуші паперу, який заміняє шпалери на постоялому дворі, — все-таки приємно зберегтися, залишитись у житті», — говорила йому пиха професіоналіста. Але людина в ньому була зневажена. Проїжджий наморщив лоб, сумно всміхнувся і, підійшовши до стола, став заварювати чай.

Самовар меланхолійно і тужливо наспівував про щось. Під вікнами форкали коні. Маленька фігурка, з ніг до голови закутана в драні овчини й лахміття, важко ввалилась у двері й пискливо промовила:

— Скоро поїдете, чи ні?

— Зараз... а що?

— Та нічого... може б, я додому пішов перевзутись, якщо не скоро...

— Піди... швиденько тільки, хлопче... — добродушно попросив проїжджий.

— То й піду... А я не хлопчина... мені, мабуть, уже під шість десятків років є... Або ще й більше...— пояснила фігура й вийшла, перше ніж проїжджий встиг щонебудь сказати їй.

«А що, якби цей аркуш відклеїти і взяти з собою?» — подумав проїжджий, сьорбаючи чай. Але це здалось йому смішним і сентиментальним... Навіщо?.. А скільки хорошого зв'язано з цим фейлетоном, скільки мрій про боротьбу й славу. Боротьба була, і нею завойована популярність, матеріальний добробут, солідне становище в суспільстві — становище «нашого талановитого белетриста». Не багато... і не мало. Менше того, про що мріялось, більше того, чого досягли інші. Але чи досягнута рівновага душі, свідомість чесно виконаних завдань життя, гордість собою?

Самовар то зітхав, то посвистував і повискував, — очевидно, переживав щось подібне до агонії.

— Фекла?! Де ти, чорт, — залунав у синях грізний вигук. — Іди-но подивись, що теля наробило!

І після цього вигуку тиша навколо проїжджого стала якась нудніша і тяжча. Йому все думалось; повільно і невідчіпно снувалися в його голові ці невеселі думи. Давно не відчував він нічого подібного, та й чи відчував коли-небудь після тих днів? Зміст їх весь непомітно, крапля за краплею, просочився кудись геть з душі. Жилося спокійно, і вдоволення життям було. Він їде до старого друга, такого ж тепер уже спокійного чоловіка, їде до нього відпочити від роботи, поговорити про столичне життя. У нього був хороший настрій до цього постійного двору, де, з веління долі, він зустрівся з самим собою, собою, у вигляді юнака-мрійника... Що, власне, написав, що сказав він у цьому фейлетоні?

Кинувши пити чай, він попрямував до стіни і обережно, з заклопотаним обличчям став відривати від стіни краєчок газети. Папір відстав трохи і почав рватись. Проїжджий спинився, нахилився до жовтого клаптика... прочитав його. Там було рядків з сорок крайньої газетної шпальти та другої від краю рядків п'ятнадцять.

Йшлося про якогось Петра, що сказав «їй»: «Прощай, наші дороги різні! Ти жертва свого оточення й виховання, тобі немає іншої дороги в житті, крім паркету!.. А я...» — і, гордо махнувши рукою вдалину, він, цей Петро, зник.

Проїжджий замислився, потираючи лоб. Хто цей Петро, і хто вона? Як вони зустрілись? Чи весь фейлетон тут, в одному номері, чи ні? Наївне, по-дитячому щире оповідання, написане в час віри у можливість на землі всього хорошого. Але... він забув його зміст. Забув!

Проїжджий конфузливо всміхнувся, підійшов до стола, зразу проковтнув чай і пішов до дверей. Але вони самі відчинились назустріч йому, і пискливий голос промовив, виходячи з купи овчин:

— Перевзувся... коли що, можна їхати... Конячки змерзли...

— Зараз одягнусь... пришли хазяїна.

— А я тут...

Червонопикий мужик весело усміхнувся, за ним стояла жінка у зсунутій набік хустці і одним оком дивилась з-за його плеча на проїжджого.

— Скільки тобі? — спитав проїжджий, надягаючи пальто.

— А скільки ваша ласка... ви не наш брат, мужик, і не скривдите. Я по совісті з панів...

— Карбованця досить?

— І карбованця досить... — зітхнувши, сказав мужик. — До нас пани зовсім не часто їздять... Від трахту ми дуже осторонь. Пани для нас — свято...

Він говорив сумно і явно бажав додати.

Але проїжджий, влізаючи в подавану ним шубу, не слухав його ніякої мови і весь час поглядав на стіну, де від руху повітря колихався клапоть відірваної ним газети.

Він наче манив до себе.

Вийшли в сіни. Мужик і жінка проводжали проїжджого.

— Почекайте... я повернусь на хвилинку, — сказав він їм і знову зайшов у кімнату, пройшов до стіни і, відірвавши клапоть газети, зім'яв його в руці.

— Ач ти, який запасливий, — шепнув червонопикий жінці, усміхаючись на весь рот. Проїжджий помітив цю усмішку і нахмурився.

...Через півгодини він був серед широкої сніжної пустині, рожевуватої у промінні призахідного сонця. Запряжені один за одним коні швидко бігли звивистою м'якою дорогою, маленькі сани підстрибували, і ямщик хитався з боку в бік, говорячи скрипучим своїм голосом:

— Хлопчиною я був років тридцять тому. Н-но-но!..

Прудкі... А теперечки я гробовий житель... н-да. Коли б хлібець був... лежав би я на печі... а от їду... біднота бач... У ти, убога худобино!

Проїжджий, стукаючись спиною об задок саней, старанно розправив клопоть газетного паперу і ще раз прочитав його. Знімався вітер, з заметів спурхував сніжний серпанок і літав у повітрі. Папір шелестів у руках проїжджого, який дивився на нього, сумно всміхаючись. Тихо-тихо поскрипував сніг під полозами і шурхотів по рогожному верху саней.

Проїжджий повільно відірвав від клася газети маленький шматочок і пустив його за вітром. Той затріпотів у повітрі, мов жовтий метелик, і зник. За ним полетів другий, третій... і останній.

ГОДИНИ

I

Цок-цок, цоки-цок! *

Вночі в тиші та в самотності моторошно слухати безстрасну красномовність годинникового маятника: монотонні й математично правильні звуки, що завжди одноманітно відзначають те ж саме — невинний рух життя. П'ятьма та сон огортають землю, все мовчить,— лише годинник холодно й голосно відзначає зникання секунд... Цокає маятник, і за кожним цокком життя скорочується на секунду, на крихітну частку даного кожному з нас часу, на секунду, яка вже не повернеться до нас. Звідки беруться секунди, і куди вони зникають? Ніхто на це не відповідає... І є ще багато запитань, на які не дано відповіді, є інші, важливіші запитання, і від вирішення їх залежить наше щастя. Як жити, щоб усвідомлювати себе потрібним для життя, як жити, не втрачаючи віри й бажання, як жити, щоб жодна секунда не зникала, не хвилюючи душі й розуму? Чи відповідь коли-небудь на це годинник, рухові якого немає краю,— що скаже на це годинник?

II

Цок-цок, цоки-цок!

На світі немає нічого безстрашнішого за годинник: він так само правильно стукає і в момент вашого народження, і в ту пору, коли ви жадібно зриваєте квіти мрій

юності. Кожна людина з дня свого народження наближається до смерті. І коли ви хриптимете в агонії — годинник сухо й спокійно відраховуватиме її секунди. Прислухайтесь — в його холодному підрахунку звучить щось усе знаюче й утомлене від цього знання. Ніщо й ніколи не хвилює його, і не дороге йому. Годинники байдужі, і нам, коли ми бажано жити, — треба створювати собі інші годинники, наповнені відчуттями й думкою, сповнені дією, щоб замінити оці нудні, одноманітні годинники, що душу вбивають тугою, що стукають докірливо й холодно.

III

Цок-цок, цоки-цок!

У безперестанному рухові годин немає нерухомої точки — то що ж ми зведемо теперішнім? Після одної народженої секунди народжується друга й зіштовхує першу в прірву невідомого...

Цок-цок! І ви щасливі. Цоки-цок! І ось у ваше серце вливається пекуча отрута горя, і воно може залишитися з вами на все життя, на всі години даного вам існування, якщо ви не подбаєте наповнити кожную секунду вашого життя чим-небудь новим і живим. Страждання спокусливе; це небезпечний привілей; володіючи ним, ми звичайно не шукаємо іншого, значно вищого права на звання людини. А його так багато, цього страждання, що воно здешевилося і майже випадає з людської уваги. Тому-то навряд чи варто дорожити стражданням, — слід заповняти себе чимсь більш оригінальним, ціннішим, — чи не так? Страждання — знецінений фонд. І не слід скаржитися на життя кому б там не було: слова втіхи лише зрідка містять у собі те, чого шукає в них людина. Життя ж найбільш повне й цікаве тоді, коли людина бореться з тим, що заважає їй жити. В боротьбі непомітно промчать тоскні й нудні години.

IV

Цок-цок, цоки-цок!

Життя людини до смішного коротке. Як жити? Ті вперто ухиляються від життя, а інші себе цілком присвячують йому. І на схилі віку перші стануть убогими ду-

хом та спогадами, а другі — багаті на те й інше. І ті, й інші помруть, і від усіх нічого не лишиться, якщо ніхто не буде безкорисливо віддавати життю свій розум та серце... І коли ви вмиратимете, годинник байдуже лічитиме секунди вашої агонії — цок-цок! В ці ж секунди народжуються нові люди, по кілька на секунду, а вас уже — нема! і нічого не залишиться в житті від вас, окрім вашого тіла, яке неприємно смердітиме. Невже ж ваша гордість не обурюється цією автоматичною творчістю, що кинула вас у життя, потім вирвала з нього — та й тільки? Зміцніть же пам'ять про себе в житті, якщо ви свідомі власної гордості й ображені своєю підкореністю таємним завданням часу. Поміркуйте-но про вашу роль у житті: було зроблено цеглину, потім лежала вона нерухомо в якійсь будові, потім — розсипалася й зникла... І нудно й банально бути цеглиною — чи не так? Не ставайте ж подібними до цеглини, якщо маєте розум та душу і коли ви прагнете спробувати в житті хороші, повні почувань і дум, бурхливі години.

V

Цок-цок, цоки-цок!

Коли ви замислитеся про те, що ви тепер важите в безмежному рухові годин — вас пригнітить усвідомлення власної нікчемності. Хай образить вас це усвідомлення! Хай воно збудить у вас гордість, і нехай ви відчуєте ворожнечу до життя, яке вас принижує, і хай розпочнете ви боротьбу з таким життям. В ім'я чого? Коли природа позбавила людину її здатності ходити на чотирьох, то дала їй як посох, — ідеал! І з того часу вона несвідомо, інстинктивно прагне кращого — все вище! Зробіть це прагнення свідомим, навчайте людей розуміти, що лише в свідомому прагненні кращого — справжнє щастя. Не скаржтеся на безсилля, й ні на що не скаржтеся. Єдине, що зможе дати вам ваша скарга, — це співчуття, милостиня вбогих духом. Всі люди однаково нещасливі, але найнещасливіший той, хто пишається своїм нещастям. Ці ж люди більше за всіх інших жадають уваги до себе й найменше — гідні її. Поривання вперед — ось мета життя. Нехай же все життя стане пориванням, і в ньому тоді будуть піднесено чудові години.

Цок-цок, цоки-цок!

«Для чого дано світло людині, якій закриті стежки й яку ти огорнув мороком?» Це старий Іов запитував у бога. Тепер таких сміливих людей уже немає, які б, пам'ятаючи, що вони божі діти й створені ним за образом і подобою його, так зверталися б до нього, як Іов, і взагалі тепер люди дешево цінять себе. І мало люблять життя, й навіть себе люблять невміло. І в той же час — бояться смерті, хоч, як відомо, ніхто її не уникне. Неминуче — законне. Адже людина з того часу, як з'явилася на землі, все помирає, й до цього слід би вже звикнути, пора. Свідомість виконаного завдання може знищити страх смерті, і чесно перейдена життєва путь дасть спокійний кінець. Цок-цок... І від людини залишаються самі лише її діла. І для неї припиняються години разом з її побажаннями, і настануть інші години — години оцінки її життя, суворі години.

Цок-цок, цоки-цок!

Власне, все досить-таки просто на цьому світі, що заплутався в суперечностях і живе в брехні й злобі. І ще простіше було б, якби люди придивлялися одне до одного і кожен мав би за собою друга.

Одинак, хоч він і великий, все ж таки малий. Треба розуміти один одного; адже всі ми висловлюємося тьмяніше й гірше, ніж думаємо. Людині невістачає багато слів, щоб відкрити перед іншою своє серце, і через те багато крупних і важливих для життя дум гине безслідно, бо для них своєчасно не знайшлося потрібних форм. Народжується думка, є й щире бажання втілити її в слова, в тверді й ясні слова... а слів — немає.

Більше уваги до мислі! Допмагайте їй народжуватися, вона завжди окупить вашу працю. Скрізь і в усьому є думка, — ви прочитаєте її навіть у тріщинах каменя, якщо забажаєте того. Якщо люди захочуть, то вони всього досягнуть; якщо вони захочуть, то стануть володарями життя, а не його рабами, як тепер. Аби тільки з'явилося

бажання жити, з'явилося б гідне усвідомлення власної сили, і тоді все життя явить собою чудові, сповнені проявами сили духа, години, які вражають благородством подвигів,— великі години.

VIII

Цок-цок, цок-цок!

Хай живуть сильні духом, мужні люди,— люди, що служать істині, справедливості, красі! Ми їх не знаємо, бо вони горді й не вимагають винагород; ми не бачимо, як радісно спалюють вони свої серця. Яскравим світлом освітлюючи життя, вони навіть сліпих змушують прозрівати. Треба, щоб прозріли сліпі, яких так багато, треба, щоб усі люди з жахом та огидою побачили, яке брутальне, несправедливе й бридке їхнє життя. Хай живе людина, володар своїх бажань! Цілий світ — у неї в серці; весь біль світу, всі страждання людей — у неї в душі. Життєве зло та бруд, неправда й жорстокість життя — її вороги; вона щедро витрачає всі свої години на боротьбу, і життя її сповнене бурхливої радості, красивого гніву, гордої упертості. Не жалій себе — це найгідніша, найкрасивіша мудрість на землі. Хай живе людина, яка не вміє себе жаліти! Існують лише дві форми життя: гниття та горіння. Боягузливі та жадібні оберуть першу, мужні й щедрі — другу; всякому, хто любить красу, ясно, де величне.

Години нашого життя — пусті, нудні години; сповнимо ж їх красивими подвигами, не жаліючи себе, й тоді ми зазнаємо красивих годин, сповнених радісного трепету й жагучої гордості! Хай живе людина, яка не вміє себе жаліти!

СУСІДИ

Оповідання

...Важко ди́хаючи й форкаючи, зморена конячина Комова витягла воза на вершину горба й стала, понуривши голову, широко роздуваючи боки.

— Ах, ти, вередухо,— добродушно пробурчав хазяїн і зіскочив на землю, щоб поправити збрую.

Настрій у нього був чудовий. Поїздка до міста була дуже вдалою, він вигідно продав пару кабанів і теля, умовився з одним купцем про одну роботу на зиму й навіть завдаток одержав з нього, купив своєму хлопчаківі Федьці чоботи, дівчиськам — по хустинці, жінці — верх на шубу, та ще всіляких міських гостинців. І не раз він уже мріяв собі дорогою, як то він приїде додому, дівтора обстане його й канючитиме:

— Та-атоньку, покажи-но, що привіз?!

Жінка теж буде задоволена. Потім сядуть пити чай. Завітає хтось із знайомих і почне розпитувати про місто, яка там ціна на хліб держиться, чи багато його, й чи не говорять чого про землю.

— Стій, дурепо! — гримнув Комов на конячину. В неї була змуляна хомутом шкура на плечі, і вона кинулась убік, коли Комов узявся поправляти хомута. З горба перед Комовим розгорталась широка картина, намальована тьманими, мовби збляклими фарбами осені. Прозоре повітря відкривало далекі обрії, на всі боки тяглися безлюдні, шетинясті поля. Де-не-де на них височіли копи хліба, зелені смуги озимини різко впадали в очі, маленькі

гаї були розцвічені у барви, яскраворудуваті поодинокі дерева й кущі стояли серед полів, майже оголені вже вітром осені. Дороги темними стрічками вились по полях. І на всьому лежав цей дивний, немовби просяклий туманом колорит старовинних, вицвілих від сонця картин.

Сонце лило з безхмарного неба на цю пагористу рівнину холодне світло, і меланхолія в'янення не оживлялася цим неласкавим промінням. Неначе в сонця згасли пристрасті, і воно світить землі з обов'язку. І в різких поривах вітру відчувався холодний повів зими.

Комов подивився на все це й зітхнув. Просто так зітхнув — без смутку і без задоволення. Понад сорок разів зустрічав він на своєму віку осінь, найситіший час для мужика. Він вискочив на віз, ударив конячину віжками й гукнув до неї:

— Н-но, ворушись, мила!

До села лишалося верст із двадцять, а сонце вже було низько.

— А чи не підвезеш ти мене трохи, добрий чоловіче? — почувся спокійний, трохи хрипкий голос позад Комова.

Він аж здригнувся. За задок воза тримався рукою високий чоловік в грубому драному пальті, підперезаному червоним поясом. На голові в нього була щільно насунута хутряна шапка з навушниками, в руці він тримав здорову березову палицю з обробленим на кінці коренем, завбільшки з мужицький кулак. Обличчя його було начебто знайоме Комову. Коли Комов обернувся й глянув на нього, той вклонився йому, а Комов відповів на вітання нерішуче й з деякою тривогою сказав:

— Пристала, бач, конячина в мене...

— Таж дорога згори...

— Воно так... Сідай вже, заради бога... Сідай ось, поруч...

Той поклав уподовж воза свою палицю, сів на неї і, засунувши руку за пазуху, усміхаючись, сказав:

— Ну, от і спасибі... Верст із п'ять з кісток геть.

Потім витяг кисет і, нахилившись над ним, почав набивати люльку. Тривога в Комова трохи поменшала, коли подорожній поклав свою палицю, і він став пригадувати, де це він бачив такого чоловіка? Думаючи про це, він водночас думав також і про те, що місцем вони

їдуть глухим і що, хоч і чути, як молотять в Осинках, та, коли кричати доведеться,—навіть чи хто почує. Обережно засунувши ліву руку в кишеню штанів, він набрав у жменю штук із чотири великих мідяків і міцно затиснув їх у жмені. На випадок чого — все-таки важче вдариш. Либонь цей парубійко молодший років на десять, та й дужчий за нього, мабуть,—он в'язи які!

А подорожній кутив люльку, спокійно дивився навколо й мовчав, метляючи ногами в нових личаках і онучах.

— Далеко тобі? — запитав Комов, що скося стежив за ним.

— До Соянівки...

— Н-ну? Та я ж сам соянівський,—задоволено вигукнув Комов. Коли ця людина їде в одне село з ним,—значить, ніякого гріха не може бути...—Ач ти... До кого ж ти... в яких справах? То ж то я тебе ніби бачив, де, з лиця наче знайомий мені... Ти за наймита в Сизова купця не був?

— За наймита не був,—напівголосно відповів подорожній і, сховавши люльку в кишеню, відсунув трохи шапку з лоба.

— Та-ак,—сказав Комов,—виходить, у своїх справах? Чий же ти будеш?

Тоді подорожній стиха засміявся й неголосно сказав:

— Ото пам'ять яка в тебе стала, Ігнате Івановичу! Більше як тридцять год ми з тобою рядом жили й землю теж рядочком завжди копирсали... А п'ять років не минуло — і забув ти сусіда...

— Тпру-у! Стій! — раптом зашепотів до коняки Комов, смикаючи її віжками, хоч вона вже стала. У нього відразу спітнів лоб і шапка з'їхала на потилицю. І йому здавалося, що шум молотби, який долинав здаля, лунає тепер у нього в грудях і голові.

— Миколо! — схопивши сусіда за плече, зашепотів він з жахом на обличчі, озираючись навколо, дослухаючись і здригаючись.—Як же ти? Адже на дванадцять років тебе?.. Утік, виходить? Ах ти... Як же це? га?.. Я ж... поміркуй сам...

— Ти не бійся,—спокійно сказав Микола, ляскаючи свого сусіда по коліну й посміхаючись.—Нічого не буде... ні тобі... ні кому... Втекти я втік, та кинутись мене там не

можуть... Так влаштовано. Адже розшуку на мене не було?

— Не було, брат, не було, та щось... А все-таки — хіба можна отак, необачно? От мені, приміром, сказав...

— Так ти який мені друг, надісь... давнішній... — ладібно посміхаючись, сказав Микола.

— Але ж інші дізнаються! — скрикнув тривожно Комов.

Конячина йшла ступою, а сідоки, незважаючи вже на неї, дивились один на одного з найрізноманітнішими почуттями. Комову було страшно. От він везе до свого села людину, засуджену за вбивство конокрада на дванадцять років каторги. Щоправда, не сам він винен в цьому ділі, але його засуджено, й він утік з каторги. Що то за людина він тепер? Колись, до того діла, Микола Брагін хороший чоловік був, і з Комовим жили вони душа в душу. Комов пригадав, як він був за боярина у Миколи, а потім Микола гуляв на його весіллі, і як вони бувало позичали один в одного всяку всячину. Взагалі гаразд, добре жили. Але тепер, після каторги, що воно за людина став Микола?

А Микола дивився на сусіда з невиразною посмішкою і раз у раз мінився на обличчі. Він теж згадував минуле, думав про жінку, про діток і розпитував про них Комова.

— Жінка — жива... Нічого, вона молодиця в роботі завзята. Митюшка хлопець меткий такий, а Мар'я до школи ходить... Вона квола. Сирота з Піщанки, підліток, живе з ними. Тихий такий, роботящий. Він начеб за наймита... Жінка в тебе, Миколо, держиться...

І, кажучи це, Комов усе думав — а що, як Микола якогось гріха накоїть у селі? І потім виявиться, що це він, Комов, привіз його... Чи не сповістити старосту про все це? Так і так, мовляв, утеклий каторжний чоловік приїхав зі мною, але я в тому не винуватий. Або ж я міг його не підвезти? Я б йому відмовив, а він би мене ломакою своєю торохнув по голові, та й все одно прийшов би в село.

— Та ти чого так збентежився, Ігнате Івановичу? — задушевно та з легесенькою посмішкою сказав Микола, і з гіркотою додав: — Чи боїшся мене, що я каторжник? Так я, брат, на каторзі й не був...

— Це тобто як? — недовіжливо спитав Комов.

— А так... не дійшов до неї...

— З дороги втік?

— Та начебто... Бачиш ти, помінявся я ім'ям своїм з одним чоловіком... А він був слабкий зовсім... Ну, помер він на одному етапі... а вийшло, що помер я, а він утік. Зрозумів? — І Микола добродушно зареготав.

— Еге... он воно що,— задумливо, спроквола, вимовив Комов.— Ну, і що ж тепер буде?

— Це зі мною? — спитав Микола.

— Атож... Як же ти тепер гадаєш жити? Бо ж у Соянівці неможливо... Всі впізнають. Земський у нас... охо-хо-о!

— В Соянівці! Теж сказав! Я, брат, Ігнате Івановичу, не в Соянівку... а за Дунай іду. До румунів. Там, казали мені обізнані люди, живуть козаки — з Росії... Отож до них і доберусь. А в Соянівку... треба, мабуть, на жінку з дітками хоч оком глянути... ти як на це?

— Це звичайно. Це діло добре... як же? Н-да... а все-таки небезпечно... раптом упізнає хто? То що тоді буде?

— Тоді? Негаразд буде. Знову в Сибір піду. А ти от що: я доїду до гаю та злізу, заляжу там, дочекаюсь ночі — так? А ти, як приїдеш додому, Палагії моїй і шепни: чоловік, мовляв, твій, Палаго, тут, поблизу... чекай сьогодні вночі. Зробиш?

— Звісно, зроблю... — сказав рішуче Комов і глибоко замислився.

Брагін знову витягнув з-за пазухи люльку й закурив. Їхали виярком, промитим дощами. По один бік його був крутий, глинястий обрив, а другий, положистий, вкривала пожовкла трава, прив'яла, вже прихвачена вранішніми приморозками, і весь виярок являв собою вузьку й довгу стежку, яка спускалася вниз, немов у землю. Попереду мріли напівоголені верхів'я дерев, і нерясне жалюгідне листя на них було розмальоване у яскраві барви осені.

— От що я скажу, Миколо,— глухо обізвався Комов, не дивлячись на сусіда.— Чоловік ти був хороший... Це так, що вже й казати. Але... сердься ти на мене, чи не сердься, а треба казати правду. Діло в нас таке... гостре, що як не говорити про нього по правді,— великий гріх може вийти. Егеж...

— Та ти, Ігнате, чого все тільки заміряєшся? Бий зразу! — посміхнувся Брагін і вороже глянув в обличчя Комову.

— Ну, це ти дарма... «Бий!» Чого мені тебе бити? Чи ти думаєш, мені не жалко тебе? — Комов важко зітхнув і ніяково казав далі: — Знаю я, який ти був чоловік, і знаю, що не сам один ти в цьому ділі винуватий. Але хто ти такий тепер? Он воно в чім річ! Що ти за чоловік став після всього цього? Від громади сільської ти відрізаний зовсім...

— Ну? — тихо сказав Брагін.

— Ну... от я хочу тобі сказати, Миколо, таку річ... Я людина громади... Мені громада — мур-кам'яниця... і в мене в громаді своє місце є. А я можу через тебе його втратити...

— Та не бійсь ти! — тихо й прохально сказав Брагін. — Не бійся за себе... не вчиню я для тебе лихого...

— Ні, я — за громаду боюсь... Раптом ти щось таке утнеш... склока зніметься, та все таке... Раптом ти жінку свою... заподієш їй... яке лихо... чи півня червоного недругові своєму Кирилці-трактирнику підпустиш... ваш брат на це мастак. А хто винуватий буде? Я — бо я тебе прикрив.

— Ігнате, побійся бога! Хіба ж я не людина вже став? — суворо й голосно вигукнув Брагін, і його обличчя — худе і жовте — сердито насунилось.

Конячина Комова, злякана його вигуком, рвонула, сусіди хитнулись на возі, Комов швидко відсахнувся від Брагіна й підозріло глянув на нього й придержав коняку, що потрусила було підтюпцем.

— Я тобі й кажу, що не знаю я, хто ти тепер є для громади, — упівголоса й понуро заговорив Комов. — Я от сиджу й думаю, що... треба мені з тебе клятьбу взяти для мого спокою і для взагалі селянства...

Брагін мовчав, похитуючи головою.

— Так от, Миколо, дай ти мені клятьбу, що в селі ти лише ніч перебудеш і лиха нікому не зробиш, — твердо вимовив Комов.

— А то? — засміявся Брагін сухо й злісно.

— Ну... розумій сам, — тихо сказав Комов.

— Об'явиш?

— Кажу... розумій сам...

Запала мовчанка. З виярку виїхали на узлісся, і під колесами зашаруділи купи сухого листя. Його скрізь було сила, жовтого й жалюгідного, раз у раз воно зривалося з дерев і тихо, ніби здивовано, кружляло в по-

вітрі, падало на землю, інколи падало в віз. Брагін впіймав один листочок на льоту, подивився на нього, взяв у рот і почав жувати. Комов понуро мовчав. Сонце ховалося за гайком, на поля лягали тіні, віяло холодом. І все навколо виглядало так само холодно, непривітно, і білі стовбури беріз здавалися вже вкритими тонкою корою снігу. Брагін тяжко зітхнув.

— Я забожусь, Ігнате... це я можу...

— От і гаразд... заспокоїш мене...— трохи зніяковіло сказав Комов.

— Н-да-а... Бачив я таких людей, які про селян бувало, як про звірину безсердечну говорять. Не розумів я їх...— бурмотів Микола.

— Громада, брат... З громадою жити — громаді й служити,— напугливо сказав Комов.— А пора тобі, Миколо, злазити. Тут версти з три до села...

Комов зіскочив з воза, скинув шапку й, схиливши перед сусідом голову, зам'явся. Той і собі зліз із воза й теж зняв шапку. Конячина одним оком дивилась, як вони стояли один проти одного. Напівоголене віття дерев шаруділо, листя спадало з нього, тіні густішали в глибині гаю.

— От тобі Христос і святі угодники заporукою,— упівголоса заговорив Брагін,— що я вранці піду й нічого лихого нікому не заподію — побий мене господь!

— От, Миколо, от! Гляди ж, божився! Ну, прощай! Не побачимось, мабуть, уже! — І, промовивши все це покvapливо і задоволено, Комов широко змахнув руками й схилив голову набік. Брагін зробив крок до нього, вони обнялись, тричі поцілувались із шоки в шоку, і, не дивлячись на сусіда, Комов вискочив на віз і вдарив віжкою конячину.

— Тпру-у!.. Миколо! — все ще не дивлячись на Брагіна, спитав він.— Харчі в тебе є? А то ось — бублики.

— Дай...— сказав Брагін. Він стояв усе ще без шапки і опустивши голову на груди.

Комов квapливо попорпався в торбині й подав сусідові цілі пригорщі наламаних бубликів. Той поволі вибрав їх з рук Комова, сховав собі за пазуху, і обличчя його скривилось.

— Спасибі... зовсім як жебракові ти...

— Ех, Миколо,— важко зітхнув Комов.— Відвик ти від громади... Не тямиш громадського... Прощай!

— Прости, заради бога, коли я що...

І, підстрибуючи по збитій колії, по коренях дерев, що лежало на ній, як мертві змії, віз Комова покотився. Брагін надів шапку, довго дивився вслід йому, тоді витяг з-за пазухи шматок бублика, запхав його за щоку й пішов у гушавину гаю, сповнену пільми й шарудіння.

...Ніч була темна й вітряна. Густа й холодна пільма нависла над Соянівкою, небо й земля були однаково чорні, й тільки звуки давали знати про те, що десь близько в цій пільмі живуть люди, сховані нею. Ніби жаліючись одне одному на темряву й холод, тужно вили два собаки, то перебиваючи один одного, то вдвох виводячи тужливі і жалібні ноти. Часом вітер вив разом з ними й щось лунко грюкало, часом шаруділа солома на стріхах і щось рипіло — мабуть, тин, похитуваний вітром. Крізь сон мукали корови, пирхали вівці — пориви вітру розкидали ці звуки по повітрю, просякнутому пільмою, змішуючи їх і створюючи з них симфонію, від якої щеміло серце...

І раптом лунали дзвінкі удари металу об метал, заглушаючи собою все. Один по одному, з правильними інтервалами, вони падали в повітря, наче з височини, вгортують в пільму, і вітер довго носив їх над селом. Це нічний сторож бив у чавунну дошку, повішену навпроти старостиної хати.

Далеко від цієї хати, майже в іншому кінці села, на цямринні сиділа незграбна, загорнута в кожух постать. Піднявши комір кожуха, склавши руки на животі й нахилившись наперед, постать повільно похитувалась, немов обдумуючи важку думу.

Це був Ігнат Комов. Коли вдома в нього полягали спати, ліг і він, але ніяк не міг заснути. Йому здавалося, що він привіз у село лихо, а не свого сусіда, колись хорошу людину, Миколу Брагіна. Що тепер цьому Миколі село і його жителі? Відірваний він від нього чоловік. І, мабуть, лютий він на село за це. Бо ж не сам він тоді вбивав конокрада, а покара за це на нього одного впала. Як не лютитись? І як не бажати лиха тим, що вийшли сухими з води...

І Комову здавалось, що Микола неодмінно запалить село. Або може жінку скалічити, бо ж за цей час дитина в неї знайшлася. Вона, щоправда, жінка молода... а все-таки — як стерпіти таку образу? Чоловік на каторгу пі-

шов, а вона — маєш! — гуляє... Щоправда, він, Микола, може, й не побачить дитину, Комов порадив Пелагії заховати її куди-небудь... А все-таки, було б, мабуть, певніше сповістити старості й скрутити Миколу... Скрутити, та й по всьому. Спокійно було б... жалко хлопця, от у чім річ. Може, він і справді до козаків дістанеться й заживе там знову людиною. Наголодував, мабуть, він, бідолаха, наголодував... А раптом він візьме та в чийсь коморі двері й виважить, щоб на дорогу собі роздобути чогось... Як тоді бути? Тоді вже доведеться Ігнатові Комову помовчувати, що він сам злодія в село привіз... Або й до нього, давнього приятеля, Микола може залізти.

І Комов кілька разів рішуче підводився з лави, щоб піти до старости й розповісти йому про все. Але кожного разу згадка про давню дружбу і про покірну, сумовиту поведінку Брагіна тоді, як вони їхали в село, — все це стримувало Ігната, і він знову сідав на лаву.

Думки й побоювання обступали його й не давали йому спати, раз у раз йому здавалось, що Микола лізе в його комору... ось вікно порипує, мостина двигтять... А от шарудіння палаючої соломи... запах диму...

Нарешті, Ігнат рішуче підвівся й сів на лаві. В його голові промайнула одна думка — він одягнеться й піде стерегти на вулицю. Сторож не помітить — від нього можна сховатись, як він буде близько. Ігнат нишком вдягнувся, накинув кожуха й вийшов з хати на вулицю. І от вже годин з п'ять сидить він на вітрі, то приляже на призьбі Миколиної хати, то перейде на цямрину.

Незабаром розвиднятиметься, а в хаті Брагіна темно й тихо, і це непокоїть Ігната. Час би вже сусіду йти. Комова кортить постукати у вікно — може, він заснув там? Але щось стримує його, і, з тривогою позираючи на небо, з цікавістю в вікна сусідової хати, Комов все жде.

Але — начеб спалахнув сірник у хаті? На шибках щось блиснуло. Комов насторожився. Ось рипнули двері, і пролунали кроки на дворі.

— Господи Ісусе! — перехрестився Комов. Чи йому піти собі, чи провести Миколу за село? Краще вже провести й поговорити з ним по-широму...

На дворі почулось нестримне схлипування, важкі зітхання, й тремтливий від ридання голос Пелагії говорив:

— Прощай, сердешний-ий!.. Ніколи ж бо я тебе не

побачу-у!.. На кого ти покинув діто-ок!.. Дияволи вони люті... десятеро винуватих, а один ти за них життя позбувся..

— Не плач,— глухо шепотів Микола.— Я тобі кажу, влаштуюсь там, пришлю листа, спродуй усе та їдь... чуєш? Не обдуриш?

— Мико-олонько! Зараз би я з тобою пішла, не те що... Та хіба ж легко мені від живого чоловіка удовицею вікувати? Занапашений ти мій, безневинний, безталаннику мій, поневіряльнику... Чоловіченьку ти мій розлюб'язний ти прости-прощай...

— Не реви, Пелагіє... почують... зовсім загину... Ну... прощай... дітей бережи, як свого ока... жди листа... і зразу хутенько збирайся... Пашпорт візьми... я, мовляв, у місто на життя.. гроші вишлю... як їхати, напишу... Прощай! — І стало тихо...

У Комова серце пекло, коли він слухав все це. Ох ти, господи, яке людське життя важке... Сліз скільки ллють люди денно і нічно! Пресвята богородице, заступись і помилуй!

— Про-о-ша-ай! — застогнала Пелагія й вереснула. Потім брязнула клямка на хвіртці, і темна постать Брагіна з палицею в руці виглянула на вулицю...

— Іди... Христа ради, іди...— здушеним голосом сказав він і вийшов на вулицю.

— Це я, Миколо Степановичу... не бійся...— сказав Комов, стаючи поряд нього.— Дай-но, я тебе селом проведу.

Той глянув на нього і мовчки рушив. Він важко дихав, шморгав носом і раз по раз проводив по обличчю рукою. Ішов він хутко, і, незважаючи на гудіння вітру, чути було, як ноги його лунко били в мерзлу землю, немовби він сердився на неї й старався топтати її якнайважче.

— Тихше, Миколо Степановичу... ще почує хто — на лиху годину,— сказав Комов.

Ішли проти вітру, кожух на Комові все розгортався й метлявся в нього в ногах.

— Ти... стежив, Ігнате? — спитав Брагін, не дивлячись на супутника.

Той закашлявся чомусь.

— Тобто я дожидався тебе... щоб провести.

— Провести! Надто вже ти поспішаєш провести мене! Комов здригнувся — в Миколіних словах бриніла і

злоба, і ворожість. Небо сіріло там, далеко попереду них, а над ними було ще все чорне. З п'ятьми вихоплювались важкі хати й знову зникали в ній,— ніби вони повільно пливли повз сусідів, що мовчки йшли серединою дороги.

— Ех! — вигукнув Брагін.— Через вас, псів, життя моє я знівечив... Ви мене, каміння ви безсловесне, розчавили.

Комов глибоко зітхнув.

— За громаду ти, Миколо... це добре, коли людина за громаду пропадає. Відпущення гріхів.

— За громаду! — злісно передражнив Брагін, змахнувши палицею.— А що вона мені — громада? Обсто-
яла вона мене перед судом? По правді я покару несучу? Громада... зжерла вона мене, громада твоя.

Комов мовчав. Адже так... Правди нема в цьому ділі.

— Спалити б вас усіх тут... запалити за вітром, з крайньої хати... ото б ви й згоріли... душі ваші...

«Хай воскресне бог і щезнуть вороги його!..» — мовився в думках Ігнат, прискорюючи ходу. Скоріше б по-
минути крайню хату. А там поле... чи гукнути... Ні, доки хто прибіжить — на смерть заб'є Микола палицею.

— Коли громада, і людина тобі потрібна — дорожи нею... Багно нею не загачуй... А ви... всі блудили, а один в одвіті. За що я терплю? га?

— Миколо Степановичу... Вгамуйся... Господня воля... терпіти тобі, а не кому іншому.

— Мовчи... езуїт ти... Іуди ви всі... Не минуться вам... мої сльози... — Брагін відчайдушно й голосно лаявся, цинічно лаявся, злісно, безбоязно.

Комов тремтів. Що буде, коли почують люди? З чого б це, спитають, ти, Ігнате, з каторжним прогулювався по селу? І Комов кляв себе нещадно за те, що не сповістив старосту...

Але от вийшли за околицю. Брагін ішов так само швидко, і Комов, що тіпався, немов у лихоманці, ледве встигав за ним. Часом Брагін, скрегочучи зубами, лаявся; але, нарешті, замовк, зупинився й повернувся до села. Комов опинився позад нього, й зваблива, гостра й гаряча думка пронизала йому серце... Тихенько нахилитись, ухопити каменюку й оглушити Миколу... Потім зв'язати його й бігти в село... бити на сполох...

Але Брагін обернувся... Ігнат швидко глянув йому

в обличчя й побачив — плаче Брагін. Стоїть, дивиться на нього й плаче. Комову стало соромно чогось...

— Миколо...— тремтячим голосом сказав він і більше не знайшов у собі жодного слова.

— Таж двоє діток...—прошепотів Брагін.— Жінка... господарство... скільки праці покладено... поту-сили про-лито... за що мене занапали ви? Іди, Ігнате, одійди од гріха! Вбити я можу тебе, хоч ти й непричетний... Я знаю... Ну — весь світ убив би я... розумієш? Діти ж! Які ще вони? Хто їх на ноги поставить... Іди, Ігнате... Звірі ви... всі ви людоджери...

— Миколо... я от що скажу...— тремтливим голосом почав Комов, впритул, груди до грудей, підступивши до сусіда.— Ти йди... йди й... нічого не бійся! Прости мене, Миколо... підожди... не відпихай... Сядьмо... я тобі все розкажу...

— Відчепися ти...— з тугою сказав Брагін, знову відпихаючи сусіда...

Але той не відступався. Його раптом охопило таке гарне, гаряче й легке якесь почуття — він зразу збувся й страху перед Миколою, й усіх своїх думок супроти нього. У нього і в голові і в грудях все враз зробилось ясним і зрозумілим йому,— це нове почуття немовби очи-стило його.

— Миколо, я не відступлюсь! — він навіть обидві руки поклав на плечі Брагіну, від чого той аж відсах-нувся.— Бий мене — не одійду! Я тебе вчора божитись заставляв, а тепер сам тобі заприсягнув.

— Що? Що мені твоє божіння...— махнув рукою Ми-кола.

— А от що — коли ти за дітей... Микола Чудотворець запорукою тобі — я за них подбаю! Господа-вседержи-теля прошу скарати мене, окаянного, коли я їм не за-ступлю тебе! Віриш? І на сході скажу: «Браття-громадо! Братка чи пам'ятаєте? За кого він терпить! То ж то! Так відшкодуйте жінці... егеж...» Хрест святий цілую — зроблю це! Повсякчас своєму дому допомагатиму і ін-ших на те спонукаю... Прости мене, Миколо Степа-новичу... я від самої зустрічі все міркував — виказати тебе чи ні? І от... прояснило мене... Почуваю — завинив я... Прости... га?

— Ти це... як? — спитав Брагін дивним голосом, нахи-лившись до сусідового обличчя. Якусь хвилину вони ди-

вились один на одного мовчки, і обличчя в них обох були мокрі... А потім, немов підкоряючись внутрішньому поштовху, обидва водночас змахнули руками й обнялись міцними дружніми обіймами. Так вони стояли довго, обидва схлипуючи й бурмочучи щось...

— Ну, йди... розвиднілося вже,— сказав Ігнат, рознімаючи руки, і, закотивши полу кожуха, витер нею лице...

— Так ти... вірити тобі, Ігнате?.. Поможеш? — схвильовано запитав Брагіна.

— Поки живий я — не турбуйся... Як сказав — так і буде! — твердо вимовив Ігнат.

— Ну, спаси тебе Христос! Іду я... Прощай!

Вони ще раз обнялись...

І от висока постать Брагіна, в чорному пальті й з палицею в руці, хутко попрямувала дорогою, а кремезний Ігнат, в кожусі, стояв і дивився йому вслід з ясною посмішкою на широкому обличчі і з сльозинкою, застряглою в бороді... Вітер стихувався, і пітьма порідшала, видно було небо, вгорнуте в хмари, сіре й холодне на сході...

Силует Брагіна поволі зливався з танучим мороком ночі, і от — зник. Тоді Комов зітхнув і тихо пішов у село. Але незабаром він зупинився й, глянувши вслід сусідові, з жалем цмокнув язиком і пробурмотів:

— Грошей було б йому дати, хоча б з карбованець... Ах ти, хай тобі всячина, га? Адже у нього, мабуть, зовсім нема грошей... І як я не догадався?

Докірливо хитнувши головою, Ігнат знову рушив дорогою.

Хутко розгорявся світанок.

БАЛАДА ПРО ГРАФИНЮ ЕЛЛЕН ДЕ-КУРСІ,

прикрашена різними сентенціями,
поміж яких є дуже цікаві

Чи знаєте Ви, о мій друже: в Бретані —
Й каміння ж це скажуть усі —
Найкраща у світі там пані
Графиня Еллен де-Курсі?

Все, що діється в світі,
Ми мусимо бачити й чути.
Для цього в нас вуха од бога
І очі, і очі цвітуть.

Із замку вона випливає, як лебідь,
До мосту розводного йде.
Сонце сміється на небі.
Нищий на вулиці жде.

Коли ж нам випадок принадний
Деся в око впаде в один час,
То це — уважайте — всевладний
Хоче помучити нас.

Не сміючи звести очей — бідорака —
За нею йде паж молодий.
А слідом і хірт, їх собака,
Улюбленець ясенрудий.

Ми знаємо — часто собака
Найкраще за друзів усіх,

Тож приємно собак любити,—
Ніхто не ревнує до них!

Скажу Вам, що нищий був юний, прекрасний
І — сліпий, як поет — прагнув жить.
Лиш чом не вартий нещасний
Уваги дами,— скажіть?

Сліпий заздрить зрячим.
Коли б то він знав, скільки ми
Ховаєм в душі — і не плачем —
Тяжкої, жахливої тьми!

Кинулось серце графині — почула,
Що вся розцвітає, як мак.
Бретонка очима блиснула:
«Він вартий уваги, це — так!»

У всіх є думи серця,—
У тебе, у лева, в змії.
Але — хто ці думи знає?
І — чи знаєш ти свої?

Й до нищого ось вона каже: — «Юначе!
«Чогось твоє серце в журбі.
«Графиня Еллен своє зряче
«Хотіла б дати в душу тобі».

Коли ти відчуєш у серці
Лишок горя, юнацтва,
Віддай його людям якшвидше —
Нащо тобі зайві багатства?

— «Madame!» — їй одказує нищий покірно,—
«Моя дорогая madame!
«Всі дні я життя свого вірно
«За Ваш поцілунок оддам!»

Йдучи за красою, де правда,
Так прагнеш її, як огню,
Що любиш безумно, як правду,
Тобою ж плекану брехню.

— «Маленький, ану ж одвернись на часінку!»—
Сказала графиня тут враз,—
«Для божої слави, мій синку,
«Я скромність даю без образ!»

Як все — жінщина також
Лиш лялька в божих руках...
Подумаєм краще про зорі,
Про співи пташок в небесах.

Сліпий обнімає гнучкий стан графині,
Устами до уст він припав.
П'яніє її погляд синій —
Упасти б, упасти між трав!

— О, друзі! Здравствує хай щастя!
Ми знаєм: життя — тільки мить!
Та — в щасті мудрості більше,
Як в сотні книг, лежить.

Тут гордість графині враз пристрасть змінила,
Червона, як гріх, як чуття,
Бретонка пажу звеліла:
— «Етьєн, одвернися, дитя!»

Наш ворог — це чорт і випадок.
Завжди перемога у них.
Не треба ж ні мук, ані гадок —
До кожного прийде свій гріх!

Потім з землі підвелась вона мляво,
До пажу сказала: «Убий!»
За ніж ухопився жваво
Закоханий паж молодий.

Хто п'є з одної чаші
Ревність, любові цілунок,
Той неминуче вип'є
Червоної помсти трунок.

Втираючи хусткою вогкі губи,
Графиня сказала Христу:
— «Тобі, переможче згуби,
«Дала я свою чистоту!»

Про те, куди вітер віє,
Нам билинка повідає,
Але ж те, чого женщина хоче,—
Навіть сам бог не знає!

Хлопчика кротно спитала і ніжно:
— «Я ж добра серцем своїм?
«Чого ти так плачеш невтішно:
«Додому вже час нам, ходім!»

Любов сходить в серці таємно.
Інертні — ми враз спалахнем,
Відтак розцвітаєм надземно
Прекрасним, чудовим огнем.

Нічого він їй не сказав, лиш помалу
Беретом сльозинку змахнув.
Та в грудях тут щось збуйнувало —
Етьєн мимоволі зітхнув.

Ми надто життя наділяєм!
З нас кожний вніс частку свою —
Краплинку веселого сміху
І повнее серце жалю.

Нахмурила чорнії брови бретонка.
Змовчала,— люта ж, мов грань,—
Хлопчика з моста у воду,
В рів глибокий, у твань.

Коли покарать настояще
Всіх, що грішать нині,
Не буде від того нам краще,
Опинимось ми у пустині!

І знову блакитні свої горді очі
Графиня до неба звела.
— «Стань за суддю мені, отче,
«Будь добрий, як я була!»

Ми знаєм — красуням — лиш втіхи,
Гріхи їх — як жарти, забави.
А бог — такий добрий і тихий,
А він — сердечний, ласкавий!

Графиня абату тієї ж ночі
Розповіла гріхи свої,
І той зняв гріхи її жіночі,
Гріхи за п'ятнадцять луї.

Все, що діється в світі,
Ми мусимо бачити й чуť.
Для цього в нас вуха від бога
І очі, і очі цвітуть.

Все б це не вийшло на люди, пропало,
Умерло, як вмер би аскет,
Та якось у лепту попало
Дев'ять фальшивих монет.

Коли ж нам випадок принадний
Десь в око впаде в один час,
То це — уважайте — всевладний
Хоче помучити нас.

І от, даючи їх бідним вілланам,
Охота ченцю посудить.
Нескромність його і дала нам
Прекрасну баладу зложить.

Ми часто зовсім безпорадні,
Як муки у серці і крики,—
Тоді веселенький ми жартик
На серце кладем, наче ліки!

ВАРЕНЬКА ОЛЕСОВА

I

...Через кілька днів після призначення приват-доцентом в один з провінціальних університетів Іпполіт Сергійович Полканов одержав телеграму від сестри з її маєтку в далекому лісовому повіті, на Волзі.

Телеграма стисло повідомляла:

«Чоловік умер, ради бога негайно приїжджай допомогти мені. Єлизавета».

Цей тривожний заклик неприємно схвилював Іпполіта Сергійовича, порушуючи його наміри і настрої. Він уже вирішив поїхати на літо в село до одного з товаришів і працювати там, щоб з честю підготуватися до лекцій, а тепер треба їхати за тисячу з гаком верст від Петербурга і від місця призначення, щоб втішати жінку, яка втратила чоловіка, хоч з ним, судячи з її ж листів, їй жилося не солодко.

Востаннє він бачив сестру років з чотири тому, листувався з нею нечасто, між ними давно вже встановилися суто формальні відносини, такі звичайні між двома родичами, роз'єднаними відстанню і несхожістю життєвих інтересів. Телеграма збудила в нього спогад про сестриноного чоловіка. Це була добродушна людина, що любила випити і попоїсти. Обличчя в нього кругле, вкрите мереживом червоних жилок, очиці веселі, маленькі; він лукаво примружував ліве і, солодко усміхаючись, співав надзвичайно поганою французькою мовою:

Regardez par ci, regardez par là...¹

¹ Погляньте тут, погляньте там... (Ред.)

Іпполітові Сергійовичу було якось незручно вірити, що цей веселий хлопець умер, бо люди пошлі звичайно довго живуть.

Сестра ставилася до слабостей цієї людини з напів-презирливою поблажливістю; як жінка недурна, вона розуміла, що «в каміння стріляти — тільки стріли втрачати». Навряд чи її дуже засмутила смерть чоловіка.

Але відмовити їй у проханні було б незручно. Працювати можна і в неї не згірш, ніж де...

Іпполіт Сергійович вирішив їхати, і тижнів за два, теплого червневого вечора, втомлений сорокаверстною подорожжю на конях від пристані до села, він сидів біля столу навпроти сестри на терасі, що виходила в парк, і пив смачний чай.

Біля поруччя тераси пишно розрослися кущі бузку, акацій; скісне проміння сонця, пробиваючись крізь їх листя, тремтіло в повітрі тонкими золотими стрічками. Мережчаті тіні лежали на столі, тісно заставленому сільськими наїдками; повітря було повне запахом липи, бузку й вологої, зігрітої сонцем землі. У парку гомінливо щебетали птахи, іноді на терасу влітала бджола або оса і заклопотано дзигчала, кружляючи над столом. Єлизавета Сергіївна брала в руки салфетку і, досадливо розмахуючи нею в повітрі, виганяла бджіл та ос.

Полканов уже встиг помітити, що сестра — як він і думав — не дуже засмучена смертю чоловіка, що вона дивиться на нього, брата, допитливо і, розмовляючи з ним, щось приховує від нього. Він думав побачити її нервовою, блідою, стомленою. Але тепер, дивлячись на її овальне обличчя, вкрите здоровим загаром, спокійне, впевнене і пожвавлене розумним блиском світлих очей, він почував, що приємно помилився, і, стежачи за її словами, старався підслухати і зрозуміти в них те, про що вона мовчала.

— Я була підготовлена до цього, — говорила вона спокійним контральто, і її голос красиво вібував на верхніх нотах. — Після другого вдару він мало не щодня скаржився на кольки в серці, перебої, безсоння... Кажуть, він там дуже хвилювався, кричав... напередодні він їздив у гості до Олесова — тут є один поміщик, полковник у відставці, п'яниця й цинік, розбитий подагрою. До речі, в нього є дочка, — от скарб, я тобі скажу!.. Ти познайомишся з нею...

— Коли не можна уникнути цього,— вставив Іпполіт Сергійович, з усмішкою глянувши на сестру.

— Не можна! Вона часто буває тут, а тепер, звичайно, буватиме ще частіше,— відповіла вона йому усмішкою ж.

— Шукає жениха? Я непридатний для цієї ролі.

Сестра уважно подивилася в його обличчя, овальне, худе, з гострою чорною борідкою та високим білим чолом.

— Чому ж непридатний? Я, звичайно, кажу взагалі, без думки про цю Олесову — ти зрозумієш, чому, коли побачиш її — але ти ж думаєш про одруження?..

— Поки ще ні,— коротко відповів він, піднявши від склянки свої очі, світлосірі, з сухим блиском.

— Так,— задумливо сказала Єлизавета Сергіївна,— у тридцять років робити цей крок для чоловічини і запізно і зарано...

Йому подобалося, що вона перестала говорити про смерть чоловіка, але — навіщо ж, проте, вона так ляжливо викликала його до себе?

— Треба женитися в двадцять років або в сорок,— задумливо говорила вона,— тоді менше ризику обманутися самому та обманути іншу людину... а коли й обманиш, то в першому разі платиш їй за це свіжістю свого почуття, у другому ж... хоч би зовнішнім становищем, яке майже завжди солідне в чоловічини в сорок років.

Йому здавалося, що вона каже це більше для себе, ніж для нього, він мовчав, відкинувшись в крісло, глибоко вдихаючи запашне повітря.

— То я казала — напередодні він був в Олесова і, звичайно, пив там. Ну й ось...— Єлизавета Сергіївна печально труснула головою.— Тепер я... залишилася сама... хоч я вже з третього року життя з ним почувала себе внутрішньо самотньою. Але тепер таке дивне становище! Мені двадцять вісім років, я не жила, а перебувала при чоловікові й дітях... діти помирали. Що я тепер? Що мені робити і як жити? Я продала б цей маєток і поїхала за кордон, та його брат претендує на спадщину, може бути процес. Я не хочу поступатися своїм без законних на те підстав і не бачу їх у претензії його брата. Як ти про це думаєш?

— Ти знаєш, я не юрист,— усміхнувся Іпполіт Сергійович.— Але ти розкажи мені все це... подивимось. Цей брат — він писав тобі?

— Так... і досить брутально. Він — жуїр, розорений, дуже занепалий.. чоловік не любив його, хоч у них багато спільного.

— Подивимось! — сказав Іпполіт Сергійович і вдоволено потер руки. Йому було приємно дізнатися, навіщо він потрібен сестрі,— він не любив нічого неясного і невизначеного. Він дбав насамперед про збереження внутрішньої рівноваги, і, коли щось неясне порушувало цю рівновагу,— в душі його знімався невиразний неспокій і роздратування, тривожно спонукаючи його швидше пояснити це незрозуміле, вкласти його в рамки свого світо-розуміння.

— Кажучи відверто,— тихо й не дивлячись на брата, пояснила Єлизавета Сергіївна,— мене злякала ця безглузда претензія. Я така стомлена, Іпполіте, так хочу відпочити, а тут знову щось починається.

Вона тяжко зітхнула і, взявши його склянку, продовжувала понурим голосом, що неприємно лоскотав нерви її брата:

— Вісім років життя з такою людиною, як покійний чоловік, мені здається, дають право на відпочинок. Інша б на моєму місці — жінка з менш розвиненим почуттям обов'язку та порядності — давно порвала цей тяжкий ланцюг, а я несла його, хоч знемагала під його тягарем. А смерть дітей... ах, Іпполіте, якби ти знав, що я переживала, втрачаючи їх!

Він дивився в обличчя її з виразом співчуття, але її скарги не зворушували його душі. Йому не подобалась її мова, якась книжна, не властива людині, глибоко почувуючій, а світлі очі її дивно бігали туди й сюди, нечасто зупиняючись на чому-небудь. Жести в неї були м'які, обережні, і від усієї її стрункої постаті віяло внутрішнім холодом.

На поруччя тераси сіла якась весела пташка, пострибала по ньому й спурхнула. Брат і сестра, провівши її очима, кілька секунд мовчали.

— Чи буває в тебе хто-небудь? Читаєш ти? — спитав брат, закурюючи цигарку і думаючи про те, як добре було б цього гарного тихого вечора мовчати, сидячи в спокійному кріслі отут на терасі, слухаючи тихий шелест листя й ждучи ночі, яка прийде, загасить звуки й засвітить зірки.

— Буває Варенька, потім інколи заїжджає Банар-

цева... пам'ятаєш її? Людмила Василівна... вона теж погано живе із своїм чоловіком... але вона вміє не кривдити себе. У чоловіка багато було мужчин, але цікавих — жодного! Зовсім нема з ким словом перекинутись... господарство, полювання, земські чвари, плітки — от і все, про що вони розмовляють... А втім, один є... кандидат на судові посади Бенковський... молодий і дуже освічений. Ти пам'ятаєш Бенковських? Стривай! Здається, їде.

— Хто їде, оцей Бенковський? — запитав Іпполіт Сергійович.

Його запитання чогось розсмішило сестру; сміючись, вона підвелась із стільця і сказала якимсь новим голосом:

— Варенька!

— А!

— Подивимось, що ти про неї скажеш... Тут вона всіх покорила. Але який же це виродок з духовного погляду! А проте — от сам побачиш!

— Не хотів би, — байдуже заявив він, потягуючись у своєму кріслі.

— Я зараз повернусь, — сказала Єлизавета Сергіївна, виходячи в кімнати.

— А вона без тебе з'явиться, — занепокоївся він. — Не йди, будь ласка, краще я піду!

— Та я зараз же! — крикнула йому сестра з кімнат.

Він поморщився і лишився в своєму кріслі, дивлячись у парк. Звідкілясь долітав швидкий кінський тупіт і шерех коліс по землі.

Перед очима Полканова стояли ряди старих корявих лип, оповиті вечірнім присмерком. Їх гілля позпліталось між собою, створило вгорі густий навіс запавної зелені, і всі вони, дряхлі від часу, з потрісканою корою, з пообламуваними сучками, здавалися живою й дружною сім'єю істот, тісно згуртованих пориванням вгору до світла. Але кора їх стовбурів була суціль укрита жовтим нальотом плісняви, біля коріння густо розрісся молодняк, і від цього на старих могутніх деревах було багато засохлих гілок, повислих у повітрі неживими скелетами.

Іпполіт Сергійович дивився на них і почував бажання заснути тут у кріслі, під подихом старого парку.

Між стовбурів і гілля просвічували багрові плями горизонту, і на його яскравому фоні дерева здавалися

ще похмурішими, ще більш виснаженими. Алеєю, що йшла від тераси в хмурну далечину, повільно рухались густі тіні, і з кожною хвилиною зростала тиша, навіваючи якісь невиразні фантазії. Уява, піддаючись чарам вечора, малювала з тіней силует однієї знайомої жінки і його самого поряд з нею. Вони мовчки йшли вздовж алеї туди, вдалину, вона горнулася до нього, і він почув теплоту її тіла.

— Здрастуйте! — пролунав густий грудний голос.

Він схопився на ноги і озирнувся, трохи зніяковілий.

Перед ним стояла дівчина, середня на зріст, у сірому платті, на голові в неї було напнуто щось біле й легке, як фата нареченої,— це все, що він помітив у першумить.

Вона простягала йому руку, питаючи:

— Іпполіт Сергійович, так? Олесова... Я вже знала, що ви приїдете сьогодні, і з'явилась подивитися, який ви. Ніколи не бачила вчених і... не знала, що вони можуть бути такі.

Його руку міцно стискала сильна й гаряча маленька ручка, а він, трохи розгубившись під цим натиском, мовчки вклонявся їй, сердився на себе за своє зніяковіння і думав, що, коли він подивиться їй в обличчя, то на ньому побачить відверте й грубе кокетство. Але, глянувши, він побачив великі темні очі, вони простодушньо і лагідно посміхались, освітлюючи вродливе обличчя. Іпполіт Сергійович згадав, що таке ж обличчя, горде здоровою вродою, він бачив на одній старовинній італійській картині. Такий самий маленький рот з пишними губками, такий самий лоб, опуклий і високий, і величезні очі під ним.

— Дозвольте... я скажу, щоб дали світла... будь ласка, сідайте,— попросив він її.

— Та ви не турбуйтеся, я ж тут як дома,— сказала вона, сідаючи в його крісло.

Він стояв біля стола і мовчки дивився на неї, знаючи, що це незручно і що йому треба говорити. Але вона, не соромлячись під його уважним поглядом, сама розпитувала його, як він доїхав, чи подобається йому село, чи довго він тут проживе; він односкладово відповідав їй, наче приголомшений ударом; розум його, завжди ясний, тепер збентежився перед силою зненацька і хаотично схвильованих почуттів. Захват перед нею боровся з роз-

дратуванням на себе і цікавість — з чимсь близьким до побоювання. Квітуха здоров'ям дівчина сиділа проти нього, відкинувшись на спинку крісла, щільно обтягнута матерією костюма, який дозволяв бачити розкішні форми її пліч і грудей, і звучним голосом, повним владних нот, говорила йому дурнички, звичайні при першій зустрічі незнайомих людей. Її темнокаштанове волосся гарно кучерявилося, брови були темніші за волосся. На смуглявій шиї біля рожевого, прозорого вуха тремтіла шкіра, виявляючи швидкий рух крові в її жилах, на підборідді з'являлась ямка щоразу, коли усмішка відкривала її білі дрібні зуби, і від кожної складки її плаття віяло дразливою спокусою. Було щось хиже в дрібних зубах, які виблискували з-за соковитих губів, а її поза, сповнена невимушеної чарівності, нагадувала про грацію розпещених кішок.

Полканову здавалося, що він роздвоївся: одна половина його істоти захоплена цією чуттєвою красою і порабському споглядає її, друга механічно відзначає стан першої. Він відповідав на запитання дівчини і сам про щось питав її, не маючи змоги відірвати очей від її спокусливої постаті. Він уже назвав її сам собі «розкішною самкою» і внутрішньо посміхнувся з себе, але це не знищило його роздвоєння.

На терасі з'явилася його сестра, кажучи:

— Скажіть, яка спритна! Я її шукаю там, а вона вже...

— Я обійшла парком.

— Познайомились?

— О, так! Я думала, що Іпполіт Сергійович принаймні лисий!

— Налити тобі чаю?

— Гаразд, налий.

Іпполіт Сергійович відійшов осторонь від них і став біля сходів, що спускалися в парк. Він провів рукою по обличчю і потім пальцями по очах, наче стирав порошок з обличчя та очей. Йому стало соромно перед собою за те, що він піддався вибуху почуття, сором поступився місцем перед роздратуванням проти дівчини. Він назвав про себе сцену з нею козацькою атакою на жениха, і йому схотілося заявити їй про себе, як про людину, байдужу до її визивної краси.

— Я ночую в тебе і завтра пробуду весь день...— говорила вона його сестрі..

— А як же Василь Степанович? — здивовано спитала сестра.

— У нас гостює тьотя Лучицька... Ти знаєш, тато дуже любить її...

— Пробачте мені,— сказав Полканов,— я дуже стомився й піду відпочити...

Він уклонився і пішов, а вслід пролунав схвальний вигук Вареньки:

— Вам давно слід було це зробити!

У тоні її вигуку він почув лише добродушність, але визначив її як запобігливу, фальшиву.

Для нього приготували кімнату, яка була кабінетом сестриноного чоловіка. Серед неї стояв важкий і незграбний письмовий стіл, перед ним дубове крісло, біля однієї з стін, мало не на всю довжину її, розвалився широкий турецький диван, біля іншої — фісгармонія і дві шафи з книжками. Кілька м'яких стільців, курильний столик біля дивана і шаховий біля вікна доповнювали укомплектування кімнати. Стеля була низька й закопчена, із стін дивилися темні плями якихось картин та гравюр у грубих золочених рамах — усе було важке, старе й неприємно тхнуло. На столі стояла велика лампа під блакитним ковпаком, і світло від неї падало на підлогу.

Іпполіт Сергійович зупинився на межі цього світлого круга, переживаючи неприємне почуття невиразної тривоги, дивлячись на вікна кімнати. Їх було два; за ними в присмерку вечора малювалися темні силуети дерев. Він підійшов і відчинив вікна. Тоді кімната сповнилася запахом цвітучої липи і разом з ним влетів веселий вибух здорового грудного сміху.

На дивані йому приготовано було постіль, вона забирала трохи більше половини дивана. Він подивився на неї і став розв'язувати галстук, але потім різким рухом штовхнув крісло до вікна і сів, нахмурившись.

Відчуття незрозумілої тривоги бентежило й дратувало його. Почуття невдоволення собою рідко з'являлося в ньому, але і з'являючись, ніколи не охоплювало його міцно й надовго — він умів швидко справлятися з ним. Він був певен, що людина повинна розуміти свої емоції і розвивати або знищувати їх, і, коли при ньому йшла мова про таємничу складність психічного життя людини, він, іронічно посміхаючись, називав такі міркування «метафізикою».

Він запитував себе: невже зустріч із цією здоровою і вродливою дівчиною — мабуть, дуже хтивою і дурною, — невже ця зустріч могла так дивно вплинути на нього? І, старанно продивившись порядок вражень цього дня, він мусив відповісти ствердно. Атож, це так бо вона застала зненацька його розум, бо він дуже втомлений подорожжю і був у незвичному йому настрої мрійності в момент її появи перед ним.

Його трохи заспокоїло це міркування, і зараз же вона з'явилася перед його очима в своїй пишній красі. Він споглядав її, заплющивши очі і нервовно вдихаючи дим своєї цигарки, але, споглядаючи, критикував.

«По суті, вона, — думав він, — вульгарна: занадто багато крові та мускулів, мало нервів. Її наївне обличчя неінтелігентне, а гордість, що виблискує у відкритому погляді її глибоких темних очей, — це гордість жінки, впевненої в своїй красі і розпещеної преклонінням чоловіків. Сестра говорила, що ця Варенька всіх покоряє. Звичайно, вона спробує перемогти і його. Але він приїхав сюди працювати, а не пустувати, і вона скоро збагне це».

«А чи не багато я думаю про неї для першої зустрічі?» — промайнуло в нього в голові.

Диск місяця, величезний, криваво-червоний, підводився за деревами парку; він дивився, наче око чудовиська. Невиразні звуки носилися в повітрі, долітаючи від села. Під вікном у траві інколи чулося шарудіння: мабуть, кріт або їжак ішли на полювання. Десь співав соловей. І місяць так повільно підводився на небо, наче фатальна неминучість його руху була зрозуміла йому й стомлювала його.

Викинувши за вікно погаслу цигарку, Полканов підвівся, роздягся й загасив лампу. Тоді в кімнату з саду хлинула темрява, дерева підсунулися до вікон, наче бажаючи зазірнути в них, на підлогу лягли дві смуги місячного світла, слабкого й мутного.

Пружини дивана пискливо рипнули, і, охоплений приємною свіжістю полотняної білизни, Полканов витягнувся й завмер, лежачи на спині. Скоро він уже дрімав і чув під вікном у себе чийсь обережні кроки й густе шепотіння:

— Марі-іє... Ти тут?

Усміхаючись, він заснув.

Вранці, прокинувшись в яскравому сяйві сонця, що наповнювало його кімнату, він теж усміхався, згадуючи дівчину. До чаю він з'явився старанно одягнутий, сухий і серйозний, як і личило вченому, але коли він побачив, що за столом сидить сама сестра, у нього мимохіть вихопилось:

— А де ж...

Лукава усмішка сестри спинила його раніше, ніж він скінчив своє запитання, і він, замовкнувши, сів до столу. Єлизавета Сергіївна докладно розглянула його костюм, не перестаючи всміхатися. Його сердила ця усмішка.

— Вона давно вже встала, ми з нею ходили купатись, а тепер вона, мабуть, у парку і має скоро з'явитися, — пояснювала Єлизавета Сергіївна.

— Як ти докладно, — посміхнувся він. — Будь ласка, — звели зараз же після чаю розпакувати мої речі.

— І виїняти їх?

— Ні, ні, цього не треба. Я сам, а то все переплутають... Там є для тебе цукерки й книги.

— Спасибі! Це люб'язно... А от і Варенька!

Вона з'явилася у дверях у легкому білому платті, що пишними складками падало з її плечей до ніг. Костюм її скидався на дитячу блузу, і сама вона в ньому мала вигляд дитини. Зупинившись на секунду в дверях, вона спитала:

— Хіба ви чекали на мене? — і безшумно, мов хмара, підійшла до столу.

Іпполіт Сергійович мовчки вклонився їй, і, потиснувши її руку, оголену до ліктя, відчув, як від неї ніжно пахне фіалками.

— От надушилась! — вигукнула Єлизавета Сергіївна.

— Хіба більше, ніж завжди? Ви любите духи, Іпполіте Сергійовичу? Я — страх як! Коли є фіалки, я щоранку зриваю їх і розтираю в руках, цього я навчилася ще в прогімназії... Вам подобаються фіалки?

Він пив чай і не дивився на неї, але почував її очі на своєму обличчі.

— Я ніколи не думав над тим, чи подобаються вони мені, чи ні, — знизавши плечима, сухо сказав він, але, глянувши на неї, мимоволі всміхнувся.

Відтінене сніжнобілою матерією її плаття, обличчя в неї горіло пишними рум'янцями, і глибокі очі сяяли

ясною радістю. Здоров'ям, свіжістю, несвідомим щастям віяло від неї. Вона була гарна, мов ясний травневий день на півночі.

— Не думали? — вигукнула вона. — Але як же це, — ви ж ботанік.

— А не квітникар, — коротко пояснив він їй, невдоволено подумавши, що, мабуть, це брутальність, відвів очі свої від її обличчя.

— А хіба ботаніка і квітникарство не те саме? — спитала вона, помовчавши.

Його сестра, не соромлячись, засміялась. А він почув, що цей сміх чомусь коробить його, і з жалем вигукнув до себе:

«Та вона дурна!»

Але потім, з'ясовуючи їй різницю між ботанікою і квітникарством, він пом'якшив свій вирок — вона тільки неосвічена. Слухаючи його розумну й серйозну мову, дівчина дивилася на нього очима уважної учениці, і це подобалось йому.

— Та-ак, — протягнула Варенька, — ось як воно! А що, ботаніка — цікава наука?

— Гм! Бачте, на науки треба дивитися з огляду на ту користь, яку вони дають людям, — пояснив він, зітхаючи. Її нерозвиненість посилювала в ньому симпатії до неї. А вона, задумливо постукуючи ложкою по краю своєї чашки, питала його:

— Яка ж може бути користь від того, що ви дізнаєтесь, як росте реп'ях?

— Та сама, яку ми маємо, вивчаючи явища життя в якій-небудь одній людині.

— Людина і реп'ях, — всміхнулась вона. — Хіба одна людина живе, як усі?

Йому було дивно, що ця нецікава розмова не стомлює його.

— Хіба я їм і п'ю так само, як мужики? — серйозно, зсуваючи брови, казала вона. — І хіба багато хто живе так, як я?

— А як ви живете? — запитав він, передчуваючи, що це запитання змінить тему розмови.

— Як я живу? — вигукнула дівчина. — Гарно! — І вона навіть заплющила очі від задоволення. — Знаєте, я прокидаюся вранці, і, коли день ясний, мені стає одразу страх як весело! Наче мені подарували щось дороге

й красиве, таке, що я давно хотіла мати... Біжу купатися — у нас річка на джерелах — вода холодна, так і щипає тіло! Є дуже глибокі місця, і я туди просто з берега сторч головою—шубовсть! Так усю і обпече... летиш у воду, наче в прірву, і в голові шумить... Виринеш, вирвешся з води,— сонце дивиться на тебе й сміється. Потім іду лісом додому, назбираю квітів, надихаюся лісовим повітрям доп'яна; прийду — чай готовий! П'ю чай, а передо мною стоять квіти... і сонце на мене дивиться... Ах, коли б ви знали, як я люблю сонце! Потім настає день і починається клопіт по господарству... усі мене люблять, одразу розуміють, слухаються,— і все кружить колесом аж до вечора... потім сонце заходить, місяць, зірки з'являються... і яке ж це все гарне і яке нове завжди! Ви розумієте? Я не вмію зрозуміло сказати... чому так гарно жити... Але, може, ви почуваєте це й самі, чи не так? Вам же зрозуміло, чому життя таке гарне, цікаве?

— Так, звичайно! — підтвердив він, готовий рукою стерти з сестриноного обличчя тонку, глазливу усмішку.

Він дивився на Вареньку, не заважаючи собі милуватися нею, а вона тремтіла від бажання передати йому силу радіння, що наповнювало її істоту.

— А зима? Ви любите зиму? Вона вся біла, здорова, завзята, викликає боротися з нею...

Різкий дзвінок перебив її слова. Дзвонила Єлизавета Сергіївна, і, коли в кімнату влетіла висока дівчина з круглим добрим обличчям і лукавими очима, вона сказала їй стомленим голосом:

— Прибирайте посуд, Машо!

Потім стурбовано стала ходити по кімнаті, голосно човгаючи ногами.

Усе це трохи протверезило захоплену дівчину; вона повела плечима, ніби струшуючи з них щось, і, трошки зніяковівши, спитала Полканова:

— Я надокучила вам своїми розмовами?

— Ну, що це ви! — протестував він.

— Ні, серйозно,— я здалася вам дурною? — добивалася вона.

— Але — чому ж?! — вигукнув Іпполіт Сергійович і здивувався, що це в нього вийшло так палко й широко.

— Я дика... неосвічена... Але я дуже рада говорити з вами... бо ви вчений і такий... не такий, яким я вас собі уявляла.

— А ви яким уявляли собі мене? — зацікавився він, усміхаючись.

— Я гадала, ви все говоритимете всякі мудрощі... це не так, а це отак, і всі дурні, а я — розумник... У тата гостював товариш, теж полковник, як і тато, і теж учений, як ви. Але він військовий учений... як це?.. генерального штабу... він був страх який надутий... мені здається, він навіть нічого й не знав, а просто вихвалявся...

— Ви й мене таким самим уявляли? — спитав Іпполіт Сергійович.

Вона сконфузилася, почервоніла і, схопившись із стільця, смішно забігала по кімнаті, розгублено кажучи:

— Ах, як ви... ну, хіба я могла...

— Ну, от що, любі мої діти, — дивлячись на них примруженими очима, заявила Єлизавета Сергіївна, — я піду дещо робити по господарству, а вас лишаю на волю божу!

Сміючись, вона зникла. Іпполіт Сергійович докірливо подивився їй услід і подумав, що треба буде поговорити з нею про її манеру поводитися щодо цієї, по суті, дуже милої, тільки нерозвиненої дівчини.

— Знаєте що — хочете кататися в човні? Доїдемо до лісу, там підемо гуляти й до обіду повернемось. Гаразд? Я страх яка рада, що сьогодні такий ясний день і я не дома... А то в тата знову розгулялась подагра, і мені довелось би панькатися з ним. А тато вередливий, коли хворіє...

Він, здивований її егоїзмом, не одразу відповів згодою, а коли відповів, то пригадав намір, який виник у нього вчора, з яким він вийшов сьогодні вранці із своєї кімнати. Але ж поки що вона не дає підстав для того, щоб запідозрити її в бажанні покорити його серце? В її словах можна бачити все, крім кокетування. І нарешті, чому ж не згаяти один день з такою безперечно оригінальною дівчиною?

— А ви вмієте гребти? Погано? Це нічого, я буду сама, я дужа.

Вони вийшли на терасу, зійшли в парк. Поряд з його довгою і худою постаттю вона здавалася нижча на зріст і повніша. Він запропонував був їй руку, але вона відмовилась.

— Навіщо? Це добре, коли стомишся, а так тільки заважає йти...

Він посміхався, дивлячись на неї крізь свої окуляри, і ішов, розмірюючи свої кроки відповідно її крокам, що йому дуже подобалось. Хода в неї була легка й красива, — її біле плаття пливло навкруг її стану, не коливаючись жодною складкою. В одній руці вона тримала зонтик, другою вільно й красиво жестикулювала, розповідаючи йому про красу місцевостей навколо села. Ця рука, по лікоть гола, сильна й смуглява, вкрита золотистим пухом, рухаючись у повітрі, примушувала очі Іпполіта Сергійовича уважно стежити за нею. І знов у нього в темній глибині душі тремтіла незрозуміла, невиразна тривога. Він старався знищити її, запитуючи себе: що спонукає його йти за цією дівчиною? і відповідав собі: — цікавість; спокійне і чисте бажання споглядати її красу.

— От і річка! Ідїть і сідайте в човен, а я зараз роздобуду весла...

І вона зникла серед дерев, перше ніж він встиг попросити її вказати йому, де можна знайти весла...

У нерухомій холодній воді річки віддзеркалювались дерева вниз верхівками; він сів у човен і дивився на них. Ці примари були пишніші й вродливіші за живі дерева, що стояли на березі, отіняючи воду своїм вигнутим і корявим гіллям. Віддзеркалення облагороджувало їх, стгуюючи калїцтва і творячи у воді яскраву й гармонїйну фантазію на мотивах убогої, скаліченої часом дійсності.

Милуючись примарною картиною, оточеною тишею і блиском ще не пекучого сонця, вдихаючи разом з повітрям пісні жайворонка, повні щастя жити, Іпполіт Сергійович відчував у собі виникнення нового для нього приємного почуття спокою, яке пестило розум, присипляючи його постійне стремління усвідомлювати й пояснювати. Тихий мир панував навкруг, і в цьому мирі безперестанно відбувалось безмовне творіння природи, беззвучно народжувалось життя, завжди знищуване смертю, але непереможне, тихо працювала смерть, усе нищачи, але не добуваючи перемоги. А блакитне небо сяяло урочистою красою.

На фоні картини у річковій воді з'явилась біла красуня з лагідною посмішкою на обличчі. Вона стояла там з веслами в руках, немов запрошуючи йти до неї, мовчазна, прекрасна, і здавалась віддзеркаленою з неба.

Іпполіт Сергійович знав, що це вийшла з парку Варенька і що вона дивиться на нього, але йому не хотілося руйнувати зачарування ні звуком, ні рухом.

— Скажіть, який ви мрійник! — пролунав здивований вигук.

Тоді він, з жалем відвернувшись від води, глянув на дівчину.

І жаль зник, бо ця дівчина й справді була чарівно гарна.

— От уже не можна подумати, що ви любите мріяти! У вас обличчя таке строге. Ви будете правити, гаразд? Ми поїдемо вверх течією... Там красивіше... І взагалі проти течії цікавіше їхати, бо гребеш, рухаєшся, почуваш себе...

Відштовхнутий від берега човен ліниво захитався на сонній воді, але міцний удар весел одразу поставив його вздовж берега і, перевалившись з борту на борт під другим ударом, він легко полинув уперед.

— Ми поїдемо під гірським берегом, бо тут загінок, — говорила дівчина, розбиваючи воду меткими ударами. — Тільки тут слабка течія... А от на Дніпрі — у тьоті Лучицької там маєток — там, я вам скажу, жах! Так і рве весла з рук... Ви не бачили порогів на Дніпрі?..

— Тільки пороги на дверях, — намагався сказати дотеп Іпполіт Сергійович.

— Я їздила через них, — сміючись, говорила вона. — Гарно! Одного разу мало не розбила човен, неодмінно потопла б тоді...

— Ну, це вже було б погано, — серйозно сказав Іпполіт Сергійович.

— А що ж? Я анітрохи не боюся смерті, хоч і люблю жити. Може, й там так само цікаво, як на землі...

— А може, там нічого нема, — з цікавістю глянувши на неї, сказав він.

— Ну, як же нема! — переконано вигукнула вона. — Звичайно, е!

Вона сиділа напроти нього, впираючись маленькими ніжками в перекладину, прибиту до дна в човні, і з кожним ударом весел відхиляла свій корпус назад. Тоді під легкою матерією плаття рельєфно вимальовувались дівочі груди, високі, пружні, тремтячі від рухів.

«Вона не носить корсета», — подумав Іпполіт Сергійович, опускаючи очі вниз. Але там вони зупинилися на її

ніжках. Упираючись у дно човна, вони напружувались, і тоді було видно їх контури до колін.

«Що це вона — навмисно, чи що, надягла оце безглузде плаття?» — з роздратуванням подумав він і одвернувся, розглядаючи високий берег.

Пливли під високою кручею; з неї звішувались кучеряві стебла гороху, гарбузяне гудиння з бархатним листям, великі жовті круги соняшників, стоячи на краю кручі, дивилися в воду. Другий берег, низький та рівний, тягнувся кудись у далечінь, до зелених стін лісу, і був густо вкритий травою, соковитою та яскравою; з неї лагідно дивилися на човен любі, немов дитячі очиці, голубі й сині квіти. Попереду теж стояв темнозелений ліс — і річка встромлялася в нього, наче смуга холодної сталі.

— Вам не жарко? — спитала Варенька.

Він глянув на неї і відчув себе сконфуженим: на лобі в неї під короною кучерявого волосся виблискували краплинки поту, а груди здіймалися часто і високо.

— Пробачте, будь ласка! — з каяттям вигукнув він. — Я задивився... ви стомилися... дайте мені весла!

— От уже й не дам! Ви думаєте, я втомилась? Це навіть образливо мені! Ми й двох верст не проїхали... Ні, ви вже сидіть... Зараз пристанемо й підемо гуляти.

З обличчя її було видно, що сперечатися з нею — марна річ; він, досадливо знизавши плечима, замовк, з незадоволенням думаючи про себе:

«Мабуть, вона вважає мене кволим».

— Бачите — оце до нас шлях, — вказала вона йому на берег кивком голови. — Тут брід через річку, до нас звідси чотирнадцять верст. У нас гарніше, ніж у вашій Полкановці.

— Ви й зиму живете на селі? — спитав він.

— А як же? Я ж веду усе господарство, тато не встає з крісла... Його возять по кімнатах.

— Але, мабуть, нудно вам жити так?

— Чому ж? У мене страх як багато справ... а помічник один — Никон, татів денщик. Він уже старий і теж п'є, але страшенний силач і знає свою справу. Мужики його бояться. Він — б'є їх, і вони теж колись одного разу сильно побили його... дуже сильно! Він напрочуд чесний і відданий нам з татом... любить нас, мов собака! Я теж його люблю. Ви, може, читали один роман, де є герой, офіцер, граф Луї Граммон, і в нього теж денщик Саді-Коко?

— Не читав,— скромно признався молодий вчений.

— Почитайте неодмінно — це хороший роман,— впевнено порадила вона йому.— Я Никона, коли він догодить мені, називаю Саді-Коко. Спочатку він сердився на мене за це, та я якось прочитала йому цей роман, і тепер він знає, що для нього велика честь бути схожим на Саді-Коко.

Іпполіт Сергійович дивився на неї так, як європеєць дивиться на тонко виконану статуєтку китайця. А вона палко розповідала йому про подвиги Саді-Коко, сповнені безмежної відданості графу Луї Граммону.

— Пробачте, Варваро Василівно,— перепинив він її мову,— а романи російських авторів ви читали?

— Аякже! Та я не люблю їх — нудні! І пишуть все таке, що я сама знаю не згірш від них. Вони не вміють вигадувати нічого цікавого, і в них майже все правда.

— А хіба ви не любите правди? — ласкаво спитав Іпполіт Сергійович.

— Ах, та ні ж! Я всім кажу правду в вічі й...

Вона замовкла, подумала і спитала:

— А що ж тут любити? Це моя звичка.

Він нічого не встиг сказати їй на це, бо вона швидко й голосно командувала йому:

— Правте ліворуч... швидше! Он до цього дуба... Ай, який ви незграба!

Човен не слухався його руки і ішов до берега бортом, хоч він з напруженням ворочав воду своїм веслом.

— Нічого, нічого,— говорила вона і, несподівано підвівшись на ноги, стрибнула через борт.

Іпполіт Сергійович глухо скрикнув, кинувши весло й простягаючи за нею руки, але вона цілісінька стояла на березі, тримаючи ланцюг човна в руках і винувато запитуючи його:

— Я налякала вас?

— Я думав, що ви впадете у воду,— тихо сказав він.

— Та хіба можна тут впасти? І до того ж тут неглибоко,— виправдувалась вона, підводячи човен до берега. А він, сидючи на кормі, думав, що це мав би зробити він.

— Бачите, який ліс? — говорила вона, коли він виїшов на берег і став поряд з нею.— Гарно ж? Там, поблизу Петербурга, немає таких красивих лісів?

Перед ними лежав вузький шлях, огорожений оба-

біч стовбурами дерев. Під ногами простягалося вузлувате коріння, побите колесами возів, а над ним — густе шатро з гілля і десь високо — блакитні шматки неба. Сонячне проміння, тонке, наче струни, тремтіло в повітрі, перетинаючи навскіс вузький зелений коридор. Запах перегнилого листя оточував їх. Миготіли птахи, порушуючи поважну тишу лісу клопітливим щебетом. Десь стукотів дятел, дзижчала бджола і, наче вказуючи їм дорогу, у повітрі, попереду них, пурхали два метелики, переслідуючи один одного.

Ішли повільно. Полканов мовчав, не заважаючи Вареньці шукати слів, щоб виразити свої думки, а вона палко говорила йому:

— Я не люблю читати про мужиків; що цікавого в їх житті? Я знаю їх, живу з ними і бачу, що про них пишуть невірно, неправду. Їх такими жалюгідними описують, а вони просто падлюки, їх зовсім нема за що жаліти. Вони тільки одного й хочуть — обдурити вас, вкрасити у вас що-небудь. Канючать завжди, ниють, огидні, брудні... А вони ж розумні, о! вони навіть дуже хитрючі; як вони мучать мене інколи, якби ви знали!

На обличчі її відбилось озлоблення й нудьга. Іпполіт Сергійович був здивований силою її хвилювання, але, не бажаючи слухати ці панські вихватки, зупинив дівчину:

— Ви говорили про французьких письменників...

— Ах, так! Тобто про російських, — поправила вона його, заспокоюючись. — Ви питаєте, чому російські пишуть гірше, — це зрозуміло! тому, що вони не вигадують нічого цікавого. У французів герої справжні, вони й розмовляють не так, як усі люди, і поведуться інакше. Вони завжди хоробрі, закохані, веселі, а у нас герої — звичайні людці, без сміливості, без палких почуттів, якісь негарні, безпорадні — справжнісінькі люди і більш нічого! Чому вони герої? Ніколи в російській книжці не збагнеш цього. Російський герой якийсь дурний і вайлуватий, завжди йому нудно, завжди він думає про щось незрозуміле і всіх жаліє, а сам найбільше збуджує жаль! Подумає, поговорить, піде освідчуватися в коханні, потім знову думає, аж поки одружиться, а одружиться — наговорить жінці кислих дурниць і кине її... Що в цьому цікавого? Мене злить це, бо скидається на обман — замість героя якимось опудало стирчить у романі! І ніколи, читаючи ро-

сійську книжку, не забудеш про справжнє життя,— хіба це добре? А читаєш твір француза — тремтиш за героїв, жалієш їх, ненавидиш, хочеш битися, коли вони б'ються, плачеш, коли гинуть... Пристрасно ждеш, коли кінчиться роман, а прочитаєш його — мало не плачеш з досади, що вже все скінчилось. Навіщо писати книжки, коли не можеш сказати нічого незвичайного? Дивна річ, справді!

— На це багато чого можна заперечити вам, Варваро Василівно! — зупинив він потік її слів.

— Що ж, заперечуйте! — дозволила вона з усмішкою. — Ви, звичайно, рознесете мене.

— Постараюсь. Насамперед, яких ви російських авторів читали?

— Різних... а втім, всі вони однакові. От, наприклад, Сальяс... він наслідує французів, але погано. А втім, у нього герої росіяни, а хіба про них можна писати цікаво? Ще багатьох читала — Тургенева, Маркевича, Пазухіна, — навіть із самого прізвища вже видно, що він не може гарно писати! Ви його не читали? А ви читали Фортюне де-Буагобея? Понсон де-Терайля? Арсена Гуссе? П'єра Законне? Дюма, Габорію, Борна? Як гарно, боже мій! Знаєте що? Мені в романах найбільше подобаються лиходії, ті, хто так спритно плете всякі ехидні тенета, вбиває, отрує... розумні вони, сильні... і коли, нарешті, їх ловлять — мене злість бере, навіть до сліз доводжу. Усі ненавидять лиходія, усі йдуть супроти нього — він один проти всіх! От — герой! А ті, інші, добродішні, стають огидні, коли вони перемагають... І взагалі, знаєте, мені люди доти подобаються, поки вони хочуть чогось, кудись ідуть, чогось шукають, мучаться... а, коли вони досягли своєї мети і зупинилися, тут вони вже нецікаві...

Збуджена, вона повільно йшла поряд з ним, красиво підвівши голову й виблискуючи очима.

Він дивився їй в обличчя і, нервовно покручуючи борідку, шукав таких заперечень, що одразу зірвали б з її розуму цю грубу пелену пилу. Але, почувавши себе зобов'язаним заперечити їй, він хотів ще слухати її наївну балаканину, ще бачити, як вона, захоплена своїми думками, широко розкриває перед ним свою душу. Він ніколи не чув таких слів; вони були потворні, але в той же час усе, що говорила вона, якнайбільше гармоніювало з її трохи хижою красою. Перед ним був розум не-

відшліфований, він ображав його своєю грубістю, і — жінка, спокусливо прекрасна, — вона збуджувала його хтивість. Ці дві сили давили на нього всією енергією своєї безпосередності, і потрібно було щось протиставити їй. У нього була ясна логіка, він добре сперечався з людьми свого кола. Але як говорити з нею, щоб викликати розум її на правильний шлях і облагородити душу, спотворену дурними романами і товариством мужиків, солдата, п'яниці-батька?

— Ух, як я заговорила! — вигукнула вона, зітхаючи. — Набридло вам, так?

— Ні, але...

— Я, бачте, рада дуже вам. Мені до вас ні з ким було поговорити. Ваша сестра, я знаю, не любить мене і все сердиться на мене... мабуть, за те, що я даю горілки батькові, і за те, що побила Никона...

— Ви?! Побили? Е... як це ви? — здивувався Полканов.

— Дуже просто, відшмагала його татовим нагаєм, от і все! Розумієте, молотьба, страшенна гарячка, а він, тварюка, п'яний! Я розсердилась! Хіба він сміє напиватися, коли кипить робота і скрізь його око потрібне? Ці мужики, вони...

— Але, послухайте ж, Варваро Василівно, — переконливо і скільки міг м'якше заговорив він, — хіба це добре бити слугу? Чи благородно це? подумайте! Хіба ті герої, перед якими ви схиляєтесь, б'ють своїх відданих Саді-Коко?

— О, та ще й як! Граф Луї одного разу такого лапаса вліпив Коко, аж мені навіть жалко стало бідного солдатики. І що ж я можу робити з ними, як не битися? Добре ще, що можу... я ж сильна! Помацайте, які в мене мускули!

Зігнувши свою руку в лікті, вона гордо простягла її до нього. Він поклав долоню на її тіло над ліктем і міцно стиснув пальці, але зараз же опам'ятався і, зніяковілий, з краскою на обличчі, озирнувся навколо. Скрізь безмовно стояли самі дерева і тільки...

Він взагалі не був скромний з жінками, але ця своєю простотою і довірливістю робила його таким, хоч і розпалювала в ньому хтивість.

— У вас завидне здоров'я, — сказав він, уважно й задумливо розглядаючи маленьку засмаглу кисть її

руки.— І я думаю, що у вас дуже гарне серце,— несподівано для себе вихопилося в нього.

— Не знаю! — відгукнулась вона, хитнувши головою.— Навряд,— у мене нема характеру: інколи я жалю людей, навіть тих, кого не люблю.

— Інколи тільки? — посміхнувся він.— Але ж люди завжди гідні жалю й співчуття.

— За що? — спитала вона.

— Хіба ви не бачите, які вони нещасні? Хоч би оці ваші мужики. Як тяжко їм живеться і скільки несправедливості, горя, страждань в їх житті!

Це вихопилося в нього гаряче, і вона уважно глянула в обличчя йому, кажучи:

— Ви, мабуть, дуже добрий, коли так кажете. Але ж ви не знаєте мужиків, не жили на селі. Вони нещасні — це так, але хто ж у цьому винен? Вони ж хитрі, і ніхто їм не заважає стати щасливими.

— У них же навіть хліба нема стільки, щоб бути ситими!

— Ще б пак! Їх он як багато...

— Так, їх багато! Але й землі багато... бо є люди, в яких десятки тисяч десятин. У вас, наприклад, скільки?

— П'ятсот сімдесят три... Ну, то що ж? Невже,— ну, слухайте! Невже їм віддати?

Вона дивилась на нього поглядом дорослого на дитину й тихо сміялась. Його бентежив і лютив цей сміх. У ньому розгорялося бажання переконати її в помилках її розуму.

І роздільно, навіть різко вимовляючи слова, він став говорити їй про несправедливий розподіл багатств, про безправність більшості людей, про фатальну боротьбу за місце в житті і за шматок хліба, про силу багатих та безсилля бідних і про розум, придушений віковою неправдою й темрявою забобонів, вигідних сильній меншості людей.

Ідучи поряд з ним, вона мовчки, з цікавістю та здивуванням дивилася на нього.

Навкруг них панувала похмура тиша лісу, та тиша, по якій звуки ніби ковзають, не порушуючи її меланхолійної гармонії.

Полканов замовк і, витираючи піт з лоба, стомлений своєю лекцією, ждав, що вона скаже.

Вона дивилася вдалину перед собою, звузивши свої очі, і на обличчі її тремтіли якісь тіні. Хвилина мовчання завершилася її тихим вигуком:

— Як ви гарно говорите!.. Невже в університеті всі можуть так говорити?

Молодий учений безнадійно зітхнув, чекання її відповіді змінилося в нього глухим роздратуванням проти неї і жалем до самого себе. Чому вона не сприймає того, що так логічно ясно для кожної хоч трохи мислячої істоти? Чого саме бракує його словам, чому не зворушують вони її почуття?

— Дуже гарно говорите ви! — зітхнула вона, не чекаючи його відповіді, і в очах її він читав справжнє вдовolenня.

— Але — чи правильно я говорю? — спитав він.

— Ні! — не задумуючись, відповіла дівчина. — Ви хоч і вчений, та я з вами посперечаюсь. Я ж теж щось розумію!.. Ви кажете так, що виходить, ніби люди споруджують будинок і всі вони в цій роботі рівні. І навіть не вони, а все — і цегла, і теслярі, і дерева, і господар будинку — усе це у вас рівне одне одному. Але хіба це можна? Мужик — він повинен працювати, ви повинні вчити, а губернатор наглядати — чи всі роблять те, що треба. І потім ви сказали, що життя боротьба, — ну, де ж це? Навпаки, люди дуже мирно живуть. А коли вже боротьба, значить, — потрібні переможені. А загальна користь — це я зовсім не розумію. Ви кажете, що загальна користь у рівності всіх людей. Але ж це не так! Мій тато полковник — який же він рівний Никону або мужику? І ви — ви учений, але хіба ви рівня нашому вчителеві російської мови, що пив горілку... рудий, дурний, і сякався голосно, наче мідна сурма?

Вважаючи свої докази незаперечними, вона тріумфувала, а він милувався її радісним хвилюванням і був задоволений з себе за те, що дав їй цю радість.

Але розум його намагався збагнути — чому не зачеплена аналізом, цільна думка, розбуджена ним, працювала в напрямі, прямо протилежному тому, на який він її штовхав?

— Ви подобається мені, а хтось інший не подобається... де ж рівність?

— Я вам подобаюсь? — якось раптом спитав Іпполіт Сергійович.

— Так, дуже! — ствердно кивнула вона головою і зараз же спитала:

— А що?

Він злякався за себе перед безоднею наївності, що дивилася на нього ясным поглядом.

«Невже це її манера кокетувати?» — подумав він.

— Чому ви питаєте про це? — добивалася вона, дивлячись в його обличчя цікавими очима.

Його бентежив її погляд.

— Чому? — знизав він плечима. — Це, я думаю, природна річ. Ви жінка... я чоловік... — як міг, спокійно пояснив він.

— Ну, то що ж? Все ж навіщо вам знати? Ви ж не збираєтесь одружитися зі мною!

Вона так просто сказала це, що він навіть і не зніяковів. Йому тільки здалось, що якась сила, з якою марно боротися через її сліпу стихійність, переміщує роботу його мозку з одного напрямку на інший. І він з відтінком грайливості сказав їй:

— Хто знає?.. І потім — бажання подобатись і бажання оженитися чи вийти заміж — не те саме... як ви, мабуть, знаєте.

Вона несподівано голосно розреготалась, а він одразу охолов під її сміхом і безмовно прокляв і себе і її. Її груди тремтіли від соковитого щирого сміху, що весело стрясав повітря, а він мовчав, винувато чекаючи відповіді за свою грайливість.

— Ох! ну яка... яка ж я... була б вам жінка! От смішно... наче страус і бджола!

І він теж засміявся, — не з її курйозного порівняння, а з свого нерозуміння тих пружин, які керували рухом її душі.

— Мила ви дівчина! — широко вихопилося в нього.

— Дайте-но мені руку... ви дуже повільно йдете, я потягну вас! Нам пора назад... дуже пора! Єлизавета Сергіївна буде невдоволена, бо на обід ми спізнились...

Вони пішли назад. Полканов усвідомлював свій обов'язок повернутися до з'ясування її помилок, що не дозволяли йому почувати себе поруч неї так вільно, як хотілось би. Але перед цим треба було придушити в собі невизначний неспокій, що глухо бродив у ньому, заважаючи його намірові спокійно слухати й рішуче спростовувати її докази. Йому було б так легко зрізати потвор-

ний наріст з її мозку логікою свого розуму, якби не перешкоджало це дивне, знесилююче відчуття, що не має імення. Що це? Воно схоже до небажання вводити в душевний світ цієї дівчини поняття, чужі їй... Але таке ухилення від свого обов'язку було б ганебним для чоловіка, стійкого в своїх принципах. А він вважав себе за такого і був глибоко переконаний у силі розуму, у вищості його над почуттям.

— Сьогодні вівторок? — говорила вона. — Ну, звичайно. Отже, через три дні приїде чорненький паночок...

— Хто й куди приїде, сказали ви?

— Чорненький паночок, Бенковський, приїде до вас у суботу.

— Навіщо ж?

Вона розсміялась, допитливо дивлячись на нього.

— Хіба ви не знаєте? Він — чиновник...

— А! Так, сестра казала мені...

— Казала? — оживилась Варенька. — Ну, і що ж... скажіть, чи скоро вони повинчаються?

— Чому ж вони мають повинчатися? — розгублено спитав Іпполіт Сергійович.

— Чому? — здивувалась Варенька, дуже червоніючи. — Та я не знаю. Так прийнято! Та, господи! Хіба ж ви цього не знали?

— Нічого я не знаю! — рішуче вимовив Іпполіт Сергійович.

— А я вам сказала! — у відчаї вигукнула вона. — Як це добре! Будь ласка, миленький Іпполіте Сергійовичу, хай ви й тепер не знаєте цього... ніби я не казала нічого!

— Дуже добре! Але, дозвольте, я ж і насправді нічого не знаю. Я зрозумів тільки — сестра виходить за пана Бенковського... чи так?

— Ну, так! Коли вона сама вам цього не сказала, то, може, цього й не буде. Ви не скажете їй про це?

— Не скажу, звичайно! — пообіцяв він. — Я їхав сюди на похорон, а потрапив, здається, на весілля? Це приємно!

— Будь ласка, ні слова про весілля! — благала вона його. — Ви нічого не знаєте.

— Цілком вірно! Але що таке пан Бенковський? Можна запитати?

— Про нього можна! Він — чорненький, солоденький і тихенький. У нього є очиці, вусяки, губки, ручки й скри-

почка. Він полюбляє ніжні пісеньки і вареннячко. Мені завжди хочеться поплескати його по мордочці.

— Одне ви його не любите! — вигукнув Іпполіт Сергійович, відчуваючи жаль до пана Бенковського при такій характеристиці його зовнішності.

— Він мене теж не любить! Я терпіти не можу мужчин маленьких, солодких, скромних. Мужчина повинен бути високий, сильний; він розмовляє голосно, очі в нього великі, вогненні, а почуття не знають ніяких перешкод. Схотів і зробив — оце мужчина!

— Здається, таких більше нема, — сухо всміхаючись, сказав Іпполіт Сергійович, почувавши, що її ідеал мужчини дратує його.

— Повинні бути! — впевнено вигукнула вона.

— Та ви ж, Варваро Василівно, якогось звіра змалювали! Що привабливого у такому страховиську?

— І зовсім не звіра, а сильного мужчину! Сила — ось і привабливе. Теперішні мужчини народжуються з ревматизмом, з кашлем, з різними хворобами — це добре? Чи цікаво мені, наприклад, вийти за якого-небудь пана з прищами на обличчі, от як земський начальник Кокович? Або за гарненького паночка, як Бенковський? Або за сутулу та худу жердину, як судовий пристав Мухін? Або за Гришу Чорнонебова, купецького сина, здоровенного, опасистого, з задишкою, лисиною й червоним носом? Які діти можуть бути від таких нікчемних чоловіків? Про це ж треба думати... як же? Діти ж — це... дуже важливо! А вони — не думають... Вони нічого не люблять. Ні на що вони не придатні, і я... я била б чоловіка, якби вийшла заміж за якогось із цих!

Іпполіт Сергійович зупинив її, доводячи, що її думка про мужчину взагалі неправильна, бо вона занадто мало бачила людей. І названих нею не можна розглядати тільки зовні — це несправедливо. У людини може бути поганий ніс, але гарна душа, прищі на обличчі, але світлий розум. Йому нудно й важко було говорити ці істини; до зустрічі з нею він так рідко згадував про їх існування, що тепер всі вони й самому йому здавалися затхлими та заялженими. Він почував, що все це не йде до неї і що вона не сприйме цього...

— От і річка! — вигукнула вона з радістю, перебиваючи його слова.

А Іпполіт Сергійович подумав:

«Вона радіє з того, що я замовк».

Знову вони попливли річкою, сидючи одне навпроти одного. Варенька заволоділа веслами й гребла квапливо, сильно; вода під човном невдоволено дзюрчала, маленькі хвилі бігли до берегів. Іпполіт Сергійович дивився, як назустріч човну сунуть береги, і відчував себе втомленим усім, що він казав і чув за час цієї прогулянки.

— Дивіться, як швидко йде човен! — сказала йому Варенька.

— Так, — коротко відповів він, не обертаючи до неї очей. Однаково — і не бачачи її, він уявляв, як спокосливо вигинається її корпус і коливаються груди.

Показався парк... Скоро вони йшли його алеєю, а назустріч їм, посміхаючись, рухалась струнка постать Єлизавети Сергіївни. Вона тримала в руках якісь папери й казала:

— Але ви ж і загулялись!

— Довго? Зате в мене такий апетит, що я — у! з'їм вас!

І Варенька, обнявши талію Єлизавети Сергіївни, легко закрутила її навколо себе, сміючися з її криків.

Обід був несмачний і нудний, бо Варенька була захоплена процесом насичування й мовчала, а Єлизавета Сергіївна сердила брата, який весь час ловив на своєму обличчі її допитливі погляди. Незабаром після обіду Варенька поїхала додому, а Полканов пішов у свою кімнату, ліг там на диван і замислився, підсумовуючи враження дня. Він згадував найменші дрібниці прогулянки і відчував, як з них створеться каламутний осад, роз'їдаючи звичну йому стійку рівновагу почуття й розуму. Він навіть фізично відчував новизну свого настрою у формі дивного тягара, що стискав йому серце, — ніби кров його загусла за цей час і оберталася повільніше, як завжди.

Безперечно, ця дівчина приголомшливо вродлива, але побачити її і одразу ж увійти в темне коло якихось невіразних відчужень — це вже забагато для неї і ганебно для нього, це розбещеність, брак витримки. Вона дуже хвилює чуттєвість, — так, але з цим треба боротися.

«Чи треба?» — зненацька спалахнуло в його голові коротке запитання, вколовши його.

Він поморщився, ставлячись до цього запитання так, ніби його брутально задав хтось зовні.

В усякому разі, те, що відбувається в ньому, не є початок захоплення жінкою, це протест розуму, ображеного зіткненням, з якого він не вийшов переможцем, хоч його противник по-дитячому слабкий. Потрібно розмовляти з цією дівчиною образами. Його обов'язок — знищити її дикі поняття, зруйнувати всі ці брутальні й дурні фантазії, вибрані її мозком. Треба оголити її розум від помилок, очистити, спустошити її душу, тоді вона буде здатна й вмістити в себе істину.

«Чи можу я зробити це?» — знову спалахнуло в ньому стороннє запитання. І знову він проминув його... Яка вона буде, коли сприйме в себе щось протилежне тому, що в ній є? І йому здавалось, що, коли її душа, визволена ним з полону помилок, прийметься струнким учням, чужим усьому невиразному і затемнюючому, — дівчина буде вдвоє прекрасніша.

Коли його покликали пити чай, він уже твердо вирішив перебудувати її світ, ставлячи це рішення у безпосередній обов'язок собі. Тепер він зустріне її холодно й спокійно і надасть своєму ставленню до неї характеру суворой критики всього, що вона скаже, всього, що зробити.

— Ну що, як тобі подобається Варенька? — спитала сестра, коли він вийшов на терасу.

— Дуже мила дівчина, — сказав він, піднявши брови.

— Так? Он як... Я думала, що тебе вразить її нерозвиненість.

— Ну що ж, я трохи здивований цією стороною в ній, — погодився він. — Але, відверто кажучи, вона багато в чому краща від розвинених дівчат, що хизуються цим.

— Так, вона красива... І вигідна відданниця... п'ятсот десятин прекрасної землі, близько сотні — будівельний ліс. Та ще успадкує після тітки солідний маєток. І обидва не заставлені...

Він бачив, що сестра навмисно не зрозуміла його.

— Із цього погляду я не дивлюсь на неї, — сказав він.

— То подивись... я серйозно раджу.

— Дякую.

— Ти трохи не в настрої, здається.

— Навпаки. А що?

— Так, хочу знати це, як дбайлива сестра.

Вона люб'язно й трохи запобігливо всміхнулася. Ця

усмішка нагадала йому про па́на Бенковського, і він теж усміхнувся їй.

— Ти чого смієшся? — спитала вона.

— А ти?

— Мені весело.

— Мені теж весело, хоч я і не поховав дружини два тижні тому, — сказав він, сміючись.

А вона зробила серйозне обличчя і, зітхнувши, заговорила:

— Може, ти в душі засуджуєш мене за недостачу почуття до небіжчика, думаєш, що я егоїстична? Але, Іпполіте, ти знаєш, що таке мій чоловік, я писала тобі, як мені жилося. І я часто думала: «Боже мій! невже я народилася на те тільки, щоб задовольняти брутальну хтивість Миколи Степановича Варипаєва, коли він напивається так, що вже не може відрізнити дружини від звичайної селянської баби або вуличної жінки».

— Та невже?.. — недовірливо вигукнув Іпполіт Сергійович, згадуючи її листи, в яких вона багато говорила про безхарактерність чоловіка, про його пристрасть до вина, лінощі, про всякі пороки, крім розпусти.

— Ти сумніваєшся? — з докором спитала вона й зітхнула. — А втім, це факт; він часто бував у такому стані... я не тверджу, що він зраджував мене, але припускаю це. Хіба він міг усвідомлювати — чи я перед ним, чи інша, коли він вікна приймав за двері?

Вона довго й нудно розповідала йому про своє сумне життя, а він слухав і ждав, коли вона скаже йому те, що хоче сказати. І мимоволі йому думалось, що Варенька навряд чи коли буде скаржитися на своє життя, хоч би як воно склалось у неї.

— Мені здається, що доля повинна нагородити мене за довгі роки горя... Може, вона близька — ця нагорода.

Єлизавета Сергіївна замовчала і, запитально глянувши на брата, трохи зашарілась.

— Що ти хочеш сказати? — спитав він ласкаво, нахиляючись до неї.

— Бачиш... я, може, знову вийду заміж!

— І прекрасно зробиш! Поздоровляю... Але чому ти так ніяковієш?

— Далебі, не знаю!

— Хто ж він?

— Я, здається, казала тобі про нього... Бенковський... майбутній прокурор... а поки поет і мрійник... Може, ти бачив його вірші? Він друкується...

— Віршів не читаю. Хороша людина? А втім, звичайно, хороша.

— Я, здається, можу сказати, що він здатний нагородити мене за минуле... Він кохає мене... У мене склалась маленька філософія... може, вона здасться тобі трохи жорсткою.

— Філософствуй безбоязно, це тепер у моді...

— Мужчини й жінки — два племені, вічно ворогуючі... — м'яко казала жінка. — Довір'я, дружба та інші почуття цього порядку навряд чи можливі між мною і мужчиною. Але можливе кохання... а кохання — це перемога того, хто кохає менше, над тим, хто кохає більше... Я була одного разу переможена і поплатилася за це... тепер я перемогла і скористаюся плодами перемоги...

— А, це досить люта філософія... — перепинив її брат, з задоволенням почувуючи, що Варенька не може так філософствувати.

— Її життя підказало мені... Бачиш, він на чотири роки молодший за мене... щойно скінчив університет. Я знаю, що це небезпечно для мене... і, як би це сказати?.. Я хотіла б влаштувати справу з ним так, щоб мої майнові права не зазнавали ніякого ризику.

— Так, — і що ж? — спитав Іпполіт Сергійович, ставлячи уважним.

— Так от ти мені порадь, як все це влаштувати. Я не хочу давати йому ніяких юридичних прав на моє майно і не дала б права на особу, якби це було можливе.

— Це, мені здається, можливе в цивільному шлюбі. А втім...

— Ні, цивільний шлюб я відкидаю.

Він дивився на неї й думав:

«Проте, вона розумна! Якщо бог і створив людей, то життя так легко перетворює їх, що вони, напевне, давно стали огидні богу».

А сестра переконливо вияснила свій погляд на шлюб.

— Шлюб повинен бути розумною угодою, що виключає всякий ризик. Саме так і думаю я поставити з Бенковським. Але перед тим, як зробити цей крок, я хотіла б з'ясувати законність претензії цього прикрого брата. Будь ласка, переглянь усі папери.

— Ти дозволиш мені взятися за цю справу завтра?— спитав він.

— Звичайно, коли хочеш.

Вона ще довго розвивала перед ним свої ідеї, потім багато розповідала йому про Бенковського. Про нього вона говорила поблажливо, з посмішкою, що блукала на її губах, і чомусь примружуючи очі. Іпполіт слухав її і сам дивувався з відсутності в ньому усякого співчуття до її долі.

Уже сонце сіло, коли вони розійшлися: він — стомлений від неї, до себе в кімнату; вона — пожвавлена розмовою, з упевненим блиском в очах, — поратись по господарству.

Прийшовши до себе, Іпполіт Сергійович засвітив лампу, дістав книгу й хотів читати. Але з першої ж сторінки він зрозумів, що йому буде не менш приємно, коли він закриє книгу. Солодко потягнувшись, він закрив її, покрутився в кріслі, шукаючи зручної пози, але крісло було тверде; тоді він перебрався на диван. Спочатку йому ні про що не думалось, потім він з досадою згадав, що скоро доведеться познайомитися з Бенковським, і зразу ж посміхнувся, згадуючи характеристику, яку дала Варенька цьому пану.

І незабаром одна вона заповнювала його думку і уяву. Між іншим, він подумав:

«А що, коли б одружитися з таким милим страховиськом? Мабуть, це була б дуже цікава жінка... хоч би вже тільки з того, що з її вуст не почуєш копійчаної мудрості популярних книжок...»

Але, розглянувши всебічно своє становище в ролі Вареньчиного чоловіка, він засміявся й категорично відповів собі:

«Ніколи!»

І після цього йому стало сумно.

II

Ранок у суботу почався для Іпполіта Сергійовича з маленької неприємності: одягаючись, він звалив із столика на підлогу лампу, вона розлетілася вдрізки, і кілька краплин керосину з розбитого резервуара потрапило йому в один з черевиків, ще не надягнутих на ноги.

Черевики, звичайно, вичистили, але Іпполітові Сергійовичу стало здаватися, що від чаю, хліба, масла і навіть від гарно зачесаного сестриного волосся струменить у повітрі огидний олійний запах.

Це псувало йому настрій.

— Зними черевик і постав його проти сонця, тоді керосин випарує,— радила йому сестра.— А поки надінь чоловікові туфлі, є одні зовсім новенькі.

— Будь ласка, не турбуйся. Це скоро зникне.

— Дуже треба ждати, поки зникне. Справді, я скажу, щоб дали туфлі?

— Ні, не треба. Викинь їх.

— Навіщо? Туфлі гарні, бархатні... Придатні.

Йому хотілося сперечатися, керосин дратував його.

— Навіщо вони можуть бути придатні? Не будеш же ти їх носити.

— Я, звичайно, ні, а Олександр буде.

— Це хто?

— А Бенковський.

— Ага! — він сухо посміхнувся.— Це дуже зворушлива вірність туфлям померлого чоловіка. І практично.

— Ти сьогодні сердитий?

Вона дивилась на нього трохи ображено, але допитливо, і він, спіймавши в її очах цей вираз, неприязно подумав:

«Мабуть, вона уявляє, що я роздратований відсутністю Вареньки».

— На обід Бенковський приїде, мабуть,— повідомила вона, помовчавши.

— Дуже радий,— відгукнувся він, міркуючи: «Хоче, щоб я був люб'язний з майбутнім зятем».

І його роздратування посилювалося почуттям нестерпної нудоти. А Єлизавета Сергіївна говорила, старанно намазуючи тонким шаром масло на хліб:

— Практичність, на мою думку, дуже похвальна властивість. Особливо тепер, коли тягар зубожіння так пригнічує нашу братію, що живе від плодів землі. Чому б Бенковському не носити туфлі покійного чоловіка?..

«І саван небіжчика, якщо ти й саван з нього зняла та переховуєш»,— ущипливо подумав Іпполіт Сергійович, зосереджено працюючи над переселенням молочної шкурки із сметанника собі в склянку.

— Після чоловіка лишився дуже великий і пристой-

ний гардероб. А Бенковський не розпешений. Велика родина — трое юнаків, крім Олександра, та дівчат п'ятеро. Маєток заставлено. Знаєш, я дуже вигідно купила у них бібліотеку, — є дуже коштовні речі. Ти подивись, може, знайдеш щось потрібне тобі... Олександр живе на платню.

— Ти давно його знаєш? — спитав він її; потрібно було говорити про Бенковського, хоч говорити не хотілося ні про що.

— Загалом років із чотири, а так... близько — місяців сім-вісім. Ти — побачиш, він дуже милий. Тендітний такий, легко збуджуваний, ідеаліст і трошки, здається, декадент. Але тепер молодь уся схиляється до декадентства... Хто падає в напрямі ідеалізму, хто — до матеріалізму... і ті й ті не здаються мені розумними.

— Є ще люди, які визнають «скептицизм на сто кінських сил», як визначає цей настрій один мій товариш, — заявив Іпполіт Сергійович, нахилиючи обличчя над столом.

Вона засміялася, кажучи:

— Це дотепно, хоч і трохи брутально. Я, мабуть, теж близька до скептицизму, знаєш, здорового скептицизму, що зв'язує крила різноманітних захоплень...

Він поклався випити свій чай і пішов, заявивши, що йому треба розібрати привезені книги. Але в кімнаті в нього, незважаючи на відчинені двері, стояв запах керосину. Він поморщився і, взявши книгу, пішов у парк. Там, у щільно згуртованій сім'ї старих дерев, втомлених бурями й грозами, панувала меланхолійна тиша, знесилюючи розум, і він ішов, не розгортаючи книги, вздовж головної алеї, ні про що не думаючи, нічого не бажаючи.

От річка і човен. Тут він бачив Вареньку, віддзеркалену в воді і по-ангельському прекрасну в цьому віддзеркаленні.

«Я наче гімназист!» — вигукнув він до себе, відчувачи, що згадка про неї приємна йому.

Постоявши з хвилину біля річки, він увійшов у човен, сів на корму і став дивитися на картину в воді. Вона й сьогодні була така ж гарна, але на її прозорому фоні не з'являлась біла дівоча постать. Полканов закупив цигарку і зараз же кинув її у воду, думаючи, що, мабуть, він безглуздя зробив, приїхавши сюди. По суті,

навіщо він тут потрібен? Здається, тільки на те, щоб охороняти добре ім'я сестри,— простіше кажучи, щоб дати сестрі змогу, не зв'язуючись правилами пристойності, приймати в себе пана Бенковського. Роль досить поганенька. А цей Бенковський, мабуть, не дуже розумний, коли справді кохає сестру, занадто розумну.

Просидівши години з три в стані напівспоглядання, в якомусь розслабленні думки, що ковзала по предметах, не обдумуючи їх, він підвівся і повільно пішов у будинок, обурюючися на себе за марно згаяний час і твердо вирішивши швидше взятися до роботи. Підходячи до тераси, він побачив стрункого юнака в білій блузі, підперезаний ремнем. Юнак стояв спиною до алеї і розглядав щось, нахилившись над столом. Іпполіт Сергійович уповільнив кроки, міркуючи — невже оце й є Бенковський? От юнак випростався, красивим жестом відкинув з лоба назад довгі пасма кучерявого чорного волосся й повернувся обличчям до алеї.

«Та це ж — паж середньовічний!»

Обличчя Бенковського, овальне, матово-бліде, здавалося змученим від напруженого блиску великих, мигдалевидних і чорних очей, глибоко запалих в орбіти. Гарно окреслений рот відтінявся маленькими чорними вусами, а опуклий лоб — пасмами недбало сплутаного кучерявого волосся. Він був маленький, нижчого зросту за середній, але його гнучка постать, гарно побудована, приховувала цю ваду. Він дивився на Полканова так, як дивляться короткозорі, у блідому обличчі його було щось дуже симпатичне, але хворобливе. У береті, в костюмі з бархату він справді був би пажем, який утік з картини, що змальовує середньовічний двір.

— Бенковський,— глухо сказав він, простягаючи Іпполітові Сергійовичу, який зійшов на східці тераси, білу руку з тонкими й довгими пальцями музиканта.

Молодий учений міцно потиснув руку.

З хвилину обидва ніяково мовчали, потім Полканов заговорив про красу парку. Юнак відповідав йому коротко, дбаючи, очевидно, тільки про додержання ввічливості і не виявляючи ніякого інтересу до співрозмовника.

Скоро з'явилась Єлизавета Сергіївна у вільному білому платті, з чорним мереживом на комірці, підперезана довгим чорним шнуром з китицями на кінцях. Цей костюм добре гармоніював з її спокійним обличчям, надаючи

величавого виразу його дрібним, але правильним рисам. На щоках її грали рум'янці задоволення, і холодні очі дивилися пожвавлено.

— Зараз будемо обідати,— оголосила вона.— Я вас почастию морозивом. А ви, Олександрє Петровичу, чому такий сумний? Ви не забули Шуберта?

— Привіз і Шуберта і книжки,— відповів він, відверто й мрійно милуючись нею.

Іпполіт Сергійович бачив вираз його обличчя і почував себе ніяково, розуміючи, що цей милий юнак, мабуть, дав собі обітницю не визнавати його існування.

— Прекрасно! — вигукнула Єлизавета Сергіївна, посміхаючись Бенковському.— Після обіду ми з вами граємо?

— Якщо вам буде завгодно! — Він схилив перед нею голову.

Це вийшло в нього граціозно, але все ж примусило Іпполіта Сергійовича в душі посміхнутись.

— Мені дуже завгодно,— кокетливо проголосила його сестра.

— А ви любите Шуберта? — спитав Іпполіт Сергійович.

— Перш за все Бетховен — Шекспір музики,— відповів Бенковський, повернувши до нього своє обличчя з профіль.

Іпполіт Сергійович чув і раніш, що Бетховена називають Шекспіром музики, але відмінність між Шубертом і ним становила для нього одну з тих таємниць, які його зовсім не цікавили. Його цікавив цей хлопчик, і він серйозно спитав:

— Чому ж ви ставите саме Бетховена над усе?

— Тому, що він ідеаліст більше, ніж усі творці музики, взяті разом.

— Так? Ви теж вважаєте цей світогляд за істинний?

— Безперечно. І знаю, що ви крайній матеріаліст. Читав ваші статті,— пояснив Бенковський і, очі його дивно блиснули.

«Він хоче сперечатися! — подумав Полканов.— А він гарний хлопець, прямий і, мабуть, свято чесний».

Його симпатія до ідеаліста, приреченого носити небіжчикові туфлі, збільшилась.

— Отже, ми з вами вороги? — посміхаючись, спитав він.

— Як ми можемо бути друзями? — палко вигукнув Бенковський.

— Панове! — крикнула їм Єлизавета Сергіївна з кімнати. — Не забувайте, що ви тільки-но познайомилися...

Покоївка Маша, гримлячи посудом, накривала стіл і спідлоба поглядала на Бенковського очима, в яких блищав простодушний захват. Іпполіт Сергійович теж дивився на нього, думаючи, що до цього юнака слід ставитися з усією можливою делікатністю і що було б добре уникнути «ідейних» розмов з ним, бо він, напевно, у суперечках хвилюється до шаленіння. Але Бенковський дивився на нього з гарячим блиском в очах і нервовим тремтінням на обличчі. Мабуть, йому палко хотілося говорити і він ледве стримував це бажання. Полканов вирішив замкнутися в рамки офіційної ввічливості.

Його сестра, сидючи біля столу, красиво кидала то тому, то другому незначущі фрази в жартівливому тоні, чоловіки коротко відповідали на них, один з фамільярною недбайливістю родича, другий з повагою закоханого. І всі троє були охоплені почуттям ніяковості, що примушувало їх стежити одне за одним і кожного за собою.

Маша внесла на терасу першу страву.

— Прошу, панове! — запросила Єлизавета Сергіївна, озброюючись розливальною ложкою, — ви вип'єте горілки?

— Я — так! — сказав Іпполіт Сергійович.

— Я не буду, коли дозволите, — заявив Бенковський.

— Дозволю, і охоче. Але ж ви п'єте?

— Не хочу...

«Цокнутися з матеріалістом», — подумав Іпполіт Сергійович.

Смачний суп з піріжками чи коректна поведінка Полканова ніби трохи охолодили й пом'якшили суворий блиск чорних очей юнака, і, коли подали другу страву, він заговорив:

— Може, вам здався визивним мій вигук у відповідь на ваше запитання — чи вороги ми? Може, це неввічливо, але я вважаю, що відносини людей один до одного повинні бути вільні від офіційної брехні, всіма прийнятої за правило.

— Цілком погоджуюсь з вами, — всміхнувся йому Іпполіт Сергійович. — Чим простіше, тим краще. І ваша

пряма заява тільки сподобалась мені, коли дозволите сказати прямо.

Бенковський журливо посміхнувся, кажучи:

— Ми справді неприятели в сфері ідей, і це визначається одразу, само собою. От ви кажете: простіше — краще, я теж так думаю, але я вкладаю в ці слова один зміст, ви — інший...

— Хіба? — спитав Іпполіт Сергійович.

— Безперечно, коли ви підете прямим шляхом логіки від поглядів, викладених у вашій статті.

— Я, звичайно, зроблю це...

— От бачите... І з мого погляду ваше поняття простоти буде грубе. Але обличмо це... Скажіть — уявляючи собі життя лише механізмом, що виробляє все — і в тому числі ідеї, — невже ви не відчуваєте внутрішнього холоду і немає в душі у вас ні краплини жалю за всім тим таємничим і чарівно красивим, що ви зводите до звичайного хімізму, до переміщення часток матерії?

— Гм... цього холоду я не відчуваю, бо моє місце у великому механізмі життя, поетичнішому за всі фантазії, мені зрозуміле... Щождо метафізичних бродінь почуття і розуму, то це ж, знаєте, справа смаку. Поки ще ніхто не знає, що таке краса? В усякому разі, слід вважати, що це відчуття фізіологічне.

Один говорив глухим голосом, повним задушевності й скорботних нот жалю до противника з його помилками, другий — спокійно, з усвідомленням своєї розумової вишості, з бажанням не вживати тих слів, дошкульних для самолюбності противника, яких завжди так багато в спірці двох людей про те, чия істина ближча до істини. Єлизавета Сергіївна, тонко всміхаючись, стежила за грою їх фізіономій і спокійно їла, старанно обсмоктуючи кісточки дичини. З-за дверей виглядала Маша і, мабуть, хотіла зрозуміти те, що говорять пани, бо обличчя в неї було напружене і очі стали круглі, втративши властивий їм вираз хитрощів і ласки.

— Ви кажете — дійсність, але що вона, коли все навколо нас і ми самі лише тільки хімізм і механізм, невтомно працюючий? Скрізь рух і все рух, немає жодної сотої секунди спокою, — як же я, вловлю дійсність, як пізнаю її, коли сам я кожного даного моменту не те, чим був, і не те, чим буду наступного? Ви, я — ми лише матерія? Але одного дня ми лежатимемо під іконами,

сповнюючи повітря смородом гниття... Від нас залишаться на землі, може, тільки вицвілі фотографії, і вони ніколи нікому нічого не скажуть про радощі й муки нашого буття, поглинуті незнанням. Невже не страшно вірити в те, що всі ми, думаючи й страждаючи, живемо лише на те, щоб згнити?

Іпполіт Сергійович уважно слухав його слова і думав про себе:

«Якби ти був переконаний в істині твоєї віри,— ти був би спокійний. А ти ось кричиш. І не тому ти, брат, галасуєш, що ти ідеаліст, а тому, що в тебе погані нерви».

А Бенковський, дивлячись в обличчя йому вогненними очима, усе говорить:

— Ви кажете — наука,— прекрасно! — схиляюся перед нею, як перед могутнім зусиллям розуму розірвати кайдани таємниці, що сковує мене... Але я бачу себе при світлі її там же, де стояв мій далекий предок, який непохитно вірив у те, що грім гримить з ласки пророка Іллі. Я не вірю в Іллі, я знаю — це дія електрики, але чим вона ясніша від Іллі? Тим, що складніша? Вона така ж нез'ясовна, як і рух і всі інші сили, якими безуспішно намагаються замінити одну. І часом мені здається, що справа науки цілком сходить на ускладнювання понять — та й годі! Я думаю, що добре вірити; з мене сміються, мені кажуть: треба не вірити, а знати. Я хочу знати, що таке матерія, і мені відповідають буквально так: «матерія — це вміст того місця простору, в якому ми об'єктивуємо причину сприйнятого нами відчуття». Навіщо так говорити? Хіба можна видавати це за відповідь на запитання? Це глузування з того, хто пристрасно й широко шукає відповідей на тривожні запити свого духу... Я хочу знати мету буття — з цього прагнення мого духу теж глузують. Але ж я живу, це не легко і дає мені право категорично вимагати від монополістів мудрості відповіді — навіщо я живу?

Полканов спідлоба дивився в палаюче хвилюванням обличчя Бенковського і усвідомлював, що цьому юнакові треба заперечувати словами, рівними його словам за силою вкладеного в них бурхливого почуття. Але, усвідомлюючи це, він не почував бажання заперечувати. А величезні очі юнака ще побільшали,— у них горіла пристрасна туга. Він задихався, біла, граціозна кисть його правої руки швидко миготіла в повітрі, то судорожно

стиснута в кулак і загрозлива, то наче ловлячи щось у просторі і безсила спіймати.

— Нічого не даючи, скільки взяли ви в життя! На це ви заперечуєте зневагою... А в ній звучить — що? Ваше невміння жаліти людей. У вас же хліба духовного просять, а ви камінь заперечення пропонуєте! Пограбували ви душу життя, і, коли немає в ньому великих подвигів любові й страждання — в цьому винні ви, бо, раби розуму, ви віддали душу під владу його, і от охолола вона й вмирає, хвора та вбога! А життя все таке саме похмуре, і його муки, його горе вимагають героїв... Де вони?

«Та він припадочний якийсь!» — вигукував сам собі Іпполіт Сергійович, з неприємним здриганням дивлячись, як цей клубок нервів перед ним тремтить у тужному збудженні. Він намагався зупинити бурхливе красномовство свого майбутнього зятя, але це було безуспішно, бо, охоплений натхненням свого протесту, юнак нічого не чув і, здається, не бачив. Він, мабуть, довго носив у собі всі ці скарги, що тепер лилися з його душі, і радів, що може висловитися перед одним з тих людей, які, на його думку, зіпсували життя.

Єлизавета Сергіївна любивалася ним, примруживши світлі очі, і в них блискотіла іскорка хтивості.

— В усьому, що ви так сильно й красиво сказали, — розмірено і ласкаво заговорив Іпполіт Сергійович, скориставшись з мимовільної паузи втомленого оратора і бажаючи заспокоїти його, — в усьому цьому бринить, безперечно, багато щирого почуття, допитливого розуму...

«Що б йому сказати такого охолоджуючого та примирливого?» — посилено думав він, сплітаючи мережу компліментів.

Та його вивела із скрутного становища сестра. Вона вже наситилась і сиділа, відкинувшись на спинку крісла. Темне волосся її було зачесане старомодно, але ця зачіска в формі корони дуже пасувала до владного виразу її обличчя. Її губи, здригнувшись від усмішки, відкрили білу й тонку, мов вістря ножа, смужку зубів, і, красивим жестом зупинивши брата, вона сказала:

— Дозвольте й мені слово! Я знаю один афоризм якогось мудреця, і він говорить: «Неправі ті, хто каже — от істина, але неправі й ті, хто заперечує їм — це брехня, а правий тільки Саваоф і тільки Сатана, в існування

яких я не вірю, але які десь мусять бути, бо це вони зробили життя таким двоїстим і це воно створило їх. Ви не розумієте? А я ж розмовляю тією ж людською мовою, як і ви. Але всю мудрість віків я втискую в кілька слів для того, щоб ви бачили нікчемність вашої мудрості».

Скінчивши свою промову, вона з чарівно ясною по-смішкою спитала чоловіків:

— Як вам це подобається?

Іпполіт Сергійович мовчки знизав плечима,— його обурювали слова сестри, але він був задоволений тим, що вона приборкала Бенковського.

А з Бенковським сталося щось дивне. Коли Єлизавета Сергіївна заговорила,— його обличчя спалахнуло захватом і, полотноючи з кожним її словом, виявляло вже щось близьке до жаху в той момент, коли вона поставила своє запитання. Він хотів щось відповісти їй, його губи нервово здригались, але слова не сходили з них. Вона, розкішна в своєму спокої, спостерігала гру його обличчя, і, мабуть, їй подобалось бачити вплив своїх слів на нього, в очах її виблискувало задоволення.

— Мені принаймні здається, що в цих словах справді весь підсумок величезних фоліантів філософії,— сказала вона, помовчавши.

— Ти до певної міри права,— криво посміхнувся Іпполіт Сергійович,— але все ж...

— То неже людині треба гасити останні іскри Прометейового вогню, які ще горять у душі її, облагороджуючи її прагнення? — з тугою дивлячися на неї, вигукнув Бенковський.

— Навіщо ж, коли вони дають щось позитивне... приємне вам! — всміхаючись, сказала вона.

— Ти береш дуже небезпечний критерій для визначення позитивного,— сухо зауважив їй брат.

— Єлизавето Сергіївно! Ви — жінка, скажіть: великий ідейний жіночий рух які відгуки будить у вашій душі? — питав, знову розгоряючись, Бенковський.

— Він цікавий.

— І тільки?

— Але я думаю, що це... як би вам сказати?.. це прагнення зайвих жінок. Вони лишилися за бортом життя, бо невродливі або тому, що не усвідомлюють сили своєї краси, не знають смаку влади над чоловіком... Вони — зайві. Але — треба їсти морозиво.

Він мовчки взяв зелену вазочку з її рук і, поставивши її перед собою, став уперто дивитися на холодну, білу масу, нервово потираючи свій лоб рукою, тремтливою від стримуваного хвилювання.

— От бачите — філософія псує не тільки смак до життя, а й апетит, — жартувала Єлизавета Сергіївна.

А брат дивився на неї і думав, що вона грає в погану гру із цим хлопчиком. У ньому вся ця розмова збудила відчуття нудьги, і, хоч він жалів Бенковського, ця жалість не містила в собі сердечної теплоти.

«*Sic visum Veneri!*»¹ — вирішив він, підводячись з-за столу і закурюючи цигарку.

— Будемо грати? — спитала Єлизавета Сергіївна Бенковського.

І, коли він, у відповідь на її слова, покірно схилив голову, вони пішли з тераси в кімнати, звідки незабаром почулись акорди рояля й звуки настроюваної скрипки. Іпполіт Сергійович сидів у зручному кріслі біля поруччя тераси, схованої від сонця мережчатою завісою дикого винограду, який вився з землі до даху по натягнутих мотузках, і чув усе, що говорять сестра і Бенковський. Вікна вітальні, закриті лише зеленню квітів, виходили в парк.

— Ви написали що-небудь за цей час? — питала Єлизавета Сергіївна, даючи тон скрипці.

— Так, маленьку п'єску.

— Прочитайте!

— Далебі, не хочеться.

— Хочете, щоб я просила вас?

— Чи хочу? Ні... Але хотів би прочитати ті вірші, що тепер складаються в мене...

— Будь ласка!

— Так, я прочитаю... Але вони щойно з'явилися... і ви їх викликали до життя...

— Як мені приємно чути це!

— Не знаю... Можливо, ви кажете щиро... не знаю...

«Може, мені треба піти звідси?» — подумав Іпполіт Сергійович. Та йому ліньки було рухатись, і він лишився, заспокоївши себе тим, що вони повинні знати про його присутність на терасі.

¹ «Так хоче Венера!» (Ред.)

Твоєї зимної краси
Спокійний блиск мене тривожить...

— почувся глухий голос Бенковського.

Ти мрії висмієш усі?
І не збагнеш мене ти, може?

— тужливо запитував юнак.

«Боюсь я, що вже запізно тобі питати про це», — скептично всміхаючись, подумав Полканов.

Твій погляд холодить мене,
В словах байдужий сміх я чую...
Тобі що — марення страшне
В моїй душі?..

Бенковський замовчав від хвилювання або від браку рими.

Воно ж вирує!
В нім — пал пісень, у нім життя!
У нім — жадоба край покласти
Таємній загадці буття,
Знайти для всіх шляхи до щастя...

«Треба піти!» — вирішив Полканов, мимохіть підведений на ноги істеричними зойками юнака, в яких бриніло водночас і зворушливе — прощай! — мирові його душі, і відчайдушне — зглянься! — звернуте до жінки.

Твій раб,— тобі поставив трон
У шалі серця я свого...
І жду...

«Своєї загибелі, бо — так хоче Венера!» — докінчив вірші учений, ідучи алеєю парку.

Його дивувала сестра: вона не здавалася такою вродливою, щоб збудити таке кохання в юнаку. Мабуть, вона досягла цього тактикою опору. Може, йому, як братові й порядній людині, треба поговорити з нею про справжній характер її відносин до цього розпаленого пристрасного хлопчика? А до чого може привести така розмова тепер? І не такий він компетентний в справах Амура та Венери, щоб втручатися в цю історію...

«А що було б, коли б оцей смолоскип пристрасі палав перед серцем Вареньки?»

Полканов не став вирішувати це питання, а замис-

лився, що робить у даний момент дівчина? Б'є по щоках свого Никона? Він почув образу за неї. Як жаль, що вона живе далеко і не можна бачити її частіше, щоб день за днем розхитувати все те, що калічить її душу!

З будинку чути було співучі звуки скрипки, нервові ноти рояля. Одна за одною в парку народжувалися фрази солодких благань, ніжного заклику.

З неба теж лилася музика — там співали жайворонки. Скуйовджений, чорний, мов грудка вугілля, на сучку липи сидів шпак і, пощипуючи собі пір'я на грудях, значущо посвистував, скося поглядаючи на задумливу людину, що повільно простувала алеєю, заклавши руки назад і дивлячись кудись далеко усміхненими очима.

Вечері за чаєм Бенковський був стриманіший і не такий схожий на безумного; Єлизавета Сергіївна теж здавалася зігрітою чимось.

— Ти нічого не розкажеш про Петербург, Іпполіте, — сказала Єлизавета Сергіївна.

— Що про нього сказати? Дуже велике й жваве місто... Погода в ньому вогка, а...

— А люди сухі, — перебив Бенковський.

— Далеко не всі. Є багато зовсім розм'яклих, вкритих пліснявою дуже стародавніх настроїв; скрізь люди досить різноманітні!

— Хвалити бога, що це так! — вигукнув Бенковський.

— Атож, життя було б нестерпно нудне, якби цього не було! — підтвердила Єлизавета Сергіївна. — А що, в якому фаворі у молоді село? Все ще грають на зниження?

— Так, потрошечку розчаровуються.

— Це явище дуже характерне для інтелігенції наших днів, — посміхаючись, заявив Бенковський. — Коли вона була, у більшості, дворянською, такого не було. А тепер, коли син куркуля, купця або чиновника, прочитавши дві-три популярні книжки, вже інтелігент, — село не може збуджувати цікавості в такої інтелігенції. Хіба вона його знає? Хіба воно для них може бути чимсь іншим, крім місця, де добре пожити влітку? Для них село — це дача, — та й взагалі вони дачники по суті їх душ. Вони з'явилися, поживуть та й зникнуть, залишивши за собою в житті якісь папірці, уламки, уривки — звичайні сліди свого перебування. Прийдуть за ними інші і винищать

це сміття, а з ним і пам'ять про інтелігенцію ганебних бездушних і безсилих дев'яностих років.

— Ці інші — реставровані дворяни? — мружачи очі, спитав Полканов.

— Ви мене, здається, зрозуміли... дуже непохвально для вас, пробачте! — спалахнув Бенковський.

— Я спитав лише, хто ці прийдешні?

— Вони — молоде село! Післяреформене покоління його, люди вже й тепер з розвинутим почуттям людської гідності, з жаждою знань, допитливі й сильні, готові заявити про себе.

— Вітаю їх заздалегідь, — байдуже сказав Полканов.

— Так, треба визнати, що село починає народжувати на світ щось нове, — примирливо заговорила Єлизавета Сергіївна. — В мене тут є дуже цікаві хлопці — Іван і Григорій Шахови, що прочитали мало не половину моєї бібліотеки, і Аким Мозирев, людина «все розуміюча», як він заявляє. Справді, блискучі здібності! Я перевіряла його — дала йому фізику — прочитай і поясни закон важеля та рівноваги, то він за тиждень з таким ефектом склав мені іспит, просто я була захоплена! Та ще й каже, відповідаючи на мої похвали: «Що ж? Ви це розумієте, — значить, і мені ніхто не заборонив — книжки пишуться для всіх!» Який, га? А от... їх розуміння своєї гідності поки ще розвинулося тільки до нечемностей та зухвальства. Ці новонароджені властивості вони застосовують навіть до мене, але я терплю і не скаржусь земському начальникові, розуміючи, що на цьому ґрунті можуть розквітнути такі вогненні квіти... мабуть, одного прекрасного ранку прокинешся на самому попелі своєї садиби.

Полканов усміхнувся. Бенковський глянув на жінчину із сумом.

Поверхово зачіпаючи теми і не дуже сильно самолюбство одне одного, вони розмовляли години до десятої, і тоді Єлизавета Сергіївна з Бенковським знову пішли грати, а Полканов попрощався з ними й пішов до себе, помітивши, що його майбутній зять не зробив навіть і невеликого зусилля приховати те задоволення, яке він відчував, проводжаючи брата своєї коханої.

«...Впізнаєш те, що хочеш пізнати, і, наче в нагороду за допитливість, з'являється нудьга». Саме таке знесилююче відчуття пережив Полканов, коли сів до столу у своїй кімнаті з наміром написати кілька листів знайо-

мим. Він розумів мотиви своєрідних відносин сестри до Бенковського, розумів і свою власну роль в її грі. Усе це було недобре, але в той же час все це було якесь чуже йому, і душа його не обурювалася цією пародією на історію Пігмаліона і Галатеї, що гралася перед ним, хоч розумом він засуджував сестру. Меланхолійно постукавши ручкою пера по столу, він зменшив світло лампи і, коли кімната занурилася в присмерк, став дивитися у вікна.

Тиша панувала в парку, крізь віконні шибки місяць здавався зеленкуватим.

Попід вікнами промайнула якась тінь і зникла, лишивши за собою тихе шарудіння гілок. Полканов, підійшовши до вікна, відчинив його,—за деревами промайнуло біле плаття покоївки Маші.

«Що ж? — подумав він, усміхаючись,— нехай хоч покоївка кохає, коли пані лише грається в кохання».

Повільно зникали дні — втомно одноманітні. Вражень майже не було, а працювалося важко, бо пекучий блиск сонця, наркотичні аромати парку й задумливі місячні ночі — усе це викликало мрійні лінощі.

Полканов втішався рослинним життям, з дня на день відкладаючи рішення взятися до роботи. Іноді йому ставало нудно, він закидав собі бездіяльність, брак волі, але все це не збуджувало в нього бажання працювати, і він пояснював собі свої лінощі прагненням організму накопичити енергію. Вранці, прокидаючись після здорового, міцного сну, він, з насолодою потягуючись, відзначав, які пружні в нього мускули, еластична шкіра, як вільно й глибоко дихають легені.

Сумна звичка філософствувати, яка занадто часто виявлялася в його сестри, спершу дратувала його, але поступово він помирився з цією вадою Єлизавети Сергіївни і вмів так влучно й необразливо довести їй безкорисність філософії, що вона стала стриманіша. Її намагання про все розмірковувати справляло на нього неприємне враження: він бачив, що сестра розмірковує не з природної схильності пояснити собі своє ставлення до життя, а лише з передбачливого бажання руйнувати й перекидати все те, що так чи інакше могло б порушити холодний спокій її душі. Вона опрацювала собі схему практики, а теорії

цікавили її лише в такій мірі, в якій могли згладити перед братом її сухе, скептичне ставлення до життя й людей. Розуміючи це, він не почував, проте, в собі бажання докорити сестрі і присоромити її; він осуджував її в думках, але в ньому не було чогось, що дозволило б висловити вголос свій осуд.

Майже щоразу після візиту Бенковського він давав собі слово поговорити з сестрою про її відносини з юнаком і не знаходив слушного моменту для цієї розмови.

«Невідомо, хто буде страждаючою стороною, коли здоровий глузд прокинеться в цьому розпаленому паничюку,— виправдував він себе.— Сестра твердо пам'ятає, що він молодший за неї, про неї нема чого турбуватися. А якщо вона буде покарана,— що ж? Так і слід, коли життя справедливе...»

Варенька бувала часто. Вони каталися по ріці вдвох або втрох з сестрою, але ніколи з Бенковським; гуляли в лісі, раз їздили в монастир верст за двадцять. Дівчина все ще подобалася йому і обурювала його своїми дикими розмовами, але з нею завжди було приємно. Її наївність смішила його й стримувала в ньому мужчину; цільність її натури збуджувала в ньому здивування.

Усе частіше він питав себе:

«Хіба в мене немає стільки енергії, скільки потрібно для того, щоб вибити з її голови усі ці дурниці?»

Не бачачи її, він відчував потребу визволити її думку з потворних пут, але Варенька з'являлась — і він забував про своє рішення. Інколи він помічав за собою, що слухає її так, наче хоче чогось навчитися в неї, і усвідомлював, що в ній було щось, що заважало свободі його розуму. Траплялось, що він, маючи вже готове заперечення, яке, приголомшивши її своєю силою, переконало б в очевидності її помилок,— ховав це заперечення в собі, наче побоюючись сказати його. Спіймавши себе на цьому, він думав:

«Невже це в мене від браку впевненості у своїй правді?»

І переконував себе у протилежному. Йому важко було говорити з нею ще й тому, що вона майже не знала навіть абетки загальноприйнятих поглядів. Доводилося починати з основ, і її наполегливі запитання: чому? навіщо? — весь час заводили його в нетрі абстрактностей,

де вона вже зовсім не розуміла нічого. Одного разу, стомлена його запереченнями, вона виклала йому свою філософію в таких словах:

— Бог мене створив, як усіх, за образом і подобою своєю — отже, все, що я роблю, я роблю з його волі і живу — як треба йому... Він же знає, як я живу? Ну, от і все, і ви даремно до мене присікуєтесь!

Усе частіше вона подразнювала в ньому пекуче почуття самця, але він стежив за собою і швидко гасив у собі чуттєві спалахи, навіть намагався приховувати їх від себе, коли ж не міг приховати, то говорив сам собі, винувано посміхаючись:

«Що ж? — це природна річ при її красі... А я мужчина, мій організм щодня усе міцнішає під впливом сонця і повітря... Це природна річ, але її чудацтва цілком гарантують від захоплення нею...»

У нього не було сил кохати сліпо — він це знав, але в глибині його розуму все частіше спалахувала надія вродити дівчиною, і потай від себе він сподівався, що вона захопиться ним. Міркуючи з самим собою про все, що не припиняло його у власних очах, він вдало приховував у собі все, що могло б викликати в нього сумнів у своїй порядності...

Одного разу за вечірнім чаєм сестра сказала йому:

— Знаєш, завтра день народження Вареньки Олесової. Треба їхати. Мені хочеться прокататися... Та й коням це буде корисно.

— Поїдь... і поздоров її від мого імені, — сказав він, почувавши, що йому теж хочеться їхати туди.

— А ти не хочеш поїхати? — з цікавістю дивлячись на нього, спитала вона.

— Я? Не знаю. Здається, не хочу. Але можу й поїхати.

— Це не обов'язково! — заявила Єлизавета Сергіївна і опустила повіки, приховуючи усмішку, що блиснула в її очах.

— Я знаю, — невдоволено сказав він.

Настала довга пауза, протягом якої Полканов зробив собі суворе зауваження за те, що він так поводить себе щодо цієї дівчини, наче боїться, що не встоїть проти її чар.

— Вона мені говорила, оця Варенька, що в них там прекрасна місцевість, — сказав він і почервонів, знаючи,

що сестра зрозуміла його. Але вона нічим не виказала цього, навпаки — стала його умовляти.

— Та поїдьмо, будь ласка! Подивишся, у них справді гарно. І мені буде зручніше з тобою... Ми ненадовго, гаразд?

Він погодився, але настрої у нього зіпсувався.

«Навіщо це мені треба було брехати? Що ганебного або протиприродного в тому, що я хочу ще раз бачити вродливу дівчину?» — зло питав він себе.

Назавтра він прокинувся рано, і перші звуки дня, вловлені його слухом, був дзвінкий сміх — так сміятися могла тільки Варенька. Полканов, присівши на постелі, скинув із себе простиню і слухав, усміхаючись. Те, що одразу вторглося в нього і сповнило його душу, навряд чи можна було назвати радістю, скоріше це було лагідно лоскотливе для нервів передчуття близької радості. І, схопившись з ліжка, він став одягатися з швидкістю, яка бентежила й смішила його. Невже вона, у день свого народження, прийшла запрошувати до себе його і сестру? От мила дівчина!

Коли він увійшов в їдальню, Варенька комічно винувато опустила перед ним очі, і не приймаючи його простягнутої до неї руки, заговорила сполоханим голосом:

— Я боюсь, що ви...

— Уяви собі! — вигукнула Єлизавета Сергіївна, — вона втекла з дому!

— Це ж як? — спитав Полканов.

— Крадькома, — пояснила Варенька. — Від женихів... Уявіть, які в них будуть пики! Тьотя Лучицька — їй страх як хочеться витурити мене заміж! — розіслала їм урочисті запрошення і наварила й напекла для них стільки, наче їх — полк! Я допомагала їй... а сьогодні прокинулась і верхи — марш сюди! Їм лишила записку, що я поїхала до Щербакових... розумієте? зовсім в іншому напрямі!

Він дивився на неї і сміявся, у грудях у нього народжувалася голубляча теплота. Вона знову була в білому широкому платті, складки його ніжними струменями падали з плечей до ніг, окутуючи її тіло легкою хмаркою. Сміх сяяв в очах її, обличчя горіло рум'янцями.

— Вам не подобається, що я так вчинила? Це ж неввічливо, я розумію! — серйозно сказала вона і зараз же знову розреготалась. — Уявляю я їх! Розфранчені, надушені... нап'ються вони з горя — боже мій, які!

— А багато їх? — спитав Іпполіт Сергійович, усміхаючись.

— Четверо...

— Чай наливо! — проголосила Єлизавета Сергіївна. — Тобі доведеться поплатитися за цю вихватку, Варю... Ти думаєш про це?

— Ні, й — не хочу! — рішуче відповіла дівчина, сідаючи до столу. — Це буде — коли я повернуся до них, — значить, ввечері, — бо я пробуду у вас весь день. Навіщо зранку думати про те, що буде ще тільки ввечері? Тато розсердиться, але від нього можна піти й не слухати... Тьотя? — вона до нестями любить мене! Вони? Я можу примусити їх рачкувати навколо мене... От би смішно!.. Чорнонебов не може, бо в нього живіт!

— Варю! Ти божеволієш! — намагалася вгамувати її Єлизавета Сергіївна.

— Не буду, — обіцяла дівчина крізь сміх, та вгамувалася не скоро, комічно малюючи женихів і захоплюючи щирістю свого пожвавлення брата і сестру.

Весь час, поки пили чай, невтомно лунав сміх. Єлизавета Сергіївна сміялася з відтінком поблажливості до Варі, Іпполіт намагався стримувати себе і не міг. Після чаю стали міркувати, чим би наповнити цей весело розпочатий день? Варенька запропонувала поїхати човном у ліс і чаювати там, і Іпполіт Сергійович негайно погодився з нею. Але його сестра зробила стурбоване обличчя і заявила:

— Я не можу, — в мене сьогодні невідкладна поїздка в Саніно. Я думала їхати до тебе, Варю, і по дорозі повернути туди... але тепер вже треба вирушати спеціально...

Полканов скося подивився на неї — йому здавалось, що це вона зараз вигадала для того, щоб лишити Варю на самоті з ним. Та її обличчя виявляло лише незадоволення і стурбованість.

Варенька була засмучена її словами, але незабаром знову пожвавилася:

— Ну, що ж? Тобі ж гірше, — а ми все-таки поїдемо! Правда ж?.. Тільки от що — чи можна з нами їхати Григорієві і Маші?

— Григорієві, звичайно! Але — Маша, — хто ж подасть обід?

— А хто ж обідатиме? Ти поїдеш до Бенковських, ми не повернемося до вечора.

— Гаразд, бери Машу...

Варенька помчала кудись. Полканов, закуривши цигарку, вийшов на терасу і став ходити по ній вперед і назад. Йому ця прогулянка була до вподоби, але Григорій і Маша здавалися зайвими. Вони будуть заважати йому — це безперечно.

За півгодини Іпполіт і Варя стояли біля човна, коло нього порався Григорій — рудий, блакитноокий парубок, з веснянками на обличчі і орлиним носом. Маша, вкладаючи в човні самовар і всякі вузлики, казала йому:

— А ти, рудий, швидше порайся; бачиш — пани чекають.

— Зараз буде готово, — тенором відповідав парубок, прикріплюючи кочети.

Іпполіт здогадався, хто це вночі шмигає повз його вікна.

— Ви знаєте, — говорила Варя, сидючи в човні і кивком голови вказуючи на Григорія, — він у нас теж тут має славу ученого... Законник.

— Ви вже скажете, Варваро Василівно, — посміхнувся Григорій, показуючи міцні зуби. — Законник!

— Серйозно, Іпполіте Сергійовичу, — він знає усі російські закони...

— Справді, Григорію? — поцікавився Іпполіт Сергійович.

— Це вони жартують, — де ж! Усі їх, Варваро Василівно, ніхто не знає.

— А той, хто писав?

— Пан Сперанський? Вони давним-давно вмерли...

— Що ж ви читаете? — спитав Полканов, придивляючись до розумного обличчя парубка.

— А от закони, як вони кажуть, — вказав Григорій на Варю жвагими очима. — Потрапив мені, випадком, десятый том, — я подивився, бачу — цікаво. Став читати... А тепер маю том перший... Перша стаття в ньому так прямо й каже: «Ніхто не може вимовлятися незнанням законів». Ну, я так думаю, що ніхто їх не знає. От ще скоро учитель мені положення про селян роздобуде; дуже цікаво почитати — що таке?

— Бачите який? — питала Варенька.

— А багато ви читаете? — допитувався Іпполіт, згадуючи гоголівського Петрушку.

— Читаю, коли час є. Тут книжок багато... в однієї

Елизавети Сергіївни — до тисячі. Тільки в неї все романи та повісті різні...

Човен рівно йшов проти течії, тихо сунули береги, навколо було чарівно гарно: світло, тихо, запашно. Полканов дивився в обличчя Вареньки, звернуте до широкогрудого гребця, а він, мірно розбиваючи веслами річкову гладь, говорив про свої літературні смаки, вдоволений тим, що його охоче слухає учений пан. У Машиних очах, що стежили за ним з-під опущених вій, світилися кохання й гордість.

— Не люблю читати про те, як сонце сідало чи сходило, і взагалі про природу. Сонячні сходи оці я, може, не одну тисячу разів бачив... Ліси й річки теж мені відомі; навіть мені читати про них? А це в кожній книжці, і, на мене, зовсім зайве... Усяк по-своєму захід сонця розуміє... В усякого свої очі є. А от про людей — цікаво. Читаєш, так думаєш: «А як би ти сам зробив, коли б тебе на цю лінію поставити?» Хоч і знаєш, що все це неправда.

— Що неправда? — спитав Іпполіт Сергійович.

— А книжки. Вигадане. Про селян, наприклад... Хіба вони такі, як у книжках? Про них усе з жалем пишуть, дурників з них роблять... недобре! Люди читають, думають — і справді так, і не можуть по-справжньому розуміти селянина... бо в книжці він надто вже... дурний та плохий...

Вареньці, мабуть, стали нудні ці розмови, і вона заспівала півголосом, розглядаючи берег потьмянілими очима.

— От що, — давайте ми з вами, Іпполіте Сергійовичу, встанемо та й підемо пішки. А то сидимо ми й печемося на сонці, — хіба так гуляють? А Григорій з Машею поїдуть до Савьолової балки, там пристануть, приготують нам чай і зустрінуть нас... Григорію, приставай до берега. Страх як я люблю пити й їсти в лісі на повітрі, проти сонця... Почуваєш себе бродягою вільною...

— От бачите, — жваво говорила вона, вистрибнувши з човна на пісок берега, — торкнешся землі, одразу й є щось таке... що бунтує душу. От я насипала собі піску повні черевички... А одну ногу обмочила в воді... Це неприємно й приємно, значить — гарно, бо примушує почувати себе... Дивіться, як швидко пішов човен!

Річка лежала біля їхніх ніг і, схвильована човном,

тихо хлюпала в берег. Човен стрілою летів до лісу, залишаючи за собою довгий слід, блискотливий на сонці, мов срібло. Видно було, що Григорій сміявся, дивлячись на Машу, а вона погрожувала йому кулаком.

— Це закохані,— повідомила Варенька, всміхаючись.— Маша вже просила в Єлизавети Сергіївни дозволу вийти заміж за Григорія. Але Єлизавета Сергіївна поки не дозволила їй цього: вона не любить заміжніх і жонатих слуг. А от у Григорія восени скінчиться строк служби, і тоді він потягне Машу у вас... Вони гарні обое. Григорій просить мене продати йому землі на виплату... десять десятин хоче. Та я не можу, поки тато живе, і це шкода... Я знаю, що він виплатив би мені все і дуже акуратно... він же на всі руки.... і слюсар, і коваль, і от кучером служить у вас... Кокович — земський начальник і мій жених — каже мені про нього так: «Оце, знаєш, небезпечне bestiio—не поважає начальствій!»

— Хто він, оцей Кокович? Поляк? — спитав Іпполіт, любуючись її гримасами.

— Мордвин, чуваш — я не знаю! У нього страх який довгий і товстий язик, він не вміщується в роті і заважає йому розмовляти... Ух! Яке болото!

Ім перетинала шлях калюжа води, вкрита зеленою пліснявою, оточена чорним бордюром масного багна. Полканов подивився на свої ноги, кажучи:

— Треба обійти стороною.

— Ви хіба не перестрибнете? Я думала, що вона висохла вже!..— з обуренням, тупаючи ніжкою, вигукнула Варенька.— Стороною йти далеко... і потім обдерусь я там... Спробуйте перестрибнути! Це легко, дивіться — р-раз!

Вона підстрибнула й кинулася вперед: йому здалося, що це плаття зірвалося з плечей її і полетіло в повітрі. А вона стояла по той бік калюжі і з жалем вигукувала:

— Ай, як я замазалась! Ні, ви йдіть стороною... фі, яка мерзота!

Він дивився на неї й блідо посміхався, ловлячи в собі якусь дразливу темну думку і почувавши, що його ноги загрузають глибоко в багно. По той бік калюжі Варенька струшувала плаття, воно м'яко шелестіло, Іпполіт при його коливаннях бачив тонкі панчохи на струнких ніжках. На мить йому здалося, що багно, яке відокремлює їх одне від одного, має зміст перестороги йому чи їй. Він квапливо

пішов убік в кущі, де все ж йому довелося ступати по воді, схованій травою. З мокрими ногами і якимсь незрозумілим йому рішенням він вийшов до неї,— вона, з гримасою показуючи йому своє плаття, сказала:

— Дивіться, гарно? Бя!

Він дивився,— чорні плями бруду різали очі, торжествуюче красуючись на білій матерії.

— Я люблю і звук бачити тебе такою свято чистою, що навіть пляма бруду на твоєму платті кидає чорну тінь на мою душу,—повільно вимовив Іпполіт, з усмішкою дивлячись Вареньці в обличчя.

Її очі запитально стояли на обличчі його, а він почував, що його груди нібито наповнюються пекучою піною, і ось вона зараз перетвориться на чудесні слова, якими він ще ніколи, ні з ким не говорив, бо не знав їх досі.

— Що таке ви сказали? — настійливо питала Варенька.

Він здригнувся, запитання її звучало строго. Намагаючись говорити спокійно, він пояснив їй:

— Це — вірші,— російською мовою вони виходять прозою... але ви ж чуєте, що це вірші? Це — здається, італійські вірші,— не пам'ятаю, далекі... А втім, це, може, й проза з якого-небудь романа...

— Як це, ану, скажіть ще? — попросила вона його, несподівано задумавшись над чимсь.

— Я люблю...— він зупинився, потираючи собі лоб рукою.— Повірите? Я ж забув, як сказав. Слово честі, забув!

— Ну,— ходімо! — І вона рішуче рушила вперед.

Іпполіт намагався пояснити собі свою дивну вихватку й не міг. Було незручно перед Варенькою. Вона йшла поряд з ним, мовчки, нахиливши голову, не дивилася на нього, і йому здавалось, що вона думає про нього не добре. Напружено-весело він зауважив:

— Знали б ваші женихи, як ви проводите час.

Дівчина подивилась на нього так, наче він покликав її звідкись здалека, але зараз же її обличчя стало простим, по-дитячому милим.

— Так! Та вони дізнаються, о! дізнаються! І... може, таке подумают про мене...

— Ви боїтеся цього?

— Я? — байдуже спитала вона.

— Пробачте мені за запитання.

— Ви ж не знаєте мене... не знаєте, які вони огидні мені! Іноді мені хочеться звалити їх собі під ноги й ходити по їх обличчях... наступаючи їм на губи, щоб вони не могли нічого говорити. У! вони підлі!

Злоба і безсердечність блискотіли в її очах так яскраво, що йому стало неприємно дивитися на неї, і він відвернувся, кажучи їй:

— Який жаль, що вам доводиться жити серед ненависних вам людей... Невже між ними немає жодного, хто... здався б вам порядним...

— Ні! Знаєте,— страх як небагато на світі цікавих людей... Усі такі затуркані, неживі, огидні...

Він усміхнувся з її скарги і сказав з відтінком іронії, самому йому незрозумілої:

— Так говорити вам зарано ще. А от пождіть трохи — і зустрінете людину, що задовольнить вас... Вона буде з усіх поглядів цікава для вас...

— Це хто? — швидко спитала вона і навіть зупинилась.

— Ваш майбутній чоловік.

— Але — хто він?

— Як же я можу це знати! — знизав плечима Полканов, невдоволено відмітивши жвавість її запитання.

— А — кажете! — зітхнула дівчина.

Вони йшли чагарником; шлях лежав серед нього, наче загублена стрічка, весь у химерних вигинах. Тепер перед ними встав густий ліс.

— Вам хочеться вийти заміж?—спитав Іпполіт Сергієвич.

— Так... не знаю! Не думається про це,— просто відповіла вона. Погляд її красивих очей, спрямований вдаль, був зосереджений, наче вона згадала щось далеке й дороге їй.

— Вам треба пожити зиму в місті — там ваша врода зверне на вас загальну увагу, і ви скоро знайдете те, що хочете... Бо багато хто й сильно побажає назвати вас своєю дружиною,— задумливо, неголосно й повільно говорив він.

— Треба, щоб я дозволила це!

— Як ви можете заборонити бажати?

— Ах, так! Звичайно... нехай собі бажають!

Вони пройшли кілька кроків у мовчанні.

Вона, задумливо розглядаючи далину, усе згадувала щось, він же чомусь рахував плями бруду на її платті. Їх було сім: три великі, схожі на зірки, дві — наче коми, і одна — як мазок пензлем. Своїм чорним кольором і фэрмою розміщення на матерії вони щось значили для нього.

— Ви закохувались? — почувся її голос, серйозний і допитливий.

— Я? — здригнувся Іпполіт. — Так... давно вже, коли був юнаком...

— Я теж давно... — повідомила вона.

— А... хто він? — спитав Полканов, не почувуючи незручності запитання, і, зірвавши першу гілку, що потрапила під руку, далеко відкинув її від себе.

— Він? Він — конокрад... Три роки минуло з того часу, як я бачила його. Сімнадцять років тоді було мені... Його одного разу спіймали, побили й привезли до нас на подвір'я. Він лежав на возі, скручений вірьовками і мовчав, дивлячись на мене... я стояла на ганку. Пам'ятаю, ранок був такий ясний — це було рано-вранці, і всі у нас ще спали...

Вона замовчала, згадуючи.

— Під возом була калюжа крові — жирна така калюжа — і в неї падали важкі краплинки з нього... Звали його — Сашка Ремезов. Мужики прийшли на подвір'я і, дивлячись на нього, гарчали, мов собаки. В усіх очі були лихі, а він дивився на них спокійно... Я почувала, що він — побитий і зв'язаний — вважає себе кращим за всіх. Він так уже дивився... очі в нього були великі, карі. Мені було жалко його і страшно. Я пішла в дім, налила йому склянку горілки... вийшла й подаю йому. А в нього руки зв'язані, і він не може випити... він сказав мені, підвівши трохи свою голову, всю в крові: «Дайте, панночко, до рота». Я піднесла йому, — він випив так повільно, повільно і сказав: «Спасибі вам, панночко! Дай боже вам щастя!» Тоді я зненацька якось шепнула йому: «Тікайте!» А він голосно відповів: «Коли живий буду — неодмінно втечу! Вже повірте!» — і мені страх як сподобалось, що він сказав це так голосно, що всі чули на подвір'ї. Потім він каже: «Панночко! Веліть вимити мені обличчя!» Я сказала Дуні, і вона обмила... обличчя лишилося синє, опухле від биття... так! Незабаром його повезли і, коли віз виїжджав з подвір'я, я дивилася на

нього, а він мені вклонявся й всміхався очима... хоч він дуже був побитий... Скільки я плакала за ним! Як я молилася богу за те, щоб він утік...

— Ви що ж це...— іронічно перебив її Іпполіт,— може, ждете, що він втече й з'явиться до вас і... тоді вийдете за нього заміж?

Вона не почула або не зрозуміла іронії, бо просто відповіла:

— Ну, навіщо він сюди з'явиться?

— А коли б з'явився — ви вийшли б?

— За мужика?.. Ні, я думаю!

Полканов розсердився.

— Захарастили ви собі голову вашими романами, от що я вам скажу, Варваро Василівно,— строго заговорив він.

При звуку його сухого голосу вона здивовано глянула в обличчя йому і стала мовчки, уважно слухати його суворі, майже картаючі слова. Він доводив їй, як псує розум ця, улюблена нею, література, що викривляє дійсність, далека від облагороджуючих ідей, байдужа до сумної правди життя, до людських бажань і мук. Голос його різко звучав у тиші лісу, і часто в придорожньому гіллі лунав тривожний шурхіт — хтось ховався там. З листя на шлях дивився пахучий присмерк, інколи лісом пролітав протяжний звук, схожий на придушене зітхання, і листя тремтіло кволо, наче уві сні.

— Треба читати тільки ті книги, що вчать розуміти смисл життя, бажання людей і мотиви їх вчинків. Треба знати, як погано живуть люди і як добре вони могли б жити, якби були розумніші й більше поважали права одне одного. А ті книги, що ви читаєте, брешуть, і брешуть грубо. От вони вбили вам в голову дике уявлення про героїзм... І що ж? Тепер ви будете шукати в житті таких людей, які вони по цих книжках...

— Ні, звичайно, не буду! — серйозно сказала дівчина. — Я знаю — таких немає. Але ось тим книжки й гарні, що вони зображають те, чого немає. Звичайне — скрізь, усе життя звичайне. Вже надто багато кажуть про страждання... Це, мабуть, неправда, а коли це неправда — негаразд розводиться багато про те, чого насправді менше! От ви кажете, що в книгах треба шукати... зразкових почуттів і думок... і що всі люди помиляються і не розуміють себе... Але ж книги пишуть

люди ж! І звідки я знаю, в що треба вірити і котре краще? А в тих книжках, на які ви нападаєте, дуже багато благородного...

— Ви не зрозуміли мене,— з роздратуванням вигукнув він.

— Так? Ви на мене сердитесь за це? — винуватим голосом спитала вона.

— Ні! Звичайно, я не серджусь.

— Ви сердитесь, я знаю, знаю! Я ж і сама серджусь завжди, коли не погоджуються зі мною! Та навіщо вам потрібно, щоб я погодилася з вами? І мені теж... Навіщо взагалі всі люди завжди сперечаються й хочуть, щоб з ними погодилися? Тоді ж і розмовляти не можна буде ні про що.

Вона засміялась і крізь сміх закінчила:

— Наче всі хочуть, щоб від усіх слів лишилося тільки одне — так! Страх як весело!

— Ви питаєте, навіщо мені потрібно...

— Ні, я розумію; ви звикли навчати, і для вас уже необхідно, щоб вам не заважали запереченнями.

— Зовсім не так! — з прикрістю вигукнув Полканов. — Я хочу викликати у вас критику всього, що діється навколо вас і в вашій душі.

— Навіщо? — спитала вона, наївно глянувши йому в вічі.

— Боже мій! Як це — навіщо? Щоб ви вміли перевіряти свої почуття, думи, вчинки... щоб розумно ставилися до життя, до себе самої.

— Ну, це... мабуть, важко! Перевіряти себе, критикувати себе... як це? Я ж — одна... І що ж... як же? надвоє розколотися мені, чи як? От не розумію! У вас виходить так, що правда тільки вам відома... Хоча це так і в мене... і в усіх... Але, значить, усі й помиляються! Бо ви ж кажете — правда одна для всіх, авжеж?.. А дивіться — яка гарна галявина!

Він дивився, не заперечуючи їй. У ньому вирувало почуття невдоволення собою. Він звик вважати за дурнів тих, хто з ним не погоджувався; в кращому разі він визнавав їх нездатними розвинутися далі за той пункт, на якому застиг їх розум, — до таких людей він ставився із зневагою та жалем. Але ця дівчина не здавалася йому дурною, не збуджувала його звичайних почуттів до опонентів. Чому ж це? Він відповідав собі:

«Безперечно тільки тому, що вона пригломшуюче вродлива... Її дикі слова можна, мабуть, не ставити їй у провину... вони оригінальні, а оригінальність взагалі трапляється дуже рідко, тим більше в жінці».

Людина високої культури, він зовні ставився до жінки, як до істоти, з погляду розуму рівної, але в глибині душі, як усі чоловіки, думав про жінку скептично і з іронією.

Вони повільно йшли широкою, майже правильно круглою галявиною. Дорога двома чорними лініями колії перетинала її впоперек і знову зникала у лісі. Серед галявини стояла маленька юрба струнких молодих берізок, кидаючи мережчаті тіні на стебла скошеної трави. Неподалеку від них нахилився до землі напівзруйнований курінь з гілок; всередині його виднілося сіно, а на ньому сиділи дві галки. Іпполітові вони здалися зовсім непотрібними і безглуздими серед цієї маленької й красивої пустині, звідусіль оточеної темними мурами таємничо мовчазного лісу. Галки скоса дивилися на людей, які йшли дорогою, і в їх позах було щось безбоязне, впевнене, — наче вони, сидючи на курені, охороняли вхід до нього, усвідомлюючи це як свій обов'язок.

— Ви не стомились? — спитав Полканов, з почуттям, близьким до гніву розглядаючи галок.

— Я? Гуляючи — стомитись? Це навіть прикро слухати! При тому ж, до місця, де нас ждуть, лишилось не більше як верста... От, зараз увійдемо в ліс, і шлях піде під гору. Ліс там сосновий, він стоїть на високому пагорбку і зветься Савьолова Грива. Сосни — величезні, і стовбури у них без гілля, тільки вгорі кожної темно-зелений зонтик. Тихо, моторошно, вся земля засипана хвоєю, ліс здається підметеним. Коли я гуляю в ньому, мені чомусь завжди думається про бога... навкруг його престолу, мабуть, так само моторошно... ангели, не славословлять його — це неправда! Навіщо йому слава? Хіба він сам не знає, який він великий?

У голові Іпполіта Сергійовича промайнула яскрава думка:

«Що, коли я скористаюся з авторитету догмата, щоб підняти цілину її душі?»

Але він зараз же гордо відкинув це мимовільне визнання своєї слабкості перед нею. Було б нечесно діяти силою, в існування якої не віриш.

— Ви не вірите в бога? — наче ловлячи його думку, спитала вона.

— Чому ви так думаете?

— Усі вчені не вірять...

— Отак уже і всі! — усміхнувся він, не бажаючи говорити з нею на цю тему. Але вона не відступалася від нього.

— Хіба не всі? Будь ласка, розкажіть про тих, які зовсім не вірять!.. Я не розумію, як це можна? Звідки ж усе з'явилося?

Він помовчав, розбуджуючи свій розум, що солодко дрімав під звуки її мови. Потім заговорив про походження світу так, як він розумів його:

— Могутні незнані сили вічно рухаються, стикаються, і вічний рух їхній породжує видимий для нас світ, в якому життя думки й билінки підлягають одним законам. Цей рух не мав початку й не матиме кінця...

Дівчина уважно слухала його і часто просила пояснити їй те чи інше. Він поясняв з задоволенням, бачачи напруження думки на її обличчі. Але, коли він скінчив, вона, помовчавши з хвилинку, простодушно спитала його:

— Але ж тут почато не з початку! А на початку був бог! Як же це? Тут про нього просто не згадується, хіба це і означає не вірити в нього?

Він хотів заперечувати їй, але з виразу її обличчя зрозумів, що це користі не дасть. Вона вірила — про це свідчили її очі. Тихо, боязко, вона говорила йому щось дивне.

— Коли бачиш людей і яке все це огидне в них і потім згадаєш про бога, про страшний суд — аж серце стиснеться! Бо він же може завжди — сьогодні, завтра, за годину — зажадати одвітів... І знаєте, іноді мені здається, — це буде скоро! Вдень це буде... спочатку загасне сонце... а потім спалахне нове полум'я, і в ньому з'явиться він.

Іпполіт Сергійович слухав її маячіння й думав:

«У ній є все, крім того, чому неодмінно слід би бути...»

Її слова викликали блідість на її обличчі, як був в очах у неї.

Та її маячіння зникло одразу, коли до них донісся голосний сміх, лунаючи десь близько.

— Чуєте? Це Маша, — от ми й прийшли!

І, прискоривши ходу, гукнула:

— Машо, ау!

Вийшли на берег річки; він полого спускався до води, по схилу його були примхливо розкидані веселі групи беріз та осик. По той бік біля самої води стояли високі, мовчазні сосни, наповнюючи повітря густим, смолистим запахом. Там усе було хмуре, нерухливе й пройняте суворою поважністю, а тут — граціозні берези хитали гнучким гіллям, нервово тремтіло сріблясте листя осики, калинник і ліщина стояли пишними купами, віддзеркалюючись у воді; там жовтів пісок, засіяний рудуватою хвоею; тут під ногами зеленіла отава, ледве пробиваючися серед зрізаних стеблин; від розкиданих поміж дерев копиць пахло свіжим сіном. Річка, спокійна й холодна, відбивала, наче дзеркало, два береги, несхожі один на один.

У затінку групи беріз був розстелений яскравий килим, на ньому стояв самовар, випускаючи струмінки пари й голубий дим, а біля нього, присівши навпочіпки, поралася Маша з чайником у руці. Обличчя в неї було червоне, щасливе, волосся на голові мокре.

— Ти купалася? — спитала в неї Варенька. — А де Григорій?

— Теж купатися поїхав. Зараз уже повернеться.

— Та він мені непотрібен. Я хочу їсти, пити і... їсти й пити! Он як! А ви, Іпполіте Сергійовичу?

— Не відмовлюсь!

— Машо, скоріше!

— Що спочатку накажете? Курчат, паштет...

— Усе одразу давай і можеш зникнути! Може, на тебе чекає хто?

— Та, мабуть, що нема кому, — тихенько засміялася Маша, вдячними очима поглядаючи на неї...

— Ну, ну, вигадуй!

«Як це в неї просто все виходить», — думав Іпполіт Сергійович, беручись за курчат.

А Варенька із сміхом жартувала над зніяковінням Маші, яка стояла перед нею, опустивши очі і з посмішкою щастя на обличчі.

— Стривай, він тебе забере в руки! — погрожувала вона.

— Я-ак же! Так я йому й дамся!.. Я, знаєте, я його... — і вона, затуливши обличчя фартухом, захита-

лася на ногах у приступі нестримного сміху.— Дорогою в воду зсунула!

— Ну? Молодець! А як же він?

— Плив за човном... і... все просив, щоб я його впустила... а я йому... віршовку кинула з корми!

Заразливий сміх двох жінок примусив і Полканова зареготати. Він сміявся не тому, що уявляв собі, як Григорій плив за човном, а тому, що добре йому було. Почуття свободи від самого себе наповнювало його, і інколи він наче звідкись здалека дивувався собі, помічаючи, що ніколи досі він не був такий просто веселий, як у цю мить. Потім Маша зникла, і вони знову лишилися вдвох.

Варенька напівлежала на килимі й пила чай, а Іпполіт Сергійович дивився на неї немов крізь серпанок дрімоти. Навкруг них було тихо, лише самовар співав задумливої мелодії, та іноді щось шерехтіло в траві.

— Ви чого мовчазний такий? — спитала Варенька, дбайливо дивлячись на нього.— Вам, може, нудно?

— Ні, мені добре,— повільно сказав він,— а говорити не хочеться.

— От і я теж так,— оживилася дівчина,— коли тихо, я страх як не люблю говорити. Адже словами небагато скажеш, бо бувають почуття, для яких немає слів. І коли кажуть — тиша, то це даремно — про тишу не можна казати, не знищуючи її... правда?

Вона помовчала, подивилася на сосновий ліс і, вказавши на нього рукою, спитала, тихо всміхаючись:

— Подивіться, сосни наче прислухаються до чогось. Там серед них тихо-тихо. Мені іноді здається, що найкраще жити от так — у тиші. Але гарно і в грозу... Ах, як гарно! Небо чорне, блискавки злі, вітер виє... у цю пору вийти в поле, стояти там і співати — голосно співати, чи бігти під дощем, проти вітру. І взимку. Ви знаєте, одного разу в хуртовину я заблукала і мало не замерзла.

— Розкажіть,— як це? — попросив він. Йому було приємно чути її,— здавалось, що вона розмовляє мовою новою для нього, хоч і зрозумілою.

— Я їхала з міста, пізно вночі,— присуваючись до нього і зупинивши усміхнені очі на його обличчі, почала вона.— Кучером був Яків, старий такий, суворий мужик. І от почалася хуртовина, страшної сили хуртовина

І просто в вічі нам. Рвоне вітер і кине в нас цілу хмару снігу так, аж коні назад сахнуться. Навкруг усе кипить, мов у казані, а ми в холодній піні. Їхали, їхали, а потім Яків, бачу я, зняв шапку з голови та й хреститься. «Чого ти?» — «Моліться, панночко, господу та Варварі великомучениці, вона допомагає від наглої смерті». Він казав просто і без страху, так що я не злякалась; питаю: «Заблукали?» — «Так», каже. — «Але, може, виїдемо?» — «Де вже, каже, виїхати в таку хуртовину! От я відпущу віжки, може, коні самі підуть, а ви все ж бога згадайте-но!» Він дуже побожний, цей Яків. Коні стали й стоять, і нас заносить. Холодно! Обличчя ріже снігом. Яків сів з козлів до мене, щоб нам обом тепліше було, і ми з головою запнулися килимом. На килим наносило сніг, він важчав. Я сиділа й думала: «От і пропала я! І не з'їм цукерок, що везла з міста...» Але страшно мені не було, бо Яків розмовляв увесь час. Пам'ятаю, він казав: «Жалко мені вас, панночко! Ради чого ви загинете?» — «Але ж і ти теж замерзнеш?» — «Я нічого, я вже пожив, а от вам...» — і все про мене. Він мене дуже любить, навіть лає іноді, знаєте, бурчить на мене, сердито так: «Ах, ти, безбожниця, шибайголова, безсоромна вертуха!...»

Вона скорчила сувору міну й промовляла густим басом, розтягуючи слова. Згадка про Якова відтягла її від своєї розповіді, і Полканов був вимушений спитати її:

— Як же ви знайшли дорогу?

— А коні змерзли та й пішли самі, йшли-йшли і дійшли до села, на тринадцять верст убік від нашого. Ви знаєте, наше село тут близько, верст із чотири, може. От коли йти так вздовж берега і потім стежкою, у лісі праворуч, там буде улоговина і вже видно садибу. А шляхом звідси верст із десять.

Сміливі синиці пурхали навкруг них і, сідаючи на гілля кущів, жваво щебетали, наче ділячись одна з одною враженнями від цих двох людей, самотніх серед лісу. Здалека чувся сміх, гомін і плескіт весел, — Григорій і Маша каталися на річці.

— Покличемо їх і переїдемо на той бік у сосни? — запропонувала Варенька.

Він погодився, і, приставивши руки до рота рупором, вона стала гукати:

— Пливіть сюди-и!

Від крику її груди напружились, а Іпполіт мовчки

любувався нею. Йому про щось треба було подумати — про щось дуже серйозне, почував він, — але думати не хотілось, і цей кволий потяг розуму не заважав йому спокійно й вільно віддаватися сильнішому велінню почуття.

З'явився човен. У Григорія обличчя було лукаве й трохи винувате, у Маші — вдавано сердите; але Варенька, сідаючи в човен, подивилася на них і засміялась, тоді й вони обоє засміялися, зніяковілі і щасливі.

«Венера і раби, приголублені нею», — подумав Полканов.

У сосновому лісі було врочисто, наче в храмі; могутні, стрункі стовбури стояли, наче колони, підтримуючи важке склепіння темної зелені. Теплий, густий запах смоли наповнював повітря, під ногами тихо хрустіла хвоя. Попереду, позаду, з боків — скрізь стояли червоноуваті сосни, і лише де-не-де біля коріння їх крізь шар хвої пробивалась якась бліда зелень. У тиші й мовчанні двоє людей повільно блукали серед цього безмовного життя, повертаючи то праворуч, то ліворуч, коли дерева перетинали шлях.

— Ми не заблукаємо? — спитав Іпполіт.

— Це я заблукаю? — здивувалась Варенька. — Я скрізь знайду потрібний напрям — варто тільки подивитися на сонце.

Йому не хотілося говорити, хоч іноді він почував, що багато міг би сказати їй. Варенька йшла поряд з ним, і він бачив на обличчі її віддзеркалення тихого захвату.

— Гарно? — зрідка питала вона його, і ласкава усмішка примушувала здригатися її губи.

— Так, дуже, — коротко відповідав він, і знову вони мовчали, йдучи лісом. Йому здавалось, що він — юнак, благоговійно закоханий, далекий від грішних помислів і внутрішньої боротьби з самим собою. Але щоразу, коли очі ловили пляму бруду на її платті, на душу йому падала тривожна тінь. Він не розумів, як це сталося, що зненацька, у момент, коли така тінь окутала його свідомість, він, глибоко зітхнувши, наче скидаючи з себе тягар, сказав:

— Яка ви красуня!

Вона здивовано глянула на нього.

— Чого це ви? Мовчали, мовчали — і раптом!

Іпполіт тихо засміявся.

— Так, знаєте... гарно тут. Ліс гарний... а ви в ньому наче фея... або — ви богиня, і ліс — ваш храм.

— Ні,— всміхаючись, заперечила вона,— це не мій ліс, це казенний, наш ліс в тому напрямі, вниз по ріці. І вона вказала рукою кудись убік.

«Чи жартує вона, чи не розуміє?» — подумав Іпполіт, і в ньому стало розгорятися наполегливе бажання говорити про її красу. Але вона була задумлива, спокійна, це стримувало його.

Гуляли довго, але розмовляли мало, м'які й мирні враження дня овіяли їх душі солодкою втомою, в ньому послули всі бажання, крім бажання мовчки думати про щось невимовне.

Повернувшись додому, вони дізналися, що Єлизавети Сергіївни ще немає, і стали пити чай, швидко приготовлений Машею. Зараз же після чаю Варенька поїхала додому, взявши з нього слово прийти до них в садибу разом з Єлизаветою Сергіївною. Він провів її і, коли прийшов на терасу, то спіймав себе на тужливому відчутті втрати чогось, дуже потрібного йому. Сидячи за столом, перед охололою склянкою чаю, він спробував знищити всю цю гру збуджених за день почуттів, та в ньому з'явився жаль до самого себе, і він відмовився від хірургічних операцій над собою.

«Навіщо? — думав він,— хіба все це серйозно? Це не шкодить їй, не може пошкодити, коли б я й хотів. Це трохи заважає мені жити... але тут стільки юного й красивого...»

Потім, поблажливо всміхаючись самому собі, він згадав своє рішення розбудити її розум і свої невдалі намагання зробити це.

«Ні, з нею треба говорити іншими словами. Такі цілісні натури скоріше схильні поступитися своєю безпосередністю перед метафізикою... захищаючись проти логіки бронею сліпого, примітивного почуття... Дивна дівчина!»

У думках про неї його застала сестра. Вона з'явилась гомінка й жвава,— такою він ще не бачив її. Наказавши Маші підігріти самовар, вона сіла навпроти брата і стала йому розповідати про Бенковських.

— З усіх щілин їх старого будинку дивляться жорсткі очі злиднів, святкуючи перемогу над цією родиною. В домі, здається, нема ані копійки грошей і ніяких за-

пасів; до обіду посилали на село по яйця. Обід без м'яса, а тому старий Бенковський розводиться про вегетаріанство і про можливість морального переродження людей на цьому ґрунті. У них тхне розкладом, і всі вони лихі — з голоду, мабуть. Я їздила до них з пропозицією продати мені клопоть землі, що врізався в мої володіння.

— Навіщо це? — поцікавився Іпполіт.

— Уяви, що заради моїх майбутніх дітей, — сміючись, сказала вона. — Ну, а ти як провів час?

— Приємно.

Вона помовчала, спідлоба подивившись на нього.

— Пробач за запитання, — ти не боїшся трошечки захопитися Варенькою?

— Чого ж тут боятися?

— Можливості захопитися дуже?

— Ну, це я навряд чи зумію... — скептично відповів він і вірив, що каже правду.

— А коли так, то прекрасно. Трошечки — це добре, а то — ти дещо сухий... занадто серйозний для твоїх років. І я, далекі, буду рада, коли вона розворушить тебе... Може, ти хотів би бачити її частіше?..

— Вона взяла з мене слово приїхати до них і просила тебе про це, — повідомив Іпполіт.

— Коли ти хочеш поїхати?

— Однаково... Як ти знайдеш зручним. Ти сьогодні в гарному настрої.

— Це дуже помітно? — засміялася вона. — Що ж? Я провела добре день. Взагалі... боюсь, це здається тобі цинізмом... але, далекі, з дня похорону чоловіка я почуваю, що відроджуюсь... Я егоїстична — звичайно! Але це радісний егоїзм людини, випущеної з тюрми на волю. Суди, але будь справедливий!

— Скільки застережень для такої маленької промови! Рада і — радій, — ласкаво засміявся Іпполіт.

— І ти сьогодні добрий та милий, — сказала вона. — Бачиш, — трошечки щастя — і людина одразу ж стає краща, добріша. А деякі, занадто мудрі, люди знаходять, що нас очищають страждання... Бажала б я, щоб життя, застосовуючи до них їх теорію, очистило їх розум від помилки...

«А якщо Вареньку примусити страждати, що було б з неї?» — спитав себе Полканов.

Незабаром вони розійшлися. Вона стала грати, а він,

пішовши до себе в кімнату, ліг там і замислився: яке уявлення про нього склалось у цієї дівчини? Що може подобатись їй у ньому? Щось приваблює її до нього — це очевидно. Але навряд чи він має в її очах ціну як розумна, вчена людина; вона так легко відкидає від себе всі його теорії, погляди, повчання. Імовірніше, що він подобається їй просто як мужчина.

І, дійшовши до цього висновку, Іпполіт Сергійович спалахнув з радості. Закривши очі, він з усмішкою задоволення уявляв собі, як ця дівчина, покірна йому, переможена ним, готова на все для нього, несміливо благає його взяти її й навчити думати, жити, любити.

III

Коли кабріолет Єлизавети Сергіївни зупинився біля ганку будинку полковника Олесова, на ганку з'явилась довга й худа постать жінки в сірій блузі і почувся басовий голос, різко виділяючи звук «р».

— А-а! Який приємний сюрприз!

Іпполіт Сергійович навіть здригнувся від цього привітання, схожого на ричання.

— Мій брат Іпполіт,— представила Єлизавета Сергіївна, поцілувавшись з жінкою.

— Маргарита Лучицька.

П'ять холодних і чіпких кісток стиснули пальці Іпполіта Сергійовича; блискучі сірі очі зупинилися на його обличчі, і тьотя Лучицька пробасила, виразно відрубуючи кожний склад, наче вона лічила їх, боячись сказати зайвий:

— Дуже рада бути знайомою з вами.

Потім вона відсунулася вбік і ткнула рукою на двері:

— Прошу!

Іпполіт ступнув через поріг, а назустріч йому звідкись донісся хрипкий кашель і роздратований вигук:

— Чорт забирай твою дурість! Іди подивися й скажи, хто це приїхав...

— Іди, йди,— підбадьорила Єлизавета Сергіївна брата, коли він нерішуче зупинився.— Це полковник кричить... Ми приїхали, полковнику!

Серед великої, з низькою стелею, кімнати, стояло масивне крісло, а в нього було втиснуте велике рихле тіло

з червоним дряблим обличчям, порослим сивим мохом. Верхня частина цієї маси важко ворушилась, видаючи задушливе хрипіння. За кріслом височіли плечі якоїсь високої та опасистої жінки, що дивилася в обличчя Іпполіта Сергійовича тьманими очима.

— Радий вас бачити,— ваш брат?.. Полковник Василь Олесов... бив турків і текинців, а нині сам розбитий хворобами... хо-хо-хо! Радий вас бачити... Мені Варвара все літо торочить про вашу вченість і розум, і інше таке... Прощу сюди, у вітальню. Фекло,— вези!

Пронизливо заверещали колеса крісла, полковник хитнувся вперед, відкинувся назад і вибухнув хрипким кашлем, так хитаючи головою, наче хотів, щоб вона у нього відірвалась.

— Коли пан кашляють — стій! Чи не казала я тобі цього тисячу разів?

І тьотя Лучицька, схопивши Феклу за плечі, вдавила її в підлогу.

Полканови стояли й чекали, коли відкашляється, важко коливаючись, тіло Олесова.

Нарешті, рушили вперед і опинились у маленькій кімнаті, де було задушно й тісно від безлічі м'яких меблів у парусинових чохлах.

— Розсаджуйтесь... Фекло—клич панночку!—скомандувала тьотя Лучицька.

— Єлизавето Сергіївно, серденько, я вам радий! — заявив полковник, дивлячись на гостю з-під сивих брів, що зрослися на перенісці, круглими, мов у пугача, очима. Ніс у полковника був комічно величезний, і кінець його, синій та блискучий, понуро ховався у сивій щетині вусів.

— Я знаю, що ви раді мені так само, як і я рада бачити вас,— ласкаво сказала гостя.

— Хо-хо-хо! Це — пардон! — ви брешете! Яка радість бачити старого, розбитого подагрою і хворого від невтоленної спраги випити горілки? Років із двадцять п'ять тому можна було справді радіти, побачивши Ваську Олесова... І багато жінок раділо... а тепер ні ви мені, ні я вам зовсім не потрібні... Але при вас мені дадуть горілки,— і я радий вам!

— Не розмовляй багато, знову закашляєш... — застерегла його Лучицька.

— Чули? — звернувся полковник до Іпполіта Сергі-

йовича.— Я мушу не розмовляти — шкодить, не пити — шкодить, не їсти, скільки хочу,— шкодить! Усе шкодить, хай йому чорт! І я бачу — мені жити шкодить! Хо-хо-хо! Віджив... не бажаю вам сказати колись отаке про себе... А втім, ви напевне скоро помрете... схопите сухоти — у вас неможливо вузькі груди...

Іпполіт дивився то на нього, то на тьотю Лучицьку і думав про Вареньку:

«Але ж серед яких монстрів вона живе!»

Суворя, вугласта худорба тьоті Лучицької колола йому очі; він не міг бачити її довгої шиї, обтягнутої жовтою шкірою, і щоразу, як вона розмовляла,— йому ставало чогось боязно, ніби він чекав, що басові звуки, виходячи з широких, але плоских, немов дошка, грудей цієї жінки,— розірвуть їх. Шелест спідниць тьоті Лучицької здавався йому тертям її кісток. Від полковника тхнуло якимось спиртом, потом і поганим тютюном. Судячи з блиску його очей, він, мабуть, часто дратувався, і Полканов, уявляючи його роздратованим, відчув огиду до старого. У кімнатах було незатишно, шпалери на стінах закоптіли, а кахлі грубки вкривали тріщини. Фарба підлоги була стерта колесами крісла, рами у вікнах криві, шибки тьмяні; звідусіль віяло старістю, руїною.

— Сьогодні задушно,— говорила Єлизавета Сергіївна.

— Буде дощ,— категорично проголосила Лучицька.

— Невже? — висловила сумнів гостя.

— Вірте Маргариті,— захрипів старий.— Їй відомо все, що буде. Вона щодня переконує мене в цьому. Ти, каже, помреш, а Варку пограбують і скрутять їй в'язи... бачите? Я сперечаюся: — дочка полковника Олесова не дозволить кому-небудь скрутити їй в'язи,— вона сама це зробить! А що я помру — це правда... так має бути. А ви, пане учений, як себе тут почуваєте? Нудотища в кубі, чи не так?

— Ні, чому ж? Красива лісова місцевість... — люб'язно відгукнувся Іпполіт.

— Красива місцевість,— це отут? Пхе! Це означає, що ви не бачили красивого на землі. Красиве — це долина Казанлику в Болгарії, красиво в Хорассані... На Мургабі є місця, наче рай... А! Мое дорогоцінне дітище!..

Варенька внесла аромат свіжості в затхле повітря

вітальні. Постать її була закутана в якусь хlamиду з сарпинки світлобузкового кольору. У руках вона тримала великий букет щойно зрізаних квітів, і її обличчя сяяло задоволенням.

— Як гарно, що ви приїхали саме сьогодні! — вигукнула вона, вітаючися з гостями. — Я вже збиралася до вас, — вони мене загризли!

Широким жестом руки вона вказала на батька й тітку, що сиділа поруч з гостею, так неприродно випроставшись, наче в неї хребет скам'янів.

— Варваро! Ти кажеш дурниці! — суворо перепинила вона дівчину, блиснувши очима.

— Не кричіть! А то я почну розповідати Іпполітові Сергійовичу про поручика Яковлева та його палке серце...

— Хо-хо-хо! Варко — струнко! Я сам розповім...

«Куди я потрапив?» — міркував Іпполіт, із здивуванням поглядаючи на сестру.

Але їй, очевидно, було знайоме все це, у кутиках її губ тремтіла зневажлива посмішка.

— Іду розпорядитися про чай! — проголосила Маргарита Лучицька, не згинаючи корпусу, витяглась вгору і зникла, окинувши полковника докірливим поглядом.

Варенька сіла на її місце і стала щось говорити на вухо Єлизаветі Сергіївні.

«Що це в неї за пристрасть до широкого одягу?» — думав Іпполіт Сергійович, скося поглядаючи на її фігуру, у красивій позі нахилену до сестри.

А полковник гув, наче розбитий контрабас:

— Ви, звичайно, знаєте, що Маргарита — жінка мого товариша, підполковника Лучицького, вбитого під Ескі-Загре? Вона з ним робила похід, атож! Енергійна, знаєте, жінка. Ну і от, був у нас у полку поручик Яковлев, отака тендітна панночка... йому редиф розбив груди прикладом, сухоти й... кінець! І от він хворів, а вона гляділа його п'ять місяців! га? як воно? І, знаєте, дала йому слово не виходити заміж. Молода вона була, дуже ефектна. До неї залицялися гідні люди... капітан Шмурло, дуже милий хохол, навіть спився й кинув службу. Я — теж... тобто теж пропонував: «Маргарито! йди за мене заміж!..» Не пішла... дуже безглуздо, але, звичайно, благородно. А от коли мене розбила подагра, вона з'явилась та й каже: «Ти самітний, я самітна...» та й інше таке. Зворушливо й свято. Дружба навік,

і весь час гриземося.' Вона приїжджає шоліта, навіть хоче продати маєток і переселитися назавжди, тобто до моєї смерті. Я ціню, але смішне все це—правда? Хо-хо-хо! Була ж бо жінка з вогнем і — бачите, як він її висушив? Не жартуй з огнем... хо! Вона, знаєте, злиться, коли розповідаєш цю поезію її життя, як вона висловлюється. «Не смій, каже, ображати мерзенним язиком святино мого серця!» Хо-хо! А, по суті справи,— яка святиня? Помилка розуму... мрії інститутки... Життя нескладне, чи не так? Збирай насолоди та помри вчасно, от і вся філософія! Але... помри вчасно! А я от проминув строк, це погано, не бажаю вам цього...

В Іпполіта паморочилася голова від розповідей і запаху, який ішов від полковника. А Варенька, не звертаючи на нього уваги, півголосом розмовляла з Єлизаветою Сергіївною, яка уважно й серйозно слухала її.

— Запрошую чай пити! — почувся в дверях бас Маргарити Лучицької.— Варваро, вези батька.

Полканов полегшено зітхнув і пішов за Варенькою, яка легко котила перед собою важке крісло.

Чай було приготовлено по-англійському, з безліччю холодних закусок. Величезний кривавий ростбіф оточували пляшки вина, і це викликало задоволений регіт полковника. Здавалось, що і його напівмертві ноги, закутані ведмежою шкурою, здригнулись від передбачення втіхи. Він їхав до стола і, простягаючи до пляшок тремтячі пухлі руки, порослі темною шерстю, реготав, стрясаючи повітря їдальні, обставленої плетеними стільцями.

Чаювання тривало нестерпно довго, і весь час полковник із хрипом розповідав військові анекдоти, Маргарита коротко й басом вставляла свої зауваження, а Варенька тихо, але жваво розмовляла з Єлизаветою Сергіївною.

«Про що вона?» — з тугою думав Іпполіт, відданий в жертву полковникові.

Йому здавалось, що сьогодні вона занадто мало звертає на нього уваги. Що це — кокетування? Він почував, що готовий розсердитися на неї.

Та от вона глянула на нього і дзвінко розсміялась.

«Це сестра звернула її увагу на мене!» — незадоволено хмурячи брови, здогадався Полканов.

— Іпполіте Сергійовичу! Ви скінчили чай? — спитала Варенька.

— Так, уже...

— Гуляти? Я покажу вам гарні місчинки!

— Ходімо. А ти, Лізо, йдеш?

— Я — ні! Мені приємно посидіти з Маргаритою Родіонівною та полковником.

— Хо-хо-хо! Приємно постояти на краю могили, куди звальюється напівмертве тіло моє! Навіщо так говорити?

«Зараз вона запитає в мене — вам нудно у нас?» — думав Іпполіт, вийшовши з Варенькою з кімнат у сад. Але вона спитала його:

— Як вам подобається тато?

— О! — тихо вигукнув Іпполіт Сергійович. — Він викликає пошану!

— Ага! — задоволено підхопила Варенька. — От і всі так. Він страх який хоробрий! Знаєте, він не каже про себе сам, але тьотя Лучицька, — вона ж одного полку з ним, — розповідала, що під Горним Дубняком його коневі розбило кулею ніздрю, і він поніс його просто на турків. А турки наступали; він якось повернув і поскакав вздовж фронту; коня, звичайно, забили, він упав та й бачить — на нього біжать четверо... От наскочив один і замахнувся на нього прикладом, а тато — хап його за ногу! Звалив і просто в обличчя з револьвера — бах! І ногу з-під коня витяг, а тут ще троє біжать, а там ще за ними, і наші солдатики теж мчать назустріч з Яковлевим... це ви знаєте хто?.. Тато схопив рушницю вбитого, підхопився на ноги — вперед! Та він страх який сильний був, це мало не згубило його; він ударив по голові турка, і рушниця зламалася, лишилась шабля, але вона була погана й тупа, а вже турок хоче бити його штиком у груди. Тоді тато спіймав рукою ремінь рушниці, та й побіг назустріч своїм, тягнучи за собою турка. Під цей час його поранили в бік кулею і в шию штиком. Він збагнув, що загинув, повернувся обличчям до ворога, висмикнув рушницю в турка і на них — ура! А тут Яковлев з солдатами прибів, і вони так дружно взялися, що турки відступили. Татові дали за це Георгія, та він розсердився, що не дали Георгія якомусь унтерові його полку, — а він у цій сутичці двічі врятував Яковлева і раз — тата, тато відмовився від хреста. А коли дали унтерові — він теж узяв.

— Ви так розповідаєте про цю сутичку, наче самі брали в ній участь, — зауважив Іпполіт.

— Та-ак,— протяжно мовила вона, зітхаючи й мружачи очі.— Мені подобається війна... І я піду в сестри-жалібниці, якщо будуть воювати...

— А я тоді піду в солдати...

— Ви? — спитала вона, оглядаючи його постать.— Ну, це ви жартуєте... з вас вийшов би поганий солдат... худий такий...

Це його образило.

— Я досить сильний, повірте,— заявив він, ніби застерігаючи її.

— Ну, де ж? — спокійно не вірила йому Варенька.

У ньому спалахнуло шалене бажання схопити її і, скільки є сили, притиснути до себе — так, щоб сльози бризнули у неї з очей. Він швидко озирнувся навкруг, поводячи плечима, і зараз же засоромився свого бажання.

Вони йшли садом по стежці, обсаджений правильними рядами яблунь, позаду них у кінці стежки дивилося їм в спину вікно будинку. З дерев падали яблука, глухо гупаючи об землю, і десь поблизу лунали голоси. Хтось запитував:

— Він, виходить, теж у женихи до нас?

А інший похмуро лаявся.

— Стривайте!...— зупинила Варенька свого супутника, взявши його за рукав,— послухаємо, це вони про вас говорять...

Він сухо глянув на неї і сказав:

— Я не охочий підслухувати розмови слуг.

— А я люблю! — сказала Варенька.— Самі проміж себе вони завжди дуже цікаво розмовляють про нас, панів...

— Може, цікаво, та — навряд чи добре! — всміхнувся Іпполіт.

— Чому ж? Про мене вони завжди добре говорять.

— Поздоровляю вас...

Він був під владою злого бажання говорити з нею різко, брутально, ображати її. Сьогодні його обурювала її поведінка: там, у кімнатах, вона не звертала на нього уваги, наче не розуміючи, що він приїхав заради неї, до неї, а не до її безногого батька та висушеної тітки. Потім, визнавши його кволим, вона стала дивитись на нього якось зневажливо.

«Що все це означає? — думав він.— Коли я не по-

добаюсь їй зовнішністю і не цікавий внутрішньо — що ж приваблювало її до мене? Нова особа й — тільки?»

Він вірив в її потяг до нього і знову думав, що має справу з кокетуванням, спритно прихованим під маскою наївності та простодушності.

«Може, вона вважає мене дурним... і сподівається, що я порозумнішаю...»

— А тьотя правильно каже — дощ буде! — сказала Варенька, дивлячись удалину, — дивіться, яка хмара!.. І стає задусно, як завжди перед грозою...

— Це неприємно, — сказав Іпполіт. — Треба повернутись і попередити сестру...

— Навіщо ж?

— Щоб до дощу повернутися додому...

— Хто вас відпустить? Треба перечекати тут.

— А коли дощ зарядить до ночі?

— Ночувати в нас... — категорично сказала Варенька.

— Ні, це незручно... — протестував Іпполіт.

— Та господи! Хіба вже так трудно провести одну ніч незручно?

— Я не свої зручності маю на увазі...

— А про інших не турбуйтеся — усякий уміє сам про себе дбати.

Вони сперечались і йшли вперед, а навстріч їм по небу швидко повзла темна хмара, і вже десь далеко глухо бурчав грім. Важка духота розливалася в повітрі, немовби хмара, наближаючись і згущуючи спеку дня, гнала її перед собою. У жадібному чеканні освіжної волги листя на деревах завмерло.

— Повернемось? — запропонував Іпполіт.

— Так, душно... Як я не люблю часу перед чим-небудь — перед грозою, перед святами. Сама гроза або свята — добре, але чекати — нудно. От коли б все робилося одразу... лягаєш спати — зима, мороз; прокинешся — весна, квіти, сонце... Або — сонце сяє, і раптом темрява, грім і злива.

— Може, ви хочете, щоб і людина змінювалася теж раптом і несподівано? — посміхаючись, спитав Іпполіт.

— Людина завжди повинна бути цікава... — сказала вона.

— Та — що ж означає бути цікавим? — з досадою вигукнув Полканов.

— Це важко сказати... Я думаю, що люди були б усі

цікаві, якби вони були... жвавіші... так, жвавіші! Більше б сміялися, співали, грали... були б сміливішими, сильнішими... навіть зухвалими... навіть брутальними.

Він уважно слухав і запитував себе:

«Це вона рекомендує мені програму бажаних стосунків з нею?..»

— Швидкості немає в людях... а треба, щоб все робилося швидко, для того, щоб жилося цікаво...

— Може, і ваша правда...— тихо зауважив Іпполіт.— Звичайно, не зовсім правда...

— Та не вимовляйтеся! — засміялась вона.— Як це не зовсім? Чи вже зовсім, чи неправда... чи гарна, чи погана... чи вродлива, чи потвора... от як треба міркувати! А то кажуть: порядна, миленька — це просто з бо-гягузливості так кажуть... бо правди бояться!

— Ну, знаєте, з одним цим діленням на два ви вже занадто багатьох образите!

— Чим це?

— Несправедливістю...

— От далася людині ця справедливість! Наче в ній усе життя і без неї ніяк не обійдешся. А кому вона потрібна?

Вона вигукувала сердито й капризно, а очі в неї весь час мружились і кидали іскри.

— Усім людям, Варваро Василівно! Усім, від мужика до вас...— значливо сказав Іпполіт, спостерігаючи її хвилювання і стараючись пояснити його собі.

— Мені ніякої справедливості не треба! — рішуче відкинула вона і навіть зробила рух рукою, ніби відштовхуючи від себе щось.— А буде треба — я сама собі знайду її. Чого це ви завжди про всіх людей турбуєтесь?.. І... просто ви кажете це на те, щоб злити мене... бо ви сьогодні поважний, надутий...

— Як? Злити вас? Навіщо ж? — здивувався Іпполіт.

— А звідки я знаю? Заради нудьги, мабуть... Але — краще облиште! Я й без вас,— ух, яка заряджена! Мене через женихів цілий тиждень годували всякими рацеями... обливали отрутою... і брудними підозрами... дякую вам!

Її очі спалахували фосфоричним блиском, ніздрі здригались, і вся вона тремтіла від раптового хвилювання. Іпполіт з туманом в очах став палко виправдуватися перед нею.

— Я не хотів злити вас...

Але в цю мить над ними гучно грянув грім — наче за-
реготав хтось страшенно величезний і брутально добро-
душний. Оглушені, вони здригнулись, зупинились на
мить, але зараз же швидко пішли до дому. Листя трем-
тіло на деревах, і тінь падала на землю від хмари, що
розстигалася по небу бархатною запоною.

— Як же, однак, ми засперечалися,— сказала Ва-
ренька на ходу.— Я й не помітила, як вона підкралась.

На ганку будинку стояли Єлизавета Сергіївна і тьотя
Лучицька у великому брилі на голові,— він надавав їй
схожості з соняшником.

— Буде страшенна гроза,— проголосила вона своїм
поважним басом просто в обличчя Полканову, наче вва-
жала своїм обов'язком запевнити його в наближенні
грози. Потім вона сказала: — Полковник заснув...—
І зникла.

— Як це тобі подобається?—спитала Єлизавета Сергі-
ївна, кивком голови вказуючи на небо.— Мабуть, нам
доведеться ночувати тут.

— Якщо ж нікому не будемо заважати.

— От людина! — вигукнула Варенька, дивлячись на
нього з подивом і мало не з жалем.— Усе боїться зава-
жати, бути несправедливим... ах, ти господи! Ну й
нудно ж вам, мабуть, жити, завжди в удилах! А на
мене — хочеться вам заважати — заважайте, хочеться
бути несправедливим — будьте!..

— А бог — сам розбере, чия правда...— перепинила
її Єлизавета Сергіївна, всміхаючись їй з усвідомленням
своєї вищості.— Я вважаю, треба сховатися під по-
крівлю — а ви?

— Ми будемо тут дивитися грозу — правда? — звер-
нулася дівчина до Полканова.

Він виявив їй свою згоду поклоном.

— Ну, я не охоча до грандіозних явищ природи —
коли вони можуть спричинити пропасницю або нежить.
До того ж можна мати насолоду від грози і кризь ві-
конну шибку... ай!

Блиснуло; роздерта тьма здригнулась і, на мить від-
кривши поглинуте нею, знову злилася. Секунди зо дві па-
нувала гнітюча тиша, потім, наче постріл, грохонув грім,
і його розкати понесли над будинком. Звідкись шалено
рвонувся вітер, підхопив пилюку й сміття з землі, і все,
підняте ним, закружляло, стовпом знімаючись угору.

Летіли соломинки, папірці, листя; стрижі з переляканим писком пронизували повітря, глухо шуміло листя дерев, на залізо даху будинку сипалась курява, породжуючи лункий шерех.

Варенька дивилася на цю гру бурі з-за одвірка, а Іпполіт, морщачись від пороху, стояв позад неї. Ганок являв собою коробку, в якій було темно, та коли спалахувала блискавка, струнка дівоча постать освітлювалась блакитнуватим примарним світлом.

— Дивіться, дивіться! — скрикувала Варенька, коли блискавка роздирала хмару. — Бачили? Хмара наче всміхається — чи не так? Це дуже схоже на усмішку... є такі люди, похмурі і мовчазні... мовчить, мовчить отака людина і раптом посміхнеться — очі засвітяться, зуби блиснуть...

По даху барабанили важкі, великі краплини, спочатку рідко, далі все частіше, нарешті з якимсь виючим гулом.

— Ходімо, — сказав Іпполіт, — вас замочить!

Йому було незручно стояти так близько до неї у цій тісній темряві, незручно й приємно. І він думав, дивлячись на її шию:

«Що, коли я поцілую її?»

Блиснуло, освітивши півнеба, і Іпполіт побачив, що Варенька з вигуком захвату змахнула руками й стоїть, відкинувшись назад, наче підставляючи свої груди блискавкам. Він схопив її ззаду за талію і, майже поклавши свою голову на плече їй, спитав її, задиhaючись:

— Що, що з вами?

— Та нічого! — вигукнула вона з досадою, визволяючись із його рук гнучким і сильним рухом корпусу. — Боже мій, як ви лякаєтесь! А ще мужчина!

— Я злякався за вас, — глухо сказав він, відступаючи в кут.

Дотик до неї наче облік йому руки і наповнив груди його нестримним огнем бажання обійняти її до болю міцно. Він втрачав самовладання, йому хотілося зійти з ганку і стати під дощ, там, де великі краплі хльостали по деревах, наче батоги.

— Я йду в кімнати, — сказав він.

— Ходімо, — невдоволено погодилась Варенька і, безшумно ковзнувши повз нього, увійшла в двері.

— Хо-хо-хо! — зустрів їх полковник. — Що? З розпо-

рядження командуючого стихіями заарештовані аж до скасування наказу? Хо-хо-хо!

— Жахливий грім,— цілком серйозно повідомила тьотя Лучицька, уважно розглядаючи бліде обличчя гостя.

— От не люблю цього шаленства у природі! — говорила Єлизавета Сергіївна з гримасою зневаги на холодному обличчі.— Грози, завірюхи,— навіщо це марнування такої маси енергії?

Іпполіт, придушуючи своє хвилювання, ледве знайшов у собі сили спокійно спитати сестру:

— Як ти вважаєш, чи надовго це?

— На всю ніч,— відповіла йому Маргарита Родіонівна.

— Вже ви звідси не виберетесь! — із сміхом заявила Варенька.

Полканов здригнувся, почувавши щось фатальне в її сміху.

— Так, доведеться ночувати,— заявила Єлизавета Сергіївна.— Вночі ми не проїдемо Камовим переліском, не побивши екіпажа...

— Тут досить кімнат! — вирекла тьотя Лучицька.

— Тоді... я попросив би... пробачте, будь ласка!.. гроза впливає на мене огидно!.. Я б хотів знати... де я поміщуся... піти туди на кілька хвилин.

Його слова, сказані глухим і уриваним голосом, збудили загальний переполох.

— Нашатирний спирт! — октавою прогула Маргарита Родіонівна і, схопившись з місця, зникла.

Варенька метушилася по кімнаті з здивуванням на обличчі й казала йому:

— Зараз я покажу вам... відведу... там тихо...

Єлизавета Сергіївна була спокійніша за всіх і, всміхаючись, питала його:

— Запаморочилася голова?

А полковник хрипів:

— Дурниці! Минеться. Мій товариш, майор Горталов, заколотий турками під час вилазки, був молодчага! О! Надзвичайно! Сміливий хлопець! Під Сістовим ліз на штики попереду солдатів так спокійно, наче танцями диригував: бив, рубав, горлав, зламав шашку, схопив якусь ломаку та й б'є нею турків. Сміливець, яких небагато! А теж у грозу нервував, як жінка...

Ось так само, як ви, полотніе, хитається, ах, ох! П'яниця, жуїр, дванадцять вершків,— уявіть, як це йому пасувало?

Іпполіт просив пробачення, заспокоював усіх і проклинав себе. У нього справді паморочилася голова і, коли Маргарита Родіонівна, сунувши йому під носа якийсь флакон, скомандувала: «Нюхайте!», він схопив спирт і став старанно втягувати ніздрями його їдкий запах, почувавши, що вся ця сцена комічна і принижує його в очах Вареньки.

А в вікно барабанив дощ, заглядали блискавки, грім примушував шибки злякано дзвеніти, і все це будило в полковника спогади про шум битв.

— За турецької кампанії... не пам'ятаю де... такий самий гвалт був. Гроза, злива, блискавки, стрілянина залпами з гармат, піхота б'є врозсип... поручик Вяхірев витяг пляшку коньяку, шийку в губи — буль-буль-буль! А куля трах по пляшці — надрізки! Поручик дивиться на шийку пляшки в своїй руці та й каже: «Хай їм чорт, вони воюють з пляшками!» Хо-хо-хо! А я йому: «Ви помиляєтесь, поручику, турки стріляють по пляшках, а воюєте з пляшками — ви!» Хо-хо-хо! Дотепно, га?

— Вам краще?—спитала Полканова тьотя Лучицька.

Він, зціпивши зуби, дякував їй, дивлячись на всіх тужливо-лихими очима і помічаючи, що Варенька недовіжливо і здивовано всміхається під шепіт його сестри, яка нахилиється до її вуха. Нарешті йому пощастило піти від цих людей, і в маленькій кімнатці, відведений йому, він, під шум дощу, став давати лад своїм почуттям.

Безсилий гнів на себе боровся в ньому з бажанням зрозуміти, як це сталося, що він втратив здатність самовладання,— невже захоплення цією дівчиною таке глибоке в ньому? Та йому не щастило зупинитися на чомусь одному; в ньому бурував шалений вихор обуреного почуття. Він вирішив сьогодні порозумітися з нею і зараз же відкинув це рішення, згадуючи, що за ним стоїть небажаний йому обов'язок зайти з Варенькою в певні стосунки, але ж неможливо оженитися із цією вродливою потворою! Він обвинувачував себе в тому, що зайшов так далеко в своєму захопленні нею, і в тому, що недосить сміливий у відносинах до неї. Йому здавалося, що вона цілком готова віддатись і що вона грає-

ться з ним, грається, як кокетка. Він називав її дурною, безсердечною і заперечував собі, виправдуючи її. А в вікно загрозливо стукотів дощ, і будинок весь здригався від ударів грому.

Нарешті йому пощастило стиснути себе в лещатах розсудливості, схвильовані почуття, відлинувши кудись глибоко в його серце, поступилися місцем перед образою на самого себе.

Дівчина, непоправно зіпсована потворним оточенням, недоступна впливові здорового розуму, непохитно тверда в своїх помилках,— ця дивна дівчина за якихось три місяці обернула його мало не на тварину! Він почував себе пригніченим ганьбою. Він зробив не менш від того, скільки міг зробити, щоб олюднити її; коли ж у нього не було змоги зробити більше — не його вина в цьому. Але, зробивши те, що міг, він мав піти від неї, і його вина в тому, що вчасно не пішов, а дозволив їй збудити в собі ганебний вибух чуттєвості.

«Людина менш порядна, ніж я, в даному разі була б, мабуть, розумніша за мене».

Тут його боляче кольнула одна несподівана думка:

«Чи порядність стримує мене? А може, тільки безсильність почуття? Чи можу я кохати взагалі?.. чи можу я бути чоловіком, батьком... чи є в мені те, що потрібно для цих обов'язків?»

Думаючи в цьому напрямі, він відчував у собі холод і щось лякливе, принизливе для нього.

Запросили вечеряти.

Варенька зустріла його цікавим поглядом і ласкавим запитанням:

— Пройшла голівка?

— Так, дякую вам...— сухо відповів він, сідаючи далеко від неї і думаючи собі:

«Навіть розмовляти не вміє: «пройшла голівка»!

Полковник дрімав, похитуючи головою, хропучи, дами сиділи всі три поруч на дивані і розмовляли про якісь дурниці. Шум дощу за вікнами став тихший, але цей неголосний, настійливий звук явно свідчив про його тверде рішення поливати землю без кінця.

У вікна дивилася темрява, в кімнаті було парко, запах керосину трьох засвічених ламп, змішуючися з запахом полковника, збільшував духоту і нервовий настрій Іпполіта. Він дивився на Вареньку і роздумував:

«Не підходить до мене... Чи вже не розказала їй Єлизавета... щось дурне... зробивши висновок із своїх спостережень за мною?»

В їдальні важко поралась огрядна Фекла. Її великі очі частенько заглядали у вітальню на Іпполіта, який мовчки куриє цигарку.

— Панночко! Готово для вечері,— з зітханням заявила вона, вставивши свою фігуру в двері вітальні.

— Ходімо їсти... Іпполіте Сергійовичу, будь ласка. Тьотю, не треба турбувати тата, хай собі лишиться тут і дрімає,— там він знову питиме.

— Це розсудливо,— зауважила Єлизавета Сергіївна.

А тьотя Луцицька вирекла півголосом і низуючи плечима:

— Тепер вже запізно все це! Питиме — скоріше по-мре, зате більше зазнає задоволення, не питиме — проживе на рік більше, але — гірше.

— І це теж розсудливо,— сміючись, сказала Єлизавета Сергіївна.

За столом Іпполіт сидів поряд з Варенькою і помічав за собою, що близькість дівчини знову збуджує в ньому збентеження. Йому хотілося підсунутися до неї так близько, щоб можна було торкнутися її. І, як звичайно, стежачи за собою, він подумав, що в його потягу до неї є багато впертості плоті, але немає сили духу...

«Мляве серце!» — прикро вигукнув він до себе. І слідом за тим майже з гордістю відзначив, що от він не боїться сказати правду про самого себе і вміє зрозуміти кожний порух свого «я».

Зайнятий собою, він мовчав.

Варенька спочатку зверталася до нього часто, але, дістаючи відповіді сухі, односкладові, втратила бажання розмовляти з ним. Лише після вечері, коли вони випадково zostалися сам на сам, вона просто спитала в нього:

— Ви чого такий сумний? Вам нудно, чи ви незадоволені мною?

Він відповів, що не чуває ні суму, ні, тим більше, незадоволення нею.

— То що ж з вами? — допитувалась вона.

— Здається, нічого особливого... А втім... іноді надмірна увага до людини стомлює її.

— Надмірна увага? — дбайливо перепитала Варенька.— Чия ж,— татова? Тьотя ж не розмовляла з вами.

Він почував, що червоніє перед цією невразливою простодушністю або безнадійною дурістю. А вона, не чекаючи на його відповідь, з усмішкою запропонувала йому:

— Не будьте таким, га? Будь ласка! Я страх як не люблю похмурих людей... Знаєте що? Даваймо грати в карти... ви вмієте?

— Я погано граю... і, признаюсь, не люблю цього виду марнування часу...— заявив Іпполіт, почувавши, що примиряється з нею.

— І я теж не люблю, але — що ж робити? Ви бачите, яка в нас нудота! — з прикрістю заявила дівчина. — Я знаю, що ви стали такий тому, що нудно.

Він став запевняти її в протилежному і чим більше говорив, тим палкіші в нього ставали слова, аж поки, нарешті, він непомітно для себе закінчив:

— Коли ви захочете — з вами і в пустині не буде нудно...

— Що ж я повинна зробити для цього? — підхопила вона, і він бачив, що її бажання розвеселити його цілком щире.

— Нічого не повинні ви робити, — відповів він, глибоко ховаючи в собі те, що хотів би відповісти.

— Ні, справді, — ви приїхали сюди відпочивати, у вас багато важкої праці, вам потрібні сили, і перед вашим приїздом мені Ліза казала: «От ми з тобою допоможемо вченому відпочити й розважитися...» А ми... що я можу зробити? Справді... Я... якби від цього нудьга минулась... розцілувала б вас!

У нього помутилося в очах, і вся кров так бурхливо хлинула йому до серця, що він аж похитнувся.

— Спробуйте... поцілуйте... — глухо сказав він, стоячи перед нею, але не бачачи її.

— Ого! Ач який ви! — засміялась Варенька, зникаючи.

Він ступив наперед і зупинився, схопившись за одвірок, усе в ньому рвалося за нею.

Через кілька секунд він побачив полковника: старий спав, похиливши голову на плече, і солодко хропів. Потім йому треба було переконати себе в тому, що монотонне й жалісне стогнання лунає не в його грудях, а за вікнами, і що це плаче дощ, а не його скривджене серце. Тоді в ньому спалахнула злоба.

«Ти граєш,— ти так граєш?» — твердив він собі, зціпивши зуби, і погрожував їй якоюсь принизливою карою. В грудях у нього було жарко, а ноги й голову наче гострі крижинки кололи.

Весело сміючися з чогось, увійшли дами; побачивши їх, Іпполіт внутрішньо підтягнувся. Тьотя Луцицька сміялася так глухо, що, здавалось, у неї в грудях лопаються якісь пузирі. Обличчя Вареньки було пожвавлене лукавою усмішкою, а сміх Єлизавети Сергіївни був поблажливо стриманий.

«Може, це вони з мене!» — подумав Іпполіт Сергійович.

Запропонована Варенькою гра в карти не відбулась, і це дало змогу Іпполітові піти до себе в кімнату, виправдуючись нездужанням. Виходячи з вітальні, він почував на своїй спині три погляди і знав, що всі вони виявляють здивування.

Тепер у грудях у нього було щось непереборне й важке; йому водночас хотілось і не хотілось визначити це дивне, майже хворобливе відчуття.

«Хай будуть прокляті безіменні почуття!» — вигукував він до себе.

А краплини води, падаючи звідкись на підлогу, монотонно відбивали:

— Так... так...

Просидівши з годину в стані боротьби з самим собою, він вирішив лягти й заснути з тим, щоб завтра поїхати звідси вільним від усього, що ламало й принижувало його. Та, лежачи на ліжку, він мимоволі уявляв собі Вареньку такою, якою бачив її на ганку, з руками, піднятими наче для обіймів, з грудьми, тремтячими при сьайві блискавок. І знову думав про те, що коли б він був сміливіший з нею... і уривав себе, докінчуючи цю думку так: — то нав'язав би собі на шию безперечно дуже вродливу, але страшенно незручну, тяжку, дурну коханку, з характером дикої кішки і з найгрубішою чуттєвістю, — це вже напевно!..

Та раптом серед цих дум, осяяний одним здогадом або передчуттям, він здригнувся всім тілом, швидко схопився на ноги і, підбігши до дверей своєї кімнати, відімкнув їх. Потім, усміхаючись, знову ліг і став дивитися на двері, думаючи про себе з надією і захватом:

«Це буває... буває...»

Він читав десь, як одного разу це було: вона увійшла серед ночі й віддалась, ні про що не запитуючи, нічого не вимагаючи, просто для того, щоб пережити момент. Варенька, — адже в ній є щось спільне з героїнею оповідання, — вона може зробити так. В її милому вигуків: «Ач який ви!» — може, в ньому бриніла обіцянка, не почута ним? І от — раптом вона прийде, в білому, уся тремтячи від сорому й бажання!

Він кілька разів підводився з ліжка, прислухаючись до тиші в домі, до шуму дощу за вікнами і охолоджуючи своє гаряче тіло. Та не чулося в тиші бажаного звуку обережних кроків.

«Як вона увійде? — думав він і уявляв її собі на порозі дверей з обличчям рішучим та гордим. — Звичайно, вона гордо віддасть йому свою красу! Це подарунок цариці. А може, вона зупиниться перед ним, опустивши голову, зніжовіла, соромлива, із слізьми на очах. Або, раптом, з'явиться із сміхом, з тихим сміхом з його мук, які вона знає, помічала, та не показувала йому, що помічає, щоб помучити його, потішити себе».

У цьому стані, близькому до божевільного марення, малюючи в уяві хтиві картини, Іпполіт Сергійович не помічав, що дощ скінчився і в вікна його кімнати з ясного неба дивилися зірки. Він усе чекав звуку кроків жінки, що несла йому насолоду. Часом, на коротку мить, надія обняти дівчину гасла в ньому; тоді він чув у прискореному битті свого серця докір собі і усвідомлював, що цей стан, який він переживає, ганебний для нього, хворобливий і бридкий.

До ранку марив він, мучений пристрастю, і вже коли сонце зійшло — кроки почувись. Він сів на ліжку, тремтячи, з запаленими очима, і ждав і почував, що, коли з'явиться вона, — він не матиме сили навіть слово вдячності сказати їй.

Ось двері тихо відчинилися... Іпполіт безсило відкинувся на подушку і, заплющивши очі, завмер.

— Чи я вас розбудила? Чоботи мені потрібні ваші... і штани, — сонним голосом говорила товста Фекла, повільно, наче віл, ідучи до ліжка. Зітхаючи й пересуваючи меблі, вона забрала його одяг і пішла, лишивши за собою запах кухні.

Він довго лежав, розбитий і знищений, байдуже відмічаючи в собі повільне зникання уламків тих образів, що всю ніч мордували його нерви.

Знову прийшла баба з почищенням одягом, поклала його й пішла, тяжко зітхнувши. Він став одягатися, не уявляючи, навіщо це потрібно так рано. Потім, не думаючи, він вирішив піти викупатися в річці, і це трохи пожвавило його. Обережно ступаючи по підлозі, він пройшов повз кімнату, в якій гуло хропіння полковника, потім ще повз зачинені двері в якусь кімнату. Він на мить зупинився перед ними, але, уважно глянувши на них, відчув, що це не ті. І, нарешті, у півсні, вийшов у сад і пішов вузькою стежкою, знаючи, що вона приведе його до річки.

Було світло й свіжо, сонячне проміння ще не втрапило рожевих барв світанку. Шпаки жваво базікали один з одним, общипуючи вишні. На листі тремтіли краплини дощу, наче брильянти, радісними, блискотливими сльозами падаючи на землю. Земля була вогка, але вона увібрала усю вологу, що впала за ніч, і ніде не видно було ні грязюки, ні калюж. Усе навкруг було чисте, свіже й нове — ніби народилося цієї ночі, усе було тихе й нерухоме, начебто ще не освоїлося з життям на землі і, вперше бачачи сонце, мовчки дивувалося з його краси.

Іпполіт дивився навколо себе, а пелена суму, що оповила його розум і душу за цю ніч, потроху звільняла його, поступаючи перед чистим віянням новонародженого дня, повним солодких, освіжаючих запахів.

От — річка, ще рожевувата й золота в промінні сонця. Вода, каламутна від дощу, слабо віддзеркалює прибережну зелень. Деся близько хлюпочеться риба; цей хлюпіт та спів пташок — усі звуки, які порушують ранкову тишу. Якби не було вогко, можна б лягти на землю, тут біля річки, під покровом зелені, і лежати, поки душа заспокоїться.

Полканов ішов берегом, химерно порізаним піщаними мисами й маленькими затоками, оточеними зеленню, — майже кожрі п'ять кроків відкривали перед ним нову картину. Безшумно ступаючи біля самої води, він так і знав, що попереду на нього чекає все нове й нове. І він докладно розглядав обриси кожної затоки й фігури дерев, схилених над нею, наче бажаючи назавжди запам'я-

тати, чим відрізняється ця деталь картини від тієї, що лишилася позаду нього.

І раптом, засліплений, він зупинився.

Перед ним, по пояс у воді, стояла Варенька, нахиливши голову, вижимаючи руками мокре волосся. Її тіло — рожеве від холоду й сонячного проміння, і на ньому блищали краплини води, наче срібна луска. Вони, повільно стікаючи по її плечах і грудях, падали в воду, і перед тим, як упасти, кожна краплина довго блищала проти сонця, наче їй не хотілося розлучатися з тілом, обмитим нею. І з волосся її лилася вода, проходячи між рожевих пальців дівчини, лилася з ніжним, пестливим для вуха звуком.

Він дивився з захватом, з побожністю, як на щось святе — така чиста і гармонійна була краса цієї дівчини, що квітла силою юності, він не почував інших бажань, крім бажання дивитися на неї. Над головою його на гілці ліщини ридав соловей, — та для нього все світло сонця і всі звуки були в цій дівчині серед хвиль. Хвилі тихо гладили її тіло, безшумно й лагідно обходячи його у своїй мирній течії.

Та хороше таке саме недовге, як незвичайно гарне; те, що бачив він, — він бачив кілька секунд, бо дівчина раптом підняла голову і з гнівним криком швидко опустилася в воду по шию.

Цей її рух відбився в його серці — воно теж, здригнувшись, наче впало в холод, що стиснув його. Дівчина дивилась на нього блискучими очима, а її лоб розрізала зла зморшка, викрививши обличчя переляком та гнівом. Він чув її обурений голос:

— Геть... ідіть геть! Що це ви? Як не соромно!..

Її слова долітали до нього звідкись здалека, нічого не кажучи, нічого не забороняючи йому. І він нахилився до води, простягаючи вперед руки, ледве тримаючись на ногах, що тремтіли від зусилля втримати його неприродно вигнуте тіло, палаюче в тортурах пристрасті. Всього, кожним фібром своєї істоти, він прривався до неї, і ось він упав на коліна, майже торкнувшись ними води.

Вона гнівно скрикнула, зробила рух, щоб плисти, але зупинилась, глухо й тривожно кажучи:

— Ідіть звідси!..

«Я не можу», — хотів він відповісти, але його трем-

тячі губи не вимовили цих слів, не було сили сказати що-небудь.

— Бережися... ти! Геть іди! — гукнула дівчина. — Підлий!

Що йому були ці крики? Він дивився їй у вічі сухо палаючими очима і, стоячи навколішках, чекав її. І чекав би, якби знав, що над його головою хтось замахнувся сокирою, щоб розбити йому череп.

— Ой.. бридкий пес... ну, я тебе... — з огидою прошепотіла дівчина і раптом кинулася з води до нього.

Вона росла на його очах, блискаючи своєю красою, — ось вся вона до пальців ніг перед ним, прекрасна й гнівна; він бачив це і чекав на неї з жадібним трепетом. Ось вона нахилилась до нього — він змахнув руками, але обійняв повітря.

І в той же час удар по обличчю чимсь мокрим і важким засліпив його і хитнув назад.

Він швидко став протирати очі — мокрий пісок і грязюка були під його пальцями, а на його голову, плечі, щоки сипались удари. Але удари — не біль, а щось інше збуджували в ньому, і, затуляючи голову руками, він робив це скоріш машинально, ніж свідомо. Він чув зліридання... Нарешті, перекинутий сильним ударом у груди, він упав на спину. Його не били більше. Почувся шелест кущів і завмер...

Неймовірно довгими були секунди похмурого мовчання після того, як завмер цей звук. Чоловік усе лежав горілиць, нерухомий, розчавлений своєю ганьбою, і, повний інстинктивного прагнення сховатися від сорому, горнувся до землі. Розплющуючи очі, він побачив голубе небо, безмежно глибоке, і йому здавалось, що воно швидко відходить від нього вище, вище...

...Так пролежав він доти, поки йому стало холодно; коли він розплющив очі, то побачив Вареньку, яка нахилилася над ним. Крізь її пальці на обличчя йому струменіла вода. Він чув її голос:

— ...Що, — гарно?.. Як ви прийдете додому отакий?.. весь брудний, мокрий, обдертий... Ех ви!.. Скажіть хоч, що в воду з берега зірвались... Чи не сором? Я ж могла і вбити, якби в руки потрапило щось інше.

І ще багато вона говорила йому, але все це аж ніяк не зменшувало і не збільшувало того, що він почував.

Він нічого не відповідав на її слова, поки вона сказала йому, що йде звідси. Тоді він тихенько спитав:

— Ви... більше... я не побачу вас?

І коли спитав це, то згадав і зрозумів, що йому треба було сказати їй:

«Пробачте мені...»

Та він не встиг сказати цього, бо дівчина, махнувши рукою, швидко зникла за деревами.

Він сидів, притулившись спиною до стовбура дерева або до чогось іншого, і тупо дивився, як біля ніг його текла каламутна вода ріки.

Вона текла повільно... повільно...

ПРИМІТКИ

До першого тома ввійшли твори, написані М. Горьким у 1892—1894 рр. З них включались автором до зібрань його творів: «Макар Чудра», «Дівчина і Смерть», «Омелян Пиляй», «Про чижа, який брехав, і про дятла—любителя істини», «Дід Архип і Льонька», «Старуха Ізергіль», «Челкаш», «Мій супутник», «Якось восени», «Пісня про Сокола», «Вивід», «На плотах», «Справа з застібками», «Хан і його син», «Товариші», «Читач», «Нудьга», «Балада про графиню Еллен де-Курсі», «Варенька Олесова». Ці твори неодноразово редагував сам Горький. Останній раз вони редагувались письменником при підготовці зібрання творів 1923—1927 рр. у виданні «Книга».

Інші твори першого тома до зібрань творів не включались. За деякими винятками ці твори, опубліковані в провінціальних газетах 90-х років, М. Горький повторно не редагував.

Переклади текстів і приміток до цього тома здійснені за першим та другим томами видання: М. Горький, Собрание сочинений в 30-ти томах, Гослитиздат, Москва.

МАКАР ЧУДРА

Перший опублікований твір М. Горького.

Вперше надруковано в тифліській газеті «Кавказ», 1892, № 242, 12/24 вересня під псевдонімом: М. Горький.

Оповідання написано в 1892 році в Тифлісі, де Горький працював у майстернях Закавказьких залізниць.

Оповідання включалося до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

ДІВЧИНА І СМЕРТЬ

Казка

Вперше надруковано в 1917 році. Ввійшло до збірника оповідань «Розгартіяш» і до всіх зібрань творів. Починаючи із збірника «Розгартіяш», друкується з підзаголовком «Казка».

Казку, як про це свідчить сам Горький, написано в 1892 році. Горький надіслав казку до «Волжского вестника», але вона не була вміщена в газеті з огляду на цензурні умови.

11 жовтня 1931 року О. М. Горький читав казку «Дівчина і Смерть» Й. В. Сталіну та К. Є. Ворошилову, що відвідали його. На останній сторінці тексту казки товариш Сталін тоді ж написав: «Ця річ сильніша, ніж «Фауст» Гете (*любов перемагав смерть*)».

У цьому виданні друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

ОМЕЛЯН ПИЛЯЯ

Вперше надруковано в газеті «Русские ведомости», 1893, № 213, 5 серпня.

Оповідання передав до редакції «Русских ведомостей» без відома О. М. Горького його товариш М. З. Васильєв. Опублікування

«Омеляна Пиляя» у «Русских ведомостях» було першим виступом Горького в столичній пресі.

Оповідання включалося до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

НА СОЛІ

Вперше надруковано в «Самарской газете», 1895, № 18, 22 січня та № 21, 26 січня.

Оповідання було надіслано разом з «Омеляном Пиляем» до «Русских ведомостей» влітку 1893 року, але не було надруковане. Про це свідчать листи В. Г. Короленка до М. О. Сабліна та І. Г. Короленка.

До зібрань творів оповідання не включалося.

Друкується за текстом «Самарской газеты».

ПРО ЧИЖА, ЯКИЙ БРЕХАВ, І ПРО ДЯТЛА—ЛЮБИТЕЛЯ ІСТИНИ

Вперше надруковано в газеті «Волжский вестник», 1893, № 226, 4 вересня. Підпис: М. Г-ий. Включалося до всіх зібрань творів.

Починаючи з першої публікації, текст друкувався з цензурними вилученнями.

Готуючи текст до зібрання творів у виданні «Книга», Горький зробив численні стилістичні виправлення, але не відновив викресленого цензурою, очевидно, тому, що не мав під руками цензурованого примірника, знайденого після смерті Горького в Казанському архіві. В цьому виданні викреслене царською цензурою відновлено. Вперше друкується повний текст оповідання.

Наводимо частини тексту, де були зроблені цензурні вилучення. Викреслене цензором надруковано курсивом.

Стор. 52. «...птахи, злякані й *пригнічені* сіренькою і похмурою погодою, що зненацька настала...»

Стор. 52. «...в них переважали *тяжкі*, сумні й безнадійні ноти...»

Стор. 53. «І от раптом зазвучали *вільні*, сміливі пісні...»

Стор. 54. «...коли птахи співали *вільні*, звучні гімни сонцю...»

Стор. 54. «Але тут один спритний щиглик, *журналіст за професією*, спитав чижа».

Стор. 55. «...*громадську* свідомість» (замість слова «громадську» цензор написав «нашу»).

Стор. 55. «...там ми, *великі, вільні птахи*, що все перемогли, з насолодою споглядатимемо нашу силу...»

Стор. 56. «Туди—в країну щастя! *де чекав нас велика перемога, де ми будемо законодавцями світу і володарями його*, де ми будемо володарями всього...»

ДІД АРХИП І ЛЬОНЬКА

Вперше надруковано в нижегородській газеті «Волгарь», 1894, № 35, 13 лютого; № 37, 16 лютого; № 39, 18 лютого; № 41, 20 лютого; № 43, 23 лютого.

В оригіналі набору для зібрання творів у виданні «Книга» Горький, уточнюючи час написання оповідання, виправив дату 1894 на 1893 рік.

Оповідання включалося до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

БІДОЛАХА ПАВЛО

Повість

Вперше надруковано в нижегородській газеті «Волгарь» у 1894 році в двадцяти п'яти номерах газети: з № 80, 8 квітня по № 152, 6 червня.

В листі до О. М. Горького від 7 січня 1910 року доктор В. М. Золотницький писав, що серед нижегородських знайомих Горького виникла думка про видання збірника його ранніх творів з благодійною метою. Золотницький згадував і повість «Бідолаха Павло». Просячи дозволу на публікацію, Золотницький писав, що ранні оповідання будуть зібрані і надіслані Горькому на перегляд. В листі (без дати) з острова Капрі Горький відповів, що він буде дуже вдячний, коли В. М. Золотницький та інші особи, зацікавлені у виданні його оповідань, допоможуть їх зібрати.

Горький відзначав, що найбільш підходящим для такої мети, можливо, буде «Бідолаха Павло», просив дістати комплект «Волгаря» і передрукувати повість на машинці. Прохання, очевидно, було виконане — в Архіві О. М. Горького зберігся машинопис з текстом оповідання, що є передруком газетної публікації. Текст машинопису має авторські виправлення. На перших чотирьох аркушах правка дуже значна, даліший текст до 22 аркуша має заміни і викреслення окремих слів.

Виправлений О. М. Горьким текст треба вважати початком другої, незакінченої редакції повісті.

В листі від 18 серпня 1930 року до директора Літературного музею імені О. М. Горького в Нижньому Новгороді О. І. Єлисеєва О. М. Горький писав, що повість «Бідолаха Павло» перед публікацією в «Волгаре» «псували в дві руки: редактор «Волгаря» А. А. Дробиш-Дробишевський, людина суха, самозакохана і вперта, викреслив з повісті фігуру повара, яка проходила з початку повісті до кінця, а потім цензор» (лист опублікований в «Комсомольской правде», 1939, 21 червня).

До зібрань творів повість не включалася.

Оскільки нова редакція повісті була тільки почата, — в цьому виданні «Бідолаха Павло» друкується за текстом газети «Волгарь».

СТАРУХА ІЗЕРГІЛЬ

Вперше надруковано в «Самарской газете», 1895, № 80, 16 квітня; № 86, 23 квітня; № 89, 27 квітня.

Написано, очевидно, восени 1894 року. Датування підтверджується листом В. Г. Короленка від 4 жовтня 1894 року до члена редакції «Русских ведомостей» М. О. Сабліна. В цьому листі В. Г. Короленко писав: «Три дні тому я надіслав до редакції рукопис Пешкова (псевд. Максим Горький), назва «Старуха Ізергіль» (В. Г. Короленко, Избранные письма, III т., Гослитиздат, 1936, стор. 86).

Оповідання включалося до всіх зібрань творів.

Друкуються за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

ЧЕЛКАШ

Вперше надруковано, за допомогою Короленка, в журналі «Русское богатство», 1895, № 6.

Перший твір Горького, надрукований у журналі. Оповідання написано влітку 1894 року.

Оповідання включалося до всіх зібрань творів.

З одеським босяком, що послужив прототипом Челкаша, Горький познайомився в лікарні міста Миколаєва. Босяк, сусід Горького по ліжку, розповів випадок, про який іде мова в «Челкаші».

Друкуються за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

ДВА БОСЯКИ

Нарис

Вперше надруковано в «Самарской газете», 1894, № 212, 16 жовтня; № 217, 22 жовтня; № 219, 27 жовтня; № 222, 30 жовтня. З цього оповідання починається співробітництво Горького в «Самарской газете».

До зібрань творів не включалося.

Друкуються за текстом «Самарской газеты».

МІЙ СУПУТНИК

Вперше надруковано в «Самарской газете», 1894, № 254, 11 грудня; № 257, 15 грудня; № 258, 16 грудня, № 264, 25 грудня; № 265, 29 грудня; № 267, 31 грудня.

Оповідання написано в 1894 році.

Оповідання включалося до всіх зібрань творів.

В основу оповідання покладений один з епізодів подорожування Горького пішки з Одеси до Тифліса восени 1891 року з якимсь Цулукидзе, що послужив прототипом князя Шахро.

Друкуються за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

ЯКОСЬ ВОСЕНИ

Вперше надруковано з підзаголовком «Оповідання бувалої людини» в «Самарской газете», 1895, № 154, 20 липня та № 156, 22 липня.

В листі до С. П. Дороватовського 14 грудня 1898 року, який в цей час готував до видання III том «Нарисів та оповідань», Горький писав: «...серед оповідань, що я надіслав вам для III тома, є одне, під назвою «Якось восени». Поверніть його мені; оскільки воно автобіографічного характеру, я хочу, змінивши, включити його в те, над чим працюю тепер для «Жизни». Горький працював у той час над романом «Фома Гордеев», але в процесі роботи, очевидно, відмовився від думки використати «Якось восени» в романі, і оповідання увійшло до III тома «Нарисів та оповідань».

айд. Дороватовського та Чарушнікова 1899 р. і до всіх зібрань творів. Підзаголовок зберігався до видання 1903 року.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

ПІСНЯ ПРО СОКОЛА

Вперше надруковано в «Самарской газете», 1895, № 50, 5 березня під назвою «В Чорномор'ї», з підзаголовком «Пісня», в серії «Тіньові картинки». Оповідання старого Рагіма мало підзаголовок: «Про сокола та вужа». До першого видання (Дороватовського та Чарушнікова) «Нарисів та оповідань», 1898 року, твір увійшов під назвою «Пісня про Сокола», підзаголовок «Про сокола та вужа» був знятий. В цілому оповідання було піддане невеликим стилістичним змінам. У наступному виданні «Нарисів та оповідань», «Пісня про Сокола» була вже змінена не тільки стилістично. Горький створив нову редакцію «Пісні», в якій значно загострена політична спрямованість твору, посилене революційне звучання образу Сокола. Повністю перероблені останні строфи. Ця редакція 1899 року лягла в основу всіх наступних публікацій твору.

«Пісня про Сокола» включалась до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

«ВИВІД»

Вперше надруковано в «Самарской газете», 1895, № 44, 26 лютого, в серії оповідань «Тіньові картинки», що включала також оповідання: «Красуня», «Чорномор'я», «Кілька отруєних хвилин», «Поділ», та «Відкриття (із мемуарів сучасника)».

Твір входив до всіх зібрань творів М. Горького.

У 1935 році М. Горький піддав оповідання стилістичній правці, дописав новий заключний абзац і опублікував у «Крестьянской газете», 1935, № 35—36, 8 березня.

В оповіданні відтворено справжню подію, випадковим свідком якої був молодий Горький під час своїх мандрів «по Русі». Горький кинувся на захист мордованої жінки, за що був до півсмерті побитий мужиками, вивезений з села і кинутий у куші. Проїжджий шарманщик підбрав Горького і привіз до лікарні, в місто Миколаїв. «Крестьянская газета», що опублікувала оповідання «Вивід» у Міжнародний жіночий день 8 березня, весь номер присвятила порівнянню становища жінки в старій Кандибівці і в сучасному соціалістичному Кандибові.

В газеті вміщено оповідання під назвою «За редакцією великого Жовтня». Воно супроводжується факсимільно відтвореною «Приміткою Олексія Максимовича Горького»:

«Прочитав Горький це оповідання в рукопису і заздрісно сказав сам до себе:

— Ех, Максимич, побувати б тобі ще раз у Кандибові, полюбуватися на людей, потиснути могутні їх руки!

Але — старий Горький, слабкуватий став. І може тільки заочно вітати нових людей чудової батьківщини нашої.

М. Горький.

Друкується за текстом «Крестьянской газеты».

НА ПЛОТАХ

Великодні оповідання

Вперше надруковано в «Самарской газеті», 1895, № 71, 2 квітня, з підзаголовком «І. Картина». Написано в 1895 році, що підтверджується свідченням Горького в наборному тексті для зібрання творів видання «Книга».

Оповідання увійшло до I тома «Нарисів та оповідань» 1898 року і потім до всіх зібрань творів письменника.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

СПРАВА З ЗАСТІБКАМИ

Вперше надруковано в «Самарской газеті», 1895, № 139, 2 липня; № 143, 7 липня, під назвою «Історія з застібками (Картинка з побуту босяків)».

Оповідання включалося до «Нарисів та оповідань», 1898, і до всіх наступних зібрань творів М. Горького під назвою «Справа з застібками».

Написано в 1895 році. В усіх виданнях товариства «Знание» оповідання датувалося 1896 роком. Ця дата виправлена автором на 1895 рік при підготовці видання зібрання творів у 1923 році.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

МАЛЕ-ЕНЬКА..

Вперше надруковано в «Самарской газеті», 1895, № 174, 13 серпня.

До зібрань творів не включалося.

Друкується за текстом «Самарской газеты».

ХАН І ЙОГО СИН

Вперше надруковано в газеті «Нижегородский листок», 1896, № 148, 31 травня, під назвою «Хан і його син (Кримська легенда)».

Оповідання написано у 1895 році. Дата написання «1896», за якою оповідання друкувалося в зібраннях творів, виданих товариством «Знание», виправлена М. Горьким на «1895» при підготовці видання своїх творів у 1923 році.

Оповідання включалося до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

ТОВАРИШІ

Вперше надруковано в газеті «Нижегородский листок», 1897, № 5, 6 січня; № 7, 8 січня, під назвою «Старі товариші (Епізод)».

Оповідання написано в 1895 році. Дата написання «1897», за якою оповідання друкувалося в зібраннях творів, виданих то-

вариством «Знание», виправлена М. Горьким на «1895» при підготовці видання творів у 1923 році.

Включалося до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

ЧИТАЧ

Вперше надруковано в листопаді 1898 року з підзаголовком «Бесіда».

Без підзаголовка оповідання включалося автором до всіх зібрань творів.

У листі до І. Є. Репіна від 23 листопада 1899 року М. Горький писав: «Читача» я написав років чотири тому» (Архів О. М. Горького).

Готуючи у 1898 році оповідання до друку, М. Горький, очевидно, значно переробив первісний текст, що видно з переписки його з Ф. Д. Батюшковым.

У рукопису оповідання, надісланого першому його видавцю, назва ще не була визначена. У листі до Батюшкова від 27 вересня 1898 року Горький назвав його «Воздаяння», а в листі від 9 жовтня того ж року пропонував назвати: «Перше оповідання», «Читач», «Хтось». «Останнє», — писав Горький, — можливо, найкраще... Назвіть ви, будь ласка...» (Див. переписку М. Горького з Ф. Батюшковым у книзі «М. Горький. Материалы и исследования», т. II, 1936). У гранках першого набору оповідання було назване: «Розмова з читачем (фантазія)». Горький закреслив цей заголовок і надписав «Читач». У першій публікації, однак, додано підзаголовок «Бесіда».

Друкується за текстом, що підготував М. Горький у 1923 році для зібрання творів у виданні «Книга».

ДЗВІН

Начерк

Вперше надруковано в «Самарской газете», 1896, № 67, 24 березня.

До зібрань творів не включалось.

Друкується за текстом «Самарской газеты».

НУДЬГА

Вперше надруковано в журналі «Новое слово», 1896, №№ 9 та 10, червень — липень, під назвою «Нудьга (Сторінка з життя одного мельника)».

Включалося автором до «Нарисів та оповідань», 1898, і до всіх зібрань творів.

На сторінці 415 взяте у квадратні дужки слово «чи», введене у текст редакцією.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

АРТИСТ

З натури

Вперше надруковано в газеті «Нижегородский листок», 1896, № 153, 5 червня, у розділі «Фейлетон». Підпис: Хтось Х.

Належність М. Горькому цього псевдоніма підтвердив він сам в листі до К. П. Пешкової від 1 червня 1896 року (Архів О. М. Горького).

Нарис «Артист» до зібрань творів не включався.

Друкується за текстом газети «Нижегородский листок».

ЗЛОДИЙ

З натури

Вперше надруковано в газеті «Нижегородский листок», 1896, № 163, 15 червня, в розділі «Маленький фейлетон». Підпис: Хтось Х.
До зібрань творів нарис не включався.

Друкується за текстом газети «Нижегородский листок».

ЗА БОРТОМ

Елегія

Вперше надруковано в газеті «Нижегородский листок», 1896, № 249, 9 вересня, у розділі «Фейлетон».

До зібрань творів не включалося.

Друкується за текстом газети «Нижегородский листок».

ЯК МЕНЕ ВІДБРИЛИ...

Quasi una fantasia

Вперше надруковано в газеті «Нижегородский листок», 1896, № 262, 22 вересня, в розділі «Фейлетон».

До зібрань творів не включалося.

Друкується за текстом газети «Нижегородский листок».

ПОЕТ

Начерк

Вперше надруковано в газеті «Нижегородский листок», 1896, № 286, 16 жовтня, в розділі «Фейлетон».

До зібрань творів не включалося.

Друкується за текстом газети «Нижегородский листок».

РОМАН

Вперше надруковано в газеті «Нижегородский листок», 1896, № 297, 27 жовтня, в розділі «Фейлетон».

До зібрань творів не включалося.

Друкується за текстом газети «Нижегородский листок».

ЗУСТРІЧ

Начерк

Вперше надруковано в газеті «Нижегородский листок», 1896, № 321, 20 листопада, в розділі «Фейлетон».

До збірань творів не включалося.

Друкується за текстом газети «Нижегородский листок».

ГОДИНИ

Вперше надруковано в газеті «Нижегородский листок», 1896, № 323, 22 листопада, з підзаголовком «Елегія». Перевидано автором в «Нижегородском сборнике».

Для нового видання М. Горький стилістично переробив оповідання, зняв підзаголовок і написав новий заключний розділ.

До збірань творів елегія не включалася.

Друкується за текстом першого видання «Нижегородского сборника».

СУСІДИ

Оповідання

Вперше надруковано в газеті «Нижегородский листок», 1896, № 332, 1 грудня; № 334, 3 грудня; № 337, 6 грудня, в розділі «Фейлетон». В грудні 1897 року М. Горький мав намір вмістити оповідання в «Журнале для всех». Редактору журналу В. С. Миролюбову він писав: «І ще я вам, Вікторе Сергійовичу, показав би оповіданнячко «Сусіди»... та оповідання «Єфимушко» (мова йде про оповідання «Товариші». — *Ред.*). Я скоро переїду жити до Нижнього і звідти надішлю вам ці речі. Їх дуже хвалили візники, а також і інтелігенція» («М. Горький. Материалы и исследования», т. III, М.—Л., 1941, стор. 21).

В архіві письменника зберігся вирізаний з газети текст оповідання з слідами початої правки. Але оповідання до кінця виправлене не було і ніколи автором не перевидавалося.

Друкується за текстом газети «Нижегородский листок».

БАЛАДА ПРО ГРАФІНЮ ЕЛЛЕН ДЕ-КУРСІ,

прикрашена різними сентенціями, поміж яких є дуже цікаві.

Вперше надруковано в журналі «Летопись», 1917, № 7—8, липень — серпень. Включалося автором до збірника «Розгартдіаш та інші оповідання» і до всіх наступних збірань творів.

На спеціальне запитання про час написання М. Горьким балади, К. П. Пешкова відповіла: «Я дуже добре пам'ятаю, що «Баладу про графиню Еллен де-Курсі» написав Олексій Максимович у 1896 році. В 1896 році він нам її читав... В кінці 1896 року, до від'їзду нашого в Крим» (Архів О. М. Горького).

Сам М. Горький в листі до Г. Вяткіна 12 січня 1935 року відніс баладу до віршів, що ввійшли в перший том його оповідань, тобто пов'язував її з раннім періодом своєї творчості.

У роки першої світової війни М. Горький, очевидно, повернувся до балади, заново відредагував її і переписав начисто, додавши такий підзаголовок: «Приписується Гюгу де-Брюн, труверу доброго короля Рене, володаря Провансу».

У цьому виданні балада друкується з рукопису, що зберігається в Архіві О. М. Горького.

ВАРЕНЬКА ОЛЕСОВА

Вперше надруковано в журналі «Северный вестник», 1898, № 3, березень; № 4, квітень; № 5, травень, з підзаголовком «Оповідання» та з епіграфом «Купідон, для більшого земнородних мучення, влаштовує так, що не завжди люблять ту особу, якою бувають любими, а також і навпаки. Фенелон. Мандрування Телемака, сина Уліссового, у перекладі Тредьяковського».

У виданнях товариства «Знание» повість датована 1897 роком. Цей же рік М. Горький називає в листі до Д. Протопопова (березень 1900 року), визначаючи хронологічний порядок, в якому були написані оповідання 1—3 томів. Готуючи оповідання для зібрання творів у виданні «Книга», М. Горький в оригіналі набору виправив «1897» на «1896».

Оповідання включалося до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

З М І С Т

	Стор
Від видавництва	5
Макар Чудра. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	9
Дівчина і Смерть. <i>Переклад М. Рильського</i>	21
Омелян Пиляй. <i>Переклад П. Панча</i>	28
На солі. <i>Переклад Л. Дмитерка</i>	40
Про чижа, який брехав, і про дятла — любителя істини. <i>Переклад О. Копиленка</i>	52
Дід Архип і Льонька. <i>Переклад О. Ільченка</i>	59
Бідолаха Павло. <i>Переклад А. Головка</i>	80
Старуха Ізергіль. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	197
Челкаш. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	217
Два босяки. <i>Переклад Г. Коваленко</i>	248
Мій супутник. <i>Переклад Л. Яценко</i>	272
Якось восени. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	300
Пісня про Сокола. <i>Переклад М. Бажана</i>	308
«Вивід». <i>Переклад Є. Дроб'язка</i>	313
На плотах. <i>Переклад Є. Кротевича</i>	316
Справа з застібками. <i>Переклад Є. Кротевича</i>	328
Мале-енька!. <i>Переклад С. Скляренка</i>	339
Хан і його син. <i>Переклад П. Панча</i>	344
Товариші. <i>Переклад Є. Дроб'язка</i>	351
Читач. <i>Переклад Є. Дроб'язка</i>	365
Дзвін. <i>Переклад О. Копиленка</i>	380
Нудьга. <i>Переклад Ф. Скляра</i>	393
Артист. <i>Переклад А. Головка</i>	433
Злодій. <i>Переклад І. Ле</i>	435
За бортом. <i>Переклад Ф. Скляра</i>	440
Як мене відбрили... <i>Переклад Г. Коваленко</i>	446
Поет. <i>Переклад Є. Дроб'язка</i>	453
Роман. <i>Переклад С. Скляренка</i>	461
Зустріч. <i>Переклад Л. Яценко</i>	470
Години. <i>Переклад І. Ле</i>	478
Сусіди. <i>Переклад Г. Коваленко</i>	483
Балада про графиню Еллен де-Курсі, прикрашена різними сентенціями, поміж яких є дуже цікаві. <i>Переклад П. Тичини</i>	496
Варенька Олесова. <i>Переклад Є. Дроб'язка</i>	501
Примітки	587

Оформлення
художника *М. Пікалова*

Редактор *О. Шпильова*
Художній редактор *К. Калугін*
Техн. редактор *С. Зіскіндер*
Коректор *Г. Ткаченко*

✱

М. ГОРЬКИЙ
Сочинения, том 1.
(На українском языке).

✱

БФ 00716. Здано на виробництво 7. V. 1952 р.
Підписано до друку 28. VI. 1952 р.
Формат паперу 84х108/32. Папер. арк.
9,425. Друк. арк. 30,75+1 вкл. Обл.-вид.
арк. 32,14. В друк. арк. 70,176 знаків.
Ціна 11 крб. Зам. № 595.
Тираж 20 000.

✱

4-та поліграффабрика Укрполіграфвидаву.
м. Київ, пл. Калініна, 2.

М.ТОРЪКІЙ

1